

Universiteit
Leiden

The Netherlands

In wat voor land leef ik eigenlijk? Anil Ramdas, onmogelijk kosmopoliet

Amatmoekrim, K.D.

Citation

Amatmoekrim, K. D. (2023, September 26). *In wat voor land leef ik eigenlijk?: Anil Ramdas, onmogelijk kosmopoliet*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3641967>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3641967>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

In wat voor land leef ik eigenlijk?

In wat voor land leef ik eigenlijk?

Anil Ramdas, onmogelijk kosmopoliet

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van rector magnificus prof.dr.ir. H. Bijl,

volgens besluit van het college voor promoties

te verdedigen op dinsdag 26 september 2023

klokke 16:15 Uur

door

Karin Amatmoekrim

Geboren te Paramaribo

in 1976

Promotor: prof. dr Yra van Dijk

Copromotor: prof. dr Michiel van Kempen (Universiteit van Amsterdam)

Promotiecommissie:

prof. dr Wim Willems

prof. dr Sander Bax (Universiteit van Tilburg)

prof. dr Sarah de Mul (Open Universiteit)

dr Nadia Bouras

dr Hans Ramsoedh

Oppositie:

prof. em. dr Maaike Meijer

prof. em. dr Ruben Gowricharn (Vrije Universiteit)

Voor mijn mama
Marie Soeratijem Amatmoekrim

Dit boek kwam mede tot stand met steun van het Nederlands Letterenfonds, Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten, Stichting Democratie & Media, het Prins Bernhard Cultuurfonds en het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS).

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

FONDS Bijzondere
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

het Prins Bernhard
cultuurfonds

Democracy & Media
Foundation **Stichting**
Democratie & Media

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Karin Amatmoekrim

Omslagontwerp Suzan Beijer

Foto omslag Bob Bronshoff

Foto auteur Ilja Keizer

Lithografie binnenwerk BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen

www.uitgeverijprometheus.nl

Inhoud

Woord vooraf	9
Voor altijd allochtoon. De wisselwerking tussen de postkoloniale schrijver en zijn omgeving	11
1 Zonder liefde valt best te leven	37
‘West Indian’: een geschiedenis van migratie	38
De tulpenwangige	39
Brahmanen	40
De dienaress van haar man	42
2 Een Nickeriaans rijstdrama	47
3 Paramaribo 1965-1975	63
Het Hindostaanse jongetje uit Nickerie	68
De komediant	71
Het lyceum	73
Een andere blik op het vertrouwde	76
1970: echtscheiding	77
Paramaribo staat in brand	84
Pedant en betrokken	88
‘Ze willen altijd de Hindostaan tergen!’	90
1974: persoonlijk kanteljaar	95
Nederlands sentiment	98
Land te koop	100
4 Srefidensi	105
Het buurmeisje	109
Struikelend Suriname	112
Vertrek naar het voorland	115

5	Nederland 1977	121
	Een klein Hindostaans universum in Wiekhorst	123
	Uilenstede, Amstelveen	126
	Socialisme: erfenis van Nederlandse leraren in Paramaribo	132
	Racistisch en antiracistisch Nederland	133
	Vereniging Ons Suriname: portaal naar de wereld	135
	Vriendschap: een andere wereld	138
6	Kanonschoten in de ochtend	149
	Terug naar Nickerie	152
	Ontrederde arbeiders	155
	De coup	156
7	Nieuwe focus: Nederland	165
	Daarom willen we zo hartstochtelijk graag slim zijn	168
	Strijden voor Suriname	170
	De terugweg afgesloten	174
	Vorming en opbouw: wonderen van beschaving	176
	Het maakbare leven	180
	Toverformule	185
	Said, Fanon, Hall, Appiah, Ramdas	187
	Grote beloftes	191
	Wetenschap en journalistiek	192
	Migrantenvorschers voor een Groen publiek	196
	Naipaul: een Caribische nestbevuiler	200
	Liefdevolle kritiek	205
	Het begin	209
	Nestbevuiler	217
	Een 'modelletje' vinden	221
	Surinamers kunnen niet schrijven	226
	Proefschrift: verboden vluchtverhalen	232
8	Een komeetachtig begin	243
	De soundtrack van de tijdgeest	243
	De lievelingsallochtoon van Nederland	250

	Luzern	253
	Migrant in een wereld zonder zelfbeheersing	256
	‘Dit was geen wetenschap, dit was sensatie, dit was show’	261
	De papegaai	263
	‘Ik, als dorpeling’	267
	Ontvangst met applaus	270
	Vibrator van het blanke geweten	274
9	De vlucht naar boven	279
	In mijn vaders huis	287
	Thuis op televisie	291
	Herinneraar van beroep	296
	Zwagerman	299
10	<i>Het Blauwe Licht</i>	311
	‘De andere helft was drank’	319
	Het einde van het licht	322
11	In je eentje de Titanic optillen	329
	Geen journalistiek	333
	De komische buitenstaander	335
	Neemrana	338
	Drank	339
	Europa is de wereld niet	351
12	Terug naar Madurodam	357
	‘Directeurtje spelen’	358
	De staat van Nederland	364
	Liever een directeur die dronken van de trap valt	370
	Een veranderde zeitgeist – of toch de drank?	375
	Door de voordeur eruit	376
13	De wereld die niet meer bestaat	383
	Trieste dagen zou je over moeten kunnen slaan	387
	Een plek buiten de wereld: vervreemding en eenzaamheid	389

Schrijven in de hoop om thuis te komen	392
Sociaal en intellectueel isolement	394
Oude wijn in nieuwe zakken	395
Als een schim langs de muren	397
Het zelf zonder waarde	399
 14 Nét niet doodgaan	 405
Terug uit Su	406
Wake up	407
De vrolijkste stad	413
Nieuwe moed	415
 15 Tenzij er iets gruwelijk misgaat	 419
Badal	425
Om de haat te bezweren	435
Angst	442
White trash	449
Grote noden onder kleine luyden	456
Pauw & Witteman	460
 16 Gute Nacht, Freunde	 467
Badal: het sleutelgat missen	471
Absurd eenzaam op een feestje	479
De vernedering	484
Schaamte is bijna het woord niet	486
 Nawoord. Het leven, een toneel	 495
Conclusie	503
Noten	509
Literatuurlijst	521
Illustratieverantwoording	536
Woord van dank	537
Samenvatting	540
Summary	545
Register	547
Curriculum vitae	552

Woord vooraf

Anil Ramdas en ik hebben elkaar nauwelijks gekend. In het kleine Nederlandse literaire veld, waarin allochtone schrijvers zoals hij en ik vijftien jaar geleden dun gezaaid waren, hebben we elkaar vreemd genoeg slechts twee keer ontmoet. De eerste keer was toen hij mij interviewde in *De tafel van Babel*, het televisieprogramma dat hij presenteerde voor MTNL (Multiculturele Televisie Nederland). Ik herinner me niet veel van het interview, maar wel dat we na afloop spraken over hoe het populistische gedachtegoed terrein had gewonnen, zowel in de manier waarop de media berichtten over allochtonen als in de politieke arena. Het was 1 april 2010, de PVV zou een maand later een monsterzege in de Tweede Kamerverkiezingen boeken. We wisten het nog niet, maar het hing in de lucht. Ik had me in die jaren ongemakkelijk gevoeld, als migrant in Nederland. De samenleving scheen me niet eerder zó vijandig toe, en ze had me van zich vervreemd op een manier die ik eerder niet voor mogelijk had gehouden.

‘Wat doe je als Wilders aan de macht komt?’ vroeg Anil aan me. Ik antwoordde dat als het ooit zover zou komen dat Wilders minister-president werd, dat ik dan zou verhuizen. In zo’n land wilde ik niet wonen, en schrijven kon ik overal.

Anil had me peinzend aangekeken, zijn wenkbrauwen in een lichte frons. ‘Maar,’ zei hij, ‘is het niet de taak van de schrijver om juist dan te blijven? Om te proberen het verschil te maken?’

Ik denk niet dat ik antwoord heb gegeven op zijn vraag, maar hij is me altijd blijven achtervolgen. Niet eerder had ik erover nagedacht of mijn vak als schrijver samenviel met een plicht. Die ene vraag stond voor iets wat vele malen groter was dan ik, groter dan Anil Ramdas

zelf. Want wat is eigenlijk de relatie tussen literatuur en de wereld, en hoe verhoudt een schrijver zich daartoe?

Toen ik bijna twee jaar later, het was eind januari 2012, werd uitgenodigd om bij het literaire festival Winternachten met Anil te praten over de toekomst van Suriname, was ik verheugd om hem weer te ontmoeten. Na afloop zocht ik hem op in de artiestenfoyer, maar hij was al vertrokken naar huis. Een paar weken later pleegde hij zelfmoord. Het enige gesprek dat we ooit zouden voeren, was onbevredigend geëindigd, en dat had niet aan Anil gelegen. Het was mijn tekortkoming, en het zal me altijd spijten dat toen we elkaar ontmoetten, ik nog te groen was om op niveau met hem van gedachten te wisselen. Achteraf lijkt het soms alsof ik een van die mensen was die hij kon betichten van wat hij een stuitende onverschilligheid noemde. Ik beschouw daarom dit grote werk – de biografie van zijn leven en ideeën – als een manier om dat recht te zetten, en de grote vragen te beantwoorden die Anil bij die ene ontmoeting in mij plantte, in de hoop niet alleen hem, maar ook het land dat wij met elkaar deelden, beter te begrijpen.

Voor altijd allochtoon

De wisselwerking tussen de postkoloniale schrijver en zijn omgeving

Theoretische inleiding op de biografische studie naar Anil Ramdas

Op 2 mei 2019 werd de documentaire ‘Anil Ramdas: Nooit meer thuis’ van filmmaker Paul Cohen uitgezonden. In de aanloop naar de uitzending besteedden verschillende media aandacht aan de in 2012 overleden essayist. Een van die artikelen was het stuk ‘koning van de allochtonen’ van Mischa Cohen voor *Vrij Nederland*.¹ Een titel die bleek te zijn geleend van Ramdas’ oud-collega en thans hoofdredacteur van *De Groene Amsterdammer*, Xandra Schutte. In een stuk van Sheila Sitalsing in *de Volkskrant* een week later werden die woorden opnieuw in de titel aangehaald.

Uit de stukken sprak zowel een grote waardering voor het werk van Ramdas als een hardnekkige interesse voor de zogenoemde ‘ondergang’ van deze ooit zo gevierde schrijver. Niemand leek echter oog te hebben voor het problematische label ‘koning der allochtonen’, dat door toonaangevende tijdschriften schijnbaar als vanzelfsprekend op Ramdas als publiek figuur werd geplakt. Problematisch noem ik het, niet alleen vanwege de politieke beladenheid van de term allochtoon, maar vooral ook vanwege het gegeven dat Ramdas zich altijd en tot het eind toe verzette tegen een versimpeling van het individu tot ‘allochtoon’ of migrant, en een uitgesproken afkeer had van harde identiteiten – een gegeven waarvan beide genoemde artikelen melding maken.

Het feit dat hij desondanks zelfs na zijn dood zonder aarzeling tot ‘koning van de allochtonen’ wordt gekroond, alsof allochtonen een eenduidige groep vormen of alsof het denken over identiteit – wat Ramdas op veel momenten en manieren deed – zich beperkt tot buitenlanders of migranten en niet iets universeels blootlegt, zou erop kunnen wijzen dat Ramdas nooit leek te kunnen ontsnappen aan de blik van de ander waarin hij in de eerste plaats bestond als allochtoon, en pas daarna als volledig en uniek individu. Na zijn zelfmoord in 2012 werd er veel over hem geschreven. Meestal ging het daarbij over hoe hij naar Nederland keek, hoe gekleurd zijn blik als migrant was en hoe sterk ontworteling of thuisloosheid zijn gevoel en opinie stuurde. Zelden is de vraag andersom gesteld: hoe keek Nederland naar een intellectueel van kleur? Op welke manieren werd zijn werk ontvangen, en in hoeverre waren de veranderende opvattingen over de multiculturele samenleving daarop van invloed? Ramdas reflecteerde in zijn essays en fictie op de werkelijkheid. Die werkelijkheid veranderde sterk na de jaren negentig, na fundamentalistische aanslagen op Salman Rushdie, op de Twin Towers, Pim Fortuyn en Theo van Gogh. Het gesprek over de multiculturele samenleving veranderde definitief van toon. Wat betekende het voor hem en zijn werk dat er meer en meer geageerd werd tegen mensen zoals hij, en tegen opvattingen zoals de zijne? Het zijn vragen die ik in mijn onderzoek opwerp in de hoop meer begrip te krijgen van niet alleen de schrijver en zijn werk, maar vooral ook van de wisselwerking tussen de werkelijkheid buiten de schrijver, de blik op hem en zijn binnenwereld.

Onderzoeksplan en materiaal

Deze biografische studie naar het leven en werk van Anil Ramdas analyseert de manieren waarop Ramdas zich tot zijn verschillende omgevingen heeft verhouden, en hoe zijn omgeving zich tot hem verhield. De theoretische basis gaat uit van een postkoloniale visie op de postuurtheorie. Dat betekent dat ik concepten als *double consciousness* en fragmentatie zal gebruiken om scherper te zien hoe Ramdas zich ontwikkelde. Ook besteedt de analyse aandacht aan manieren waarop

het ‘zwarte’ schrijverschap Ramdas’ poëtica beïnvloedde, bijvoorbeeld door het belang dat daardoor gehecht werd aan de verantwoordelijkheden van de schrijver en het omarmen van de complexiteit van verschillende werelden. Tegelijkertijd vraagt de periode waarin Ramdas publiceerde (grofweg tussen 1985 en 2012) om een postkoloniale analyse van de wijze waarop Ramdas werd geïnterpreteerd: tegen de opkomst van het rechtspopulisme en een zekere ‘verharding’ in het publieke debat. Zo stelt dit onderzoek vragen over de invloed van politiek-maatschappelijke elementen op de receptie van zijn persoon en werk.

Het materiaal dat ik in het onderzoek gebruik bestaat uit de primaire bronnen van Ramdas’ oeuvre: zowel zijn geschreven werk als zijn werk voor radio en televisie.

Van de nabestaanden heb ik vrij toegang gekregen tot zijn persoonlijke archief. Dat bestaat uit zijn bibliotheek, met in verschillende boeken handgeschreven aantekeningen, foto’s, enkele brieven en persoonlijke voorwerpen zoals portemonnees, perspasjes, asbakken en zelfs zijn leesbril. Bovendien zijn nagenoeg al zijn notitieboekjes bewaard gebleven, alsook de agenda’s die hij bijhield vanaf zijn aankomst in Nederland tot aan zijn dood in 2012. Ook kreeg ik toegang tot Ramdas’ digitale archief, met zijn e-mails van 17 april 2007 tot aan zijn dood.

Daarnaast gebruik ik de recensies, columns, interviews en onlineberichten waarin op Ramdas en zijn werk wordt gereageerd om een beeld te krijgen van de manieren waarop hij werd gelezen. Voorts heb ik tientallen mensen uit Ramdas’ persoonlijke en professionele leven geïnterviewd, zoals mensen uit zijn nabije familie (zijn moeder, echtgenote, zussen, stiefvader), zijn intieme vrienden, zowel uit Nederland als uit Suriname en mensen met wie hij in India hecht was, zijn redacteuren en collega’s bij *De Groene Amsterdammer* en *NRC Handelsblad*, en werknemers tijdens zijn directeurschap bij De Balie. Ik lette erop uit alle fasen van zijn leven, dus ook uit zijn vroegste jeugd, zijn adolescentie, zijn studententijd enzovoort, mensen te interviewen die

hem of zijn omgeving op dat moment gekend hadden. Ik stopte met mensen benaderen toen ik merkte dat de verhalen elkaar sterk overlappen – een advies dat ik kreeg van Eva Rovers nadat zij haar biografie van Boudewijn Büch had afgerond. Anils jeugdvriend Emile Echteld liet mij via de telefoon weten te geëmotioneerd te zijn na de opnames voor de documentaire die Paul Cohen maakte om zich ook nog door mij te laten interviewen. Cohen stelde de geluidsopnames beschikbaar die hij maakte van zijn interviews met Echteld. Deze zijn digitaal opgenomen in mijn archief. Een aantal mensen kon ik nog spreken voordat zij overleden (Anils moeder bijvoorbeeld, maar ook Scotty Gravenberch, met wie hij *Het Blauwe Licht* maakte, en Delano Veira, die hij bij Vereniging Ons Suriname ontmoette). Dat geldt helaas niet voor Harripersad Ramdas, de vader van Anil. Hij was al overleden toen ik mijn onderzoek startte.

In totaal interviewde ik vijftig mensen, een aantal van hen meerdere keren. Een volledige lijst is opgenomen in de literatuurverantwoording achterin.

Onderzoeksvraag

Het doel van mijn onderzoek is om Ramdas' leven en werk te beschouwen, in het bijzonder het spanningsveld tussen Ramdas als Surinaamse schrijver en de veranderende westerse context waarin hij publiceerde. Ik tracht te ontsluiten hoe hij in de loop van zijn leven heeft gereageerd op zijn omgeving; aanvankelijk op de verwachtingen die zijn milieu had van een jongen zoals hij (dat wil zeggen, een migrant uit de gegoede klasse, bestemd om deel uit te maken van de elite in zijn thuisland), en later op hoe de Nederlandse media op hem reageerden. Welke posities zocht hij op, welke wees hij af en welke werden hem gegund? Ik zal trachten de factoren aan te wijzen die van invloed zijn geweest op zijn binnenwereld in het algemeen, op zijn poëtica in het bijzonder en op de verwachtingen die hij had van zijn persoonlijke leven en van de grote wereld daarbuiten.

Ik zal de wisselwerking tussen Ramdas en zijn omgeving onder meer ontsluiten door aan te tonen dat de interpretatie van zijn per-

soon en werk beïnvloed werd door connotaties verbonden aan zijn afkomst, en door een veranderende houding ten aanzien van migratie en aan migratie verwante thema's. Tegelijkertijd wil ik inzicht geven in de politiek-culturele veranderingen die van invloed zouden kunnen zijn geweest op die interpretatie. Ik doel daarmee op de verschuivende sentimenten na onder andere 9/11. Daarmee is deze biografische studie van Anil Ramdas óók een studie van de positie van een postkoloniale intellectueel in een westerse context van veranderende politieke en culturele werkelijkheden.

Een postkoloniaal perspectief

Ik gebruik de term 'postkoloniaal' als een perspectief dat zich – meer dan andere perspectieven – bevindt op de kruispunten van verschillende theoretische benaderingen.² In de definitie van Elleke Boehmer richt de term zich op de historische, politieke, culturele en tekstuele vertakkingen van de koloniale ontmoeting tussen het Westen en de rest van de wereld, en onderzoekt het hoe deze ontmoeting iedereen die eraan deelnam heeft gevormd, dus zowel de kolonisator als de gekoloniseerde. (Boehmer 340) In relatie tot mijn onderzoek bedoel ik met een postkoloniaal perspectief dat ik me bewust wil zijn van de invloed van het koloniale verleden op de huidige tijd (de tijd waarin Anil Ramdas leefde en publiceerde), in de breedste zin van het woord. Het gewelddadige systeem dat in het koloniale verleden werd opge-tuigd, werkt op ontelbare manieren door in het heden: niet alleen in de manier waarop het Westen kijkt naar postkoloniale migranten, maar ook de manieren waarop een immigrant als Anil Ramdas over zichzelf en het Westen dacht.

Dat een postkoloniale lens verhelderend werkt om de literatuuropvatting van Surinaamse schrijvers te doorgronden stelt ook Hilda van Neck-Yoder, wanneer zij schrijft dat schrijvers uit voormalige gekoloniseerde gebieden worden geconfronteerd met dilemma's over hoe ze hun ervaringen in de Cariben naar een Westers publiek kunnen vertalen. De vragen die ons naar de kern van de poëtica's van postkolo-

niale schrijvers leiden gaan dan ook vaak over voor wie zij schrijven, en hoe zij hun eigen, vaak gecompliceerde en tegenstrijdige relaties met beide kampen in een asymmetrische machtsverhouding vertalen. (Van Neck-Yoder 441)

Dat migratie een belangrijk thema is geweest in het werk van Anil Ramdas is door de postkoloniale lens gezien scherper te verklaren dan zonder die specifieke lens. Het gaat er immers niet alleen maar om dat Ramdas zelf een migrant was, en daarom volgens verschillende lezingen nergens thuis was. Het gaat er óók om dat migratie juist door de koloniale geschiedenis onderdeel is van zijn identiteit. De relatie tussen migratie en postkolonialisme is er dan een van nauwe verbondenheid, zoals Wim Rutgers in zijn overzicht van West-Indische literaturen ook schreef: niet alleen door de veelvoorkomende fysieke migratie die mensen uit voormalige kolonies naar het Westen ondernemen, maar zeker ook door een migratie van de geest doordat de cultuur van de mensen in bijvoorbeeld Suriname gekoloniseerd is. De taal – het instrument van de schrijver – is daarvan een goed voorbeeld. Want hoewel er in Suriname meer dan twintig talen gesproken worden, is de enige officiële taal nog steeds het Nederlands. Volgens Rutgers maakt dat gegeven van elke bewoner in Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba een taalmigrant. (Rutgers 546)

Kortom: voor literaire beschouwingen is een postkoloniaal perspectief relevant omdat het zowel naar institutionele als topologische kwesties kijkt, zowel linguïstische als esthetische en poëtische elementen meeweegt en tegelijkertijd sociale, ideologische en historische contexten in ogenschouw neemt. (Arnold 53) Door Ramdas als een postkoloniaal schrijver te beschouwen, wordt er een ander licht geworpen op persoonlijk maar ook poëticaal en sociologisch gebied. Om met dat laatste te beginnen: in tegenstelling tot witte of autochtone schrijvers heeft de zwarte schrijver geen natuurlijk publiek. In de periode waarin Ramdas zijn schrijverschap ontwikkelde, veranderde bovendien de receptie van en de interesse in het werk van zwarte schrijvers. Een postkoloniale lens zal laten zien hoe sterk de politieke context en het literaire veld elkaar beïnvloeden. Ook op het persoon-

lijke vlak kan die lens verhelderend werken. Ik zal aantonen dat Ramdas' 'binnenwereld' niet alleen te beschrijven is vanuit persoonlijke ervaringen zoals zijn opvoeding en zijn migratie van Suriname naar Nederland. De dualiteit of gespletenheid in zijn karakter is evenzeer het resultaat, zoals bij veel kleurlingen in het Westen, van wat W.E.B. Du Bois 'double consciousness' heeft genoemd. Vanuit het idee van vijandige binnen- en buitenwerelden waarmee zwarte schrijvers te maken hebben, maak ik het aannemelijk dat de frustratie van de gevoelde onmogelijkheid om iets te veranderen aan de manier waarop de witte ander naar hem keek grote invloed op Ramdas' gevoelsleven heeft gehad. Ook zijn poëtica werd ten dele gevormd door zijn positie als postkoloniaal intellectueel; het dwong een sterk verlangen naar individualisme af (en een grote weerzin tegen groepsidentiteiten), en dicteerde overtuigende opvattingen over de functie en zelfs plicht van het schrijverschap. Ik zal de waarde van een postkoloniale lens hieronder verder uitwerken aan de hand van de invloed ervan op postuur en poëtica, en de inzichten die het biedt in de binnenwereld van de schrijver en de buitenwereld waarin hij beweegt en waarin zijn werk wordt ontvangen.

Een postkoloniale visie op postuur en poëtica

Schrijvers zijn zich in het algemeen bewust van hun positie in het literaire veld. Ze reageren erop, passen zich al dan niet aan, denken na over hoe hun gedrag en hun woorden overkomen op het publiek. Die strategieën werden door de Zwitserse literatuurwetenschapper Jérôme Meizoz geanalyseerd door middel van het 'postuur', een concept dat de afgelopen jaren uitgebreid of verfijnd werd door verschillende literatuurwetenschappers. Voor mijn onderzoek is het werk van Odile Heynders interessant als uitgangspunt. Volgens Heynders grijpt de publieke intellectueel in in het publieke debat en neemt hij of zij een controversieel en betrokken en soms betwist standpunt langs de zijlijn in.³ (Heynders 3) Ik volg haar definitie van een publieke intellectueel en stel dat Anil Ramdas daaronder viel.⁴ Heynders onderzoekt met name de veranderingen in het literaire veld onder invloed van de

manieren waarop schrijvers zich mengen in het publieke debat. Ze tuigt in haar boek een heuristisch model op van vier elementen die dynamisch op elkaar reageren: culturele autoriteit, sociale en culturele context, een gemediatiseerde context van productie en receptie en ten slotte esthetische opvoering en theater. (Heynders 3)⁵ Het model biedt een kader voor mijn analyse van Ramdas' persoonlijke en journalistieke leven. Ik onderzoek hoe hij zijn culturele autoriteit vorm gaf, bijvoorbeeld aan de hand van de kwaliteit van zijn essays, en ik analyseer zijn politieke, literaire en maatschappelijke standpunten zoals deze in essays en lezingen naar voren kwamen. Ik probeer inzicht te krijgen in hoe in zijn geval de gemediatiseerde context van productie en receptie eruitzag, bijvoorbeeld door te kijken naar de manieren waarop hij het debat over Surinaamse literatuur inzette, en hoe de polemiek met Joost Zwagerman zich ontwikkelde, en door stil te staan bij wat Heynders esthetische opvoering noemt: de manieren waarop hij zichzelf opvoerde op het toneel van de media. Tegelijkertijd kijk ik naar hoe anderen dit beeld van Anil Ramdas frameden, en hoe dat gestuurd werd door verschillende interpretaties.

Zoals literatuurwetenschapper Sander Bax in zijn onderzoeken naar schrijverschap en publieke presentatie (bijvoorbeeld bij Harry Mulisch) en Laurens Ham in zijn promotieonderzoek naar de zelfrepresentatie van onder meer Multatuli en W.F. Hermans aantonen, is er altijd een wisselwerking tussen de schrijver als privépersoonlijkheid, diens representatie als publiek figuur en de verwachting en receptie van het literaire veld.⁶ In navolging van Bax onderzoek ik hoe Anil Ramdas elementen als oorspronkelijkheid en intellectuele geloofwaardigheid van het begin af aan inzette om zichzelf een plek te bevechten, niet alleen in het culturele maar ook in het mediaveld, en hoe dezelfde elementen invloed hadden op de manieren waarop media over hem berichtten. Het verband tussen autonomie en autoriteit zoals Laurens Ham dat heeft bestudeerd⁷ is relevant voor mijn onderzoek, waarbij ook ik zal kijken naar hoe Anil Ramdas autonomie centraal stelde in zijn zelfrepresentatie, en hoe hij zijn gezag daar gedeeltelijk aan ontleende.⁸

Wat ik toevoeg aan deze methodes is dat ik rekening houd met de gevolgen en eigenschappen van een postkoloniaal schrijverschap. Ik zal laten zien dat Ramdas in een historische traditie van postkoloniale schrijvers staat door de manieren waarop hij zich verhoudt tot het (koloniale) verleden, de plekken van herkomst, en hoe deze factoren van invloed zijn op zijn denken en schrijven. Maar ook zal ik kijken naar de manieren waarop de omgeving op Ramdas reageerde, en in hoeverre er sprake kan zijn geweest van een dynamiek die vorm kreeg door postkoloniale realiteiten, in de overtuiging dat een schrijverspostuur niet buiten de politieke werkelijkheid staat.

Aandacht voor de invloed van postkoloniale en kosmopolitische denkers

In mijn onderzoek zal ik aandacht besteden aan het belang van postkoloniale en kosmopolitische denkers voor de vorming van Ramdas' poëtica. Zelf zei hij, als zoon van een leraar en deel uitmakend van de Surinaamse middenklasse, te zijn 'voorbested om dikke scripties te schrijven over de slavernij en de contractarbeid'. Als scholier las hij 'de twee vertaalde werken van Frantz Fanon [...], een pamflet van Malcolm X, het dagboek van Che Guevara, De aderlating van een continent van Eduardo Galeano, How Europe Underdeveloped Africa van Walter Rodney, minstens twee paperbacks van James Baldwin en The Color Purple van Alice Walker'. (Ramdas 2017: 82) Het was het begin van zijn intellectuele vorming, die hij verder uitbreidde toen hij in Amsterdam naar de universiteit ging en die later in zijn professionele leven nog verder uitgekristalliseerd raakte. Ik zal aantonen dat een aantal van die denkers hem zichtbaar heeft beïnvloed, en dat hij zijn postuur vormde door uiting te geven aan die ideeën. Een van de stromingen die hem blijvend zou beïnvloeden, was die van het kosmopolitisme. De taak van de kosmopoliet is, in de ogen van Anthony Kwame Appiah, om in staat te zijn bezig te zijn met zowel dat wat ver weg is als dat wat dichtbij ligt. (Appiah xv) Ramdas nam in zijn werk in ruwe zin een kosmopolitisch standpunt in, in de manier waarop hij oog had voor de werkelijkheden die de voortdurende interactie tussen

internationale gemeenschappen voortbrengt. Een normatief kosmopolitisme is een concept dat de mens ziet als iemand die behoort tot een universele, morele gemeenschap. (Rao 18) Multiculturele samenlevingen zoals de Nederlandse, en in zekere zin ook de Surinaamse, dwingen vragen af over overeenkomsten en verschillen: het waren vragen die Ramdas als kosmopoliet trachtte te beantwoorden, of die hij zelf opwierp. In de omschrijving van het begrip 'kosmopolitisme' dat Appiah geeft, en waaraan een zekere morele overtuiging ten grondslag ligt, zijn veel overeenkomsten met Anils opvattingen terug te zien. In zijn artikel 'The Importance of Elsewhere. In Defense of Cosmopolitanism' schreef Appiah: 'Cosmopolitanism is an expansive act of the moral imagination. It sees human beings as shaping their lives within nesting memberships: a family, a neighborhood, a plurality of overlapping identity groups, spiraling out to encompass all humanity. It asks us to be many things, because we are many things.' (Appiah 2019b: 20) Kosmopolitisme als 'expansive act of the moral imagination' is een terugkerend element in het werk van Ramdas, en dat geldt ook voor het relatief optimistische perspectief dat ermee gepaard ging – met name in het begin van Ramdas' carrière.

Om Ramdas' kosmopolitisme te begrijpen moeten we ook naar de rol van het kosmopolitisme onder Afro-Amerikaanse intellectuelen kijken. Onder Afro-Amerikaanse intellectuelen werden de jaren negentig gekenmerkt door een afnemend postmodernisme. Ross Posnock wijst erop dat zwarte denkers als W.E.B. Du Bois de vormgevers van de volledige Amerikaanse intellectuele traditie waren. In plaats van cultuur te scheiden van politiek trachtte Du Bois (en de mensen die hij beïnvloedde) een 'hogere en bredere en meer gevarieerde menselijke cultuur' te ontwikkelen. (Posnock 3) Posnock noemt dit een kosmopolitische inspanning die tegelijkertijd een reflectie was van het raciale spanningsveld omdat het niets anders was dan een poging om hoge cultuur als 'private citadel of white privilege' te ontwrichten. (Posnock 3) In de decennia erna lag de nadruk in het Amerikaanse maatschappelijke discours meer op raciale verschillen, maar in de jaren negentig wees een groeiende groep denkers cultureel purisme af, samen met de bijbehorende politiek van verschil. In plaats daarvan,

stelt Posnock, kozen zij net als die eerste (zwarte) intellectuelen aan het begin van de twintigste eeuw voor het kosmopolitisme.

Wat Posnock beschrijft lijkt op een verlangen van zwarte intellectuelen om een verstikkende nadruk op kleur en etniciteit te ontstijgen, zonder de werkelijkheid waarin deze elementen geplaatst zijn te ontkennen. Daarmee is het gedachtegoed van Du Bois productief voor mijn blik op Anil Ramdas. Het verlangen naar individualisme waar Posnock over schrijft, herinnert namelijk sterk aan wat Ramdas schreef in zijn debuut *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea*:

De opgelegde saamhorigheid en solidariteit [van de ‘eigen groep’, КА] zijn dodelijk voor zelfkritiek en zelfonderzoek, voor interne emancipatie en zelfontplooiing. De individuele identiteit wordt ondergeschikt gemaakt aan de groepsidentiteit – die we notabene waren ontvlucht toen we ons land verlieten, omdat we schoon genoeg hadden van ‘onze’ mensen, al zullen we dat natuurlijk niet toegeven. (Ramdas 1993a: 212)

In deze regels toont Ramdas zich verschillend van een ander soort migranten: degenen die hun land verlaten vanwege banalere behoeften zoals levensonderhoud of vanwege levensbedreigende omstandigheden. Kennismigranten zoals Ramdas hebben de luxe gekend om ‘genoeg te hebben’ van hun eigen mensen. Eerder dan uit noodzaak voor de fysieke overleving migreren zij om hun intellectuele horizon te verbreden en om uit te zoeken waar zij staan in de globale context als wereldburgers of, anders gezegd, als kosmopolieten.

Poëtica: individualisme als hoogste goed

Ramdas’ afwijzing van groepsidentiteiten verklaart zijn soms scherpe kritiek op activisme in de vorm van bijvoorbeeld de antiracismebewegingen in Nederland.⁹ Hij wees het antiracisme af als een beweging die weliswaar noodzakelijke onderwerpen aandroeg, maar haar doel voorbijschoot door een gebrek aan stijl, waarbij de ‘felheid, de woede en de verbittering eerder [leiden] tot onverschilligheid dan tot solida-

riteit'. (Ramdas 1993a: 105) Wat hij najoeg was een vorm van kosmopolitisme die hem voorbij de kleinzerigheid en de identiteitspolitiek zou voeren. Of, zoals hij zelf schreef:

Een gedeeld slachtofferschap is erg stimulerend voor een collectieve identiteit. Slachtoffers veronderstellen namelijk een toestand van oorlog, waarin de vraag belangrijk wordt wie je bent en bij wie je hoort. Daartegenover bestaat een toestand waarin de groepsidentiteit niet belangrijk is. Die toestand heeft een naam: vrede. In vreedetijd ben je niet in verzet en niet in oppositie en hoef je je niet groepsgewijs te verweren tegen de ander. In vreedetijd is de vraag wie je bent en waar je vandaan komt minder interessant, en kun je je bezighouden met de vraag wie je wilt worden en waar je naartoe gaat. (Ramdas 2017: 132)

Uit Ramdas' woorden spreekt een verlangen naar de ruimte om te mogen dromen; een verlangen om individualistische ambities te mogen najagen. En als het een ambitie is om een intellectueel te worden, dan zou het best kunnen dat de migrant zelfs een stapje voor heeft op de westerling die worstelt met het vormgeven van zijn eigen identiteit, omdat de migrant door zijn afkomst al vertrouwd is met het gefragmenteerde zelf:

De moderne identiteit van de westerling is versplinterd geraakt, uiteengevallen in een groot aantal subjectiviteiten die elk door een ander discours worden aangesproken. Zo ontstaat de culturele desoriëntatie van deze tijd, en wij migranten worden, zonder dat we er ook maar iets voor hoeven te doen, gepromoveerd tot de meest eigentijdse wezens van de postmoderne conditie. (Ramdas 2017: 80)

De visie van de migrant was, mits eloquent en intelligent verwoord, een potentieel waardevolle toevoeging aan het debat. Een op waarde te schatten leidraad voor een verbeterde vorm van samenleven. Naar een verbeterd begrip van de mensheid, zelfs.

Met zijn ambitie om de vele facetten van de menselijke identiteit te erkennen staat Ramdas in een internationale traditie van postkoloniale schrijvers die enerzijds het tribale denken probeerden af te schudden, en tegelijkertijd de complexe dynamiek trachtten te onderzoeken die kleur, etniciteit en migratie oproepen in de westerse wereld. Zijn visie was bijvoorbeeld niet ver verwijderd van die van Edward Said, die er in 1986 op wees dat terwijl er eerder alleen óver de gekleurde mens werd geschreven, de gekleurde schrijver nu terug kan schrijven omdat hij de taal van de overheerser beheerst. Hij/zij/x kan nu lezen hoe de overheerser over de kleurling dacht, en hoe hij deze dacht te kunnen kenschetsen. En nu de gekleurde schrijver de taal van de overheerser ook beheerst, kan hij reageren, herinterpreteren, betwifelen. Hij is niet langer machteloos, maar heeft zelfs een standpunt vanwaaruit alleen hij als postkoloniaal schrijver de wereld kan overzien. Want, zegt Said, er bestaat een wereld die alleen 'wij' kunnen beschrijven en waar imperialistische schrijvers (Said noemt Joseph Conrad als voorbeeld) niet kunnen komen. Said betoogt dat de postkoloniale realiteit van een in praktische zin afgelegd imperialisme, dat desondanks op verschillende niveaus nog doorwerkt in onze huidige werkelijkheid, heeft geleid tot een dynamische beweging van intellectuelen die reflecteren op de complexe postkoloniale samenlevingen:

For not only has there been a whole literature and a theory of resistance and response, there has been in the greatly disparate post-colonial regions, a tremendously energetic attempt to engage with the metropolitan world in a common effort at re-inscribing, re-interpreting and expanding the sites of intensity and the terrain contested with Europe. (Said 1986: 54)

Het 'zwarte' schrijverschap komt daarom in de ogen van Said met een zekere (gevoelde) verantwoordelijkheid. Ramdas kwam tijdens zijn studie onvermijdelijk in aanraking met het gedachtegoed van Said, en hij interviewde hem in 1994 uitgebreid in het programma *In mijn vaders huis* en voor *De Groene Amsterdammer*. Het was onder invloed van Said's ideeën dat Ramdas' eigen werk ook de overtuiging echode dat het schrijverschap geen vrijblijvend beroep was.

Poëtica: de taak van de schrijver

De persoonlijke herinneringen, oftewel de hoogst individuele weergave van de wereld, was volgens Ramdas van groot belang voor ons begrip van die wereld. Daarmee wees hij de postkoloniale intellectueel een bijzondere plek in het veld toe. Tegelijkertijd wist hij dat die positie niet onbetwist was. In een interview met Elsbeth Etty zei hij: 'Ik heb altijd geweten dat ik als allochtone intellectueel niet meer dan een niche vertegenwoordigde.' (Etty 2012) Het herinnert aan Edward Said die het westerse intellectuele veld beschrijft als een elitaire cirkel waarin de overtuiging leeft dat het kolonialisme is afgesloten en niet langer doorwerkt in de huidige tijd. Kwalijker nog, volgens Said, is dat het een gesloten cirkel is waarin nieuwe kennis wordt buitengesloten. De functie van de postkoloniale intellectueel is dan om de postkoloniale ervaring weer te geven, en om de invloed van het verleden op het heden te verklaren en toe te lichten. Dit lijkt sterk op wat Ramdas in zijn debuutbundel als taak van de schrijver omschrijft, namelijk:

Het delen van de persoonlijke herinnering is [...] een sociale, en in ruimere zin een politieke daad. De schrijver, de filmer, de kunstenaar, de journalist: die maakt het persoonlijke politiek. Het is de taak, de verantwoordelijkheid, de heilige plicht van deze schrijvers om steeds weer op en neer te reizen van het heden naar het verleden [...] en ons te vertellen wat men gevonden of verloren heeft. (Ramdas 1993a: 29)

Het valt volgens Said niet te ontkennen dat dominante ideologieën afwijzend staan tegenover 'alternatieve normen voor intellectueel werk'. Maar er bestaat buiten de (imperialistische) cirkel een wereld die alleen 'wij' kunnen beschrijven. En juist vanwege de vijandigheid van de omgeving moet de postkoloniale intellectueel zijn werk blijven doen: 'Nevertheless, a resistant, perhaps ultimately subjective, component of oppositional energy resides in the intellectual vocation itself, and it is on this that one has to rely.' (Said 1986: 64)

De vastberadenheid waarmee de postkoloniale intellectueel vol-

gens Said zijn werk dient te doen, klinkt door in de woorden van Ramdas, bijvoorbeeld wanneer hij in *De papegaai* stelt:

Schrijvers moeten voor ons het verleden terugvinden, waarmee wij aan ons heden zin kunnen geven. Migranten moeten hun verleden verzinnen, niet door erover te liegen, of het te verheerlijken en te romantiseren. Maar door het literair te verwerken en op die manier dat verloren verleden zinvol te maken. (Ramdas 1993a: 29)

Migranten die schrijven, lijkt hij hier te zeggen, hebben de taak om hun herinnering literair te maken, en dus zinvol. De hoogste idealen zijn daarbij voor de schrijver niet snel te hoog, in de ogen van Ramdas. In een radio-interview antwoordde hij op de vraag of hij soms schreef om de wereld te veranderen onomwonden: ‘Ja. Anders zou ik niet schrijven. Anders zou ik mijn bed niet uitkomen.’¹⁰ En in *Badal* laat Ramdas zijn hoofdpersoon over ‘de heilige taak’ van intellectuelen zeggen: ‘Ze moeten altijd, onvermoeibaar, op de waarheid wijzen, fatsoen bepleiten, beschaving bevorderen.’ (Ramdas 2012: 339)

Er zijn, kortom, belangrijke overeenkomsten aan te wijzen die veel van de denkers en schrijvers die als postkoloniaal worden aangemerkt met elkaar verbinden – en die ook terugkomen in het werk van Anil Ramdas. Daarmee gaf hij actief vorm aan zichzelf als postkoloniaal denker. Net als hij spraken ook Said, Du Bois, Appiah, Hall en Rushdie de behoefte uit om vaststaande identiteiten, gebonden aan geboortegrond, religie of cultuur, te ontstijgen. Ze omarmen een complexe identiteit in een complexe wereld, reflecteren op die wereld, praten terug naar het dominante discours, herinterpreteren, geven opnieuw vorm. Ze nemen daarin herinneringen aan achtergelaten werelden en andere delen van de geschiedenis mee, tonen de politieke wortels van de huidige tijd. Ze worden zich (uiteindelijk) bewust van hun wankel, in twijfel getrokken positie. En schrijven desondanks – of eerder: juist daarom – dóór. Hun werk is hierdoor doordrenkt van een denken over de aard, maar vooral over de functie van literatuur.

Anil Ramdas als postkoloniaal intellectueel te beschouwen helpt

om meer inzicht te krijgen in zijn poëtica, bijvoorbeeld in de manier waarop hij dacht over de aard en functie van literatuur. Maar dat hij stevig in die traditie van postkoloniale intellectuelen stond, is ook een gegeven dat vragen oproept over de specifieke uitdagingen die dit opwierp in de Nederlandse context waarin hij publiceerde. Wat betekende het voor zijn emotionele ontwikkeling, en op welke manieren hing deze samen met de buitenwereld?

Binnenwereld: dualiteit en paradox

Over de invloed van de specifiek Nederlandse context op schrijvers van kleur deed de Afro-Surinaamse schrijver en P.C. Hooft-prijswinnaar Astrid Roemer in 2016 opvallende uitspraken. In een interview met *NRC Handelsblad* vertelde ze dat veel (aanvankelijk) succesvolle schrijvers uit Suriname uiteindelijk hebben geleden onder hun migratie naar Nederland:

Toen ik in de jaren zestig naar Nederland kwam, publiceerde Bea Vianen haar prachtige romans [...]. Zij is later psychotisch geworden. [...] Niet veel later gebeurde iets vergelijkbaars met Edgar Cairo. Die is in zijn ding verdronken. Of dat door zijn schrijverschap kwam of door privé-dingen weet ik niet precies. Maar ook hij werd psychotisch. Daar is hij niet meer uitge-raakt. Later ontmoette ik Anil Ramdas, een heel begaafd essayist. In het begin zag je zijn enorme positivisme, maar in de loop der tijd raakte hij steeds meer teleurgesteld tot hij zelfmoord pleegde. De laatste keer dat ik hem zag, in Suriname, was hij vreselijk mager. Wat er met die mensen is gebeurd, dat kan niet alleen met hun karakters te maken hebben. Dat moet ook hun habitat zijn geweest. (Fortuin)

Roemers opmerking raakt aan de notitie van de Amerikaanse Black Lives Matter-activiste Patrisse Cullors, die toen zij in 2016 in Nederland was tegen een journalist zei dat ze blij was niet in Nederland te wonen, omdat ‘zwarte mensen hier (in Nederland, KA) niet makkelijk [kunnen] ontsnappen aan witheid’. (Nourhussen)

De perspectieven van Cullors en Roemer herinneren aan wat Du Bois ‘double consciousness’ heeft genoemd:

[...] this sense of always looking at one's self through the eyes of others, of measuring one's soul by the tape of a world that looks on in amused contempt and pity. One ever feels his two-ness, – an American, a Negro; two souls, two thoughts, two unreconciled strivings; two warring ideals in one dark body, whose dogged strength alone keeps it from being torn asunder. (Du Bois 8)

Het begrip heeft betrekking op de kleurling die zich voortdurend bewust is van zichzelf – en van het beeld dat de (witte) ander heeft van wie hij is of zou moeten zijn. Deze gespletenheid krijgt een extra nuance wanneer de kleurling de sociaal-economische ladder binnen de nieuwe, westerse cultuur beklimt, zoals Frantz Fanon beschreef in *Peau noire, masques blancs*.

Een biografisch onderzoek naar Anil Ramdas zou niet compleet zijn als niet zou worden getracht om de invloed van deze gespletenheid of ‘double consciousness’ te bekijken, alsmede de consequenties te duiden van hoe de witte ‘buitenwereld’ wringt met de zwarte ‘binnenwereld’. Dat zelfs de beroemdste zwarte intellectuelen niet aan de gevolgen van die gespletenheid ontkomen, toont David Levering met zijn biografie van de Afro-Amerikaanse mensenrechtenactivist W.E.B. Du Bois. Hierin beschrijft hij hoe Du Bois aan het begin van zijn carrière geloofde in de meritocratie en daarmee in het maakbaarheidsideaal. Gaandeweg toonde Du Bois zich echter alsmaar gefrustreerder en bozer door de hardnekkige realiteit van racisme in het Amerika van het begin van de twintigste eeuw.

Die gevoelde frustratie over een realiteit die nauwelijks te beïnvloeden is door een individueel leven wordt door de Amerikaanse theoloog Cornel West in zijn essaybundel *Race Matters* onderzocht. Volgens West wordt het (intellectuele) bestaan van de zwarte Amerikaan niet zozeer tegengegaan door onderdrukking of uitbuiting, maar door de ‘nihilistic threat’. Die bedreiging is tweeledig en bestaat, volgens de

lezing van *Race Matters* door David Goldberg, uit enerzijds de (gevoelde) noodzaak voor zwarte Amerikanen om zich aan een witte wereld aan te passen. Een andere reden voor hun gevoelde nihilistische angst is het gebrek aan een zwarte intellectuele achterban: 'blacks have to deny their identity [...] to operate in the world defined by the market. This in turn extinguishes the flame of hope, and dramatically shrinks the range of possible meanings black people can draw on, leading to a deep-seated and pessimistic rage.' (Goldberg 33-47)

Migratie kan een extra aanleiding zijn voor een gevoel van onbehagen, omdat die binnen- en buitenwereld niet (meer alleen) psychologisch van aard zijn maar juist staan voor concrete vragen over waar je thuis (binnen) bent, en waar je erbuiten valt.¹¹ In zijn proefschrift *Postcolonial Cosmopolitanism: Between Home and the World* onderzoekt Rahul Rao de manier waarop postkoloniale kosmopolieten zich bewegen tussen 'vijandige' binnen- en buitenwerelden. Ter illustratie noemt hij Edward Said en Rabindranath Tagore. Beiden golden als antikoloniale activisten, maar waren evengoed felle tegenstanders van het nationalisme in hun respectieve thuislanden. Een combinatie van standpunten die ook terug te vinden is in het werk van Ramdas. Rao's onderzoek stelt dat: 'if resistance in the condition of postcoloniality must grapple simultaneously with both a hostile "outside" and "inside", it must speak in mixed registers of universalism and particularity.' (Rao II)

Het leidt ertoe dat de postkoloniale intellectueel in een niche opereert die hem veroordeelt tot relatieve eenzaamheid en onbegrip uit verschillende kampen. Ook Ramdas voelde dat zijn positie in Nederland op bepaalde manieren betwist werd, terwijl hetzelfde gold voor hoe er in Suriname naar hem werd gekeken. 'Weer snapte ik het niet,' schreef hij. 'Wie dacht ik wel dat ik was, vroegen ze. Ik had makkelijk praten, ik kon makkelijk weggkomen. Vanuit Nederland een beetje neerkijken op je land. Walgelijk. Arrogant. Misplaatst.' (Ramdas 2010a: 75)

Edward Said wijst erop dat postkoloniale schrijvers (Said noemt de Keniaanse Ngũgĩ wa Thiong'o en de Pakistaanse Faiz Ahmed Faiz) door zowel hun 'thuisland' als door het Westen slechts ten dele wer-

den begrepen of gehoord. Door veel westerse intellectuelen werden zij door hun antikoloniale ideeën bestempeld als ‘wailers and whiners’, en bij de machthebbers in hun vaderland golden ze als westerse agenten. De tragiek van hun ervaring is, volgens Said, hetzelfde als bij alle postkoloniale vragen, namelijk dat dit soort pogingen om gepolariseerde, radicaal ongelijke en verschillend herinnerde relaties te beschrijven of te verwerken van verschillende kanten belemmerd wordt:

The irony of course is that they were listened to only partially, both in the West and by the ruling authorities in their own societies. They were considered by many Western intellectuals to be wailers and whiners who denounced the evils of colonialism, and as agents of outside powers by the regimes at home who imprisoned or exiled them. The tragedy of this experience, and indeed of all post-colonial questions, lies in the constitutive limitations imposed on any attempt to deal with relationships that are polarized, radically uneven, remembered differently. (Said 1994: 18)

Het is, kortom, de complexiteit van de wereld(en) waarin een postkoloniale schrijver beweegt die hem ertoe aanzet te zoeken naar een narratief dat enerzijds te nauwe zienswijzen ontstijgt en anderzijds een verbindend of verklarend inzicht biedt dat aan een universele menselijkheid appelleert. Sandra Ponzanesi en Adriano José Habel stellen in de door hen samengestelde bundel *Postcolonial Intellectuals in Europe* dat de postkoloniale intellectueel iemand is met meerdere en verdeelde loyaliteiten, waarbij ‘besmetting’ als iets onvermijdelijks wordt gezien. Het is een startpunt dat geen absolute *outsiderness* eist, maar juist de bijzondere taak van de postkoloniale intellectueel erkent.

Postkoloniale concepten als vijandige binnen- en buitenwerelden, ‘nihilistic threat’ en ‘double consciousness’ helpen om vragen te formuleren over in hoeverre Anil Ramdas het gevoel had zich te moeten aanpassen aan een wit veld, hoe het gebrek aan een zwarte intellectuele achterban zijn werk beïnvloedde en, uiteindelijk, hoezeer deze elementen hebben geleid tot wat Cornel West een ‘deep-seated and pessimistic rage’ noemde. (Goldberg 33-47)

De polariserende buitenwereld

Een postkoloniale visie kan ook verrijkend zijn bij een begrip van de receptie van het werk: hoe werd er op zijn boeken en essays gereageerd? Maar ook: hoe werd hij als schrijver en publicist gezien of geïnterpreteerd, en in welke grond landden zijn ideeën in de loop van zijn leven? Een postkoloniale intellectueel is nergens helemaal thuis, en heeft daarom geen natuurlijk publiek, zoals autochtone schrijvers – die schrijven in hun moedertaal, in en over een cultuur waarin zij geboren zijn – dat wel hebben. Tussen de postkoloniale schrijver en zijn publiek in het geboorteland speelt, zoals gezegd, een specifieke dynamiek die anders is dan die met zijn westerse publiek. Hij is zich er bovendien van bewust dat hij bij het witte publiek, dat even belangrijk als machtig is, een minstens even ingewikkelde plek inneemt. Zo schrijft de Amerikaanse letterkundige Ross Posnock in zijn overzicht van Afro-Amerikaanse intellectuelen dat kleur en intellect historisch gezien een ontvlabbare combinatie is, waarbij het (westerse) publiek op zijn zachtst gezegd ongemakkelijk staat tegenover het idee van een zwarte intellectueel. Het unieke publieke oog waarin zwarte intellectuelen staan maakt hun werk per definitie politiek – een gegeven waarvan zij zich niet zelden bewust zijn. De vraag is hoe Anil Ramdas zich in werk en leven heeft verhouden tot de Nederlandse, overheersende witte context en de weerstand die zijn opinies oproepen in een tijd van grote politieke omwentelingen. Na de aanslagen op de Twin Towers in New York en na de dodelijke aanslagen op Fortuyn en Theo van Gogh begon Nederland radicaal te veranderen, niet in de laatste plaats in de manier waarop mensen met elkaar het gesprek aangingen. In de meningenoorlog die in de media ontstond waren volgens Ramdas vreemdelingen of allochtonen weliswaar het veelbesproken onderwerp, maar werden zij niet geacht mee te doen aan het gesprek. Intussen werd wel van ze verwacht de ene na de andere belediging te incasseren en bij voortdurend te lezen dat ze niet bij de echte Nederlanders hoorden. In de Ien Dales-lezing (2005) stelde hij:

Nooit eerder is met zoveel onverhulde trots en zelfverheerlijking geweest op de achterlijkheid van buitenstaanders [...]. De buitenstaanders zijn nog steeds aanwezig [...] maar ze mogen meeluisteren. Ze mogen weten wat de gevestigden over hen denken. Ze mogen getuige zijn van de groepsfantasie onder de gevestigden en de nieuw gevonden saamhorigheid.

Naar het discours over minderheden en kleurlingen in de media en andere elitekringen in Europa en Nederland deed bijvoorbeeld Teun van Dijk veel onderzoek. Volgens Van Dijk spelen de media zelfs een actieve rol in de discursieve reproductie van racisme en het verspreiden van negatief geladen opvattingen over minderheden en migranten. Bovendien, stelt Van Dijk, wordt er bij het vergaren van nieuws minder ruimte gegeven aan andere, niet-witte perspectieven. (Teun van Dijk 278) Volgens Edward Said is de receptie van postkoloniale schrijvers onderhevig aan een zekere postkoloniale vermoedheid. Hij wijst er bijvoorbeeld op hoe kritiek van Salman Rushdie op de opkomst van conservatieve ideologieën leidde tot het wegzetten van Rushdie als 'wailing and whining in public'. (Said 1994: 21) Daarbij werd het belangrijkste punt dat Rushdie maakte (namelijk dat de huidige tijd geen stille hoekjes kent waarin men zich kan terugtrekken van de gevolgen van de geschiedenis) onbesproken gelaten. De aanval van Rushdie op Engeland, of zoals deze in elk geval werd geïnterpreteerd, leidde tot verontwaardiging onder Engelse intellectuelen die het zat waren om bekritiseerd te worden. Said schrijft dat aan die emoties af te lezen is dat veel mensen in het Westen vonden dat het nu wel genoeg was geweest met de tolerante houding van het Westen. Ze interpreteerden de kritiek als een vorm van ondankbaarheid:

This feeling in turn led to Westerners rethinking the whole process of decolonization. Was it not true [...] that 'we' had given 'them' progress and modernization? [...] 'Why don't they appreciate us, after what we did for them?' How easily so much could be compressed into that simple formula of unappreciated magnanimity! (Said 1994: 21-22)

Het idee dat kritische migranten of kleurlingen ondankbaar zijn voor de kansen die het Westen ze heeft geboden, of zelfs voor de ontwikkeling van hun thuisland dankzij het Westen, leefde (en leeft) ook in Nederland. Zie bijvoorbeeld de opmerkingen die er online werden geplaatst onder Ramdas' gewraakte essay uit 2010 over hoe de witte Nederlandse volksklasse (door Ramdas 'white trash' genoemd) weliswaar sociaal-economisch opklom, maar in culturele beschaving achterbleef. Autochtone Nederlanders die zich door het opiniestuk aangesproken voelden, reageerden: 'Anil, Jij moet inderdaad maar terug naar Suriname als je je niet prettig voelt tussen blank vuilnis' en 'Ondankbaarheid is weer eens 's werelds loon'.¹²

Kritiek op de westerse beschaving werd gevoelsmatig gelijkgetrokken met een aanval op het Westen als geheel. In een tijd waarin concrete (terroristische) aanvallen het nieuws beheersten waren kritische geluiden niet welkom, en werden zij misschien daarom met buitenproportionele kracht weersproken. Of, zoals Said het stelde: 'Most of [the media] have now taken up a strident chorus of rightward-tending damnation in which what is non-white, non-Western, and non-Judeo-Christian is herded together under the rubric of terrorism and/or evil. To attack this is to defend the Western democracies.' (Said 1986: 52)

Edward Said beschreef in 'Intellectuals in the Post-Colonial World' een context die sterk vergelijkbaar was met die waarbinnen Anil Ramdas publiceerde. In de jaren na 9/11 kon een klimaat ontstaan waarbinnen Ramdas zich niet gehoord wist, waar anderen vaak hebben gesteld dat hij zich niet gehoord voelde. Dat subtiele maar belangrijke verschil legt elementen bloot die vaak in die 'blinde vlek' zijn achtergebleven. Waar de verstoorde aansluiting van Ramdas met Nederland vaak werd gezien als voortkomend uit zijn alcoholisme en het daaruit voortvloeiende 'overschreeuwen' van zijn standpunten, of geweten aan zijn (misplaatste) gevoel van miskenning, denk ik dat deze perspectieven aan te vullen zijn met een nauwkeurigere analyse van de praktijk van uitsluiting. Omdat er in de jaren

na 9/11 vooral ruimte werd gemaakt voor kritiek op alles wat niet westers was, zoals Said hierboven stelde, kon een postkoloniale intellectueel zoals Anil Ramdas in toenemende mate het gevoel krijgen dat zijn ideeën niet (meer) gewenst waren. Het was een isolement dat werd vergroot door het feit dat hij vaak ook in de voormalige kolonie, zijn geboorteland, door zijn kritische blik ongewenst was verklaard. Zijn kritiek, die aan de basis lag van zijn bestaan als denker, had hem nu overal buitengesloten. Hij was, kortom, nergens meer thuis.

Fragmentatie: binnen en buiten

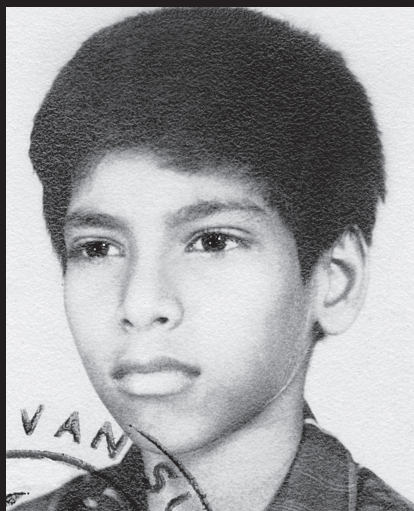
Ik ga in dit onderzoek uit van het globale idee dat er zoiets bestaat als (zelf)representatie van schrijvers, en dat er sprake is van een dubbele dimensie: een retorische, tekstuele dimensie, en een contextuele dimensie, dat wil zeggen alles buiten de tekst zelf.¹³ Dit toepassend op de zelfrepresentatie van Anil Ramdas, en daaroverheen een postkoloniale laag te leggen, is het interessant om uit te gaan van Du Bois' concept van het dubbele bewustzijn, waarbij de binnenwereld van een zwarte schrijver wringt met de witte buitenwereld, maar waarbij de zwarte schrijver óók wrijving voelt met de 'eigen' cultuur, zowel in het geboorteland als bij de traditionele banden die hij onderhoudt met zijn persoonlijke omgeving. Het concept van dubbel bewustzijn helpt me te ontdekken hoe een postkoloniale schrijver vorm geeft aan zijn postuur en welke elementen, zowel innerlijk (persoonlijkheid en cultuur) als uiterlijk (racisme, ontworteling, verwachtingen van de gemeenschap), hierop van invloed zijn. Al deze elementen hebben bovendien niet alleen betrekking op zijn zelfrepresentatie, maar ook op de blik vanbuiten: hoe werd Ramdas gezien? Welke elementen hadden invloed op de interpretatie van zijn persoon en zijn werk?

Badal, de enige roman die Ramdas schreef en waarmee hij een merkwaardig semiautobiografisch werk afleverde, vormt een interessante casus om deze vragen te beantwoorden. *Badal* werd grotendeels afkeurend ontvangen. Een overzicht van de recensies toont aan dat de

afkeuring vooral was gericht tegen het multiculturele perspectief van het boek. ('Ik beken, ik ben blank en dus zal ik, volgens Anil Ramdas, zijn boek onherroepelijk vanuit het eeuwige blanke superioriteitsgevoel beoordelen,' schreef bijvoorbeeld het *Haarlems Dagblad* (De Jong).)

Door nauwkeurig te kijken naar de manieren waarop er over Ramdas werd geschreven en er met hem werd gesproken in radio- en televisie-interviews hoop ik inzicht te krijgen in de manier waarop er werd gereageerd op Ramdas als persoon en op de thema's die hij aansneed: identiteit, afkomst en samenleving. Bij de analyse van het discours ga ik uit van het poststructuralistische idee dat woorden hun betekenis ontleenen aan de context waarbinnen zij geuit worden. De citaten die ik hierboven plaatste en die afkomstig zijn uit verschillende recensies van *Badal* zijn interessante verschijnselen. Maar ook het woord 'allochtoon', dat ik in het begin van dit hoofdstuk noemde, heeft volgens deze benadering een andere lading dan de letterlijke betekenis 'van elders afkomstig'. Het draagt immers vooral negatieve connotaties in zich in de zin dat het een hiërarchisch onderscheid maakt tussen wie 'erbij' hoort en wie niet. (Verhaege, Van der Haar) Dat de hoofdredacteur van *De Groene Amsterdammer* hem de 'koning van de allochtonen' noemt, wekt de vraag op of een zwarte intellectueel als Ramdas in de ogen van de elite – zelfs toen hij daarvan deel uitmaakte – het etiket van 'de ander' ooit zou kunnen kwijtraken. Hij was zich in elk geval bewust van de negatieve lading die het predicaat met zich meebracht. 'Volgens de gangbare definities is journalist en publicist Anil Ramdas een volbloed allochtoon,' zo schreef Guido Derksen in *Hutspot Holland*. 'Zelf stond hij daar nooit zo bij stil, maar door het maatschappelijke klimaat dat de laatste tijd is ontstaan, begint hij zich steeds "allochtoner" te voelen.' (Derksen 298) Het wrong steeds meer tussen het beeld dat Ramdas van zichzelf had en het beeld dat anderen van hem schetsten, zoals het ook op bepaalde manieren botste tussen wie hij dacht te zijn als Surinamer en hoe het Surinaamse publiek hem interpreteerde. Voor de een was hij een nestbevuiler, en voor de ander onvermijdelijk een allochtoon. Dit onderzoek naar het leven en

werk van Anil Ramdas wil ook hierbij stilstaan: in hoeverre Ramdas thuis was in zijn omgeving, en in welke mate zijn omgevingen hem toestonden thuis te komen.

Zonder liefde valt best te leven

Als vertrekken een vorm van achterlaten is, zijn de hindoeestanen eigenlijk nooit vertrokken.

Anil Ramdas

Het levensverhaal van Anil Ramdas begon in Brits-Guyana, bij een Hindostaanse pandit die een mooie, maar lastige dochter te vergeven had. Haar naam was Kamla Sukul, en zij werd geboren op 10 januari 1936 in LaGrange,¹ een dorpje aan de rivier Demerara bij de Brits-Guyanese hoofdstad Georgetown. De vader van Kamla was een alom gerespecteerde brahmaan van uiterst traditionele snit die het Sanskriet beheerste en de veda's (gebeden) uit zijn hoofd kende. Zijn roem strekte tot over de landsgrenzen, tot in Suriname zelfs, dat aan de overkant van de grensrivier de Corantijn lag. Kamla groeide op als een eigengereid meisje met flamboyante trekjes en een veel te grote interesse in jongens. Stuk voor stuk eigenschappen die niet pasten bij een Hindostaans² meisje dat in de jaren veertig in Guyana opgroeide.³ Toen Kamla's moeder overleed, liet ze de pandit achter met vijf kinderen die allemaal in meer of mindere mate aandacht nodig hadden, en een dochter die het in haar hoofd had gehaald dat ze zou studeren in plaats van trouwen en kinderen baren, zoals het hoorde. De pandit zat met zijn handen in het haar, maar de oplossing was snel gevonden: de opstandige dochter zou worden uitgehuwelijkt aan Harripersad Ramdas, 'een boerenzoon in Nickerie [...], vierhonderd kilometer en vele rivieren verder'.⁴

‘West Indian’: een geschiedenis van migratie

Later zou de zoon van Kamla Sukul en Harripersad Ramdas veel en vaak schrijven over wat het betekende om een migrant te zijn. De ontstaansgeschiedenis van Anils levenslange thema lag ontegenzeggelijk bij de koloniale voorgeschiedenis van zijn ouders, die onderdeel waren van de Indiase diaspora die na de afschaffing van de slavernij het hele West-Indische gebied⁵ opnieuw van gezicht zou doen veranderen. Het waren mensen die, na de afschaffing van de slavernij, werden geronseld om de plek van de slaafgemaakten op de plantages in te nemen. De Britten hadden dertig jaar eerder dan de Nederlanders de slavernij in hun kolonies afgeschaft (in 1834), dus toen Nederland goedkope werkkraft nodig had, was de contractarbeid naar Brits model al een beproefd concept gebleken dat andere koloniale machten graag kopieerden. In de loop van de negentiende eeuw verspreidden Indiase contractarbeiders zich over een uitgestrekt koloniaal gebied: van Trinidad, Jamaica, Fiji, Mauritius, Natal, Martinique tot ook Suriname en Brits-Guyana.⁶

De cijfers geven een indrukwekkend beeld van de omvang van de migratie. Tussen 1838 en 1917 maakten in totaal meer dan 2,5 miljoen Indiase arbeiders de oversteek naar de Cariben als contractarbeiders. Slechts een kwart zou terugkeren na voltooiing van hun contractperiode, de rest bleef voorgoed in het land van aankomst. Daarmee kreeg het Caribische gebied een blijvend Aziatisch karakter. Nadat Nederland in 1870 een verdrag met Groot-Brittannië sloot dat hen in staat stelde arbeiders in India te ronselen, begon ook voor het Nederlands-Caribisch gebied de grote trek van Oost naar West. De migratie van India naar Suriname telde uiteindelijk 34.000 mensen. Naar Georgetown, de geboorteplaats van de moeder van Anil Ramdas, trok een veelvoud daarvan, in totaal ongeveer 239.000 Indiase migranten.

De koloniale geschiedenis van de migratie, en het lijden dat ermee gepaard ging, was vormend voor de generatie van Kamla Sukul en Harripersad Ramdas. Om de ouders van Anil te begrijpen, en enig inzicht te krijgen in hoe hun ervaring van invloed is geweest op de

opvoeding van hun kinderen, is het belangrijk om die specifiek Hindostaanse ervaring van migratie, armoede en het conserveren van een meegebrachte identiteit nader te bekijken.

De tulpenwangige

Op 26 februari 1873 vertrok een imposant zeilschip uit de haven van Calcutta om koers te zetten naar Suriname. De naam van het schip was Lalla Rookh, een verwijzing naar het boek van de Ierse schrijver Thomas Moore over een bevallig meisje met de koosnaam 'de tulpenwangige'. Tegenwoordig is de naam Lalla Rookh bijna volkomen losgezongen van het boek, en onlosmakelijk verbonden geraakt aan de Hindostaans-Surinaamse geschiedenis die min of meer begon met de 399 Brits-Indiërs die aan boord van het schip waren gestapt. De meeste migranten waren mensen die een manier zochten om te ontsnappen aan de armoede en de grote werkeloosheid in India. Ze hadden zich niet zelden laten verleiden door ronselaars die Suriname afschilderden als een prachtig eiland, niet al te ver afgelegen van India. Het hielp dat de Indiase naam voor Suriname 'Sriram' was, een naam die bij de Indiase bevolking associaties oproep met Rama, een incarnatie van de hindoegod Vishnu. Een plek met zo'n goddelijke naam moest haast wel een paradijs zijn!

Een paradijs was Suriname natuurlijk niet, en dicht bij India lag het al helemaal niet. Het duurde ruim drie maanden voordat de Lalla Rookh in Paramaribo aankwam. Drie maanden van ontbering en angst, waaraan elf arbeiders bezweken voordat ze op 5 juni 1873 in Sriram aankwamen. De aanvoer van contractarbeiders was ternauwernood op tijd om het dreigende tekort aan mensen op te vangen: het staats-toezicht waaronder de Afrikanen op de plantages nog tien jaar na de afschaffing van de slavernij verplicht waren te blijven werken, liep 25 dagen later, op 30 juni 1873, al af.

In dat eerste jaar van de Indiase migratie kwamen nog vier andere schepen met contractarbeiders aan. In totaal stroomden in 1873 1501

mannen, 556 vrouwen en 390 kinderen Suriname binnen. De migratie was een ingrijpende gebeurtenis in het leven van de mensen, en het was vanzelfsprekend dat zij zich vastklampten aan de gewoontes en de mensen die ze (her)kenden. In het beroemde dagboek dat de Brits-Indiase contractarbeider Munshi Rahman Khan bijhield over zijn oversteek naar Suriname schreef hij: 'When somebody discovered a new face, they cried out in joy, wept, embraced each other and talked in length. The place was charged with nostalgia.' (Prakash 89) Het was nostalgie, een hang naar de oude en vertrouwde cultuur, die de Surinaamse Hindostaan niet snel meer los zou laten, ook niet in de postkoloniale realiteit van een paar generaties later, wanneer Anil geboren zou worden.⁷

Brahmanen

Het leeuwendeel van de migranten die terecht zouden komen in Brits-Guyana en Suriname was geronseld in Noordoost-India, en dan voornamelijk in Bihar en in wat nu bekendstaat als oostelijk Uttar Pradesh. Ook Anils overgrootouders waren uit deze streek afkomstig. Gevraagd naar de oorsprong van zijn familie zei hij eens dat zij afkomstig waren uit 'Uttaerpradesh [sic] in Centraal-India, achterlijker kan niet'. ('Kijk-week')

Afkomstig van een 'achterlijk' gebied of niet, de familie van Harripersad Ramdas was nooit precies zo eenvoudig als de andere Hindostanen in Nickerie. Ze genoten enig aanzien doordat er in hun familielijn brahmanen voorkwamen; leden van de hogere sociale lagen in het Indiase kastensysteem. In haar proefschrift over de identiteit van Hindostaanse contractarbeiders in Suriname wijst Margriet Fokken erop dat bij de werving van arbeiders mensen uit de hogere kasten volgens de officiële richtlijnen moesten worden geweigerd. Toch was een aanzienlijk deel van de migranten brahmaan. Van de contractarbeiders die tussen 1874 en 1917 naar Suriname kwamen was dat 15,7 procent. Onder hen die in Brits-Guyana terechtkwamen lag het percentage op 11,7. Anil zou later, veelal ongevraagd, verwijzen naar zijn brahmaanse achtergrond. Het was, zei hij, een manier van leven

en een manier van denken over jezelf die hem door zijn moeder met de paplepel was ingegoten.⁸ Zijn relatie tot het kastensysteem moet echter wel in de context van tijd en plaats gezien worden. Kaste, als onderdeel van het hindoeïsme, vervaagde onder de Caribische Hindoestanen tot slechts de omtrekken van wat het systeem zowel religieus als cultureel in India betekende. Deels was dat vanwege de onhoudbaarheid ervan. Het werk op de plantages was ingericht naar Europese maatstaven, waarbij er geen belang werd gehecht aan welke kaste bij welk type arbeid zou horen of passen. En terwijl er in India van oorsprong strikt binnen de eigen kaste getrouwd werd, was deze dwingende sociale regel onhoudbaar in een samenleving als die in Suriname en Brits-Guyana in de negentiende eeuw, waar vrouwen aanzienlijk in de minderheid waren. Bovendien was de samenstelling van de groep migranten er eerder een van individuen dan van groepen. Terwijl het kastenstelsel in India tot de dag van vandaag sterk op groepsidentiteiten leunt, werden deze in elk geval ten dele opgegeven door de migranten die de oversteek naar West-Indië maakten. Voor de (post)koloniale realiteit van 'de West' betekende dat dat het kastenstelsel op zijn best een vaag gevoel van hiërarchie opriep. Maar in deze als het ware gegeneraliseerde vorm van het hindoeïsme, behielden – paradoxaal genoeg – de brahmanen hun status als 'rituele elite'. Hun invloed als religieuze en culturele leiders was van meet af aan groot, zowel in Brits-Guyana als in Suriname. Veel van hen bleven na afloop van hun arbeidscontract in de koloniën wonen. Een brahmaanse priester zoals de vader van Kamla Sukul trok van plek naar plek om tegen betaling belangrijke rituelen uit te voeren. De rol van de pandit werd in latere studies wel vergeleken met die van de dorpspriester: ze bezochten de gelovigen thuis, gaven aanwijzingen over hoe het geloof het best beleden diende te worden en hielpen bij geschillen. Ze waren echter ook de enigen die kennis hadden van de eeuwenoude rituelen. Vanuit die bijzondere positie konden ze functioneren als spirituele gids en als doorgevers van waardevolle kennis. Het leidde ertoe dat, ondanks het feit dat het kastenstelsel in de Cariben aanzienlijk minder gewicht had dan in India, de brahmanen sinds hun aankomst in de koloniën hun positie stevig verdedigd hebben. Vanwege hun mono-

polie op rituele kennis speelden de brahmaanse priesters in de Cariben zelfs een nog centralere rol dan hun evenknie in India.⁹

De dienaress van haar man

Anils moeder, de dochter van de pandit, groeide op onder het juk van een autoritaire, streng religieuze vader in een cultuur waarin aan vrouwen rigide rollen waren toebedeeld. Het had grote invloed op haar vorming, en uiteindelijk ook op de manier waarop ze haar kinderen opvoedde. Jaren later, in maart 2011, toen ze na allerlei omzwervingen in Nederland eindigde, publiceerde zij – zeer tegen de wens van haar kinderen – een autobiografische roman, duidelijk gebaseerd op haar eigen levensverhaal. In het boek voerde ze als hoofdpersoon Mira op, een vrouw wier levensverhaal grote overeenkomsten had met haar eigen leven. Net als Kamla was Mira een Hindostaans meisje uit Brits-Guyana met groot gevoel voor drama en uitgesproken ambities. Na haar eerste bezoek aan de bioscoop besloot ze dat het wrede leven waartoe haar moeder en tantes waren veroordeeld niet het hare mocht worden:

Zittend in de donkere bioscoop, zag ze de fantastische filmsterren bewegen en praten op het enorme witte doek. Mira voelde alsof haar hart zou ontploffen van geluk. [...] Mira wist toen, dat zij haar leven niet zou doorbrengen met het koken van drie maaltijden per dag in een keuken gevuld met de rook van hout, ogen vol tranen die weggeveegd werden met de mouw van je blouse. (Sukul 25-26)

In het boek werd Mira door haar vader uitgehuwelijkt aan een onderwijzer in Nickerie, Suriname. In werkelijkheid werd ook Kamla uitgehuwelijkt aan een onderwijzer in Nickerie: Harripersad Ramdas. Harripersad was net als zij een brahmaan, dus ze zou binnen haar eigen kaste trouwen. Hij was bovendien geen eenvoudige boer, zoals de meeste Nickerianen, maar hij zou als eerste van zijn familie naar Paramaribo gaan om te studeren voor leraar. Hij was, kortom, iemand met perspectieven.

Voor de familie Ramdas was een huwelijk met iemand van de Sukul-familie een buitenkans. Pandit Sukul was een bekende priester: een groot deel van de Hindostanen in Nickerie rekende zichzelf tot zijn volgelingen.¹⁰ In haar boek schrijft Kamla over de vader van Mira:

De mensen aanbaden [hem] letterlijk. De vrouwen wasten zijn voeten als hij hun huizen bezocht. Zij brachten *chandan tikka* sandelhout smeersel aan op zijn voorhoofd. *Attar*, rozen- of jasmijnolie werd op de rug van zijn hand gesmeerd en de heel erg toegewijde vrouwen gooiden blaadjes van de jasmijn bloem op zijn hoofd en namen zijn *arti* zoals dat bij een *pooja*, verering van de Goden gebeurde. Geen wonder dat hij altijd naar sandelhout, rozen en jasmijn rook. (Sukul 54)

Voor een ontmoeting tussen de families werd evenwel geen tijd gemaakt en voor een periode van kennismaking tussen de toekomstige echtelieden was al helemaal geen ruimte. Harripersad kreeg eenvoudig twee foto's toegestuurd waaruit hij moest kiezen: een van Kamla en een van haar zusje. Het gezicht dat hem het meest aanstond was dat van de oudste van de twee: Kamla.

Harripersad was op dat moment tweeëntwintig, zes jaar ouder dan zijn zestienjarige bruid. Jaren later, toen het huwelijk tussen Harripersad en Kamla op springen stond, pleegde Harripersad zijn vrouw naar het hoofd te slingeren dat hij toentertijd de verkeerde foto gekozen had.¹¹

Met liefde had het samenkomen van de ouders van Anil Ramdas niet veel te maken. Hoewel de twee jonge mensen op papier goed bij elkaar leken te passen, bleken ze in de praktijk als water en vuur te zijn. De traditionele, ernstige Harripersad wist niet wat hij aanmoest met zijn onstuimige en eigenzinnige vrouw. Aanvankelijk volgden ze het pad dat door de generaties voor hen was uitgesleten: Kamla in haar dienstbare rol als moeder en huisvrouw, en Harripersad als de kostwinner en dominante man. Als Brits-Indiër sprak Kamla vloeiend Engels, maar geen Nederlands, en ze voelde zich sterk geïsoleerd in het liefdeloze huwelijk. Het boerse Nickerie was een wereld van verschil met

het bruisende en ontwikkelde Georgetown met zijn bioscopen en restaurants. De orthodoxe hindoetradities dwongen haar al snel in de rol die ze sinds haar jeugd zo verafschuwde: die van de minderwaardige vrouw, altijd zwanger of met een kind aan de borst, haar leven in dienst van een bij vlagen gewelddadige man. In haar roman schreef ze later:

Op een morgen zat ze op haar bed om de baby aan haar borst te voeden. Het kind begon te huilen [...]. Haar man zag wat er gebeurde en begon Mira hard op haar gezicht te slaan. Ze kon haar hand niet optillen om zijn klappen af te weren, want ze had het kind aan haar borst. [...] Terwijl hij sloeg gilte hij: 'Je bent waardeloos, je weet niet eens hoe je een goede moeder moet zijn.' De geschiedenis herhaalde zich. Opnieuw zag ze zichzelf door de vallei van haar meisjesjaren lopen. Haar moeder die regelmatig slaag kreeg van haar vader en door hem 'koe van Lusignan Pasture' genoemd werd. (Sukul 177)

Een jaar na de bruiloft, op oudejaarsdag 1953, beviel Kamla van een zoon: Raj. Anderhalf jaar daarna werd alweer een tweede kind geboren, een dochter dit keer: Shanti. Het gezin was intussen verhuisd naar Paramaribo, waar Harripersad een opleiding voor hoofdonderwijzer volgde. Kamla bleef thuis en vervulde zo goed en kwaad als het ging de rol van de traditionele Hindostaanse echtgenote. Ze kon echter niet lang zichzelf en haar extroverte karakter verloochenen. Ze was een kleurrijke, intelligente, maar vooral ook bloedmooie vrouw die zelfs in de eenvoudigste kleding de aandacht van mannen trok. Haar vrijgevochten karakter botste hard met de verwachtingen van haar echtgenoot. In die explosieve relatie werd, op 16 februari 1958, hun derde kind geboren: Anil Jaiprakash Sadaphal Ramdas. Hij schreef veertig jaar later, in 1998, hoe zijn relatie tot een 'vaste' plek door die vrijgevochten moeder was gevormd. Waar de meeste mensen het liefst in een vertrouwde omgeving bleven wonen, wilde Kamla juist voortdurend van plek veranderen. 'En mijn moeder wilde dat met zoveel kracht, met zoveel gedrevenheid, dat ambitie alleen een te zwakke verklaring is. Het was eerder een existentiële ontevredenheid die haar

voortdreef en die ze ook overbracht op haar kinderen, die met eenzelfde onverschilligheid tijd en ruimte begonnen te overschrijden.’ (Ramdas 2017: 44) Met dit soort verwijzingen naar zijn onafhankelijke moeder benadrukte hij hoe gelaagd de invloed van migratie is. Hij gaf daarmee zijn postuur vorm als iemand die weliswaar een traditioneel Hindostaanse afkomst had, maar óók afstamde van een sterke en eigenzinnige ouder. Hiermee toonde hij zich de belichaming van wat hij in zijn werk vaak beweerde, namelijk dat migratie in de eerste plaats het verlangen naar vooruitgang betekent.

Kamla stond bij de geboorte van Anil op het punt om de grote wereld in te trekken maar werd op de drempel weer teruggefloten: twee jaar na Anils geboorte kreeg Harripersad een positie als hoofdonderwijzer op een kleine hindoeschool in de Corantijnpolder. Het gezin moest daarvoor terugverhuizen naar die afgelegen plek waar ze kort ervoor vandaan waren getrokken: Nickerie.

2

Een Nickeriaans rijstdrama

Slechts zij, die uit rijst geboren zijn
Slechts zij, die in rijst zijn opgegroeid
Slechts zij, die door de rijst gestorven zijn
Kennen alleen de jammerklacht der halmen.

Bhai

Nickerie was in de jaren zestig van de twintigste eeuw het meest afgelegen district van Suriname – en dat is het nu misschien nog steeds. Vanuit Paramaribo voert er tegenwoordig een weg die eerst Saramacca passeert. Hier valt al snel de bebouwing weg, en maken de fietsen, auto's en huizenblokken plaats voor bos, overwoekerde fabrieken en een enkele visser die in de *swamp* langs de weg zijn hengel uitgooit. Daarna voert het urenlang links langs elektriciteitskabels, en lonkt rechts in de verte de belofte van de oceaan. Na het kokosdistrict Coronie volgt de T-splitsing bij Wageningen. Bij een groot rijstverwerkingsbedrijf staat een bord, MIDDENSTANDSPOLDER, en je zou je kunnen afvragen wat Anil van deze naamvoering zou vinden – zo veel kleinburgerlijke ambitie in één woord.

Bij Waterloo rijdt men langs de Kaneelappelstraat de hoofdstad van het district binnen: Nieuw-Nickerie. Hier lopen de wegen recht-toe, rechtaan. Een stad als een raster; overzichtelijk en misschien ook wel fantasieloos. De Corantijnpolder, waar Anil zijn jeugd doorbracht, ligt ongeveer zes kilometer buiten de stad. De straten zijn er keurig onderhouden, de huizen staan op smalle percelen met op elke hoek hoge stokken waaraan verweerde *jhandi*, kleine vlaggetjes, wapperen ten teken dat bij deze families onlangs een hindoedienst heeft

plaatsgevonden. In de uiterste uithoek van de polder, aan een zijstraatje, staat de Laigsingh-school. Het is een mooi, klein complex van niet meer dan acht lokalen in een U-vorm. De betraliede ramen kijken uit op een kleine binnenplaats met goed onderhouden gras en rond geknipte struiken.

‘Lange, stille wegen,’ schreef Anil in *De beroepsherinneraar* over hoe hij zich het bestaan in de absolute luwte herinnerde. ‘We renden naar het raam als we iets hoorden aankomen.’ (Ramdas 1996: 17)

De verstilling die uit Anils beschrijving spreekt, is rondom het kleine schooltje ook nu bijna tastbaar. Aan de smalle straat die om de school heen loopt staat een enkele rij huizen. Daarachter is er een strookje bos, en daar weer achter strekt zich een leegte uit: de oceaan. Op een paar minuten rijden van de school ligt de monding van de Corantijn, de grensrivier met Guyana. Hier eindigt Suriname. Het voelt alsof je op het punt staat om van de wereld af te vallen.

Anil zou later vaak schrijven over hoe de plek van zijn vroege jeugd in de tijd gestold leek te zijn. Hij overdreef daar niet in. Nickerie was een sterk onveranderlijke plek, deels door de landbouw die de regio domineerde en die een traditionele cultuur in de hand werkte. De rijst die hier, in dit district met zijn zware kleigrond en vochtige klimaat, werd verbouwd, was immers lange tijd de belangrijkste inkomstenbron voor de hele kolonie. Districtskinderen hoefden daarom geen volledig – en dus duur – onderwijs te volgen. Door hun ‘beperkt lager onderwijs’ (blo) aan te bieden, bespaarde de koloniale overheid geld én hadden de kinderen van Nickerie meer tijd over om het vak van hun vaders te leren. Het blo werd door ongeschoolde leerkrachten gegeven en bood niet meer dan het hoognodige: rekenen, schrijven en lezen. De rijstcultuur hing dus sterk samen met beperkte opleiding, wat op zijn beurt het isolement van de kleine boertjes én hun traditionele Hindostaanse cultuur versterkte.

In 1960, het jaar waarin de familie Ramdas terugverhuisde naar de Corantijnpolder, was het district nog steeds sterk afgezonderd van de rest van het land. De autoweg die een oost-westverbinding zou vor-

men, moest nog worden aangelegd, en het district was in die tijd alleen per boot te bereiken. Harripersad, Kamla en hun drie kleine kinderen – Raj was toen zeven, Shanti vijf en Anil twee – namen voor hun verhuizing de veerboot Ms Perica. Deze kustdienst vertrok twee keer per week om zes uur 's ochtends vanuit Paramaribo naar Nieuw-Nickerie, een reis die maar liefst twaalf uur duurde over het vaak onstuimige water langs de Atlantische kust. De tocht die de boot over zee moest afleggen versterkte het gevoel dat Nickerie en Paramaribo in verschillende landen lagen. Aankomst en vertrek van de Perica waren dan ook steeds een ware gebeurtenis in de districtshoofdstad. Iedereen kon met eigen ogen zien welke nieuwe mensen aankwamen, én wie er vertrok. Lilian Wolf, een tijdgenoot van Anil die in dezelfde periode in Nickerie woonde, herinnert het zich nog goed: 'De Perica kwam over-zee. Ik weet nog dat mijn vader altijd daar naartoe ging, 's ochtends als de boot aankwam. Een paar keer in de week. En 's middags om 5.00 uur, 6.00 uur ging hij weg. En dan ging iedereen naar de steiger om te kijken wie er weg ging. Dus er was een geweldige controle daar.'

Harripersad kwam met zijn terugkeer naar Nickerie thuis bij zijn familie, in de omgeving van zijn eigen jeugd. Voor Kamla moet het echter – na een zeereis van meer dan een half etmaal en vervolgens de laatste kilometers over een onverharde weg naar de rijstpolders – hebben gevoeld alsof haar man haar meesleepte naar het einde van de wereld. In haar boek schreef ze:

Haar hart zonk haar in de schoenen, haar knieën begonnen te beven toen het woord 'Nickerie' genoemd werd. Nickerie betekende de hel voor haar. Nickerie betekende bemoeienis van ouders, broers en zusters en andere verwanten. Nickerie betekende bezoeken aan moeder thuis. Eten uit moeders *karahi*, ijzeren pot, terwijl vrouw en kinderen op hem wachtten om thuis te komen. Kortom, Nickerie betekende een ramp. (Sukul 191)

Terwijl Harripersad dagelijks naar zijn werk ging, bleef Kamla thuis met drie kinderen. De vierde – Kawita – was op weg en zou in januari 1963 in Nickerie geboren worden. De directe omgeving waarin Kamla

haar kinderen opvoedde, bestond voor het grootste deel uit kleine boeren die samenwoonden in eenvoudige, zelfgebouwde huizen met vaak een uitgebreide schare aan kinderen, schoonkinderen en kleinkinderen. Het was een boerengemeenschap waarin nog letterlijk met elkaar werd samengeleefd: als er werd getrouwd werd iedereen – moslim én hindoe – uitgenodigd. Als er moest worden geoogst, dan hielp men elkaar om beurten om de oogst binnen te halen voordat de regen het zou verpesten. In de jaren zestig gebeurde dat nog vaak handmatig: een koe werd vastgebonden aan een touw, waarmee over de rijsthalmen werd getrokken. Het kaf werd van het koren gescheiden door de padie¹ met een rieten schaal in de lucht te gooien en weer op te vangen. Het was een uitgesproken eenvoudig bestaan dat zich ook in de klaslokalen van Harripersads school manifesteerde. Kinderen liepen blootsvoets kilometers naar school over vochtige paadjes, met modder die zich tussen hun tenen omhoogperste, en ze wasten hun voeten in een kreek vlak voor ze het lokaal in kwamen om geen straf van de juf te krijgen.²

Een bijzonder inkijkje in de dagelijkse omgeving van de Corantijnpolder wordt gegeven door een aantal casestudies die in 1968 werden uitgevoerd onder landbouwers in Nickerie. Zo wordt het leven van meneer Dewbalak, een doorsnee Hindostaanse boer (zonder opleiding, en met vijf kinderen die na de vierde klas van school werden gehaald) die nog handmatig zijn rijst oogstte van zijn perceel in de Corantijnpolder, als volgt beschreven:

Zijn huis is [...] ruim, maar maakt de indruk nooit voltooid te zijn. De meubilering is uiterst eenvoudig en bestaat uit een paar bedden en drie rechte stoelen. Het huis staat aan een dichtbebouwde polderserie. In de buurt staan enige scholen, een Hindoetempel, een bioscoop en een paar winkels. [...] Op het erf staan vruchtbomen en er wordt groente voor eigen gebruik geteelt [sic]. Het paard en de varkens moeten daar ook hun voedsel zien te vinden. De twee koeien en twee stieren verblijven meestal op de stalweide. [...] Toekomstverwachtingen: Dewbalak heeft nog nooit diep nagedacht wat hij met zijn bedrijf aan moet. Hij zelf is niet meer van plan veel te veranderen. (Grijpstra 37-39)

De praktijk die in de casestudies wordt opgevoerd, zal niet heel ver uiteenlopen met de manier waarop Harripersad zelf opgroeide. De omgeving van de jeugd van zijn vader omschreef Anil als ‘de armetierigheid [...] waarmee hier een zielig bestaan werd veilig gesteld’. (Ramdas 2017: 31)

Het leven als rijstboer in Nickerie was vaak zwaar en monotoon. Afleiding was er bijna niet, en de sociale controle was erg groot. De verhalen die men ter vermaak aan elkaar vertelde, waren nagenoeg allemaal religieus van aard, waarbij de *Rāmāyana* – een van de belangrijkste geschriften in het hindoeïsme, wat betreft culturele invloed vergelijkbaar met de Bijbel – diende als een mal waarmee de ideale man en de ideale vrouw aan de gelovigen werden voorgehouden: zo diende men te leven, zo diende men te zijn. Buiten de lijntjes kleuren werd niet getolereerd. De grote controle die de familie over het individu had, kon tot een gevoel van machteloosheid leiden. Het leven diende zich aan de Hindostaanse boeren niet zelden aan als een herhaling van stappen, zonder ruimte voor individuele keuzes. Het resulteerde bij veel Nickerianen in een diepgevoelde neerslachtigheid, zoals de Hindostaanse dichter Bhai (pseudoniem van James Ramlall) in 1962 treffend wist te verwoorden:

Dhan ka dukhra
(Rijste-smart)

Slechts zij, die uit rijst geboren zijn
Slechts zij, die in rijst zijn opgegroeid
Slechts zij, die door de rijst gestorven zijn
Kennen alleen de jammerklacht der halmen.
Want weet, dat iedere groei
in wezen sterven is
en iedere bloei vergaan.
Zo weet dan ook, dat iedere oogst
zeer smart'lijk is.

Het was, zoals Bhai hier verwoordde, een manier van leven in een continue aanwezigheid van de dood. In deze arme en relatief onderontwikkelde regio werden de conservatieve kanten van het hindoeïsme bovendien lang intact gehouden. Mannen stonden als vanzelfsprekend aan het hoofd van het gezin, vrouwen dienden hen. Zoons waren waardevol, dochters niet. De verveling die de lange periodes tussen het zaaien en het oogsten tekende, leidde regelmatig tot drankmisbruik. Gecombineerd met de woonsituatie (te veel mensen in te kleine huizen), de armoede en het gebrek aan opleiding, kwam het in de Hindostaanse gezinnen in Nickerie regelmatig tot misbruik, zowel fysiek als mentaal. In een sterk patriarchale cultuur als die van de Hindostanen in de jaren zestig in Suriname kon geweld door de vader of de echtgenoot als rechtvaardig worden beschouwd. Het grote isolement waarin het gebied verkeerde, had bovendien een versterkend effect. In het baanbrekende boek *Tapu Sjén* over (seksueel) geweld onder Surinamers wees de Hindostaanse journaliste Usha Marhé op de relatie tussen huiselijk geweld en de absolute gehoorzaamheid van kinderen, het fanatiek belijden van het geloof en de machtspositie van mannen. Marhé nam in haar boek een groot aantal geanonimiseerde persoonlijke verhalen op. Het verslag van Susila Sohansingh (pseudoniem) schetst een huiveringwekkend beeld van de alledaagsheid van het geweld waaraan een Hindostaans meisje op het platteland werd blootgesteld:

Ik was als een bediende in huis, ik mocht 's avonds pas laat naar bed, als alles al gedaan was, en 's morgens moest ik weer om vijf uur opstaan om te werken. Ze keken op me neer. Ik werd geslagen met een bezem, een matteklopper, met een paraplu, op mijn hoofd. [...] Ik kon niet terug bij mijn vader, als je bij Hindoestanen eenmaal getrouwd bent, wordt verwacht dat je bij je schoonfamilie blijft, wat er ook gebeurt. (Marhé 225-232)

Van dergelijk excessief geweld was in het gezin van Harripersad en Kamla geen sprake. De zussen van Anil herinneren zich niet dat hun vader hun moeder ooit heeft geslagen – ook al schreef Kamla er wel degelijk over in haar roman, waarin haar hoofdpersoon vooral in het begin van haar huwelijk werd mishandeld. Anil schreef nergens over

geweld binnen de familie, op een bijna terloopse opmerking in *De beroepsherinneraar* over zijn grootvader na:

Het enige wat hij kon was brullen, schreeuwen, tieren tegen zijn vrouw. Waar is de kom, schreeuwde hij tegen haar als hij 's ochtends wakker werd, waarop ze naar hem toe rende met een kom water dat hij over zijn hoofd goot. (Ramdas 1996: 26)

De dienstbaarheid van een vrouw was, in die tijd, vanzelfsprekend en wie zich aan een dergelijke cultuur wilde ontworstelen, had een sterke persoonlijkheid nodig. Anils moeder was zo'n vrouw. Ze was weliswaar tegen haar zin uitgehuwelijkt en nog te zeer een product van haar tijd en omgeving om zich nu al volledig vrij te vechten, maar het was in deze periode in Nickerie dat haar extraverte karakter zich, stukje bij beetje, aan de wereld toonde. Zij en Harripersad zetten hun eerste voorzichtige stappen om deel te worden van de culturele stedelijke elite; opgeleide Hindostaanse Surinamers die zich niet identificeerden met de lagere sociale klasse van het platteland. Tijdens deze jaren in Nickerie moest het echtpaar niet alleen elkaar en het gezinsleven leren kennen, maar zochten ze ook een manier om hun eigen, moderne verwachtingen van het leven te laten samenvallen met de zo belangrijk geachte Hindostaanse tradities. Het was, zoals Margriet Fokken het beschrijft in haar proefschrift over de ontwikkeling van Hindostaanse contractarbeiders, een dagelijkse onderhandeling tussen klasse, kaste, gender en religie die eigen was aan die nieuw te vormen culturele elite van Suriname. In de jaren zestig, toen Kamla en Harripersad zich tijdelijk met hun jonge gezin in Nickerie vestigden, was hun huwelijk nog sterk getekend door de traditionele patronen die ze allebei van huis uit mee hadden gekregen. Maar naarmate de tijd verstreek, werd alsmaar duidelijker dat Harripersad niet opgewassen was tegen het explosieve karakter van zijn jonge vrouw.

Kamla liet zich niet kooien in Nickerie, met zijn strikte sociale controle in een overwegend traditioneel Hindostaans milieu. Engels was haar eerste taal en het gaf haar een internationale allure die sterk af-

stak tegen het boerse karakter van de regio. Ze zou nooit vergeten dat ze uit het veel modernere Georgetown kwam. Deze stad in Guyana was beter en moderner nog dan Paramaribo, met een groter aanbod van bioscopen, restaurants en theaters. Over Guyana werd gezegd dat de cultuur er mooier was, de mensen gastvrijer en dat zelfs de roti er lekkerder was.³ Als je, zoals Kamla, oorspronkelijk uit deze omgeving kwam, was het een groot aantal stappen terug in je ontwikkeling om je aan te moeten passen aan het plattelandsleven van Nickerie.

Savitrie Marhe, die de familie Ramdas kende uit hun tijd in Nickerie, herinnert zich goed dat Kamla anders was dan de andere vrouwen in het district, want ‘de Guyanezen – vooral zij die in de stad woonden of daar op school waren gegaan – waren van een heel ander niveau dan wij in de Corantijnpolder’.⁴ Harripersad was dan weliswaar onderwijzer en onderhield daarmee een positie van aanzien, maar hij had alsnog ‘de manieren van een landbouwer’. Over Kamla, intussen, werd door de andere vrouwen ofwel met afkeer gesproken omdat ze zo vrijgevochten was, ofwel ze werd beschouwd als ‘een soort sprookjesprinses. [...] In dat poldertje van ons als landbouwers [sic] liep ze daar rond als Marilyn Monroe op die hoge hakken en die strakke rok en dat haar. Het was een filmster voor ons. Ze paste helemaal niet in het geheel daar.’⁵

Hoeveel de kleine Anil – bij de verhuizing naar Nickerie nog maar twee jaar oud – meekreeg van de uitdagingen die zijn ouders ondervonden in de besloten en op veel manieren heel specifieke omgeving van de Corantijnpolder, is niet goed te zeggen. Zijn oudere zus Shanti, met wie hij drie jaar in leeftijd verschilde, herinnerde zich hem als een vrolijk en eigenwijs kind dat als peuter zelf namen verzoon voor zijn papfles (‘futu pikini pap’ zei hij, en dan moest zijn moeder Liga met melk voor hem maken) en zichzelf in slaap wiegde in Kamla’s schommelstoel. Later zou hij zijn vroege jeugd in Nickerie met een zekere tederheid opvoeren in zijn werk:

De school was in mijn vroege jeugd ook mijn speelplaats: vader was onderwijzer, de onderwijzerswoning stond op het schoolplein en wat deed je als

je ouders een middagdutje deden? Je wandelde wat door de gangen van de school, ging een klaslokaal in, speelde op de banken, tekende op het schoolbord. [...] Serene momenten van geluk, misschien wat eenzaam, omdat de districtskinderen op de velden moesten werken of hun koeien lieten grazen, maar aangenaam en sprekend tot de verbeelding. (Ramdas 2009: 117)

Ruud Chander, directeur bij de omroep OHM (Organisatie Hindoe Media) waar Anil later mee zou samenwerken, groeide op in Nickerie en kende daarom de omgeving goed. Chander benadrukt dat hoe afgelegen de omgeving van Anils vroegste jeugd tegenwoordig ook mag overkomen, het in het niet valt bij hoe geïsoleerd het in de jaren zestig was. Waar nu een mooie, rechte weg loopt van het kleine schooltje waar Harripersad ooit de scepter zwaaide naar de dijk die langs de Corantijnrivier loopt, was vroeger een bosstrook van 200 meter breed voordat je bij het water geraakte. In het bos kapte men hout voor eigen gebruik en in de rivier werd er gevist. Er werd hard gewerkt, maar er werd ook veel gespeeld. Het district kende immers een groot geboorteoverschot: Hindostanen kregen veel kinderen en trokken nauwelijks uit de regio weg.⁶ Toen Anil in de Corantijnpolder woonde, had hij geen tekort aan speelmaatjes. Chander:

Als kinderen verveelden we ons nooit. Je had van alles te doen. Je kon in het kanaal springen met zo'n stam van een bananenboom, die blijft drijven. Je klom in de boom, je had de beesten in de buurt. Koeien, noem maar op. Je knikkerde, je speelde, je maakte je klei-oventje, we maakten alle speelgoed van klei. Het was een fantastische tijd.

Andere tijdgenoten die opgroeiden in Nickerie benadrukken hoe de unieke omgeving van deze stille, naar binnen gekeerde omgeving hun eigen innerlijke landschap heeft vormgegeven. Savitrie Marhe herkende Anils herinnering wanneer hij erover schreef:

Hij [schreef] een keer in een artikel dat als hij aan Nickerie denkt, dan proeft hij de geur van de rijstvelden en de modder, dan proeft hij gebakken *krobia's*

[een vissoort]. En toen dacht ik: dat is precies wat ik ook voel en proef. Als ik in Nickerie ben dan komt die geur je tegemoet van die rijstvelden en die modder waarin ik zelf ook gelopen heb om rijst te planten als kind en die gebakken krobias en die [in kokosolie] gebakken vis – dat ruik je gewoon.

Nickerie is ook terug te vinden in de poëzie van Raj Ramdas, Anils oudere broer. Raj was zeven jaar toen het gezin naar de Corantijnpolder vertrok. Vier jaar later, in 1964, was hij al bijna twaalf. Belangrijke jaren in de vorming van iemands wereldbeeld, zoals ook uit zijn werk blijkt. Hierin komt echter niet zozeer de herinnering van speelmaatjes en natuur terug, als wel de rijstcultuur. Raj verwerkte het, zoals meer Hindostaanse dichters dat doen, in een thematiek van planten en oogsten, waarbij de weemoed van een bestaan dat nauw verbonden is met de vergankelijkheid vaak centraal stond. Zoals in de volgende strofen van het gedicht dat hij in het Sarnami schreef:

Angst in mijn hart
vat het leven tot juk
werden vorens van verdriet
geploegd
en schulden ingelost

tijdens het plantseizoen
werd de weelde gezaaid
uitzinnig stuwde mijn bloed
zat aarde onder mijn nagels

na de oogst
raakt de groene herinnering
tussen maalstenen
verpulverd (Raj Ramdas 33)

Het is opvallend dat terwijl Raj de donkere zijde van de ‘rijstcultuur’ in zijn werk plaatst, Anil altijd de sereniteit van de omgeving benadrukte. Kreeg Raj, omdat hij ouder was, meer mee van de schaduw-

kanten van de omgeving? Of hield Anil ze opzettelijk weg uit zijn werk? Gezien de soms onversneden kritiek die Anil later op de ‘eigen’ groep gaf, lijkt het niet aannemelijk dat hij slechte ervaringen uit Nickerie opzettelijk uit het zicht zou houden. Bovendien was hij een groot verdediger van vrouwenrechten, al sinds zijn studententijd, toen hij bijvoorbeeld afstudeerde op een onderzoek naar rolpatronen tussen mannen en vrouwen op Curaçao. Ook zou hij in een aantal televisieafleveringen voor OHM, de hindoeïstische omroep in Nederland, discussies organiseren over vrouwenemancipatie en huiselijk geweld.⁷ Hij keek dus zeker niet weg van de schaduwkanten van het conservatieve hindoemilieu dat hij uit zijn omgeving kende. In zijn geschreven herinnering aan Nickerie – dat toch gold als een bolwerk van conservatief hindoeïsme – benadrukte hij echter steeds de authenticiteit en het gevoel er te leven in de luwte van de grote wereld. Hij schreef over de sereniteit van de verstilde omgeving en hoe bijzonder zijn jeugd er – achteraf gezien – was geweest. De kennis die de plattelandskinderen met hem deelden, bijvoorbeeld. Hij zou er in de jaren na Nickerie niets meer aan hebben, maar op dat moment in de tijd waren het kostbare levenslessen. Over zijn oudere vriend Rafiek schreef hij:

Hij leerde mij hoe ik onbevreesd de donkere kreek in moest duiken en door woest om me heen te maaien de kaaumannen op afstand kon houden, en hoe ik de stamper voorzichtig uit de waterlelie moest plukken om die op te eten, hij maakte me wegwijs in de Surinaamse natuur en in de mysterieuze wereld van de Hindoestaanse boer. (Ramdas 1995: 113)

Sprak Anil later al van de nadelen van het opgroeien in die eigenaardige uithoek van de wereld, dan was het op een manier die zijn dubbele migratie illustreerde – van plattelandsjongen naar het wereldse Paramaribo, en vervolgens van Paramaribo naar Amsterdam:

Vier belangrijke jaren van mijn jeugd heb ik doorgebracht in Nickerie, een plaats die in die tijd alleen na een lange zeereis vanuit Paramaribo kon worden bereikt. [...] Het district bleef onbesmet en ongerept, de tijd had er stilgestaan en de beschaving had er een eigen weg genomen. Uitgestrekte

rijstvelden, schone irrigatiekanalen, grote schuren met bergen padi; een paradijs voor kinderen, tenminste, als je vader geen rijstboer was, maar onderwijzer. (Ramdas 1996: 17)

Zijn vroege jeugd in het rijstdistrict duurde relatief kort. Het is dan ook opvallend dat hij er zo vaak aan refereerde. In interviews en essays komt Nickerie regelmatig terug – en dan meestal als een manier om het verschil tussen de wereld van achterstand met die van de vooruitgang te benadrukken. Jongens zoals Rafiek met wie hij in de Corantijnpolder opgroeide en die voor Anil de magische wereld van de omgeving ontsloten, bleven achter. Rafiek zou hij nooit vergeten, maar: ‘In dertig jaar zijn we op verschillende continenten terecht gekomen en in verschillende tijdperken. Hij werd wat zijn vader al was en waar zijn grootvader nog slechts van kon dromen: een vrije boer, met een eigen stukje grond.’ (Ramdas 1995: 113) Anil zelf trok weg. Eerst naar het ontwikkelde Paramaribo, en van daaruit de echte, grote wereld in. Door in zijn werk regelmatig te vertellen over de jaren die hij in Nickerie doorbracht, gaf hij nadrukkelijk vorm aan zijn postuur als iemand die vooruitgang verkoos boven traditie. Het beeld dat hij schetste in deze tegenstelling was er een van willekeur: hoe het ene individu meegevoerd wordt in de vaart der volkeren, terwijl een ander blijft steken. Ontwikkeling en geografische locatie vallen dan met elkaar samen. Tegelijkertijd voelt het voor wie zijn werk leest onvermijdelijk dat iemand als Anil Ramdas verder zou reiken, en ook verder zou komen, dan de boerenkinderen die hij uit zijn jeugd beschrijft. Het is een tegenstelling die in zijn oeuvre lang onder de oppervlakte sluimerde: een vorm van gelijkheidsdenken die niet altijd strookte met het standsbesef waarin hij was opgevoed. Hoe waarderend hij ook over Nickerie schreef, een opmerking dat hij er zelf nooit helemaal toe had behoord, bleef nergens lang uit. Niet alleen zijn afkomst uit Nickerie werd immers benadrukt, maar ook het gegeven dat hij zelf uit een familie van brahmanen kwam:

De Nickerianen wisten welke achting ons behoorde toe te komen. Op feesten stonden oude vrouwen op, zodat wij, Brahmaanse kindjes, konden zitten. Het is een rare luxe, maar het went. (Ramdas 2010a: 71)

Hij schreef en sprak gemaakt achteloos over zijn brahmaanse afkomst, en gaf daarmee vorm aan zijn postuur als iemand die hoe dan ook in een bepaalde elite geboren was. Kawita, zijn jongere zus en vertrouweling, kon zich niet herinneren opgevoed te zijn geweest als iemand van een hogere kaste: 'Anil heeft het op een gegeven moment, als je het mij vraagt, een beetje gecultiveerd, eigenlijk. Hij speelde er een beetje mee.' De nadruk op zijn brahmaanse afkomst was in haar ogen een manier om te laten zien dat hij anders was dan de andere Hindostanen: intellectueler, met een geschiedenis die nog nauw verbonden was aan India. Het onderstreepte bovendien de schok die hij zei te hebben gevoeld toen hij, als lid van een gerespecteerde Hindostaanse familie, niet meetelde in het grote, rijke Paramaribo:

In Nickerie, waar we woonden tussen mijn vierde en mijn achtste, waren we voorname Hindoes: Brahmanen. [...] In Paramaribo moest ik ineens met een schoolbus naar school. Geen eigen auto. Schande. Wat is een Brahmaan zonder auto? (Ramdas 2010a: 71)

En:

Paramaribo was voor mij de grote wereld. Tussen mijn vierde en mijn achtste had ik in het Hindoeistaanse rijstdistrict Nickerie gewoond, waar mijn vader als onderwijzer was gedetacheerd. De kleuterklas en de eerste drie jaren van de lagere school doorliep ik tussen de kinderen van rijstboeren; ik vond mezelf nogal deftig in die omgeving. [...] Niet alleen was mijn vader geschoold, we behoorden ook nog tot de brahmaanse kaste, en hoger kun je in het hindoeïsme niet komen. Ik vond het vanzelfsprekend dat oudere mensen voor ons, kinderen van brahmanen, opstonden. Groot was de schok toen we naar de stad verhuisden. Hier hadden ze auto's en bussen. De mensen droegen schoenen en kleren die er niet oud en afgedragen uitzagen. (Ramdas 2008a)

Brahmaan of niet, Anil moest zich aanpassen aan de regels van de straten in Paramaribo, waar de creoolse jongens, groot, sterk en cool, het voor het zeggen hadden. Het luidde een tijd in waarin het recht

van de sterkste leek te gelden, en waarin afkomst en intellect geen garanties waren voor succes. Afgaande op hoe hij over deze overgangperiode schrijft, lijkt het alsof met de verhuizing naar Paramaribo de werkelijkheid zijn intrede deed. Met zijn kleuterjaren legde hij zijn onbezorgde jeugd in Nickerie af, en moest hij zijn plek in de wereld bevechten. Nickerie bleef misschien daardoor een ideale plaats in zijn herinnering. Een plaats, daarom, die intact gelaten diende te worden. Hij was nog te jong om vatbaar te zijn voor al die kanten die het district ook in zich droeg, en die ongetwijfeld van invloed waren op Harripersad en Kamla: de uitzichtloosheid, de beperkte kijk op het leven, het alcoholgebruik, het hoge zelfmoordcijfer en het geweld tegen vrouwen in de Hindostaanse plattelandsgemeenschap. Anil idealiseerde Nickerie, omdat het stond voor een tijd die nog zuiver was. Eventuele spanningen tussen Harripersad en Kamla kregen geen plaats in zijn herinnering aan Nickerie. Later, toen Anil ouder werd en het huwelijk van zijn ouders verder verslechterde, zou hij de ruzies bewust meemaken. Toen hij erover schreef, maakte hij het ook meteen heel literair: 'Mijn vader en moeder hielden van elkaar toen ik klein was. Toen ik groter werd en bijna naar de middelbare school moest, niet meer. De echtscheiding was spectaculair en allemaal mijn schuld.' (Ramdas 2010a: 72)

Het was een actieve romantisering van zijn vroege jeugd: niet alleen was Nickerie een paradijs – ook waren zijn ouders toen nog tevreden met elkaar. Maar dat er van werkelijk geluk ooit sprake was geweest, zelfs in dat eerste begin in Nickerie, zou Kamla onder andere met haar boek weerspreken. En dat Nickerie een paradijs was, was een wel heel oppervlakkige lezing van de werkelijkheid. Eerder leek het erop dat vanaf het moment dat Anil Nickerie, die verstolde plek, verliet, hij zijn intrede deed in een wereld die voortdurend veranderde. Niet alleen veranderde de wereld zelf, maar ook de reflectie van Anil erin, dus hoe de wereld hem zijn spiegelbeeld teruggaf, wisselde. Was Nickerie een plaats waarin hij volledig en vanzelfsprekend thuis was, na zijn zevende jaar zou het nooit meer voelen alsof hij naadloos kon opgaan in zijn omgeving.

3

Paramaribo 1965-1975

Zo kwamen ze naar Paramaribo, in het begin van de jaren zestig. Het was een zware reis met de Perica, een roestige rivierboot die langs de kust over de oceaan voer en zo verschrikkelijk stampte, kraakte en schommelde, dat Mai's zoontje de hele nacht ziek was. Mai troostte het kind en zichzelf met de gedachte dat ze nu pas een eigen leven waren begonnen, dat ze eindelijk een kans op een toekomst kregen.

Anil Ramdas

Afgaand op hoe Anil zijn aankomst in Paramaribo later heeft omschreven, heeft hij het niet makkelijk gehad als zevenjarig Hindostaans jongetje uit Nickerie. Na de eerste dag op de hindoeïstische Sohan-singh-basisschool kwam hij huilend thuis omdat hij was uitgelachen om zijn accent. In de loop van die week werd hij naar eigen zeggen drie keer in elkaar geslagen, nota bene door Hindostanen. (Ramdas 2008a) Het ergst echter waren de ruzies met creoolse jongens:

Omdat mijn Hindoeschool toevallig in een creoolse volkswijk stond, was de weg naar en van school een martelgang. Onze tassen werden in de sloot gegooid, er werd zand in ons haar gestrooid, omdat het zo mooi plakte tegen de kokosolie, ik werd geknepen, bespuugd en gesard [...]. (Ramdas 2017: 112)

Zijn oudere zus Shanti, die ten tijde van de verhuizing tien jaar was, herinnert zich de overgang van het stille, landelijke Nickerie naar de stad niet als een heel grote schok. Anil was 'een beetje dramatisch – dat heeft hij van mijn moeder', maar ze erkent dat het wel een overgang

was waaraan de kinderen even moesten wennen. Nickerie was prikkelarm en overzichtelijk, mede door de etnisch meer homogene samenstelling. Hindostanen waren er in de meerderheid geweest, hier en daar woonde er een Javaans gezin, maar creolen waren er nauwelijks. In Paramaribo was het precies andersom: hier regeerden de creolen, en de Hindostanen die er woonden waren van een ander slag dan die op het platteland. Shanti herinnert zich dat hun leeftijdsgenootjes in de stad brutaler waren, een grote mond opzetten en soms agressief uit de hoek konden komen. ‘Keek je even naar iemand, dan [was het]: “Wat kijk je naar me?!” Dat soort dingen. Dat waren we niet gewend.’

Misschien was het vanwege de ruwe overgang, of misschien was hij bang dat de kinderen uit de buurt een slechte invloed zouden hebben. In elk geval verbood Harripersad zijn kinderen om buiten te spelen. Ze mochten, een enkele uitzondering daargelaten, met niemand omgaan. Daarmee werd voor hen het contact met de omgeving grotendeels afgesloten en speelde het leven zich voor de kinderen grotendeels af op hun hindoeïstische basisschool en thuis. Ook mochten ze geen Sranantongo spreken; het zou hun Nederlands nadelig beïnvloeden. Dat Shanti en Anil (en in mindere mate de kleine Kawita) in Nickerie alleen maar Sarnami spraken, en nauwelijks Nederlands, werd daarbij buiten beschouwing gelaten. Het zegt iets over de waardering die de ‘eigen’ Indiase cultuur genoot binnen het gezin Ramdas ten opzichte van de nationale, Surinaamse cultuur. Harripersads afwerende houding naar de (creoolse) buitenwereld spiegelde misschien ook wel de realiteit van Paramaribo halverwege de jaren zestig; een tijd waarin etnische spanningen tussen de Afro-Surinaamse en de Hindostaanse bevolking hoog opliepen.

Het gezin van Harripersad was een van de vele families die van het platteland naar de stad trokken. Een decennium eerder was de situatie nog heel anders; toen was het grootste deel van de bewoners in de stad geboren en getogen, waardoor het gevoel kon ontstaan dat de stad van de bewoners was, en het platteland – de districten – van de mensen daarbuiten.¹ De enorme aanwas ‘van buiten’ deed de stad uitgroeien

van 71.000 inwoners in 1950 tot 110.000 in 1964, een groei van 55 procent. Dat de nieuwkomers voornamelijk Hindostanen en Javanen uit de districten waren, deed de onderlinge cohesie in de stad geen goed. In Paramaribo woonden immers, tot de explosieve aanwas uit de districten, overwegend stadscreolen. Zij waren soms lichter van huidskleur en vaker hoogopgeleid dan andere etnische groepen. Juist die mogelijkheid van hoger of gewoon beter onderwijs vormde de belangrijkste aantrekkingskracht voor de 'migranten' uit de districten: het was evident dat de scholen in de stad veel beter waren dan de plattelandschooltjes in de afgelegen districten. Wie ook maar enige ambitie had voor de toekomst van zijn kinderen, trok naar de stad. Het gevolg was dat in relatief korte tijd de samenstelling van de stad niet alleen etnisch veel diverser werd, maar dat er ook veel mensen uit andere sociaal-economische klassen instroomden. Hoogopgeleide stadscreolen zagen een toename van Hindostanen, zoals Harripersad Ramdas, die de eerste treden van de maatschappelijke ladder aan het beklimmen waren en die geenszins van plan waren om de beste politieke en culturele functies in handen van de gevestigde orde te laten.

Latente spanningen tussen enerzijds de creoolse elite en anderzijds de 'districtsmensen' bestonden al jaren. Al in 1945 werd er door de creoolse elite gewaarschuwd voor de vermeende nadelen van een algemeen kiesrecht. In zijn herinneringen aan Suriname na de Tweede Wereldoorlog schrijft J. van de Walle hoe er in de jaren veertig nog niet werd gesproken over onafhankelijkheid van Nederland, maar dat men wel beseftte dat verandering onvermijdelijk was; Suriname was toe aan een grotere zelfbeschikking. Kiesrecht was tot dan toe verbonden aan opleiding en inkomen (en geslacht – vrouwen kregen pas in 1949 volledig kiesrecht) en uitbreiding van dat recht werd door de elite onwenselijk geacht. Nadenken over het bestuur van een land vereiste in hun ogen een zekere kennisbasis: 'Eerst dachten vele Creolen, moesten ze het "koloniale juk" afschudden voor aan ongeletterde Bosnegers of Hindi sprekende landbouwers het kiesrecht werd gegeven. Want in hoeverre waren deze mensen rijp dat kiesrecht uit te oefenen?' (Van de Walle 131)

Kiesrecht aanbieden aan onderontwikkelde groepen als Javaanse en Hindostaanse landarbeiders werd bijvoorbeeld door de schrijver Albert Helman vergeleken met het geven van 'een scheermes aan een kind'. (Ramsoedh 2018: 75) Het vormen van politieke standpunten had daarmee in Suriname van meet af aan een etnisch karakter; immers, wie voor algemeen kiesrecht was, had een Hindostaanse achtergrond. Wie erop tegen was, behoorde tot de creoolse elite. Ook later, na de uitbreiding van het algemeen kiesrecht en in de aanloop naar de onafhankelijkheid, bleven etniciteit en politiek profiel onlosmakelijk met elkaar verbonden. Volgens historicus Hans Ramsoedh zagen politici in het aanscherpen van de etnische eigenschappen en tegenstellingen een efficiënt middel om kiezers te winnen. Tegenstellingen tussen creolen en Hindostanen werden bovendien benadrukt door de politieke situatie in het buurland Guyana. Hier waren de spanningen tussen de twee grootste etnische groepen hoog opgelopen. De Hindostaanse Guyanezen voelden zich in hun eigen land minderwaardig aan de zwarte bevolking van Brits-Guyana die ook daar (nog) een iets grotere minderheid vormden. Het resulteerde in politieke partijen die de etnische verschillen uitvergrootten en zelfs centraal stelden in wat 'apanjat-politiek' werd genoemd: het stemmen op de 'eigen soort'. Vanuit de Verenigde Staten en Europa werden de ontwikkelingen in Brits-Guyana intussen scherp in de gaten gehouden. De populariteit van de communistische partij van de Hindostaanse politicus Cheddi Jagan wakkerde, te midden van de Koude Oorlog, angst bij de VS aan voor een tweede Cuba in de regio. Ook Nederland hield de situatie van het buurland in het oog. 'Vrijwel iedere dag maken de berichten uit Brits-Guyana melding van moorden en brandstichtingen,' schreef *Het Handelsblad* in een redactioneel commentaar van 26 mei 1964. 'Negers en Indiërs lijken in een spiraal van wederzijdse moordpartijen verzeild te zijn geraakt en een bloedbad op grote schaal is steeds moeilijker te vermijden.' Dat bloedbad kwam er helaas alsnog. In juni 1964 werd de noodtoestand in Brits-Guyana afgekondigd. Toen er in juli '64 eindelijk een einde kwam aan het moorden, verkrachten en de knokpartijen tussen de Afro- en Indiase Guyanezen, waren er duizend huizen vernield, meer dan 150 doden

gevallen, 800 mensen gewond geraakt en moesten er 13.000 mensen worden geëvacueerd.²

De situatie in het buurland dat in etnische samenstelling en koloniale geschiedenis zo sterk op Suriname leek, wakkerde onder Surinamers de angst voor 'de ander' aan. Terwijl Suriname sinds 1958 door een ogenschijnlijk gebalanceerde coalitie van de Hindostaanse VHP en de creoolse NPS bestuurd werd, kwam aan deze 'verbroederingspolitiek' een einde in 1967. De recessie die zich halverwege de jaren zestig liet voelen had een zware wissel getrokken op de toch al precare relatie tussen de twee bevolkingsgroepen. De Hindostaanse partij VHP maakte van de sentimenten handig gebruik door tijdens de verkiezingscampagne in 1967 te waarschuwen voor wat er mis kon gaan als ook in Suriname de politieke macht bij de creolen zou komen te liggen: net als in Brits-Guyana zouden ook in Suriname moord en doodslag aan de orde van de dag zijn, terwijl de 'eigen' Hindostaanse vrouwen gevaar zouden lopen om verkracht te worden door zwarte mannen. Ook het hete hangijzer van een mogelijke onafhankelijkheid van Nederland kreeg in dit klimaat een extra en zwaarwegende etnische dimensie. De Hindostanen hadden geen haast om een onafhankelijke natie te vormen zolang de macht nog grotendeels bij de creolen lag. Zij zouden dan immers de beste posities onderling verdelen, en de Hindostanen zouden – net als in buurland Guyana – uiteindelijk aan het kortste eind trekken. De VHP preekte daarom geduld en hoewel hun voorman, Jagernath Lachmon, een uitgesproken voorstander van etnische verbroedering was, waarschuwde de partij tegen een overhaaste verzelfstandiging. Na de algemene verkiezingen van 1967 kwam het tot een breuk tussen Lachmon en de creoolse leider Johan Pengel, die premier was tussen 1963 en 1969. Er kwam een einde aan de 'verbroederingspolitiek' die vooral Lachmon voorstond. Politieke en etnische scheidslijnen verscherpten zich na 1969, en het land ging een turbulente periode tegemoet.

Het Hindostaanse jongetje uit Nickerie

Terwijl Harripersad in Nickerie het vanzelfsprekende respect genoot dat zijn positie als schoolhoofd afdwong, was hij in Paramaribo ‘gewoon’ een onderwijzer. Shanti Ramdas herinnert zich dat haar vader in Paramaribo elke vier jaar naar een andere school werd overgeplaatst en dat hun hogere kaste, die in Nickerie misschien een toevoeging was op hun toch al uitzonderlijke status, in de stad geen rol meer speelde. Het verlies van zijn aanzien drukte op hem – en op zijn huwelijk met Kamla. Hij voelde hoe zijn eigenzinnige vrouw hem steeds meer begon te ontglippen. Haar Brits-Guyanese afkomst en haar Engelse tongval gaven haar een internationale air waar andere Hindostaanse vrouwen met verwondering of afgunst naar keken. Dat ze een brahmaan was zou ze nooit vergeten. Ook niet in een omgeving als Paramaribo, waar kaste veel minder belangrijk was dan in Nickerie. Ze liet duidelijk blijken dat de familie van Harripersad – in haar ogen niet meer dan omhooggevalen landarbeiders – haar te min was. Ze verbood hem om de familie te ontvangen, en ook zijn vrienden waren in hun huis niet welkom. Paramaribo bood bovendien, anders dan Nickerie, aan Kamla mogelijkheden om haar eigen persoonlijkheid te ontwikkelen. De culturele wereld in Paramaribo bloeide en bruiste in de jaren zestig mede dankzij de inzet van de Sticusa, de organisatie die cultuur in het land bevorderde. Dichters als Shrinivási, Michaël Slory en Johanna Schouten-Elsenhout publiceerden hun bundels, nieuwe radiostations speelden muziek uit alle windhoeken en theatergezelschappen als Mamio en Thalia brachten populaire toneelstukken op de planken. De Star- en de Tower-bioscoop vertoonden Hollywoodfilms uit de jaren vijftig, en Thalia en Luxor trokken volle zalen met Bollywoodklassiekers.³ Het was een omgeving waarin een cultuurhongerige vrouw als Kamla zich volkomen thuis voelde.

Ram Hiralal, met wie zij jaren later een relatie zou hebben, herinnert zich hoeveel indruk ze maakte op iedereen in haar omgeving: ‘Een heel, heel mooie vrouw. Ik kan me heugen, als we ergens gingen, ze had geen lipstick nodig, geen poeder. Ze was van nature mooi. En in het bijzonder, wat ze nog steeds heeft; een vreselijk sexy stem.’

Kamla bewoog zich schijnbaar moeiteloos door het volle culturele leven van de stad terwijl Harripersad, toch al de meer conservatieve van de twee, tijd nodig had om zich aan te passen aan de moderne tijd en de bijbehorende mores. Tijdgenoten herinneren zich Kamla als een moderne vrouw en haar man als een ouderwetse, behoudende man. 'Eigenlijk verloor hij zijn vrouw langzamerhand,' zou Shanti Ramdas later over deze periode vertellen. 'En ja, hij ver- eenzaamde.'

De familie Ramdas betrok een huis in de Celinastraat. Direct naast hen woonde een creools gezin met een vader die, net als Harripersad, in het onderwijs zat. Anil raakte bevriend met het buurjongetje, Emile Echteld. Emile was een paar maanden jonger dan Anil en de twee jongens, toen zes en zeven jaar oud, sloten elkaar onmiddellijk in het hart. Emiles slaapkamer keek uit op de woonkamer en de keuken van de familie Ramdas, waardoor hij altijd wist wanneer Anil thuis was. Ze trokken dagelijks met elkaar op en ontwikkelden een speciale fluittoon waarmee ze elkaar konden roepen als de ander onverhoopt uit het zicht was. De vriendschap werd zo hecht, dat de twee jongens elkaar als broers zagen: Emile ging mee naar Hindoestaanse feesten, noemde kleine Kawita zijn zusje en Kamla 'Mommy'. Hij beschouwde de familie Ramdas als zijn tweede gezin. Wanneer zijn moeder hem op zijn kop gaf omdat hij ondeugend was geweest, riep hij: 'Jij bent mijn moeder niet, Mommy is mijn moeder,' en dreigde naar zijn 'andere moeder' te gaan, die vast en zeker liever tegen hem zou zijn.⁴

Emile was misschien wel Anils beste vriend niet alleen vanwege de nabijheid van elkaar, maar ook omdat Anil van zijn ouders verder met niemand uit de buurt mocht spelen. 'Anil had geen vrienden,' herinnerde Emile zich vele jaren later. 'Hij werd apart gehouden van de straat. Het is niet dat ze zich beter voelden dan de rest. Soms is het beter als je je kinderen een goede opvoeding wilt geven. Hij mocht niet spelen op straat. Hij mocht niet voetballen met ons. Ik vond het klotte voor hem.'⁵

Emile kon zich goed voorstellen hoe eenzaam zijn buurjongen zich moest hebben gevoeld door het isolement dat aan hem werd opge-

legd. Ergens voelde hij zich misschien ook verantwoordelijk voor zijn buurjongen:

Anil kon het [...] ook begrijpen dat ik voor een rare keuze werd gesteld. Ik moest kiezen tussen hem en de rest, de meerderheid. De buurtjongens. We woonden naast elkaar, toch? Dus wanneer ik thuiskwam om mijn schoolboeken thuis te brengen, weet [sic] hij dat ik thuis ben. Dan roept hij, kom je bij me spelen? En ik weet; hij heeft geen speelkameraad. Omdat hij thuisbleef. Hij mocht niet spelen met de buurt.⁶

Emile, die zichzelf omschreef als ‘de belhamel van de buurt’,⁷ beschermde zijn vriend, of ‘broer’ zoals hij hem zelf noemde, tegen de pesterijen van de grotere en sterkere jongens uit de buurt. Hij was in die positie omdat hij gold als ‘de teamleider van de straat. Ook al waren er jongens ouder dan ik, ik had meer ballen dan zij. Die reputatie had ik. De schoften, de hangjongeren, de criminelen: dat waren wij.’⁸ Ook later, toen de jongens ouder werden, bleef Emiles profiel als beschermheilige van zijn ‘broer’ intact.

Anil verwees zelf op verschillende plekken in zijn werk naar hoe vormend de vriendschap met Emile voor zijn karakter was geweest. In de eerste instantie als beschermeling van iemand die op veel vlakken zijn meerdere was:

Ik kon maar niet begrijpen waarom Emile in alles beter was. Zijn vader was onderwijzer, de mijne ook. We woonden in dezelfde straat, in vergelijkbare huizen, en we hadden dezelfde grote voortanden in een pas gewisseld melkgebit. [...] Emile kon harder rennen, mooier tekenen, sneller fietsen, hoger klimmen, luider schreeuwen, sierlijker dansen, slimmer liegen. Hij was sterker, charmanter en vrijpostiger. De spelletjes die hij bedacht waren leuker, hij won alle weddenschappen en meestal ook de vechtpartijen. Althans, hij ging ze niet zo bangelijk uit de weg als ik. Zo wees hij me onbewust steeds weer op mijn lafheid. (Ramdas 1996: 160)

Emile koesterde op zijn beurt warme herinneringen aan zijn vriendschap met Anil en zijn interpretatie van hun gedeelde jeugd liep niet

ver uiteen van wat Anil erover schreef. Reden om Anils lezing van hun vriendschap te betwisten had Emile ook niet, aangezien zijn vriend zich altijd vol genegenheid en compassie over hem uitsprak. Voor Anil, die altijd met een mengeling van minachting en bewondering schreef over fysieke kracht en lichamelijke schoonheid, leek Emile de personificatie van wat het lichaam vermocht.

De komediant

Anil had dan in elk geval één echte vriend, maar het was niet makkelijk voor hem om op te groeien tussen ouders die zich als volmaakte tegenpolen tot elkaar verhielden. In de jaren na de verhuizing naar Paramaribo rommelde en knalde het in het gezin. Volgens de oudste dochter, Shanti, was dat de reden waarom de kinderen stuk voor stuk in hun volwassen leven naar geborgenheid verlangden. Anil was daarop zeker geen uitzondering: 'Ik denk dat iedereen op zijn manier naar vrede heeft gezocht, naar rust heeft gezocht. Ik weet niet in hoeverre Anil dat heeft gevonden. Ik denk het niet.' Het beeld dat beide zussen, zowel Shanti als Kawita, van de jonge Anil hadden, was er een van een jongetje dat zijn uiterste best deed om de vrede in huis te bewaren – voornamelijk door iedereen om zich heen te laten lachen. Wanneer Anil merkte dat Shanti naar sombere liedjes luisterde, waarschijnlijk omdat ze zich vereenzelvigde met hun onderwerp, dan trad hij er onmiddellijk tegen op. 'Anil is een komediant, hè? Hij hield ervan iedereen om zich heen te laten lachen. Als je niet vrolijk was, dan maakte hij een opmerking waardoor je vreselijk in lachen uitbarstte.' Dat hij ooit somber was als kind heeft ze nooit gemerkt. Hij vermaakte de anderen 'terwijl hij zijn eigen gevoelens zo goed kon verbergen'.

In de herinnering van Kawita was hij als kind vriendelijk en beschermend. Toen zijn zusje nog een peuter was, klom hij 's ochtends vroeg in haar ledikant om met haar te spelen totdat hun ouders op waren gestaan. En later, toen Kawita een jaar of zes was en Anil elf, vermaakte hij haar door tekeningen te maken op een groot schoolbord dat bij hen in huis stond: kastelen, met poppetjes die zich langs

slingerende wegen naar het slot begaven. De band tussen de twee was sterk. '[Anil] was mijn maatje. Hij was er altijd.'

Uit de verhalen van de zussen komt het beeld naar voren van een hechte groep kinderen die elkaar proberen te steunen in een omgeving waarin ruzie en spanningen de boventoon voerden. Er zijn vage herinneringen van fysiek geweld, bijvoorbeeld van hoe Harripersad Kamla's arm hardhandig omdraaide tijdens een ruzie. Maar de mishandelingen die Kamla in haar boek beschrijft, kunnen (of willen) de kinderen zich nu niet meer herinneren.

In haar boek beschreef Kamla hoe zij, na een gewelddadige ruzie met haar man, gewond het huis verliet. Ze werd door vrienden naar het ziekenhuis gebracht en ontmoette daar een charmante arts, Nol Sitalsing. Sitalsing was al getrouwd en had een gezin met twee kinderen – één ervan is de Surinaams-Nederlandse publiciste Sheila Sitalsing. Desalniettemin ontvouwde zich na de ontmoeting een affaire. Toen Kamla eind 1969 zwanger van hem bleek te zijn, verzekerde Nol haar dat hij zijn vrouw zou verlaten. Dat deed hij niet. In plaats daarvan vertrok hij met zijn gezin om zich op Curaçao te vestigen, zijn wanhopige maîtresse en hun kind in Suriname achterlatend. Kamla was, toen ze in 1970 beviel van Sitalsings zoon Wikaash, nog steeds getrouwd met Harripersad. Het geplaagde echtpaar scheidde echter niet van elkaar. In haar boek voerde Kamla als reden daarvoor op dat haar man haar weigerde te laten gaan. 'Hij zei tegen haar: "Wanneer mensen op je beginnen te spugen, dan zal ik je laten gaan. Tot dan zul je moeten wachten."' (Sukul 211)

In werkelijkheid was de situatie een stuk complexer. Harripersad wist dat zijn vrouw zwanger was van een andere man, maar in plaats van haar met kind en al de deur te wijzen, erkende hij de baby bij geboorte als de zijne. Het zou geïnterpreteerd kunnen worden als ruimhartigheid; ze deelden een verleden samen, en Kamla was de moeder van zijn kinderen. Maar het zou natuurlijk ook kunnen duiden op het onvermogen van Harripersad om om te gaan met zijn echtgenotes ontrouw. Het kind erkennen kon ook een bedekken van de schande inhouden: zolang ze er niet over spraken, hoefde het niet te bestaan.

Wat de redenen ook waren om bij elkaar te blijven, het resulteerde er in elk geval in dat Harripersad en Kamla hun huwelijk nog een kans gaven. Wikaash kreeg bij zijn geboorte, net als Kamla's andere kinderen, de familienaam Ramdas mee.

Het lyceum

Toen Wikaash geboren werd, was Anil twaalf en begon hij aan de eerste klas van de middelbare school. Het Surinaamse onderwijssysteem bood de mogelijkheid om na de basisschool naar (in volgorde van moeilijkheidsgraad) de ulo, de mulo of naar het lyceum te gaan. Wie een academische vervolgopleiding wilde doen, koos voor dat laatste of stapelde na de mulo nog drie jaar ams (algemene middelbare school) erop. Om in te stromen in het lyceum was een bovengemiddelde score op het afsluitende examen van de basisschool nodig. Paramaribo kende in 1970, het jaar waarin Anil twaalf was geworden, één school die dit niveau aanbood; het De Miranda Lyceum in de wijk Zorg en Hoop. Het lyceum gold in die tijd als een school waar vrijgevochten, tegendraadse leerlingen van linkse snit op zaten. Anne Sastromedjo, een tijdgenoot van Anil, herinnert zich het lyceum als een vrijgevochten plek waar de leerlingen hun docenten bij de voornaam mochten aanspreken en vrijheden genoten die voor kinderen op andere middelbare scholen in Paramaribo onvoorstelbaar waren. 'Kinderen die naar het lyceum gingen waren in vergelijking met andere kinderen heel brutaal, heel vrijgevochten, heel creatief, niet per se gelovig, terwijl de rest [dat] wel was. [...] Ze hadden ook betere boeken en een betere bibliotheek.' Op een bepaalde manier waren leerlingen van het lyceum, volgens Sastromedjo, 'the chosen ones'. Zij waren de kinderen die klaargestoomd werden om verder te studeren in het ontwikkelde Europa.

Het aantal scholieren in Paramaribo nam exponentieel toe, mede dankzij de grote instroom van mensen die de districten met hun vaak gebrekkige voorzieningen verlieten om hun kinderen beter onderwijs te laten volgen in de stad. Om de groei van de scholen te ondersteu-

nen, waren docenten nodig. Het land zelf had er bij lange na niet genoeg, dus werden jonge, avontuurlijk ingestelde leerkrachten uit Nederland geworven. Het jonge Groningse echtpaar Wil en Rini de Vries – zij afgestudeerd lerares Frans, hij bezig met zijn laatste jaar in de opleiding natuurkunde – reageerden in 1967 op een advertentie in het krantje van de AOb, de Algemene Onderwijsbond. In de advertentie werden leraren van allerhande disciplines opgeroepen om te solliciteren naar een baan op een van de snelgroeiende middelbare scholen in Paramaribo. Er was daar genoeg werk en iedereen sprak er Nederlands. Het was een avontuurlijke stap naar een tropisch land, zonder dat het al te spannend zou zijn. Wil en Rini slaagden allebei voor de benodigde tests en kregen een vijfjarig contract om te werken aan het lyceum in Suriname. Om zich goed voor te bereiden op de oversteek gaven zij zich vrijwillig op voor een tweede traject; een veertigtal lezingen over ‘de problematiek van ontwikkelingslanden’. Elke zaterdag werd deze ‘problematiek’ vanuit een ander perspectief tegen het licht gehouden; demografisch, historisch, cultureel, financieel. De lezingen werden gehouden in het Tropeninstituut in Amsterdam, een plek die zichzelf begin jaren zeventig als volgt omschreef:

De belangen van de ontwikkelingslanden staan nu voorop en het doel is uiteindelijk een rechtvaardig evenwicht te bereiken in de wereld, door overbrugging van de schrijnende tegenstellingen tussen steenrijk en straatarm. Midden in de branding van deze mentale en materiële evolutie die nog volop in gang is, staat het Koninklijk Instituut van de Tropen.⁹

Het was, kortom, een plek die de tijdgeest in elk geval ten dele reflecteerde in haar combinatie van uitgesproken idealisme en wat nu als westerse reddingsfantasieën zouden gelden.

De lezingen in het Tropeninstituut maakten grote indruk op Wil en Rini de Vries. Niet alleen omdat er van tijd tot tijd Surinaamse participanten opstonden uit het publiek om luidkeels financiële genoegdoening te eisen van de Nederlandse staat voor het leed dat de kolonie aangedaan was, maar ook omdat het pas nu tot hen door begon te dringen hoe verschillend hun nieuwe woonplek zou zijn van Neder-

land. Ze gingen naar de lezingen vol ijver en goede moed ‘om ons voor te bereiden’, zei Wil de Vries er later over, maar ze beseften al snel dat ze eigenlijk geen idee hadden wat hun te wachten stond aan de andere kant van de wereld. ‘En maar aantekeningen maken. En mijn vader was toen al gepensioneerd. Die heeft dat allemaal uit zitten te tikken en die zei: waar beginnen jullie aan. Wat een zootje!’

Rini de Vries begon in 1968 als natuur- en wiskundeleraar aan het De Miranda Lyceum. Twee jaar later, in 1970, was hij mentor van een brugklas waarin een Hindostaans jongetje zat dat klein van stuk was maar daardoor niet minder bijdehand: Anil Ramdas. Het kind viel hem al aan het begin van het jaar op. Tijdens een klassenuitje, bedoeld als kennismaking met de andere kinderen, haalde de twaalfjarige Anil zich de woede van een deel van de groep op de hals toen hij een religieuze discussie met zijn klasgenoten begon. ‘God is een uitvinding van de mens,’ zou hij, in de herinnering van Rini de Vries, stellig hebben geponeerd. Een opmerking die bij diepgelovige klasgenootjes tot grote woede leidde. Het ontaardde in een fikse ruzie waarbij ‘de meiden hem haast besprongen en allemaal door elkaar gilden’. Anil, intussen, stond weliswaar alleen in zijn standpunt maar hield er desondanks strak aan vast. Het liep uit op een grote ruzie met in het midden van de commotie de aanstichter en enkeling Anil, die van geen wijken wist. Rini de Vries haalde de kinderen uit elkaar. Bedenkend dat het een mooie aanleiding was om de jongeren iets te leren over de regels van het debat, gaf hij ze een voor een de beurt om hun argumenten uiteen te zetten. Ze mochten elkaar niet onderbreken en waren verplicht om naar elkaar te luisteren. Anil kreeg als laatste het woord. Het werd een slotpleidooi waarmee de complete discussie in één klap over was. Ramdas won het geïmproviseerde debat volgens zijn docent ‘met verve’ en kreeg als beloning een fles cola. De discussie waarmee hij zichzelf aan de klas introduceerde leek een voorbode van wat Anil later in zijn werk zo veelvuldig aan de dag zou leggen: een tegendraadse mening uitdrukken over een gevoelig onderwerp, deze ondersteunen met een waterdichte argumentatie en zich in de nasleep daarvan – nagenoeg onvermijdelijk – de woede van een of meerdere groepen op de hals halen.

Een andere blik op het vertrouwde

Later schreef Anil over hoe 1969 voor hem een jaar van voorspoed en succes was,

omdat ik voor het eerst de Hindoestaanse lagere school verliet en naar het lyceum in de grote stad ging. Ik kwam er in aanraking met vreemde mensen, blanke mensen met baarden en onverstaanbare accenten, die er heus niet belangeloos waren, omdat ze meestal hun dienstplicht in Nederland ontliepen door in de West de zwarte kindjes te onderwijzen. Maar dat gaf niks, omdat ik gefascineerd luisterde naar hun verhalen. Niet over Nederland, want daar spraken ze met geen woord over. Welnee, hun verhalen gingen over Suriname, over de machtige *soela's* die ze in het verre binnenland hadden gezien, de enorme kankantri's, de mangrovebossen langs de oevers van de stille zwarte rivier, de knalrode bloemen tussen gifgroene bladeren, de reusachtige schildpadden, de vraatzuchtige piranha's, de dorpen van de indianen en de bosnegers langs korte witte strandjes, de bergen van graniet. [...] Die flonkerende blauwe ogen waarmee deze verhalen werden verteld koesterden een onschuldige liefde voor het land waar ik vertederd van raakte. (Ramdas 2017: 172-173)

Het was alsof hij toen, als tiener, voor het eerst in de blik van de ander de schoonheid van het vertrouwde ontdekte. Het zou leiden naar een waardering voor dat vervreemdende perspectief: de blik van buitenaf, die hij meenam in een aanzienlijk deel van zijn werk. Belangrijk is wel om op te merken dat de manier van kijken waarin Anil en andere kinderen van zijn generatie werden onderwezen, uitgesproken eurocentrisch was. Ten eerste bestond het lerarenapparaat voor een deel uit Nederlanders. Zij waren opgeleid in Nederland en namen (soms onbedoeld) de methoden en zienswijzen uit het koloniserende vaderland mee. Daarin stonden ook de grote Nederlandse boeken en hun schrijvers centraal, als lichtend baken aan de horizon van ontwikkeling. Suriname stond weliswaar aan de vooravond van de onafhankelijkheid, waarna het volledig uitdragen van de 'eigen' cultuur en kunst, en het eren en herinneren van de eigen grote helden en vogue zou

worden, maar in de voor Anil vormende jaren '69 en '70 waren het vooralsnog de grote Nederlandse schrijvers aan wie hij zich leerde optrekken – en in wier voetsporen hij wilde treden. 'Ik schreef me in voor Nederlands, omdat ik graag schrijver wilde worden,' vertelde hij. 'De jungle uit *De Scheepsjongens van Bontekoe* leek veel echter dan de jungle die ik om me heen zag. Op het lyceum las ik *Nooit meer slapen*, van Hermans. [...] Het is een beetje gênant, maar uit het misverstand dat Hermans geograaf was én omdat er al zoveel mensen uit Suriname Nederlands gingen studeren, heb ik op het laatste moment gekozen voor sociale geografie in Amsterdam.'¹⁰

De jonge Anil was een ijverig en serieus kind dat goede cijfers haalde. Rini de Vries, die hem alleen in de eerste klas les gaf, keek er dan ook van op toen hij het jaar erop bij de rapportvergaderingen hoorde dat Anil zou blijven zitten in de tweede klas. Hij kon het zich niet voorstellen dat zo een pientere leerling al in het tweede jaar doubleerde. Toen hij Anil, daags na de vergadering, tegenkwam in de hal van de school, sprak hij hem aan: 'Ik zeg, wat is er hier gebeurd met jou? Wat heb je gedaan? Nou, toen barstte hij in huilen uit.'

De ontmoeting maakte schijnbaar ook veel indruk op Anil zelf, want later zou hij aan Brandie de Vries, de dochter van zijn oudleraar, in een e-mail schrijven: 'Maar ik herinner me dat in het tweede jaar, toen de rapporten waren ingevuld en bleek dat ik was blijven zitten, meneer de Vries naar mij toekwam en zei: "Anil, wat heb je gedaan?" En toen barstte ik in huilen uit. Voor het eerst en voor het laatst op de Middelbare School. Hij kon toen niet weten dat mijn ouders in dat jaar zijn gaan scheiden, met alle drama van dien.'¹¹

1970: echtscheiding

Na de geboorte van haar buitenechtelijke kind bleven Harripersad en Kamla nog even bij elkaar. Volgens de kinderen was dat vooral omdat de affaire met Nol Sitalsing niet uitpakte zoals Kamla had gehoopt. Kawita: 'Ze had gedacht dat die man zijn vrouw zou verlaten om voor haar te kiezen, maar dat heeft hij dus niet gedaan. Dus toen heeft in

eerste instantie mijn vader dat kind erkend. Hij heet nog steeds Ramdas. Maar ja, op een gegeven moment waren er zoveel verwijten en zoveel gedoe, en toen is mijn moeder weggegaan.’ Wat wellicht meespeelde bij de beslissing voor Harripersad om alsnog te scheiden, was dat de geruchten rondom zijn vrouw hardnekkig bleven bestaan: het zong rond dat ze, wanneer Harripersad naar zijn werk was, in hun huis andere mannen ontving. Kamla bleek ontembaar in haar zucht naar vrijheid, en Harripersad liep daarbij hopeloos tegen zijn eigen conservatieve grenzen aan. ‘Er was heel veel ruzie,’ beaamde Kawita jaren later. ‘Heel veel gedoe.’ De scheiding moet, hoe pijnlijk ook, ergens voor alle leden van het gezin als een opluchting hebben gevoeld.

Na de echtscheiding viel hun familie uiteen. Kawita, Shanti en Raj bleven bij hun vader, Anil ging met zijn moeder mee zodat hij haar kon helpen met de baby. Terwijl Harripersad zich wrokkig terugtrok in verwijten en aantijgingen – en zich daarbij ook niet inhield tegenover zijn kinderen – diende Anil als ‘een brug tussen beide partijen’.¹² Hij was pas dertien, maar probeerde zo goed en kwaad als het ging de vrede tussen zijn ruziënde ouders te bewaken.

Zijn vriend Emile was er getuige van hoe de scheiding het gezin uit elkaar sloeg. ‘Het was moeilijk voor Anil. Voor ons allemaal, om te zien hoe je gezin uit elkaar gerukt wordt.’ De jongens bleven de beste vrienden, ook toen Kamla met haar twee zoons verhuisde. Emile, schreef Ramdas later, was ‘volledig opgenomen in mijn familie, als een soort vijfde kind’. (Ramdas 1996: 160) Zijn vriendschap met Emile betekende voor Anil ongetwijfeld een baken van vertrouwelijkheid in een tijd waarin alles om hem heen in hoog tempo veranderde.

Al snel na de scheiding werd Kamla opnieuw verliefd. Dit keer op een oude kennis, Ram Hiralal. Hiralal genoot enig aanzien in de gemeenschap vanwege zijn rol als hoofd van de accountancyafdeling van het succesvolle warenhuis Kersten. Hij gold als een sociaal bewogen man die hielp met de hervorming van een jongerenbeweging en die in het verleden directeur van een weeshuis was geweest. Kamla had zijn hulp al ingeroepen toen ze met haar twee weken oude baby Wikaash

beseftte dat diens vader geenszins van plan was om zijn vrouw voor haar en haar kind te verlaten. Hiralal, gevoelig voor haar nood – en wellicht ook voor haar schoonheid –, hielp haar woonruimte te vinden. Van een romantische relatie was toen echter nog geen sprake geweest. Hiralal was immers ook getrouwd en had twee kleine kinderen. Maar toen Kamla een klein jaar later definitief van Harripersad scheidde, veranderde hun relatie al snel van aard. Weer wist Kamla haar weg naar Hiralal te vinden, waarschijnlijk in het besef dat hij niet alleen met haar zou meevoelen maar ook in een positie was om haar financieel te helpen. Ze had een huis betrokken in het mooie Beniespark, een modern woonproject waar veel Hindostanen woonden,¹³ maar ze liep achter op de betalingen. Nu ze van Harripersad was gescheiden had ze grote moeite om de maandelijkse huur te voldoen. Hiralal, die de accountant was van het Beniesparkproject, pakte haar dossier op en betaalde persoonlijk haar achterstand.¹⁴ Nu Kamla vrij was, viel Hiralal definitief voor haar. Ze trokken niet bij elkaar in, maar hij bezocht haar en de kinderen elke dag.

Het moet voor Anil een bewogen periode zijn geweest. Alles wat hij kende, werd door de echtscheiding op zijn kop gezet. Nieuwe kinderen werden geboren, een andere vaderfiguur deed zijn intrede. Desalniettemin bleef Anil een voorbeeldige zoon en broer: beleefd, behulpzaam en geïnteresseerd, alsof hij zich had voorgenomen om degene te zijn op wie iedereen aan kon nu alles uit elkaar viel. Hij hielp zijn moeder met de baby en met het huishouden. Als er geen geld voor boodschappen was, fietste hij van de ene kant van de stad, waar hij met zijn moeder woonde, naar de andere kant, waar de buurt van zijn vader was. Daar haalde hij bij de Chinese winkelier waar zijn vader een rekening had boodschappen voor het gezin van zijn moeder en liet deze bijschrijven op zijn vaders rekening. Het moet Harripersad zijn opgevallen dat er met enige regelmaat artikelen op zijn rekening verschenen die hij zelf niet had gekocht en die hij ook niet nodig had, zoals luiers en babyvoeding. Hij liet het echter gebeuren, wat wellicht kan worden opgevat als een teken dat hij zich, ondanks de ruzies en het overspel, toch een beetje verantwoordelijk voelde

voor zijn ex-vrouw en haar nieuwe gezin.¹⁵ Ook Kamla, die in haar boek later zo uitgesproken negatief sprak over Harripersad, bleef haar ex verzorgen wanneer hij dat nodig had. Ram Hiralal herinnerde zich hoe Harripersad, als hij ziek was, naar het huis van Kamla kwam waar hij op de bank lag en zij ervoor zorgde dat hij eten kreeg. Als hij zich beter voelde, ging hij weer naar zijn eigen huis.

Midden in die bij vlagen onoverzichtelijke en onvoorspelbare wereld vond Anil stilte en rust in de bibliotheek van het Cultureel Centrum Suriname. Het waren niet alleen de boeken die hij er leende en waarin hij zich kon verliezen. Het was ook de fysieke aanwezigheid van de plek die hem de rust bracht waaraan het hem in zijn bewogen jeugd zo ontbrak:

Als kind had ik het Cultureel Centrum Suriname (ccs) ervaren als een oord van beschaving. Er stond een glanzende vleugel op het podium van de gehoorzaal. De bibliotheek was weldadig koel en stil, de lichtval was schemerig en gerieflijk. Vol bewondering staarde ik naar de lichtgekleurde meisjes die trots voorbijliepen naar de balletschool. Onalledaagse geluiden klonken uit de muziekschool, geluiden van deftigheid en distinctie: tonen van dwarsfluit, snaren van de harp. Er was een atelier voor schilders en beeldhouwers.

In de beschrijving van het centrum echoot ontegenzeggelijk het verre Europa door. Tegelijkertijd was Suriname, vlak buiten de muren van het gebouw, wel degelijk onmiskenbaar aanwezig.

Op het terrein stonden schaduwrijke bomen, die na de kleine regentijd roze en witte bloemen droegen die ‘officierskwastjes’ heetten en na een paar weken naar beneden dwarrelden, waardoor je letterlijk over bloemen liep als je dit paradijsje binnenging, midden in de rumoerigheid en de schroeïende hitte van Paramaribo. (Ramdas 1995: 48)

Het is een beschrijving vol heimwee naar een wereld die niet meer bestaat (het ccs is inmiddels een vervallen centrum dat bij lange na

niet meer het elan heeft van de jaren zeventig), maar met de kennis dat Anil er kwam tijdens die bewogen jaren kun je er eenvoudig ook een andere laag in zien: heimwee naar een tastbare plek waar hij zich kon terugtrekken en zich voor even ongezien kon wanen. Het verlangen naar een plek waar hij zich alleen aan de schone kunsten kon wijden en het lelijke van de buitenwereld met een eenvoudig dichttrekken van de deur kon buitensluiten.

Achter de oprichting van het CCS zat een voor het culturele leven van Suriname belangrijke stichting; de Sticusa. Zij richtten zich middels het CCS op een breed cultureel veld in de Surinaamse hoofdstad, van toneel- en muziekvoorstellingen tot lezingen en kunsttentoonstellingen, en zetten zich bovendien in voor de bevordering van Surinaamse literatuur in Nederland, bijvoorbeeld door schrijvers als Dobru en Shrinivási op tournee te sturen. Tegelijkertijd stond in de missie van cultuurbesteding Nederland altijd en als vanzelfsprekend centraal. Het werd betaald ‘van Hollander-geld’ en had daardoor onvermijdelijk ‘een Hollands hoofd-accent’. (Helman 427) Met het CCS en andere activiteiten had de Sticusa verregaande invloed op de culturele ontwikkeling van Surinamers. Het was een vorm van cultuurexport die vooral gehoor vond bij de elite van Paramaribo, die sowieso al sterk op Nederland georiënteerd was.¹⁶ De behoeften van Suriname aan andersoortige, minder eurocentrische, perspectieven werden lang niet altijd erkend. Een veelgehoorde opmerking was dat de Surinamers weinig in te brengen hadden in de selectie van uitgenodigde kunstenaars, maar dat van de Nederlandse kant een schrijver eenvoudig een beroep kon doen op de Sticusa – zelfs als hij of zij ‘gewoon’ zin had in een tropisch reisje. Het bekendste, of in Suriname: het beruchtste, resultaat van een literaire uitwisseling met de Nederlandse literatuur is misschien wel die met W.F. Hermans. Zijn ervaring in Suriname resulteerde in de publicatie van *De laatste resten tropisch Nederland* (1969). Tot grote verontwaardiging van veel Surinamers kwamen Suriname en de Sticusa er in het boek niet al te best vanaf. Hun woede werd misschien deels gevoed doordat Hermans in hun ogen misschien zo’n schrijver was die eenvoudig vanuit zijn contacten in

Amsterdam een beroep kon doen op een mooie reis. Een reis die het Surinaamse bestuur liever voorbehiel aan een schrijver of kunstenaar die voor de kolonie relevanter was. De Surinaamse wensen werden gepasseerd door de Nederlandse, met als gevolg een boek als dat van Hermans. Het is ook niet verwonderlijk dat het Hermans maar al te duidelijk werd dat er in Suriname niet per se naar hem was uitgekeken: 'Opmerkelijk is wel dat geen enkele Surinaamse radio-omroep geprobeerd heeft me te interviewen,' schreef hij in *De laatste resten tropisch Nederland*. 'Journalisten trouwens ook niet, al hebben de kranten wel over mijn lezingen geschreven. Is dat profiteren van ontwikkelingshulp [...]. STICUSA en dus de nederlandse [sic] belastingbetaler zendt een "zeer prominent Nederland Schrijver" over de oceaan, kosten noch moeite gespaard. De officiële instanties accepteren zijn diensten gretig, maar zonder levenskunst.' (Hermans 77)

Het was illustratief voor de dubbelzinnige manier waarop Suriname zich tot Nederland verhiel. Enerzijds was er de bewondering voor de hoge, westerse cultuur waarnaar een Surinaamse intellectueel van kinds af aan leerde te reiken. Anderzijds stond men argwanend tegenover elk Nederlands initiatief, omdat daarin altijd het gevaar van een neokoloniale houding school. En onder die twee houdingen lag altijd ook de onmogelijke vergelijking tussen een land dat nog in opbouw was, en het verre, rijke Westen waar men zo op probeerde te lijken. Een opvallend voorbeeld is de beschrijving van het CCS door Anil, vergeleken met die van W.F. Hermans. Terwijl in de ogen van Anil het CCS 'een oord van beschaving' was, met 'een glanzende vleugel' en een bibliotheek die 'weldadig koel en stil' was, 'de lichtval schemerig en gerieflijk', oftewel: hoe alles in het CCS vol was van 'deftigheid en distinctie' (Ramdas 1995: 48), zag W.F. Hermans dezelfde plek in dezelfde tijd heel anders:

Het Cultureel Centrum blijkt een complex van barakken aan de Gravenstraat te wezen. [...] Maar successievelijk wordt de Gravenstraat sjofeler en hij eindigt vrijwel in een landelijke achterbuurt, die ter hoogte van de [sic] Cultureel Centrum al begonnen is. Het Centrum is matig netjes on-

derhouden. Het bestaat uit een kantoor, een bibliotheek, een klein gehoorzaaltje, een grotere, zeer armzalige gehoorzaal waar ook films kunnen worden vertoond, een zaaltje waar balletlessen worden gegeven en een ander zaaltje waar Nola Hatterman schilderlessen geeft aan lieve zwarte kinderen die verlegen opkijken van hun werk. De schamelheid van alles, in verbinding met de aandoenlijke ijver die hier ten toon gespreid wordt, is vertederend. (Hermans 15)

Hermans moet zijn observatie ongeveer in 1968 hebben opgetekend. Anil bezocht het CCS enkele jaren later. Hij volgde er geen tekenlessen, maar was er altijd te vinden om boeken te lezen. Een van die boeken nam hij mee naar huis, en hij leverde het niet meer in. Jan Wolkers' *Serpentina's petticoat* zou tot aan Anils dood in zijn persoonlijke bibliotheek staan.¹⁷ Het boek draagt de stempel 'bibliotheek CCS Paramaribo – filiaal molenpad' en heeft een handgeschreven aantekening '71/4' wat wellicht wijst op de datum waarop het in de bibliotheek is opgenomen. Anil heeft er later met pen zijn naam in gezet – waarmee hij zich het boek toe-eigende. Een handvol moeilijke woorden is met potlood onderstreept: 'cohabiteert', 'atalanta's', 'silhouet'. Op één plek verbeterde hij een taal- of tikfout ('te gruwelijkheid' werd 'de gruwelijkheid'). Bij het doorbladeren van dit boek, meegenomen, gepikt misschien, uit het CCS, met aantekeningen en onderstrepingen, ontstaat het beeld van een jonge schrijver die zijn pen scherpt aan teksten van iconische auteurs. Hij was een van de 'lieve zwarte kindjes' die met zijn 'aandoenlijke ijver' bij een schrijver als Hermans vertedering op zou wekken. Vertedering is echter heel iets anders dan wat een leerling als Anil zoekt. Zijn ambitie, en met hem de ambitie van de meeste van die ijverige kinderen die Hermans bevoogdend beschreef, was om ten eerste gelijkwaardig te zijn aan dat zo bewonderde Westen. En om dit vervolgens te ontstijgen. De woorden van Hermans voorspelden echter al, en passant, hoe moeilijk het zou zijn om te ontsnappen aan het perspectief van de Nederlander, aan de blik van de ander. Interessant is het in dat opzicht dan ook dat Anil later zou schrijven hoe *De laatste resten tropisch Nederland* hem aanvankelijk een nieuw perspectief op Suriname had geboden, maar

dat hij bij herlezing toen hij in Nederland woonde, bedacht dat Hermans wel een erg kortzichtig standpunt had ingenomen. De oudere Anil vond inmiddels dat Hermans, verplicht door zijn positie als schrijver, minder gemakzuchtig en dus meer betrokken had moeten zijn. ‘Hermans heeft zich in Suriname laten chanteren door *the white man’s burden*,’ schreef Anil in 1993 in *De Groene Amsterdammer*. En hij citeerde Hermans: ‘Alle, maar dan ook alle noden en gebreken van het land zijn een gevolg van kolonialisme. Die stelling is moeilijk tegen te spreken want inderdaad, zonder kolonialisme zou de hele natie feitelijk nooit hebben bestaan.’ Maar nu Suriname eenmaal bestond, concludeerde Anil, had het volk recht op ‘kritiek en commentaar’. (Ramdas 1993b)

Paramaribo staat in brand

Suriname was in de eerste helft van de jaren zeventig in de greep van de mogelijkheid van zelfstandigheid. Onder de creoolse bevolking leefde een groot verlangen te breken met het verleden van slavernij en onderdrukking en zich los te maken van het juk van het kolonialisme. Een eigen, onafhankelijk land dat vrij was van de bemoeienis van Nederland was een vanzelfsprekende stap in de ontwikkeling naar zelfbeschikking én naar zwart zelfvertrouwen. Het leidde tot spanningen met die andere grote etnische groep, de Hindostanen, die het creoolse verlangen naar onafhankelijkheid verdacht vonden. Wilden zij immers niet alleen maar zo snel mogelijk onafhankelijk worden zodat zij de beste baantjes onder elkaar konden verdelen? Veel Hindostanen waren bang dat als het land op dat moment zelfstandig zou worden, de touwtjes als vanzelf in handen zouden geraken van de Afro-Surinamers. Zij bezetten immers nog steeds het merendeel van de belangrijke posities, zowel politiek als cultureel. Critici van een overhaaste zelfstandigheid wezen, niet onterecht, op de gevaren van zelfbeschikking wanneer een land nog niet voldoende bestuurlijke ervaring had. Elke discussie werd echter gevoerd vanuit een basis van etniciteit en culturele identiteit die de gesprekken verder compliceerde.

Als dertienjarige had Anil niet overdreven veel oog voor de grote politieke spanningen in het land, maar des te meer – zoals de meeste adolescenten – voor zijn directe omgeving van leeftijdsgenoten, en zijn plek daarin. Hij begon in de eerste jaren van het nieuwe decennium te wennen aan de nieuwe thuissituatie. Hij kon goed opschieten met zijn stiefvader, Ram Hiralal, en was gek op zijn babybroertje Wikaash. Na het tweede jaar op het lyceum opnieuw te hebben gedaan, herpakte hij zich en concentreerde zich meer op de lessen – en op de meisjes. In een interview met Stephan Sanders en Arie Boomsma stelt Anil dat de fundamentele onzekerheid waaraan hij zijn hele leven lang zei te hebben geleden, ontsproten was aan zijn geringe lengte en zijn smalle, breekbare lichaamsbouw. Van kinds af aan was hij zich er bewust van de kleinste jongen van de groep te zijn, de jongen met de smalste schouders die talent had voor voetballen noch vechten. Wat hij wél kon, en daarom hartstochtelijk omarmde, was praten, grapjes maken en zich aanleren om op de andere jongens, tegen wie hij heimelijk opkeek en voor wie hij bang was, neer te kijken. Dat neerkijken gebeurde vrij letterlijk; terwijl de andere jongens elkaar uitdaagden tijdens dagelijkse voetbalwedstrijden, klom Anil in een boom, zo hoog hij kon, en bleef daar zitten, de wereld van een afstand observerend, feitelijk op de anderen neerziend.

Intussen vond Anils moeder steeds meer haar plek als zelfstandige vrouw in Paramaribo. Haar relatie met Ram Hiralal bood haar enerzijds zekerheid, omdat ze wist dat hij haar financieel kon steunen als ze dat wilde. Anderzijds woonden ze niet samen, waardoor ze van een vrijheid genoot die ze nooit had gekend omdat ze op haar vijftiende al was uitgehuwelijkt aan Harripersad. Kamla's ambities lieten zich niet langer beteugelen en in Hiralal leek ze de ideale partner te hebben gevonden. Hij liet haar vrij om zich te ontwikkelen, genoot van haar eigenzinnige en moderne wereldbeeld en nam haar mee op zijn werkreizen naar Europa en Amerika. Kamla was een uitgesproken ambitieuze vrouw, volgens Hiralal: 'Zij was vooruitstrevend. Ze wilde iets worden in de maatschappij.' En dus legde ze uit eigen beweging contacten met een distributeur van Indiase films in Guyana om populaire

films in Nickerie te distribueren. Toen dit een succes was, nam ze ook de filmdistributie in Paramaribo op zich. Ook opende ze een reclamebureautje dat advertenties opnam voor bedrijven om deze vervolgens te laten uitzenden op de radio. Haar stem – donker, zwoel en met een opvallend Brits accent – onderscheidde haar van andere radio-omroepers, en de opdrachten stroomden binnen. Hiralal geloofde sterk in haar potentie en liet een studio bij haar huis aanbouwen, zodat ze ter plekke haar werk kon doen. Haar bekendheid groeide, en al snel werd ze een veelgevraagd omroepster, zowel op de radio als op de televisie. ‘Zij was het type dat gewoon met de moderne tijd meerging,’ zei Hiralal er later over. ‘Ze heeft geweldige talenten.’ Al snel streefde ze haar partner voorbij met wat ze maandelijks verdiende: ‘Ik kan me heugen dat ze bijna 10.000 verdiende, Surinaams[e guldens], en ik verdiende nog geen 5000. Maar gevolg was dat ze een gat in haar hand had.’ Zo snel als Kamla haar geld verdiende, zo snel gaf ze het ook uit. Ze leefde op stand, met een schoonmaakster en een kokkin. Eindelijk kon ze zijn wie ze was, en volledig loslaten wat ze niet was; een huisvrouw en een moeder die dag na dag in de pannen stond te roeren. ‘Ik heb nooit gezien hoe mijn moeder kookte,’ zou Shanti Ramdas later zeggen. Niet alleen moest zij later van anderen leren koken, omdat haar moeder het zelf nooit deed. Ook, en tragischer nog, kon ze zich niet herinneren hoe het eten van haar eigen moeder smaakte.

Zo ontwikkelde Kamla zich tot de persoon die ze altijd al had willen zijn: een bewonderde bekendheid die haar eigen geld verdiende en niet afhankelijk was van de grillen van haar man. Nu de ouderlijke ruzies verleden tijd waren, verbeterde de sfeer in huis aanzienlijk. Uit de herinneringen van de kinderen aan die periode spreekt naast veel spanning vooral ook prestatiedrang en energie. Harripersad had de nadruk in de opvoeding sterk op studie en schoolprestaties gelegd. Dankzij Kamla’s Guyanese afkomst werden de kinderen feitelijk tweetalig opgevoed, of viertalig, als je het Sranantongo en Sarnami meeltelde bij het Engels dat ze thuis spraken en het Nederlands dat de officiële taal op school was. Maar er was vooral ook een grote en vanzelfsprekende plaats voor cultuur: de kinderen lazen Engelse litera-

tuur en er werd veel naar muziek geluisterd én muziek gemaakt. Shanti kon prachtig zingen en Anil speelde niet onverdienstelijk piano en gitaar. Op latere leeftijd zou hij in Nederland ook nog op accordeonles gaan. Maar vooral was er altijd de film, en dan met name Indiase cinema, Bollywood, dankzij de werkzaamheden van Kamla in de film distributie. In haar werkkamer bevond zich een kluis waarin de filmrollen, direct nadat ze aankwamen uit India, werden opgeborgen. Ze waren nog ongecensureerd en het was de verantwoordelijkheid van de distributeur, Kamla dus, om ongewenste scènes eruit te knippen. In de praktijk betekende dat: kusscènes en andere beelden die als erotisch bestempeld konden worden. Voor Anil en zijn beste vriend Emile was het een spannende onderneming om natuurlijk juist die beelden te vinden. Als jongens van dertien, veertien jaar waren er weinig dingen opwindender dan verboden erotische beelden. Emile:

Als wij na school thuiskwamen, gingen wij spelen en dan gingen wij stiekem in de kluis. [...] Dan gingen we daar kijken. [...] Die scènes, die er uitgeknipt werden, die werden niet weggegooid. We wisten waar die dingen gezet werden. En daar gingen we dan [stiekem] naar kijken. En dan hoor je soms dat je geroepen werd: 'Hee Anil, Emile, wat doen jullie?' 'We zijn aan het spelen!' En dan ging je heel zachtjes die deur weer dicht doen en die piepte dan. En dan via de achterkant gewoon doen alsof we buiten aan het spelen waren.¹⁸

Het is niet moeilijk voor te stellen dat hier Anils liefde voor cinema begonnen is. 'In de herinnering aan mijn jeugd zit ik altijd in de bioscoop,' schreef hij er zelf over. (Ramdas 2017: 109) Ook zijn zusje Kawita herinnert het zich op die manier:

De bioscoop was onze oppas. Als we zomervakantie hadden, haalde de loopjongen ons op en zette ons af bij de bioscoop. Er was dan een matineevoorstelling en dan bleven we daar. We keken naar de film of we renden rond in de zaal, want ja, zoveel anderen waren er ook niet. En dan bleven we daar tot de show van half twee begon, en dan werden we tegen vier uur opgehaald.

Intussen zette Kamla, samen met Ram Hiralal, het ene na het andere succesvolle project op. Hiralal had goede connecties en veel invloed op de juiste plekken en Kamla's bekendheid gaf extra glans aan de plannen die ze samen bedachten. Ze groeiden uit tot een gerenommeerd stel in de Hindostaanse gemeenschap van Paramaribo en organiseerden samen belangrijke culturele evenementen. Omdat Hiralal bijvoorbeeld voorzitter was van de viering van honderd jaar Hindostaanse immigratie, kon hij bewerkstelligen dat er in het jubileumjaar 1973 zes maanden lang dagelijks een radioprogramma, en zes maanden lang wekelijks een televisieprogramma werd uitgezonden – verzorgd door Ram en Kamla. Ze haalden samen zangers en danseressen uit Guyana en Trinidad en verzorgden een uitgebreid programma voor warenhuis Kersten waarbij op elke etage een verbeelding van de Hindostaanse migratie werd vormgegeven. In hotel Krasnapolsky organiseerden ze een avond ter ere van Hindostaanse ouderen waarbij mensen die honderd jaar oud waren in het zonnetje werden gezet, en waarvoor de hele Hindostaanse beau monde uitliep. Later openden ze een boetiek in Kersten en ontwierp Kamla de kleding van Pim de la Parra's succesfilm *Wan Pipel*.¹⁹ Hun latrelatie leidde in 1974, vier jaar nadat ze officieel een stel waren, tot de geboorte van weer een nieuw zusje voor Anil: Wandana.

Pedant en betrokken

Het was de tijd van de vrije liefde, paarse en gebloemde broeken, mannen met lange haren.²⁰ De seksuele revolutie had zijn intrede gedaan in de Surinaamse gemeenschap en vooral onder de docenten en leerlingen van het lyceum heerste de sfeer van *peace, love and happiness*. Zwarte muzikanten als Jimi Hendrix waren ook in Suriname populair onder de jongeren en naar creolen werd door Hindostaanse jongeren enorm opgekeken. Gelukkig had Anil zijn 'broer' Emile, die hem hielp om de zo noodzakelijke stijl aan te leren waarmee zwarte jongens zich schijnbaar moeiteloos door Paramaribo bewogen.

Als Anil een schoolfeest had, schakelde hij de hulp van zijn vriend in om indruk te maken op de meisjes. Volgens zijn zusje Kawita was dat met kennelijk succes:

[Er was] een groot feest bovenin wat nu de Hakrin bank is. Ik weet nog dat Anil toen maanden van tevoren zat te zeuren aan mijn moeders hoofd dat hij een witte broek wilde aandoen en een witte coltrui. [...] En [ik herinner me] dat hij dan in zijn witte broek en coltrui naar dat feest ging en van tevoren de dansinstructies van Emile kreeg. Ja, Hindoestanen waren helemaal niet cool of hip. De Creolen waren de hippe, charmante en populaire jongens en meisjes. Dus Emile en hij waren dan de dansjes aan het uitproberen. Emile liet hem dan zien hoe je op Tom Jones danste, die was toen heel populair. En slowen [langzaam dansen, КА] hoefde hij niet te leren, dat ging heel natuurlijk.

Anil, Kawita en Emile vormden van kinds af aan een hechte groep; ze trokken samen op om kattenkwaad uit te halen of gewoon spelletjes te spelen op het erf. Toen Emile en Anil tieners waren, lieten ze het kleine zusje steeds vaker achter zodat ze stiekem met z'n tweeën sigaretjes konden roken achter de heg. Anil had het, in de perceptie van zijn zussen, erg naar zijn zin op school. Hij voerde in gezelschap het hoogste woord, nam in de klas de leiding en was zo rap van tong dat weinigen het in een discussie van hem wonnen. Hij was, kortom, heel populair. Shanti: 'Bij meisjes ook, ja. Hij ging vaak met meisjes die hij leuk vond, [en dan] zei hij: "Mag ik je hand even zien?" En dan zat hij zo naar die hand te kijken [en dan zei hij]: "Je bent dit en je bent dat." En dan zei dat meisje: "Oh, is dat waar?" "Ik weet het niet, maar het was wel leuk om je hand vast te houden."'

Zijn stiefvader herinnerde zich hem als een gangmaker én als iemand die zich op school heel natuurlijk de rol van de leider toe-eigende. Al vanaf dat Anil klein was merkte Hiralal dat zijn stiefzoon 'iets wilde bereiken in zijn leven'. Zijn karakter had daarbij iets extreems, vond hij. Waar andere kinderen nog wel mee wilden praten of buigen met de opinie van anderen, hield Anil altijd zijn poot stijf als hij het er niet mee eens was. 'Als hem iets niet beviel, dan zei hij nee, dat kan niet zo. Dat was Anil als kleine jongen al. [Hij had] nog geen vwo-diploma, en toen was hij al zo.'

Uit de anekdotes van zijn nabije omgeving komt het beeld naar voren van een bijdehand mannetje dat hoog van de toren kon blazen en daarbij soms zijn plek niet kende. Tegelijkertijd was altijd duidelijk dat het juist Anil was die voor anderen zorgde. Opgroeiend in een huishouden waarin spanningen en ruzies aan de orde van de dag waren, probeerde hij van kleins af aan al de communicatie tussen zijn ouders te versoepelen. Na de scheiding hielp hij zijn moeder met de twee kleine kindjes die ze van andere vaders dan de zijne had gekregen en probeerde intussen zijn zussen op te vrolijken als hij merkte dat de rommelige thuissituatie op ze begon te drukken. Er leek van meet af aan een tegenstrijdigheid in zijn karakter te bestaan. Het was een dualiteit waarover hij later schreef:

Ik weet nog dat toen je jong was er al twee zielen in je huisden die streden om voorrang. Aan de ene kant was er de kleine pedante, zelfingenomen, verwaande kwast, die alleen aan zichzelf dacht, aan zijn eigen bloei, zijn eigen virtuositeit, zijn eigen genot en vervolmaking. Aan de andere kant was er de sociaal bewogen revolutionair, die opkwam voor de armen en de onderdrukten in de wereld, die elke vorm van onrecht wilde bestrijden en die bereid was daar grote offers voor te brengen, zoals het uitlezen van de boekjes van Lenin.²¹ Het is eigenlijk nooit anders geworden, die twee zielen zijn blijven strijden. (Ramdas 2017: 23)

‘Ze willen altijd de Hindostaan tergen!’

Anils betrokkenheid beperkte zich niet tot zijn directe omgeving. Hij begon meer en meer oog te krijgen voor de politieke onrust in laatkoloniaal Suriname. Daar was in 1973 ook moeilijk aan te ontkomen, zelfs voor kinderen en tieners van Anils leeftijd, want het land trilde op zijn grondvesten van de onderlinge spanning. Een paar jaar eerder, in 1969, was voor het eerst in de geschiedenis een Hindostaanse partij (de VHP) als grootste partij uit de verkiezingen gekomen. Afro-Surinamers vreesden al een dominante Hindostaanse cultuur door het overweldigende geboorteovershot in die groep. Nu bleek dat ze niet alleen demografisch en economisch gevaar liepen overschaduwd te

worden, maar dat ze ook politiek het overwicht dreigden te verliezen, nam de haat jegens de Hindostanen zienderogen toe. De voorman van de VHP, Jagernath Lachmon, besepte dat hij weliswaar de verkiezingen gewonnen had, maar dat het moeilijk regeren was over een land dat zo extreem verdeeld was. Hij besloot de ministeries daarom gelijkelijk te verdelen onder zijn eigen gelederen en die van de creoolse PNP, waarschijnlijk omdat, zoals de historicus Hans Ramsoedh het beschreef: 'hij de Surinaamse politiek in die periode zag als een creools politiek mijnenveld waarbij hij alleen kon overleven met een sterke creoolse politieke bondgenoot die het creoolse proletariaat in toom kon houden'. (Ramsoedh 2018: 115) In plaats van zelf minister-president te worden, liet Lachmon die positie over aan de Afro-Surinaamse Jules Sedney van de PNP.

Ondanks de omzichtigheid waarmee de nieuwe regering werd samengesteld, bleef het wantrouwen tussen de bevolkingsgroepen in stand. Premier Jules Sedney werd door creoolse Surinamers als loopjongen van de Hindostanen beschouwd – wat hem in de volksmond de bijnaam 'bobo Sjuul' (sufferdje Sjuul) opleverde. Toen de regering kort na haar instelling het Hindoestaanse feest Holi-Phagwa en het islamitische Suikerfeest tot nationale feestdagen verhief en daartoe tweede paasdag en tweede pinksterdag introk, was de verontwaardiging onder de overwegend christelijke Afro-Surinamers groot. De beslissing werd door velen van hen geïnterpreteerd als een teken van culturele dominantie en beschouwd als een veeg teken aan de wand dat de Hindostaanse dominantie niet lang meer op zich zou laten wachten.

Naast het etnische gekonkel over feestdagen, was het heetste politieke hangijzer de eventuele onafhankelijkheid van Nederland. De Hindostaanse VHP nam een uitgesproken antionafhankelijk standpunt in; zij was van mening dat Suriname zich niet door Nederland moest laten dwingen om op eigen benen te staan. Onafhankelijkheid was het uiteindelijke doel, was de overtuiging van veel Hindostanen, maar nu nog niet. De creolen die zich niet konden vinden in de gematigde houding die gericht was op samenwerking met Hindostanen, verenig-

den zich steeds vaker in organisaties die het zwarte bewustzijn centraal stelden. Tussen 1970 en 1973, de jaren na de Hindostaanse politieke overwinning, werd het land geplaagd door grote stakingen, dan weer door de politie of de douaneambtenaren, dan weer in het onderwijs. De inzet was steeds vaker raciaal van aard, zoals Hans Ramsoedh beschrijft:

Bij de grote stakingen tussen 1970-1973 speelden anti-Hindoestaanse sentimenten onder de stakers en het creoolse proletariaat, mede onder invloed van de Black Power-beweging in Suriname, een niet onbelangrijke onderstroom die zich manifesteerde in vernieling van Hindoestaanse winkelpanden, molestatie van marktkooplieden en aanvallen op bushouders die geen gehoor gaven aan de stakingsoproep. Paramaribo was het toneel van een straatoorlog. (Ramsoedh 2018: 117)

Op 15 december 1971, 'de dag van het Statuut' (ook bekend als Koninkrijksdag), verzamelden zich duizend mensen in wat de 'mars naar de vrijheid' werd genoemd. Betogers riepen op tot zelfstandigheid. Er werd schande van gesproken 'dat anno 1971 Suriname behoort tot de acht staten in de wereld die nog niet onafhankelijk zijn' en sprekers namen stelling tegen westers imperialisme, gericht op 'uitbuiting van bodemschatten en arbeidskrachten'. De Nederlandse overheid was niet doof voor de klachten en stelde een jaar later een commissie samen die als doel had de staatkundige relatie tussen Nederland en haar koloniën opnieuw vorm te geven. Als gevolg van de dominante positie van de VHP in het Surinaamse politieke bestel tussen 1969 en 1973 en haar verzet tegen de onafhankelijkheid lukte het deze 'Koninkrijkscommissie' echter niet om tot concrete hervormingsplannen te komen. Na slechts vier keer bij elkaar te zijn gekomen, werd zij alweer opgeheven. Intussen groeide het wantrouwen van de creoolse arbeidersklasse jegens de Hindostaanse politici; was het vertragen van de stappen richting onafhankelijkheid immers geen teken dat men wachtte tot de wind gunstiger stond voor een Hindostaanse dominantie? Mede dankzij de toenemende afkeer van de Hindostanen onder de creoolse kiezers lukte het de creoolse coalitie-

partij NPK van de jonge politicus Henck Arron om bij de verkiezingen van 1973 een monsterzege te halen. Arron won maar liefst 22 van de 39 zetels. De hiervoor zo succesvolle VHP was niet langer vertegenwoordigd in de regering.

In de aanloop naar de verkiezingen was het onderwerp van de onafhankelijkheid nog nauwkeurig vermeden uit angst kiezers te verliezen. Maar toen Henck Arron zijn aanvaardingsspeech uitsprak, veraste hij vriend en vijand door te stellen dat wat hem betreft Suriname nog voor het einde van 1975 onafhankelijk zou zijn. Arrons woorden luiden een periode van grote onrust in. De stakingen namen toe, Hindostanen riepen op tot het stichten van een eigen, Hindostaanse staat en de haat tussen de twee grootste bevolkingsgroepen bereikte een dieptepunt. Alarmerende berichten bereikten ook het vaderland. In *de Volkskrant* van 9 februari 1973 werd geschreven:

In een uiterst gespannen toestand met ernstige incidenten tussen stakers en politie zijn donderdag in Paramaribo twee demonstranten door schoten van de politie gewond geraakt. [...] Uiteenlopende en verwarde berichten uit Suriname maken de indruk, dat Paramaribo op een slagveld begint te lijken. Politie zou volgens meldingen in het wilde weg schieten. Een groep politiemannen zou stakende verpleegsters hebben mishandeld. De politie heeft verschillende straten in de binnenstad afgesloten; en enkele malen traangras gebruikt.

Onmiddellijk na Arrons aantreden begonnen de onderhandelingen met Nederland, waarbij het er voor een groot deel over ging wat de onafhankelijkheid Nederland zou kosten. In Suriname groeide intussen de onrust. Enerzijds waren er grote aantallen creolen die uitkeken naar een zelfstandig Suriname. Anderzijds waren er de Hindostanen die, net als de nog steeds invloedrijke Jagernath Lachmon, geen vertrouwen hadden in een snel in elkaar geflanste onafhankelijkheid. De angst voor rassenrellen was inmiddels zó groot, dat steeds meer mensen de oversteek naar Nederland maakten. Uit filmbeelden uit 1974 is duidelijk zichtbaar dat de Surinamers lijnrecht tegenover elkaar ston-

den. Aan de ene kant premier Arron die, onder luid gejuich van zijn creoolse aanhangers, vasthield aan zijn voornemen:

Zolang ik minister-president ben van dit land zal deze partij geen verraad plegen. Ook niet als meneer Lachmon daarom vraagt. [...] Wij hebben ons woord gegeven aan het kabinet-Den Uyl. Het kabinet-Arron houdt zijn woord: 25 november Onafhankelijkheid!

Aan de andere kant de Aziaten, zoals de Javaanse politicus Paul Somohardjo:

Omdat alleen Den Uyl die in zijn regeringsverklaring verklaard heeft dat Suriname vóór '76 onafhankelijk moet worden, is voor hem belangrijk ten koste van alles dan ook, ten koste van een bloedbad zelfs, dat Suriname onafhankelijk moet worden. [...] Ik voel me hiervoor [sic] misselijk! Ik wálg ervan.²²

Een onbekende, jonge Hindostaan kan voor de Nederlandse nieuws-camera's zijn woede nauwelijks beteugelen:

We moeten alles doen om onze regering klem te zetten. Desnoods met wapens. [...] Wij Hindostanen [gaan zien] dat wij verkracht gaan worden en dat de negers gaan bloeien met ons zweet en ons bloed.

Een andere Hindostaanse burger is niet minder vechtlustig:

Wanneer de creool zich zou gedragen als een Hindostaan, op een menswaardige manier [...] op democratische manier voor haar rechten zou gaan vechten, dan zou dat allemaal goed zijn. Maar nee, ze willen altijd de Hindostaan tergen en dat zullen wij niet aannemen. En als ze verder gaan dan vrees ik voor de toekomst van dit land en dan vrees ik voor de hele Surinaamse gemeenschap! (Dikmoet)

1974: persoonlijk kanteljaar

Het bewogen jaar dat 1974 was, maakte diepe indruk op Anil. Het was 'het jaar waarin de stad in brand stond en ik me als zestienjarige scholier met een schok realiseerde dat een hindoestaan [sic] zijn misschien toch niet iets is dat je makkelijk aan- of afleert'. (Ramdas 1993a: 43) Onder invloed van de raciale spanningen in zijn omgeving, begon hij zich steeds meer bewust te worden van zijn eigen etnische afkomst. Hij verdiepte zich in het hindoeïsme en liet zich al snel meeslepen door de opvattingen van Indiase grootheden als Mahatma Gandhi. Zozeer ging hij zelfs op in de ideeën van zijn nieuwgevonden hindoeheld, dat hij een jaar lang geen vis of vlees at en thuis, wanneer hij terugkwam van school, rondliep in grote oranje doeken om maar zoveel mogelijk op Gandhi te lijken.²³ Ook de meer militante opvattingen die uit de omgeving opklonken, kregen aanvankelijk grip op hem. In zijn eigen beschrijving van zijn middelbareschooltijd klinkt duidelijk het sentiment van de dreigende rassenrellen uit de jaren zeventig door:

Ik heb bijvoorbeeld in een zeer gevaarlijke politieke periode van Suriname de verleiding niet kunnen weerstaan een extremistische en fundamentalistische hindoestaan te worden. Ik leerde de sanskrietgebeden die mijn moeder 's ochtends prevelde uit het hoofd, droeg koerta's en Indiase sandalen, at vegetarisch voedsel, wilde naar India om er te studeren, en raakte in de ban van Gandhi. [...] Mahatma Gandhi was mijn nieuwe held, voor wie ik op hysterische momenten bereid was een moord te begaan. Ik had mij omringd met racistische vrienden, met wie ik mijn heimwee naar dat verre land deelde. We verafschuwden Suriname, dat met de aanwezigheid van zoveel negers op Afrika was gaan lijken, we waren bereid de stad plat te branden om de aankomende onafhankelijkheid tegen te houden. We herinnerden ons Brits-Guyana, waar de hindoestanen na de onafhankelijkheid voorgoed onder creoolse heerschappij kwamen te staan. (Ramdas 1993a: 25-26)

Deze typisch koloniale werkelijkheid van een van buitenaf samengestelde maatschappij met de daaruit voortvloeiende etnische spanningen

gen, had grote invloed op zijn denken. 1974, het jaar voor de Surinaamse onafhankelijkheid, zou achteraf een kanteljaar blijken, waarin het idee van universele menselijkheid dat hij altijd door het vizier van zijn innige vriendschap met Emile had gezien, begon te wankelen. Emile, de jongen die altijd voor hem klaarstond, die meer als een broer voelde dan als een vriend, bij wie hij de creoolse stijl en smaak mocht afkijken. Emile, die zelf géén onderscheid leek te maken in etnische groepen maar portretten tekende van zijn persoonlijke helden: Jopie Pengel, Martin Luther King en Mahatma Gandhi. Tekeningen die hij vervolgens in zijn kamer ophing, gebroederlijk naast elkaar.²⁴ Dezelfde Emile behoorde, nu Anil op de drempel naar volwassenheid stond, volgens zijn Hindostaanse vrienden opeens tot het vijandige kamp. Anil reflecteerde later regelmatig op deze verwarrende periode in zijn leven, waarbij hij zich afvroeg hoe het toch mogelijk was dat hij, die een zwarte jongen als zijn beste en oudste vriend rekende, ooit had kunnen komen tot gevoelens van haat jegens die bevolkingsgroep.

Anil haalde zijn herinnering aan zijn vriendschap met Emile ook aan in zijn Socrateslezing in 1997. Hij was ervan overtuigd dat zijn persoonlijke ervaring tijdens de raciale onrust in Suriname relevant was voor een andere plek en een andere tijd: het postkoloniale Westen in de late jaren negentig kon veel leren van waartoe de spanningen in Suriname van de jaren zeventig hadden geleid. Door te stellen dat de waarde van immigranten voor de zoekende samenlevingen van het Westen groot is – onmisbaar zelfs – gaf Anil ook vorm aan zijn eigen postuur: hij was immers zo'n migrant die precies deze waardevolle ervaringen had opgedaan, en vanuit die ervaring kon reflecteren op problemen waar Nederland op dat moment tegenaan liep: 'Maar vanwaar dan ineens deze ontboezeming? Waarom nu pas komen met deze overpeinzing? Omdat ik van mening ben dat de jonge multiculturele samenlevingen in Europa er iets uit kunnen leren.' (Ramdas 2017: 116) Grote vragen als hoe raciale spanningen in de samenleving op te lossen, konden in Anils ogen niet overgelaten worden aan politici, maar vroegen juist om bemoeienis van intellectuelen. En dan, schreef Anil, was de verbondenheid zoals hij die voelde voor zijn vriend Emile, noodzakelijk:

Maar hoe moeten de intellectuelen zich ermee bemoeien? Vanuit welke houding zouden ze zich met het multiculturalisme kunnen inlaten? [...] een persoonlijke betrokkenheid, zou ik denken. Een persoonlijke betrokkenheid die noodzakelijkerwijs gebaseerd is op persoonlijke ervaring. [...] maar zonder vriendschap geen nuance, geen verbondenheid, geen solidariteit. (Ramdas 2017: 122)

Anils eigen radicalisering liep uiteindelijk met een sisser af. Zijn Hindostaanse vrienden gingen de straat op, zochten en begonnen relletjes en staken gebouwen in de fik. Anil zelf haakte vroegtijdig af. Dat hij niet 'echt' meedeed aan de rassenrellen, zelf geen vuur aanstak en de straat niet opging, weet hij aan zijn laffe inborst. Het zou echter goed kunnen dat hij niet zozeer laf was – hoewel dat ook niet uit te sluiten is – maar te weinig mee kon gaan in de rigide indeling van de wereld naar etnische groepen. Michiel van Kempen trok later parallellen met de jeugd van Ramdas en de aard van zijn werk. Doelend op Anils vormende jaren, en zijn gevoel niet te passen in het ruwe stadsleven, schrijft Van Kempen:

Minstens twee wijze lessen heeft het leven hem dan al bijgebracht: de knuisten van Paramaribo creoolse stadsjongens hebben hem als Hindostaanse jongen geleerd wat de irrationaliteit van etniciteit kan betekenen. En tweede les: gelijkheid van etniciteit en ideologie genereert nog lang niet altijd solidariteit [...]. (Van Kempen 2012: 28)

Daaraan zou toegevoegd kunnen worden dat in de rassenrellen van 1974 een bestending van die levensles lag. In de laatkoloniale Surinaamse samenleving werd immers niet alleen duidelijk hoe dwaas maar ook hoe gevaarlijk het denken langs etnische lijnen eigenlijk was. Wellicht vond hier ook Anils afkeer van antiracismebewegingen zijn oorsprong. In Suriname waren het de Black Power-bewegingen die zich inzetten voor een onafhankelijk Suriname. En juist in die creoolse groepen waren in Suriname de meest uitgesproken anti-Hindostaanse sentimenten hoorbaar. Het is maar de vraag of Anil de Black Power-bewegingen in Nederland later helemaal los heeft kun-

nen zien van hoe hij ze leerde kennen in de specifieke Surinaamse context van 1974.

Nederlands sentiment

In Nederland werd de houding ten aanzien van Suriname in het algemeen, en de beoogde onafhankelijkheid in het bijzonder, beïnvloed door verschillende factoren. Halverwege de jaren zestig vond het merendeel van de Nederlanders de banden tussen de verschillende koninkrijkdelen nog nuttig. Toen premier Pengel begon te spreken over een eventuele onafhankelijke status, werd daar in Nederland afwachting op gereageerd. Het werd van belang geacht om de beslissing aan Suriname zelf te laten. Nederland verdiende immers geen geld meer aan deze kolonie, dus een verzelfstandiging van bovenaf opleggen zou de internationale gemeenschap het beeld kunnen geven dat het koninkrijk na eeuwen uitbuiting, nu van een verliesgevende kolonie af wilde. In de politiek leefde de overtuiging dat als Suriname onafhankelijk wilde worden, het land dat zelf moest inzetten. 'De onafhankelijkheid van Suriname,' schreef Jan Pronk in zijn vuistdikke terugblik, 'maakte onderdeel uit van een wereldwijd proces van dekolonisatie dat een kleine dertig jaar eerder was ingezet. [...] Suriname wilde volledig onafhankelijk worden. Met die wens stemden wij van harte in.' (Pronk 11)

Naarmate het aantal Surinaamse immigranten toenam, ontstonden er bovendien gevoelens van onrust binnen de samenleving. De Surinamers die in de jaren zestig naar Nederland waren gekomen, waren overwegend studenten, muzikanten en verplegend personeel geweest, hoogopgeleide of anderszins 'nuttige' migranten aan wie niet al te veel mensen zich konden of wilden storen. Dat veranderde begin jaren zeventig. Waren er in 1960 nog slechts 8000 Surinamers in Nederland, in 1965 waren het er 12.000 en in 1970 was dat aantal nog eens toegenomen tot 29.000. Ongeveer gelijktijdig kwam ook een grote stroom migranten uit de Antillen op gang. In plaats van zich over heel Nederland te verspreiden, vestigde het overgrote deel van deze West-

Indische Nederlanders zich in het westen van het land en rond de grote steden, waarmee het ‘migrantenprobleem’ plotseling heel zichtbaar werd. De kranten stonden bol van alarmerende berichten over buitenlanders en andere nieuwkomers. Zo werd er in 1973 aan de bel getrokken omdat wekelijks tachtig tot honderd nieuwe Surinamers zich in Rotterdam zouden vestigen. *De Tijd. Dagblad voor Nederland* kopte: ‘Toestand in Rotterdam rond Surinamers explosief’. De stad kraakte in haar voegen, en op de woningmarkt waren het vooral de volksbuurten waar men het gevoel had door de nieuwe Nederlanders verdrukt te worden. Het leidde niet zelden tot racistisch gemotiveerde buurtacties:

Vorige week ontstonden er moeilijkheden in het Oude Noorden, omdat een woning in de Raephorststraat verkocht zou worden aan een Surinaams gezin. De bewoners van de straat dreigden, dat zij dan eerst de woning in brand zouden steken. Later besloot de taxateur, dat de verkoop niet door zou gaan. Nu eisen de bewoners van de straat, dat de overheid en de gemeente een einde maakt aan de verhuur en verkoop van woningen in de buurt aan Surinamers en gastarbeiders.

Het gevoel dat Nederland zou worden overspoeld door Surinamers leidde er steeds meer toe dat geluiden opklonken dat de grens moest worden gesloten. En dat kon alleen als Surinamers niet langer Nederlandse onderdanen zouden zijn. De onafhankelijkheid werd zo steeds meer ook de wens van de witte Nederlander die daarin de enige manier zag om de immigratie te beteugelen.

Toen Joop den Uyl (PvdA) in 1973 minister-president werd, had hij de tijd niet mee. Na de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog en de tomeloze economische groei in de jaren zestig, zette juist bij zijn aantreden een terugval in. Tegen deze achtergrond van toenemende werkloosheid en groeiende staatsschulden, zat het Nederlandse volk niet perse te wachten op een noodlijdende kolonie. Dat een belangrijk deel van de Surinamers luid om onafhankelijkheid vroeg én dat het kolonialisme definitief een verouderd verschijnsel was geworden, voegde extra druk

toe op de moeite die het kabinet zich getroostte om een zo pijnloos mogelijk lossnijden van Suriname mogelijk te maken. Bovendien lag het debacle met Indonesië in 1947 nog vers op het netvlies; de PvdA torste sinds haar passieve houding in de koloniale oorlog in de Oost een trauma met zich mee, dat onmiskenbaar van invloed was op haar houding ten aanzien van de Surinaamse onafhankelijkheid. Ze zouden hier niet opnieuw dezelfde fout maken als in Indonesië, waar onder meer door hun zwijgen (dat door velen gezien werd als een instemming) talloze mensen stierven in hun strijd voor zelfstandigheid.

Nu Suriname zelf bij monde van Henck Arron de verzelfstandiging had aangekondigd, kon Nederland eigenlijk ook niet anders dan het proces te faciliteren. Achteraf hebben onderzoekers als Gert Oostindie en Inge Klinkers erop gewezen dat een proces dat van zo'n verregaande complexiteit was, veel te gehaast (en te gretig) door Nederland was doorgevoerd en dat het zelfs 'niet voldeed aan elementaire criteria van deugdelijk bestuur'. (Wielenga 275) In hun standaardwerk over Koninkrijksrelaties wijzen Oostindie en Klinkers erop dat, hoewel slordig en gehaast, de verzelfstandiging van Suriname gezien de omstandigheden, onvermijdelijk was geweest. In het politieke klimaat van de jaren zeventig paste het niet om de wens van onafhankelijkheid tegen te werken, en als Nederland de overdracht ook maar enigszins zou trachten af te remmen, zou daar in de internationale gemeenschap zeker schande van worden gesproken. Jan Pronk, destijds minister voor Ontwikkelingssamenwerking, benadrukt desalniettemin dat Nederland de verzelfstandiging zeker niet aan haar oud-kolonie heeft opgedrongen: 'Het initiatief kwam vanuit Suriname zelf.' (Pronk 484)

Den Uyl zou later zelf over zijn regeerperiode zeggen dat het onafhankelijk worden van Suriname zijn grootste succes was geweest. Of dat voor de Surinamers zelf even sterk gold, viel echter te betwisten.

Land te koop

Nadat hun regeringsleider expliciet had gemaakt dat wat hem betreft de onafhankelijkheid niet later dan eind 1975 een feit zou zijn, ontstak

een belangrijk deel van de Surinamers in woede. Activistische Hindostaanse groeperingen riepen zelfs op om een eigen staat te stichten. Toen premier Den Uyl het land in mei 1975 bezocht, werd de onvrede pijnlijk duidelijk door een aangestoken brand die vijf historische panden in de binnenstad in de as legde. Hindostanen eisten dat de onderhandelingen met Nederland gestaakt zouden worden – een eis waaraan noch de creoolse meerderheid in de regering, noch de Nederlandse staat gehoor wilde geven. Toen de kogel eenmaal door de kerk was, riep de aanstaande zelfstandigheid dwingende, breed gevoelde vragen op in alle lagen van de bevolking. Wie gaat er weg, en wie blijft hier? En wat gebeurt er met het land na de onafhankelijkheid? De manier waarop iemand dergelijke vragen beantwoordde, zei iets over zijn loyaliteit, en over het vertrouwen dat hij had in het eigen kunnen, in het eigen volk. Het theaterstuk van het toentertijd razend populaire Doe-Theater van Thea Doelwijf vatte de sfeer treffend samen: ‘Land te koop, land te koop, spotgoedkoop en echt niet duur.’ De mensen waren in de ban van een gevoelde onrust en zorg dat het land van onder de Surinamers afbrokkelde, dat hun grond waardeloos werd door een overhaaste verzelfstandiging van de natie. Het was een sfeer waarin enerzijds de angst leefde dat het land uit elkaar viel, vrij letterlijk door het vertrek van Surinamers naar andere delen van de wereld, en anderzijds de hoop dat er na 1975 een nieuwe, levenslustige natie geboren zou worden.

Tegelijkertijd was, zoals historicus Hans Buddingh’ opmerkte, er nog geen sprake van een coherente ‘Surinaamse’ identiteit. ‘Van een nationaal cultureel besef [...] was nauwelijks sprake geweest. Ondanks de dominante westerse culturele invloed, hadden de verschillende bevolkingsgroepen in het land een eigen identiteit behouden.’ (Buddingh’ 1995: 290) Het was van meet af aan een grote uitdaging om uit die verschillende groepen een eenheid te vormen.

Intussen stroomde het land stilletjes leeg. In de turbulente jaren ’73, ’74 en ’75 vertrok een groot deel van de Surinaamse bevolking naar Nederland. Bij het uitroepen van de onafhankelijkheid op 25 november 1975 hadden 180.000 mensen, een ruim derde van de Surinaamse

bevolking, het land verlaten. (Ramsoedh 2018: 133) Het was een waterscheiding in een jong, kunstmatig samengesteld volk dat nog lang geen eenheid was, en dat nu al een gevoel van verscheurdheid ontdeedte in deze ingrijpende tweede migratie naar Europa.

De ‘achterblijvers’ maakten zich op voor een nieuw begin, voor de geboorte van een zelfstandig Suriname. Het verdriet van het afscheid raakte echter iedereen, want iedere Surinamer verloor dierbaren die voor onbepaalde tijd naar de andere kant van de wereld vertrokken. De smart waarmee het land doordrenkt was nu iedereen wel een familielid of geliefde uitzaaide, werd bezongen door Max Nijman in zijn nummer ‘Adjossi’. Het is een lied dat ook nu, generaties later, even sterk resoneert bij Surinamers in Suriname én in Nederland;

Adyosi na wan wortu di tranga fu taki
Te mi luku ala den mati fu mi dya
Ma mati un no mu' broko no broko mi hati
Bika mi srefi mi sari fu leb' un tu
Famiri mi de begi oh un no mu' krei
Bika m'o leb' un fu so wan langa ten

Vaarwel is een woord, moeilijk om uit te spreken / als ik kijk naar al mijn vrienden hier / Maar vrienden, breek mijn hart niet verder / daar ik al zo verdrietig ben om jullie te verlaten / Familie, ik vraag jullie om niet te huilen / Omdat ik jullie voor lange tijd ga verlaten

De overstap naar onafhankelijkheid zou groots worden ingeluid in het stadion van Paramaribo. De stad zinderde van verwachting. Ook de jonge scholier Anil Ramdas was extreem opgewonden over wat komen zou. Op de avond van de machtsoverdracht glipte hij samen met een vriend het stadion in. Overweldigd door de omvang van het veld, en door de nabijheid van nationale leiders, liet hij zich door zijn vriend overhalen om vrijpostig genoeg plaats te nemen op de eretribune waar ook de politieke leiders Arron, Lachmon, Bruma en Ferrier zaten. De afstand tussen de gekoloniseerde en de kolonisator was voelbaar in zijn woorden toen hij, jaren later, schreef: ‘En zomaar tus-

sen de zwarte mensen zat daar prinses Beatrix.’ (Ramdas 1996: 40) Het feestelijke gevoel, dat misschien wel het meest leek op een overwinningsroes, bereikte die avond zijn hoogtepunt. Wat Anil op die avond samen met andere Surinamers meemaakte ‘was veel meer dan de verwerving van soevereiniteit. Het was een religieuze plechtigheid, een sacrament, een metafysische transformatie, een verlossing, waarbij we, enkel door het hijsen van de vlag van aard en identiteit veranderden. We waren, sinds dat middernachtelijke uur, geen Hindoestanen en creolen meer, maar Surinamers.’ (Ramdas 1996: 40)

De onafhankelijkheid creëerde in een klap een vaderland voor een samenleving van ontwortelde, naar houvast en zelfvertrouwen snakende mensen. Een natie die van de grond af opgebouwd diende te worden. Mensen die vertrokken om een veilig heenkomen te zoeken in Nederland, dat waren – ook in de ogen van de zeventienjarige Anil Ramdas – ‘lafaards en verraders’. (Ramdas 1996: 41)

4

Srefidensi

Natuurlijk zal de PvdA ontkennen dat men Suriname nutteloos vond, zoals men ook zal ontkennen dat snelheid vooral was geboden om de stroom migranten uit Suriname tegen te gaan. Nee, het ging om de wil van het Surinaamse volk, om de nationalistische gevoelens, om het recht op soevereiniteit. Dat willen ze ons doen geloven ja.

Anil Ramdas

Op 26 november 1975, de dag na het uitroepen van de zelfstandigheid, genoot het nieuwe land van twee nationale vrije dagen, die in betrekkelijke rust voorbijgingen. *Het Parool* schreef de dag erna dat er ‘veel [werd] geslenterd en in de namiddag naar de straatorkesten gekeken, er rijden orkesten op auto’s rond en er wordt vuurwerk afgestoken maar een carnavalemstemming is er toch niet’. Op het Oranjeplein in Paramaribo – dat later zou worden omgedoopt tot het Onafhankelijkheidsplein – werd de ‘vlagvorming’ gehouden: duizenden leerlingen van verschillende scholen vormden daar de nieuwe vlag van Suriname met de groene, witte en rode banen. Een journalist van *Vrije Stem. Onafhankelijk weekblad voor Suriname* schreef: ‘Vooral de gele ster in het midden van de vlag, die gevormd werd door duizenden scholieren in het geel, leverde een onvergetelijk mooi gezicht.’ (‘Feest was waardig’)

Een van de leerlingen in de punt van die ster was Chandra, een meisje van gemengd-Hindostaanse afkomst met een fijn, klassiek mooi gezicht. Terwijl ze haar positie op het veld innam, keek ze op en zag ze een jongen. Hij stond niet zoals de andere toeschouwers op het gras in het publiek, maar was tegen een regenpijp van een gebouw tegenover het plein opgeklommen. De afstand tussen hen was aan-

zienlijk, en op foto's in kranten uit die tijd is te zien hoe groot de mensenmassa op die plek was, maar toch herkende ze haar buurjongen in de verte, Anil Ramdas – en hij herkende haar.

De periode na 1975 noemde Anil, wellicht deels omdat het het startschot van de grote liefde tussen hem en Chandra was geweest, de gelukkigste periode uit de geschiedenis van Suriname. '[E]r hing een gevoel van saamhorigheid in de lucht,' beschreef hij later de sfeer in de jonge republiek. Was Suriname voorheen een 'kolonie', of een 'wingewest', een gebied waarop een samenraapsel van mensen van over de hele wereld terecht waren gekomen, en bij wie de verwarring aangeleerd leek omdat men generatieslang op de basisscholen geleerd had dat 'de Rijn ons land bij Lobith binnenstroomt' – nu was het op eens een echt land. 'We waren ineens een volk,' beschreef Anil het sentiment van hoopvolle verwachting jaren later. 'We hadden een vaderland.' (Bukman)

Met de aanzienlijke financiële injectie van Nederland leek niets de ambities van Suriname in de weg te staan. Bij de mensen die het land massaal verlieten, werd niet te lang stilgestaan. Zij die achterbleven, zouden de schouders eronder zetten en het land groot maken. Men wees elkaar op de uitzonderlijke rijkdom van de Surinaamse grond en met de plannen die nu werden gesmeed lag een roemrijke, trotse toekomst in het verschiet.

Het gevoel van noodzakelijkheid van de verzelfstandiging ging gepaard met een zeker optimisme en had verschillende inspiratiebronnen. Een paar jaar eerder, in 1969, was door Surinaamse studenten een voor hun onbekend boek ontdekt in de bibliotheek van de Universiteit van Leiden. Het ging om *Wij slaven van Suriname* (1934), van Anton de Kom. Het boek was na de eerste druk – en na de dood van De Kom in de Tweede Wereldoorlog – in de vergetelheid geraakt. Studenten die zich hadden verenigd in de Surinaamse Studenten Unie, lieten zich inspireren door links-revolutionaire bewegingen die de koloniale machten bevroegen. De herontdekking van *Wij slaven* wakkerde het vuur van hun antikoloniale sentimenten aan. Het boek

werd gestencild en veelvuldig verspreid in roofdruk, niet alleen in Leiden, maar een paar jaar later ook in Paramaribo, toen de mensen na hun studie vol vuur en idealen terugkeerden naar Suriname om daar de beweging van emancipatie voort te zetten. Toen *Wij slaven* in Nederland in 1971 een officiële tweede druk beleefde, was het te duur voor de meeste Surinamers, maar bereikte en beïnvloedde het in verschillende roofdrukken de studenten in Paramaribo. In 1975 moet de geest van De Kom onmiskenbaar hebben rondgewaard in de opvattingen van jongvolwassenen van Anils generatie. De antikoloniale sentimenten vielen in die tijd samen met de gevoelde noodzaak om op eigen benen te staan, gecombineerd met een optimisme over het eigen kunnen. De Surinaamse overheid gaf haar beleid bovendien sinds de jaren zestig vorm aan de hand van tien- en vijfjarenplannen waarin economische vooruitgang in het doel besloten lag. Vanuit de Latijns-Amerikaanse regio was het land ook onder invloed gekomen van een nieuwe theologische stroming: de bevrijdingstheologie, een overtuiging die onder meer opriep om te strijden tegen armoede. De bevrijdingstheologie in Latijns-Amerika in de jaren zeventig was vooral een praktisch ingestelde en sterk marxistisch georiënteerde theologie. De ideologie die erachter stak kreeg sterk vat op Surinaamse jongeren halverwege de jaren zeventig, zoals Anil.

Er gloorde een hoopvolle tijd aan de horizon. Anil was deel van de jonge intellectuele elite, een positie die zijn afkomst én opleiding hem verschaften. Het was haast onvermijdelijk dat hij een succesvolle toekomst tegemoetging. Het lyceum sloot naadloos aan bij de zo gewilde vervolgstudie aan een Nederlandse universiteit. Het was vanzelfsprekend dat hij naar Nederland zou afreizen. Zoals het even vanzelfsprekend was dat hij na zijn studie, met diploma en kennis op zak, terug zou keren naar Suriname en het land zou helpen opbouwen. Anders dan de meeste jongeren van zijn school, stelde hij de studie in Nederland echter nog een jaar uit. Later zou hij de reden daarvoor romantiseren op een manier die zijn postuur een zekere schwung gaf, namelijk die van een vrije jongeman met de wereld aan zijn voeten:

Ik was net van de middelbare school af en stelde de vanzelfsprekende reis naar Holland nog even uit om eerst ‘van het land te genieten’, wat veel jongens in die tijd deden. We stonden in hoog aanzien, als aanstaande artsen en doctorandussen, en we hadden dolle pret omdat we zulke aantrekkelijke huwelijkskandidaten waren. Welke vader zou niet zijn dochter mee naar Holland willen sturen? (Ramdas 1996: 33-34)

Paramaribo uit die jaren zou hij later in een gesprek met Wim Brands vergelijken met Haarlem: ‘een keurige, beetje saaie stad. [...] Aangeharkt, keurig. Met gras en plantsoentjes en buitengewoon kleinburgerlijk. Overdreven beleefdheid, niks revolutionairs.’¹ Tegen de veilige achtergrond van een dergelijk provinciaal stadje, schilderde hij zijn tienerjaren af als ‘bier, vrijheid, rebellie, verliefdheid’. (Ramdas 1992f: 13)

Zo opgeschreven klonk het als een goede reden om nog een jaar langer in Suriname te blijven, en het ‘echte’ leven uit te stellen. In werkelijkheid was de belangrijkste aanleiding om nog een jaar in Paramaribo te blijven, het meisje dat hij die historische dag in de punt van de ster had zien staan. Zij was twee jaar jonger dan hij, en terwijl hij al klaar was met de middelbare school, moest zij nog haar examenjaar doorlopen. Verliefd en zeker als hij was dat zij de liefde van zijn leven was, degene met wie hij zou trouwen, wachtte hij. Een vol jaar lang, tot ook zij klaar was en ze samen het grote avontuur aan de overkant van de wereld aan konden gaan. Het beeld dat Anil later schetste van zichzelf als een jongen die het serieuze studentenleven nog even uitstelde om te genieten van het vrije leventje, lijkt dus in te druisen tegen de werkelijkheid waarin hij juist de nogal burgerlijke keuze maakte om te wachten op zijn vriendinnetje. Een keuze die misschien ook wel in dienst stond van zijn familie. Zijn vader, Harripersad, was dat jaar samen met zijn oudste kinderen naar Nederland vertrokken. Kawita, Anil en de nakomertjes Wikaash en Wandana bleven bij Kamla. Het was de definitieve ontwrichting van het gezin, en het zou goed kunnen dat het voor de jonge Anil een te grote stap zou zijn om juist op dat moment ook naar Nederland te vertrekken. Daarmee zou hij immers alles wat hij kende achter zich laten, terwijl het fundament waarop zijn jeugd had gestaan afgebrokkeld was. Hij schreef: ‘sinds de

echtscheiding van mijn ouders waren we niet meer geworteld'. (Ramdas 2017: 44) De emigratie van zijn vader betekende ook dat Anil vanaf dat moment de man in het gezin werd, met alle verantwoordelijkheden van dien. Was hij in de jaren ervoor, toen zijn vader nog in Paramaribo woonde, de brug tussen de twee gezinsdelen, nu werd hij in de herinnering van zijn zusje Kawita 'de kruipolie binnen het gezin. Hij zorgde ervoor dat het huishouden draaide en dat mijn moeder zich staande hield.' (Verbraak) De keuze om na zijn eindexamen nog een jaar langer in Suriname te blijven, leek eerder ingegeven door een groot gevoel van verantwoordelijkheid, dan door het verlangen naar vrijheid en feestjes. Dat Anil zijn adolescentie later met romantischer en meeslependere intenties inkleurde – bier, meisjes, rock-'n-roll – lijkt in dat licht een vergroting van elementen die weliswaar deels meespeelden, dan een verslag van de werkelijkheid, waarin hij eerder gestuurd werd door loyaliteit aan zijn moeder en het gezin waarin hij de oudste was, en een burgerlijk verlangen om te zijn met het meisje aan wie hij zijn hart verloren had.

Het buurmeisje

Het meisje dat Anil zijn hele leven bij zich zou houden, was in augustus 1974 naast hem in de Londenstraat komen wonen. Chandra kwam uit een gemengd Hindostaans gezin met vier dochters en een zoon. De vader was 'een stadshindostaan' die een minder traditioneel-Hindostaanse achtergrond had dan zijn generatiegenoot Harripersad. De moeder was van gemengde afkomst met Nederlands, Portugees en creools 'bloed'. Chandra was de op een na oudste dochter: een lichtkleurig, introvert meisje van veertien met een gezicht met verfijnde, bijna koninklijke trekken. De zestienjarige Anil was onmiddellijk onder de indruk van haar. Hij deed er alles aan om haar aandacht te trekken – meestal zonder resultaat. Gelukkig voor hem had de buurfamilie geen telefoon. Soms belden mensen daarom naar Kamla's nummer wanneer ze de burens wilden spreken. En soms was het Chandra die eropuit werd gestuurd om een boodschap aan te nemen. Toen het een keer zover was, wachtte Anil tot zij het gesprek had af-

gebroken. Ze wilde al weggaan, toen hij haar tegenhield en ronduit vroeg of ze verkering met hem wilde. Overdonderd door zijn vraag, en meer om ervanaf te zijn dan omdat ze het meende, stemde ze in met zijn verzoek. Daarna hadden ze volgens de logica van tieners officieel verkering.² Er gebeurde echter niets wat wees op ontluikende verliefdheid. Chandra gedroeg zich namelijk alsof er niets veranderd was en negeerde haar buurjongen volledig. Anil, verward en verliefd, hield haar daarentegen voortdurend in de gaten en het kwam hem daarbij uitstekend uit dat hun woonkamers op elkaar uitkeken. Als hij merkte dat zijn buurmeisje thuis was, dan ging hij op de bank zitten en deed alsof hij de krant las. In het papier had hij twee kleine gaatjes gemaakt waardoor hij haar in de gaten kon houden – een scène die hij uit een film leek te hebben afgekeken en waarover hij later smakelijk aan zijn zus vertelde. Chandra had intussen niets in de gaten en gaf ook eigenlijk niets om zijn aandacht. Ze was eenvoudig te jong om überhaupt interesse te hebben in zoiets als verkering. In december 1974, een maand nadat hij haar had ‘gevraagd’, maakte ze het weer uit. In het jaar dat volgde, negeerden ze elkaar. Anil hield zich bezig met andere meisjes en Chandra leidde rustig haar eigen leven. Intussen ontstond er een vriendschap tussen Kawita, de jongere zus van Anil, en Chandra’s jongere zusje Asha. Toen, bijna een jaar later, vingen ze opnieuw elkaars aandacht, tijdens de vlagvorming op het pas omgedoopte Onafhankelijkheidsplein van Paramaribo. Een dag eerder waren ze met z’n vijven – Anil, Kawita en de drie buurmeisjes – gaan wandelen in het centrum van de stad. De feestelijke sfeer van het onafhankelijkheidsfeest gaf de straten van Paramaribo extra glans, deed de gebouwen en wuivende palmen nog trotser lijken. Anders dan toen hij haar een jaar eerder nadrukkelijk najoeg, was Anil nu ontspannen in haar gezelschap. Al wandelend kletsten ze wat met elkaar en zo ontstond er ruimte voor een ontluikende liefde – dit keer ook bij Chandra. Na het moment tijdens de vlagvorming, toen hun blikken elkaar kruisten, kregen de twee opnieuw verkering. Anil zou, met veel hartstocht en grote vasthoudendheid, het hart van zijn meisje voor zich winnen. Ook al woonden ze naast elkaar, hij gedroeg zich alsof ze door een wereldzee van elkaar gescheiden waren: hij schreef haar om

de paar dagen brieven en belde haar dagelijks tijdens de siësta, omdat hij dan zeker wist dat ze thuis was. Dat Chandra dit soms vervelend vond omdat hij daarmee haar middagdutje verstoorde, scheen hem niet te interesseren. 'In die zin was hij misschien meer verliefd dan ik of, nou ja, op een andere manier,' zei Chandra er later over. 'Maar goed dat hoort ook een beetje bij hem als je hem ook later kent. Dat alles wat hij doet eigenlijk heel intens is.'

Hun prille liefde werd geheel volgens de normen van die tijd in het geheim beleefd. Althans ten dele. Want terwijl Chandra's moeder van de ouderwetse snit was, en niet accepteerde dat haar dochters verkeer hielden met jongens (toen zij eens vroeg of Chandra soms een oogje had op de knappe buurjongen, en of er niet stiekem iets tussen hen speelde, ontkende zij in alle toonaarden) ging Kamla veel moderner en dus vrijer met het onderwerp om. Chandra herinnert zich hoe Anil openhartig met zijn moeder over meisjes en seksualiteit sprak, waarbij Kamla haar zoon tips gaf over hoe hij – in haar ogen – moest omgaan met vrouwen. Kamla was op de hoogte van hun verliefdheid en liet ze begaan. Ze wist best dat op zaterdagen, wanneer haar ouders naar de bioscoop gingen, Chandra de deur uitglipte om bij Anil op bezoek te gaan. Samen belden ze naar de bioscoop om te vragen hoe laat de film zou aflopen, zodat Chandra bijtijds terug in haar kamer kon zijn. Kamla liet het oogluikend toe, maar besloot na een jaar dat het voorbij moest zijn met de geheimzinnigheid die in haar ogen misschien wel bij een gedateerde moraal hoorde waaraan een geëmancipeerde vrouw als zij niet mee wilde doen. Ze vertelde daarom haar buurvrouw over de jonge liefde tussen hun kinderen en nadat Anil, toen achttien jaar oud, bij de burens vroeg of hij verkeer mocht met hun dochter, kreeg hij toestemming. Het was een kleine overwinning op de strenge Hindostaanse tradities die vooral meisjes in hun bewegingsvrijheid beperkten. Chandra's oudere zus verborg al langer een vriendje voor de strenge ogen van hun ouders, maar het zou het jongere zusje zijn dat, dankzij de zoon van een vrijgevochten moeder, de regels doorbrak en openlijk verkeer mocht hebben.

Nu het nieuws van hun verliefdheid openbaar was, konden Anil en Chandra samen uitgaan. Dat betekende samen door de stad wandelen, iets drinken of eten en naar de bioscoop. Ondanks het feit dat ze niet meer stiekem hoefden te doen, bleef Anil haar briefjes schrijven. Het waren niet altijd hele epistels; vaak waren het kleine kattenbelletjes. Chandra schreef zelden terug, maar zijn brieven waren haar wel dierbaar. Aan de romantische briefwisseling kwam een ruw einde toen de brieven door haar ouders werden ontdekt. Anil geneerde zich zo dat hij van Chandra eiste dat ze alle briefjes, die ze zorgvuldig had bewaard, vernietigde. Misschien was het vanwege zijn openhartigheid, en de kwetsbaarheid die verliefdheid in handgeschreven brieven blootlegt, en was het onbestaanbaar dat andere mensen, met hun meningen en hun oordeel, ze onder ogen zouden krijgen. De brieven moesten hoe dan ook verdwijnen. Zo verliefd als hij op Chandra was, zo toegewijd als hij was in het verklaren van zijn liefde, zo fel stond hij erop dat niemand anders dan zij deze hartenkreten zou lezen.

Struikelend Suriname

Anil deed in 1975 eindexamen aan het lyceum in Paramaribo. Chandra was op dat moment vijftien en begon aan haar eigen examenjaar voor de mulo aan de St. Louiseschool. Ze spraken af dat hij op haar zou wachten en samen, na haar eindexamen het jaar erop, naar Nederland zouden gaan om te studeren. In de tussentijd melde Anil zich aan als journalist bij *de Volkskrant Suriname*, een weekblad dat was opgericht door Paulus Mungra.

Terwijl het jonge stel genoot van een relatief zorgeloze tijd, volgden in Suriname de ontwikkelingen zich in hoog tempo op. Na de financiële injectie van Nederland leek het erop dat de opbouw van het land eindelijk kon beginnen. De toegezegde 3,3 miljard gulden die Suriname in de komende tien jaar aan ontwikkelingsgeld zou ontvangen was hoog, met name gezien het relatief lage inwonersaantal. De vraag was, wat voor land er zou ontstaan met een kunstmatig samengestelde bevolking, geboren uit slavernij en andere vormen van onderdrukking, na een Nederlandse overheersing die na meer dan driehonderd jaar

tot een einde was gekomen. Kranten schreven over de mogelijkheden en de uitdagingen die Suriname te wachten stonden. Volgens een opiniestuk in *Amigoe di Curaçao* was Suriname ‘zeker niet kansloos’. Het land beschikte immers ‘over vruchtbare grond voor landbouw, enorme wouden voor bosbouw, rijk viswater, kostbare bauxietlagen en een groot potentieel aan waterkracht voor energieopwekking’. Volgens velen was dit het moment om het vernederende koloniale verleden af te leggen en herboren te worden als trotse, onafhankelijke natie. Centraal in de grote ambities van de jonge regering stond het Kabalebostuwdamproject in West-Suriname. In dit afgelegen deel van het land zou een dam met waterkrachtwerken verrijzen in de Daviswatervallen in de Kabaleborivier. Tegelijkertijd zou er een spoorlijn aangelegd worden die de afgelegen plaatsen Bakhuys en Apoera zou verbinden met de rest van het land, waarmee ‘de enorme bauxietvoorkomens in West-Suriname [...] geraamd [...] op 67 miljoen ton’ ontsloten zouden worden. Met de aanstaande economische ontwikkelingen zou het slaperige plaatsje Apoera de tweede grote stad van Suriname worden.

De haalbaarheid van de plannen werd al bij de presentatie ervan in twijfel getrokken. Deskundigen wezen erop dat het West-Surinameplan overdreven ambitieus was en al het geld zou opslokken. Bovendien zou het op de lange termijn geen enkele positieve invloed hebben op de grote werkloosheid waarmee het land kampte. Er zou geen geld meer over zijn voor ‘arbeidsintensieve en sociale projecten’ die ook op het lijstje van voorgenomen ontwikkeling stonden. In plaats van een dergelijk macro-economisch project aan te gaan, dat voornamelijk bedoeld leek om te imponeren, zou de politiek zich volgens critici beter kunnen richten op het stimuleren van kleinschaliger industrieën, land- en bosbouw. Dit zou dan niet alleen leiden tot meer werkgelegenheid onder de overwegend laagopgeleide burgers (het land had immers een tekort aan hoogopgeleid personeel, dat massaal naar Nederland was vertrokken), het zou ook voorkomen dat Suriname afhankelijk bleef van dure import en dus helpen om zichzelf uiteindelijk te bedruipen.

Ondanks de kritiek was de sfeer in 1976 nog optimistisch, niet in de laatste plaats dankzij de politiek die met ronkende berichten over de ontwikkelingsprojecten de moed onder de mensen erin hield. Maar naarmate politieke schandalen en berichten over corruptie elkaar opvolgden, begon het de bevolking duidelijk te worden dat de grote sprong die Suriname van plan was te maken, niet meer was gebleken dan een 'aanloopje'. (Hansen) Terwijl Suriname het megalomane project aan het uitrollen was om bauxiet aan haar ontoegankelijke binnenlanden te onttrekken, werden intussen op andere plekken in de wereld voorraden bauxiet gevonden die eenvoudiger te winnen waren. In de jaren die volgden, kelderden de prijzen voor de grondstof op de wereldmarkt. In 1950 was Suriname nog goed geweest voor bijna een derde van de totale wereldproductie, maar in de decennia erna zakte dat aandeel snel, tot het uiteindelijk in de jaren negentig nog maar 3,2 procent van de wereldproductie leverde.

De mislukte ondernemingen en de etnische en economische spanningen leidden ertoe dat de kortstondige euforie van net na de bevrijding omsloeg in wanhoop. Sociale woningbouwprojecten die aan het nijpende tekort aan woningen tegemoet moesten komen, liepen vast in een combinatie van onkunde, corruptie en diefstal; dure dakpannen die uit Nederland geïmporteerd moesten worden, waren tijdens het transport gebroken, Surinaamse leveranciers leverden niet volgens afspraak en bouwmaterialen 'verdwenen' stelselmatig. In 1977 werd de bouw van de woningen stilgelegd en was er 12 miljoen gulden zonder enig resultaat verdampt. In datzelfde jaar werd het land opgeschrikt door een groot schandaal rondom Willy Soemita, de minister van Landbouw. Soemita zou zich bij de uitgifte van landbouwgronden schuldig hebben gemaakt aan corruptie en werd veroordeeld tot twaalf maanden cel. In 1977 werden er nieuwe verkiezingen uitgeroepen. Toen Anil Ramdas dat jaar naar Leiden vertrok, was Suriname een diepgefrustreerd land, verzand in een bestuurlijke en politieke chaos.

Vertrek naar het voorland

Toen Anil naar Nederland vertrok, was hij klaargestoomd om naadloos in te passen in het programma dat de universiteit in Amsterdam hem zou bieden. De omgeving die hem had gevormd, was laatkoloniaal in de zin dat het op de drempel stond van een werkelijke emancipatie, maar nog steeds een eurocentrisch wereldbeeld voorstond. Hij was zich bewust van die invloed: 'Ik werd opgevoed in het westers onderwijssysteem, ik heb leren denken in woorden en gedachten. Ik ging naar Nederlandstalige scholen en werd klaargestoomd voor de Nederlandse universiteit.' (VandenBroucke) Gevraagd naar zijn literaire voorbeelden, noemde hij schrijvers als Gerard Reve en Willem Frederik Hermans die 'de na-oorlogse Nederlandse ervaring' optekenden (Brunt 1993), Jan Wolkers die hem met *Turks fruit* 'een schok' bezorgde ('Leven in drie') en Simon Carmiggelt, naar wiens columns hij in oude kranten als scholier op zoek was. 'Ik was nog nooit in Nederland geweest, en toch kon ik mij zo'n figuur in een Nederlandse kroeg goed voorstellen.' (Van Soest) Die nadruk op grote Nederlandse namen kan natuurlijk ook wijzen op de manier waarop Anil zijn postuur als Nederlandse essayist en schrijver vormde; door aan te tonen dat hij óók thuis was in de Nederlandse literatuur, bewees hij zich als een schrijver van de wereld, of in elk geval als iemand die niet alleen ingevoerd was in het 'exotisch' Hindostaanse of Surinaamse. Tegelijkertijd ligt het voor de hand dat hij sterk gevormd was door Nederlandse schrijvers, eenvoudigweg omdat het Suriname van zijn jeugd doordeesemd was met Nederlandse cultuur. Niet alleen leerlingen als Anil, die relatief elitair onderwijs genoten, maar iedereen die opgroeide in het Paramaribo van de late jaren zestig, kreeg immers de Nederlandse cultuur met de paplepel ingegoten. Het 'vaderland' vond zijn weg naar Suriname via oneindig veel kanalen, waarbij taal, religie, onderwijs en populaire cultuur slechts de meest zichtbare waren. Anil herinnerde zich hoe hij, negen jaar oud, samen met de buurtkinderen door het raam van de burens met een toen nog zeldzaam televisietoestel naar kinderprogramma's als *De Verrekijker* keek, 'met beelden uit Nederland, die we prachtig vonden, alsof we al wisten dat dat ons voorland was'. (Ramdas 2009: 88) En terwijl berichtgeving over

bijvoorbeeld het Surinaamse binnenland minimaal was, zouden de Surinaamse media nog jarenlang artikelen plaatsen over de kleinste details in Nederland, zelfs als deze volkomen irrelevant waren voor Suriname, zoals 'het binnenhalen van de suikerbietenooft in Limburg; het uitvaren van de haringvloot uit Scheveningen en het stijgende zoutgehalte van de drinkwaterbekkens in de Biesbos'. (Helman 342)

Het gevolg van de op Nederland gerichte cultuur was niet alleen dat Anils generatie als vanzelfsprekend mikte op vervolgonderwijs in Nederland, maar ook dat er een ongelijkwaardige aandacht was van Suriname voor Nederland. Een vorm van aandacht die niet wederkerig was. Of, zoals hij later zelf zou zeggen: 'Voor mensen in de kolonie heeft Nederland altijd veel meer geleefd dan voor de Nederlanders zelf.' (Jansen van Galen 1994) Surinamers beseften in het licht van de pas uitgeroepen onafhankelijkheid dat Nederland weliswaar in hen leefde, maar dat zij niet ván Nederland waren. Het resulteerde erin dat veel van hen vastbesloten waren om zich in Nederland te laten opleiden en terug te keren naar het eigen land. Ook Anil vertrok met de uitgesproken bedoeling om terug te komen en het land met kostbare kennis, opgedaan in het Westen, op te bouwen. Hij rekende zich tot 'een unieke, patriottische generatie die vol hoop en optimisme zijn pasverworven vaderland tijdelijk verliet om er spoedig naar terug te keren'. (Ramdas 1996: 41)

De ambitie om het land op te bouwen, wortelde in elk geval ten dele in de opvatting dat Suriname op eigen benen zou moeten kunnen staan. Paradoxaal genoeg was het land sinds de onafhankelijkheid meer op Nederland gericht dan voorheen. Dat had alles te maken met de kritische aandacht die Nederland had voor de manieren waarop het ontwikkelingsgeld werd besteed. Een speciale Surinaams-Nederlandse commissie werd ermee belast erop toe te zien dat het geld niet werd verkwanseld. Journalisten die met de commissie naar Suriname meereiden, schreven niet zelden dat 'Suriname een heerlijk land was met vriendelijke mensen, maar er bestuurlijk een potje van maakte'. (Reeser 144)

De bevoogdende houding van de oude kolonisator werd door een

deel van de Surinaamse elite geïnterpreteerd als een schijnafhankelijkheid. Jonge, marxistisch georiënteerde Surinamers, vaak opgeleid in Nederland en na hun studie teruggekeerd naar Suriname, verzetten zich tegen de postkoloniale bemoeienis en riepen op tot meer 'eigen bedrijvigheid' in politiek geëngageerde tijdschriften als *Pipel* (Volk), *Mokro* (Moker) en de *Rode Surinamer*. (Reeser 144)

Het marxistische gedachtegoed had zeker ook invloed op Anil. Dat was al begonnen tijdens zijn middelbareschooltijd, waarover hij in een interview in 2010 vertelde:

Ik zocht manieren om mij te onderscheiden. Waarom moest ik plotseling de enige communist op school zijn? Droeg ik pontificaal een baret met een rode ster erop? Allemaal manieren om te laten zien dat je er bent, dat je ondanks je geringe lengte niet over het hoofd wordt gezien. (Boomsma 80)

Wellicht was hij een zeldzaamheid in de zin dat hij zo theatraal uitdrukking gaf aan zijn overtuiging, maar het is onwaarschijnlijk dat hij de enige links geëngageerde jongere van zijn generatie of zelfs maar zijn school was. Het communistische gedachtegoed was al langere tijd in intellectuele kringen en vogue, niet in de laatste plaats omdat het de enige politieke ideologie was die al langer het onrecht van het koloniale systeem erkende. De invloed van het socialistische gedachtegoed was dan ook al sinds de jaren dertig merkbaar – denk bijvoorbeeld aan de invloed van de Communistische Partij Holland op Anton de Kom. (Oostindie 1990) Het leidde in 1975 tot de oprichting van de Volkspartij Suriname, die als uitgesproken ambitie had om het socialisme in Suriname te vestigen. In zijn vormende tienerjaren stond Anil in de omgeving van het lyceum met haar aanzienlijke groep Nederlandse, linksgeoriënteerde leerkrachten en in een land dat op weg was het koloniale juk af te schudden, onder grote invloed van het socialisme. Later zou hij dan ook de periode van 1967 tot 1977 omschrijven als de enige periode die hij bewust had ervaren in Suriname, als turbulente, vormende jaren die culmineerden in raciale spanningen 'en de opkomst van nieuwe linkse bewegingen'. (Ramdas 2009: 108)

Het was dus overdreven om te stellen dat Anil 'de enige commu-

nist' op school was. Door dit zo op te voeren, zei hij eigenlijk dat hij heel bijzonder was. Het was in dat opzicht een manier van zelfrepresentatie als iemand die altijd tegendraads was geweest, niet alleen in Nederland maar ook al in Suriname.

Maar Anil stond zeker niet alleen in zijn flirt met het marxisme. Hij paste juist heel goed in de jonge, ambitieuze Surinaamse middenklasse uit de late jaren zeventig. Wat daarentegen wel kenmerkend was voor hem als persoon, was de tegenstrijdigheid die het in zijn karakter blootlegde. Enerzijds het socialistische gedachtegoed hartstochtelijk omarmend, was hij óók iemand die niet zou kunnen of willen opgaan in de massa van het 'gewone' volk. Dat hij zijn engagement en solidariteit met de onzichtbare onderdrukten juist zo zichtbaar en extravagant uitte, paste bij zijn ambivalente opvattingen over solidariteit en individualisme die later nog duidelijker aan het licht zouden komen. Anil zag, hoe betrokken ook, wel degelijk onderscheid tussen zichzelf, en de rest. Die dualiteit toonde zich in zijn adolescentie ook al in zijn hang naar frivoliteit enerzijds en anderzijds de ernst waarmee hij de verantwoordelijkheid voor zijn familie op zich nam, en waarmee hij een burgerlijk leven met zijn jeugdliefde nastreefde. Later, toen hij op de drempel naar het studentenleven stond, toonde hij zich ambivalent in zijn ideeën over solidariteit en individualisme. Het was een ambivalentie die hem zijn hele leven zou karakteriseren. Voor nu, juli 1977, betekende het vooral dat de hartstochtelijk ambitieuze Anil de wereld die hij kende achter zich liet en met het hoofd vol van communistische ideologieën, en vervuld van jonge hoop voor het nieuwe onafhankelijke Suriname, naar Nederland vertrok. Chandra volgde hem een maand later. Ze zouden voor een duidelijk afgebakende periode weg blijven: vier jaar, zo lang als Anils studie zou duren. Chandra zou proberen in Nederland haar havodiploma te halen, zodat ook zij met 'papieren' terug zou keren. Stephan Sanders, een van Anils innigste vrienden, noemde de oversteek naar Nederland de 'echte Grote Vakantie van Anils leven'. Want, zei hij:

Het begon ook letterlijk in 1977 als een 'grote vakantie' van onbepaalde duur, met de daarbij horende belofte na verloop van tijd 'terug te keren'

naar het land waaraan hij zich verplicht en verpacht voelde. Als student wist hij zeker dat hij Suriname wilde helpen opbouwen; juist daar was behoefte aan kritische intellectuelen die konden afrekenen met de vermolmden, etnische structuren van de lokale politiek. Met plannen voor een radicaal andere ordening van zijn land van herkomst, grootse plannen. Planologische plannen. Die sociale geografie – dat was geen toeval, natuurlijk. (Sanders 23-24)

Toen Anil en Chandra vertrokken, wisten ze niet dat van hun plannen om terug te keren naar Suriname, niets terecht zou komen. Later, toen de weg terug definitief afgesloten werd, zou hij van het vertrek uit Suriname een thema maken. Hij zou schrijven over hoe zijn vader zijn oude schoolschriften ‘met sommetjes en dicteetjes’ verbrandde om zo de monumentale kast voor de verhuizing leeg te maken. “Hier,” zei mijn vader met tranen in de ogen, van de rook, “hier gaat een familiegeschiedenis verloren.” (Ramdas 1996: 56)

Herinneringen aan zijn jeugd, die met de verhuizing naar Nederland tot een scherp en onverbiddelijk einde kwam, werden gethematiseerd en synoniem gemaakt voor verlies en het op drift raken van een identiteit.

5

Nederland 1977

...in een land als Holland heb je geen familie nodig.

Anil Ramdas

Migratie is een versplinterende ervaring. Net als iedere andere mens die de oversteek maakt tussen werelden, werd Anil hard geconfronteerd met het verschil tussen zichzelf en zijn nieuwe omgeving. Was er in zijn tienerjaren in zeker opzicht al sprake van een versplintering op het gebied van loyaliteit, identificatie en herkenning, de fragmentering van zijn identiteit zou tijdens zijn studententijd in Nederland nog verder toenemen. Het waren niet alleen de voor de hand liggende factoren zoals het klimaat, of de Nederlandse cultuur, die hem zouden doen nadenken over wie hij was, of wilde zijn. Er was vooral de schok van hoe hij werd gezien. In Suriname was hij de getalenteerde jongen van wie grote dingen verwacht werden. Dat hij in Nederland zou studeren was bijna onvermijdelijk. Suriname kende immers een lange traditie van het afvaardigen van haar meest getalenteerde – en meest geprivilegieerde – jonge mensen naar Nederland. Al sinds de jaren veertig waren het overwegend mensen uit de gegoede klasse die naar Leiden, Amsterdam of Delft kwamen om een studie te volgen die ze geacht waren in te zetten voor het vormgeven van hun geboorteland. Elke generatie moest zich in Nederland verhouden tot een wereld die anders was ingericht dan die in Suriname, maar waarvan de publieke opinie over kleurlingen ook voortdurend veranderde. Een belangrijk verschil tussen Anils generatie studenten met eerdere generaties, was dat het aantal gemigreerde Surinamers rondom de onafhankelijkheid aanzienlijk was vergroot. Nu werd Nederland niet alleen geconfron-

teerd met Surinamers uit de gegoede klasse die er kwamen studeren, maar waren het mensen uit alle lagen van de bevolking die hun heil in 'Holland' zochten. Alarmerende criminaliteitscijfers en grote werkloosheid zetten aan tot vreemdelingenhaat en wantrouwen jegens alles wat een kleurtje had. Het imago van de kansarme Surinamer straalde af op iedere migrant die die jaren de grens over kwam – dus ook op de migranten die onderdeel dachten te zijn van een bepaalde elite. Delano Veira, tot 2022 directeur van Vereniging Ons Suriname en een oude jeugdvriend van Anils beste vriend Emile, kwam in 1975 naar Nederland om aan de TU in Delft te studeren. Hij herinnerde zich dat Surinamers 'toentertijd het stempel van messentrekkers, pooiers en steuntrekkers' hadden. Het maakte niet uit hoe getalenteerd je was, of hoe goed je familie te boek stond: in Nederland werden alle 'zwarten' over één kam geschoren.

Het was een tijd waarin de Nederlandse samenleving ronduit overvallen leek door de gevolgen van de Surinaamse intocht. Het gonsde van de onvrede in de straten en tussen de mensen, en lokale politici gaven toe geen oplossing te hebben voor een bevolkingsgroep die zo veel specifieke aandacht vroeg. De '[g]emeente doet al onevenredig veel voor ze', verzuchtte de Rotterdamse wethouder van Sociale Zaken in 1977. ('Het probleem blijft') Het volledige spectrum van een zich vormende multiculturele samenleving diende zich aan, van gewelddadig extremisme, tot antiracismeprotesten en een drukkende aanwezigheid van de 'nieuwe' Nederlanders op het collectief. Het waren bovendien niet alleen de Surinamers die de gemoederen bezighielden. Een maand voordat Anil bij zijn vader in Leiden zou gaan wonen, was een door Molukse activisten ingezette treinkaping bij het Drentse dorp De Punt tot een gewelddadig einde gebracht. De kaping, meer nog dan de gefundeerde frustraties van de kapers zelf, domineerde wekenlang de voorpagina's van alle kranten. Voor het kantoor van de Zuid-Afrikaanse Lugdiens werd geprotesteerd tegen het apartheidregime en in verschillende steden werden demonstraties georganiseerd die opriepen tot solidariteit met de zwarte bevolking middels een politieke boycot van Zuid-Afrika.¹ Het was 1977, en het gewicht van het ko-

loniale verleden liet zich in heel Nederland ten volle voelen – en dat vertaalde zich onder meer in de perceptie die Nederlanders hadden van mensen als Anil. Was hij in Suriname nog een van die ‘aanstaa-nde artsen en doctorandussen’ van wie veel verwacht werd (Ramdas 1996: 33-34), in Nederland zou hij eerst en vooral gereciperd worden als een van de vele gelukszoekers met wie het land overspoeld werd. Hij zou zich moeten verhouden tot nóg meer omgevingen, en zijn zelfbeeld zou nu eens bevestigd worden, dan weer ontwricht raken. De versplintering van zijn ‘zelf’ nam met de verhuizing naar Nederland aanzienlijk en onmiddellijk toe.

Een klein Hindostaans universum in Wiekelhorst

In juli 1977, vlak na haar diploma-uitreiking, wandelde Chandra met haar moeder door de stoffenafdeling van een warenhuis in Paramaribo. Ze waren op zoek naar een geschikte sari, de traditionele Hindostaanse jurk, want Chandra zou een paar weken later trouwen. De beslissing was niet door het jonge stel gemaakt, maar was voorgesteld door Chandra's ouders. Haar moeder had haar verkering met de buurjongen inmiddels geaccepteerd. Hij leek haar een geschikte jongen: charmant, intelligent en vooral ook heel serieus in zijn gevoelens voor haar dochter. Maar nu diezelfde jongen overstak naar Holland en hij Chandra mee wilde nemen, was ze zenuwachtig geworden. Wat zou er van haar dochter worden aan de andere kant van de wereld? Ze had weliswaar haar mulodiploma op zak, maar het vangnet van de naaste familie zou ze moeten missen. Ze zou in de ogen van haar moeder overgeleverd zijn aan de grillen van haar vriendje. Het minste wat ze konden doen om haar moeders bezorgdheid te sussen, was trouwen. Dat hoefde niet noodzakelijk in Suriname te zijn; het stel kon elkaar ook in Nederland het jawoord geven. Wel was het zaak om de sari in Suriname te kopen, waar meer aanbod aan Hindostaanse stoffen was dan in het verre Nederland.

De inkopen voor de jurk en de sieraden gingen voor een belangrijk deel aan Chandra voorbij. Het leek, achteraf gezien, alsof de volwassenen er meer opgewonden over waren dan het verloofde stel zelf.

Terugkijkend op de beslissing zou Chandra later beamen dat het niets had van de romantiek waarmee moderne bruiloften zijn omgeven. Maar het was ook zeker geen gedwongen huwelijk. Ze hielden van elkaar, dat wisten ze toen al. En als het voor de ouders zo belangrijk was, dan was het bijna vanzelfsprekend dat ze aan die wens gehoor gaven.

Terwijl Chandra met haar familie inkopen voor de aanstaande bruiloft deed, vertrok Anil alvast naar Nederland. Chandra volgde een paar weken later, en kwam op 16 augustus 1977 aan. Het stel trok eerst in bij Anils vader, die al eerder met de oudere kinderen Raj en Shanti naar Nederland was verhuisd en nu in een flat aan de Wiekelhorst in Leiden woonde.

De verhuizing naar Nederland was logischerwijs een grote overgang voor Anil, maar het inwonen bij Harripersad moet voor hem ook een kleine cultuurshock zijn geweest. Zijn vader was immers veel traditioneler dan zijn moeder, bij wie hij de laatste jaren van zijn jeugd had doorgebracht. De ouderwetse opvattingen die Harripersad erop na had gehouden in Suriname, echoden nog flink na in Nederland. Zo had hij erop toegezien dat Anils zus Shanti in het huwelijk trad met een jongen die hij zelf geschikt achtte. Shanti kwam, net als Chandra, op haar zeventiende naar Nederland. Ze woonde eerst in bij Harripersad voordat ze werd uitgehuwelijkt aan een Hindostaanse huisarts in Amsterdam. 'Je hoeft geen ja te zeggen,' had Harripersad tegen haar gezegd. Maar het was tegelijkertijd duidelijk dat men ervan uitging dat ze dat wel deed. Bezwijkend onder de sociale druk, stemde ze in met het gearrangeerde huwelijk. Er jaren later naar gevraagd, wil Shanti er niet te veel over kwijt, maar laat ze doorschemeren dat het een liefdeloze relatie was waarvan ze, nadat ze de scheiding had aangevraagd, jaren moest herstellen.

Dat Anil met Chandra zou trouwen, ook al waren ze nog maar negentien en zeventien jaar oud, was ook nu weer in Harripersads ogen niet meer dan vanzelfsprekend. Het was ook op zijn nadrukkelijk verzoek dat het huwelijk niet alleen voor de burgerlijke stand, maar ook volgens de Hindoestaanse tradities werd voltrokken. Anil vond echter

dat hij genoeg aan de traditionele voorwaarden van zijn vader en Chandra's ouders tegemoetkwam door met zijn vriendin te trouwen. Een uitgesproken Hindoestaanse bruiloft, met alle religieuze rituelen die daarbij kwamen kijken, vond hij te ver gaan. Volgens Chandra kwam Anils weerzin ook voort uit de traumatiserende ervaringen die hij had opgelopen in het van liefde verstoken huwelijk van zijn ouders. Als dat was voortgekomen uit een traditioneel gesloten verbond, waarom zou hij dat dan klakkeloos kopiëren? Voor een weldenkend mens gold het traditionele huwelijk van zijn ouders immers eerder als een afschrikwekkend voorbeeld.

Het leidde tot grote ruzies tussen Anil en zijn vader, waarbij Anil grenzen trok die Harripersad voortdurend overschreed, tot het punt dat Anil zijn vader voor de voeten wierp: 'Weet je wat, doe jij het maar. Het is jouw huwelijk, wij zitten er alleen maar bij.'

De gespleten loyaliteit, enerzijds naar culturele tradities en anderzijds naar het verlangen om zichzelf te zijn, een modern mens in een moderne tijd, zou Anil later fictionaliseren, zowel in de novelle *Het besluit van Mai*, waarin een Hindostaanse moeder krampachtig probeert om haar 'vernederlandste' dochter te begrijpen, als in de roman *Badal*. In dit boek beschreef Anil de sociale druk om te trouwen door de ogen van een Hindostaans personage: 'Waarom was ze in godsnaam getrouwd? Omdat iedereen het deed, zo na de studie. Het werd verwacht. Ze trouwden omdat de mensen een feestje wilden.' (Ramdas 2012: 31)

Ook van Anil en Chandra werd verwacht dat ze zouden trouwen. Maar het was een feestje waaraan Anil niet zonder meer mee wilde werken.

De bruiloft vond plaats op 28 augustus 1977. Het was een *textbook cultural clash*: in de woonkamer van de flatwoning van Harripersad in het Leidse Wiekelhorst was een klein, Hindoestaans universum ingericht. Een deel van de kamer was afgezet voor de *maroh*, de plek waarin de ceremonie zich zou voltrekken. Chandra droeg de sari en de sieraden die ze kort ervoor met haar moeder in Paramaribo had uitgezocht. Een lokale pandit stond klaar om de twee in de echt te ver-

binden. Toen echter duidelijk werd dat werd verwacht dat de bruidegom een *maur* op het hoofd zou dragen, een traditioneel versierde tooi, weigerde Anil pertinent; hij vond het belachelijk, ouderwets en overbodig. Was hij zijn familie al niet genoeg tegemoetgekomen in hun wens voor een traditioneel huwelijk?

Zo hoog liep de ruzie op, dat de pandit stelde dat als de bruidegom zou blijven weigeren, hij het huwelijk niet zou voltrekken. Op het scherpst van de snede kwamen de mannen tot een compromis: Anil zou wel een traditionele tulband dragen, maar niet de kroon die erbovenop hoorde. De ceremonie werd voltrokken, de ouders aan beide zijden waren tevreden. De dag erop trouwde het stel voor de burgerlijke stand in Leiden. Aan Chandra ging de periode rondom de bruiloft als een waas voorbij; het was iets waarmee vooral hun ouders bezig waren. Anil ruziede erover met zijn vader, en zij – die op haar zeventiende zou gaan trouwen – stond er min of meer buiten en liet het allemaal maar gebeuren. Ondanks de druk van sociale verwachtingen, was altijd duidelijk geweest dat zij en Anil voor elkaar kozen, en dat er niet door hun ouders voor hen gekozen was. Terugkijkend besepte Chandra: ‘Ik was zo jong. Ik was nog echt niet volwassen. Ik woonde nog thuis, ik kon nog niet koken. Maar we wisten wel dat we bij elkaar wilden zijn.’

Uilenstede, Amstelveen

Toen het stof van de bruiloft was neergedaald, kon hun nieuwe leven in Nederland beginnen. Anil begon in september aan zijn studie aan de vu. Hij zou de eerste van een reeks academische agenda's kopen: kleine, in kunstleer gebonden zakagenda's met een veelheid aan gedrukte informatie die tegenwoordig ondenkbaar is. Zo compact als de boekjes waren, waren ze alsnog voorzien van academische agenda's, landkaarten (van de hele wereld), lijsten met titulaturen (een predikant met een doctorstitel moest worden aangesproken met 'weleerwaarde zeergeleerde') en Nederlandse en Europese afstandstabellen. Onder het kopje 'pecunia non olet' kon worden bijgehouden van wie de eigenaar van de agenda nog geld tegoed had of bij wie er nog schul-

den liepen. In de tabel 'geld tegoed van' schreef Anil 'Helaas... niemand'. Het is het enige grapje dat hij in zijn studieagenda's maakte, en een van de weinige persoonlijke aantekeningen die hij opschreef. Ook in de agenda's die hij in de jaren daarna bijhield, staan nauwelijks persoonlijke ontboezemingen. In dat eerste jaar in Nederland hield hij nauwgezet zijn colleges, reistijden en openbaarvervoerroutes bij. Voor belangrijke tentamens plande hij de dagen waarop hij specifieke hoofdstukken zou bestuderen. Het was duidelijk dat Anil behoorlijk serieus van karakter was, zoals uit zijn latere agenda's blijkt dat hij ook dan nog zijn stappen vooraf bedacht en berekende.

Hij was in het eerste jaar in Nederland ook actief bezig met de plannen van Chandra. Hij maakte aantekeningen over het inschrijven van Chandra bij een arbeidsbureau en voor een vervolgopleiding. Ze waren nog altijd verliefd; voor en achter in de agenda van zijn eerste collegejaar tekende Chandra met potlood een hart. Ze waren nog jong, allebei, en ze gingen samen dit avontuur van volwassenwording aan.

Het aanvankelijke plan dat Chandra in Nederland een havo-opleiding zou volgen, werd gedwarsboomd doordat ze in augustus te laat was geweest om zich in te schrijven. Ze volgde als alternatief een typcursus, en schreef zich in bij het arbeidsbureau om wat te verdienen. Anil reisde elke dag naar Amsterdam, terwijl Chandra achterbleef in het huis van haar schoonvader die overdag als onderwijzer aan het werk was en stilzwijgend verwachtte dat Chandra, als pasgetrouwde vrouw, de huishoudelijke taken op zich nam. Ook hier verzette Anil zich tegen: zijn vrouw was geen traditionele Hindostaanse, noch verwachtte hij van haar dat ze dat zou zijn. Hij liet zijn vader in niet mis te verstane woorden weten dat het niet Chandra's taak was om te wassen of te koken. Er waren veel spanningen in het huis en deze namen toe toen Harripersads nieuwe vriendin bij hen introk. In november 1977 werd bovendien Harripersads dochter, Anils halfzusje, Priya geboren. Het huis in Leiden werd nu wel erg vol. Het was de hoogste tijd voor Anil en Chandra om op zichzelf te gaan wonen. Intussen had Anil zich ingeschreven als woningzoekende student in Amsterdam. In maart 1978 kwam er een kamer vrij in Uilenstede, een studentenflat in

Amstelveen. De verhuizing naar de studentencampus was een sprong naar volwassenheid, naar zelfstandigheid én naar een vrijzinnige omgeving van andere studenten en jonge intellectuelen.

Hoezeer hun verhuizing ook een ontsnapping was aan de spanningen tussen traditie en moderniteit die onder het dak van Harripersad leefden, jongeren als Anil en Chandra zouden nooit helemaal ontsnappen aan de soms verstikkende verwachtingen van de Hindostaanse gemeenschap. De banden naar het traditionele werden nooit helemaal doorgesneden; tussen de herinneringen aan colleges en tentamens, en de voorgedrukte christelijke feestdagen noteerde Anil in zijn agenda op 28 maart 1978 in hoofdletters: PHAGWA, de belangrijke Hindoeïstische feestdag. De cultuur van het hindoeïsme, meer nog waarschijnlijk dan de religie zelf, zat hem in het bloed. Hij was opgegroeid met Hindostaanse muziek, met de cultureel-religieuze gebruiken en – niet onbelangrijk – met de Indiase Bollywoodfilms die voortdurend een onwerkelijk beeld schetsten van hoe je als mens volwaardig zou moeten leven, en dit als voorbeeld omhooghielden voor de miljoenen zielen tellende Indiase gemeenschap. Zijn goede vriendin Maltie Punwasi wijst erop dat het succes van Bollywood in het verlengde ligt van de druk vanuit de Hindostaanse gemeenschap om ‘het perfecte plaatje’ te benaderen. Als de familie een gemeenschap is, dan heeft ieder lid een rol te vervolgen. Een verantwoordelijkheid die iedereen op zijn eigen manier voelt, en die nauwelijks te overschatten is: ‘De taken die je toegewezen krijgt vanuit onze cultuur omdat je de oudste zoon bent, of de stabiele zoon bent of de hoogopgeleide zoon, zoals Anil was – als je ze niet opgelegd krijgt door je ouders of door anderen, dan leg je die jezelf wel op.’ Anil verzette zich soms hartstochtelijk tegen de in zijn ogen knellende, kleinerende en achterhaalde opvattingen van zijn cultuur, maar voor andere elementen uit diezelfde cultuur zou hij altijd gevoelig blijven. De verantwoordelijkheid die hij voelde om zijn familie niet tot schande te maken, woog zwaar op zijn schouders. Het leek bovendien in het verlengde te liggen van zijn overtuiging dat kennis en ontwikkeling een, zo niet de enige, uitweg boden uit een achtergestelde positie. Hij zou zich bewijzen, en

daarmee zou hij ook laten zien wat ‘zijn’ mensen waard waren. Het was een aanzienlijke last die hij soms met trots, soms met weerzin, maar altijd bleef dragen.

Uilenstede bestond in 1978 uit negen woontorens van tien tot dertien verdiepingen, afgewisseld met wat laagbouwflats. Het laatste deel van het gebouw was opgeleverd in 1970, dus toen Anil en Chandra hun kamer betrokken waren de woningen nog relatief nieuw. De kolossale opzet – de campus geldt met 3400 bewoners nog steeds als de grootste van Noord-Europa² – moet een merkwaardige indruk hebben gemaakt op het Surinaamse stel. De massaliteit, het gebrek aan privacy en de fysieke nabijheid van de andere, overwegend ‘Hollandse’ bewoners – het was allemaal van een heel andere orde dan wat ze gewend waren. In een impressie van het *Polygoonjournaal* uit juni 1973 is te zien hoe klein de kamers waren. Elke woonlaag telde veertien van die kamertjes, die allemaal uitkwamen op een smalle gang, met aan het einde daarvan een gezamenlijke keuken. Studenten klaagden over hoe karig de voorzieningen waren; keuken, wc en badkamer werden door veertien studenten gedeeld. De buitenkant was evenmin om over naar huis te schrijven. Uilenstede werd omschreven als een ‘grauw campusachtig complex’ waar in de jaren zeventig en een deel van de jaren tachtig het groepsgevoel overheerste. ‘Het laissez-faire-principe vierde hoogtij. Dat betekende dat er altijd wel rommel op het terrein lag – autowrakken, vuilnis – en dat de flats er armetierig uitzagen.’ (Ter Borg)

Desondanks woonden de meeste studenten met veel plezier op de campus. Ook Anil en Chandra hadden er de tijd van hun leven. Ze hadden zich verlost van de soms dwingende banden van de familie en Uilenstede belichaamde in al zijn imperfectie de vrijheid van het volwassen leven. Ze kochten hun eerste eigen spulletjes om hun kamer aan te kleden (Anil maakte in zijn agenda de aantekening om naar Xenos te gaan voor een ‘kleed, vloermat, lamp’)³ en moesten voor het eerst zelf een huishouden draaiende houden. Zoals de meeste studenten hadden ook Anil en Chandra een krap budget. In zijn agenda hield Anil bij wat er aan inkomsten te verwachten viel. Als student

kon hij zelf alleen in de weekends en vakanties werken. Voor een full-timefunctie verdiende Chandra, volgens Anils aantekeningen in 1978, 6 gulden en 43 cent per uur. Met 35 uur werken per week ontving ze 900 gulden per maand.⁴ Dankzij subsidies was een kamer in Uilenstede betrekkelijk goedkoop: rond 110 gulden per maand,⁵ veel goedkoper dan wat een vergelijkbare ruimte in Amsterdam zou kosten. De opzet van het complex werkte bovendien sociale contacten in de hand, iets wat Chandra wel kon waarderen, hoewel ze beiden aanvankelijk wel aan hun omgeving moesten wennen – en de omgeving aan hen. Dat ze al getrouwd waren, zal onder de andere studenten zeker tot verbazing hebben geleid. Bovendien waren ze de enige buitenlanders van hun wooneenheid. Ze waren niet gewend om een keuken te moeten delen met zo veel anderen, en vonden het ingewikkeld om hier de gerechten te maken die ze zelf graag aten. Huisgenoten maakten opmerkingen over de ingrediënten en de kruiden die ze gebruikten. Een keer besloot Chandra voor iedereen te koken, zodat zij ook eens konden proeven wat er steeds zo lekker rook.

De contacten waren prettig, maar ze waren blij toen ze uiteindelijk konden verhuizen naar een ‘gehuwdenflat’, waarvan de campus er maar een paar telde en waar zij als getrouwd stel aanspraak op maakten. Het was een dubbele flat waarin ze alle voorzieningen voor zichzelf hadden; badkamer, wc en – niet onbelangrijk – ook de keuken hoefden ze met niemand anders te delen. Die relatief grote ruimte maakte dat hun appartement aantrekkelijk was voor vrienden en kennissen. Met het betrekken van de ‘gehuwdenflat’ groeide hun sociale leven. Ze hadden nu de luxe om te kiezen met wie ze de avond doorbrachten, in plaats van dat hun gezelschap was gevormd door studenten met wie ze een woonlaag moesten delen. De vrienden die ze in deze tijd maakten, waren intelligent, nieuwsgierig – en overwegend allochtoon. Er was een Javaanse jongen die een jaar ouder was dan Anil en die ook sociale geografie studeerde, een Chinese studente die ook op Uilenstede woonde en een meisje uit Curaçao dat Anil tijdens een vakantiebaantje had leren kennen. Zo ontstond een vrienden-groep, ‘een bont gezelschap van Surinamers en Antillianen’, die regelmatig bij Chandra en Anil langskwamen om te eten, te drinken, mu-

ziek te luisteren en lol te trappen. Vaak bleef er een aantal slapen, her en der verspreid over de vloer van hun kleine appartement. De volgende ochtend bakten ze samen eieren en pakten ze het gezellig samen zijn weer naadloos op. Voor Chandra voelde het vertrouwd om een vol huis te hebben: het herinnerde haar aan Suriname, waar het thuis altijd druk was met een komen en gaan van familieleden die voortdurend binnenliepen voor een praatje en om een hapje mee te eten. Voor Anil leek het ook op een vorm van thuiskomen. Nederlanders begreep hij (nog) niet goed; de Nederlandse studenten die hij op de campus had leren kennen, waren weliswaar vriendelijk maar ook heel anders op een manier die hij nog niet kon plaatsen. In *Badal* beschreef hij hoe de Surinaamse hoofdpersoon in zijn studententijd nooit tot een volledig begrip van zijn Nederlandse kennissen had kunnen komen, en zij andersom waarschijnlijk ook niet, omdat ze te weinig grond met elkaar deelden:

Hij kon niet vertellen over de muziek waarvan hij hield, want die hadden ze nooit gehoord, hij kon niet vertellen over de Indiase films, zelfs het gerecht dat hij had klaargemaakt, bakkeljauw, hij moest het uitleggen. (Ramdas 2012: 53)

Tegelijk doet de ‘keuze’ voor allochtone vrienden in zijn studententijd denken aan hoe hij jaren later Stephan Sanders zou ontmoeten. Anil was een bewonderaar van Sanders’ stukken in *De Groene Amsterdammer* geweest. Toen de twee elkaar voor het eerst ontmoetten, riep hij aangenaam verrast uit: ‘Maar jij bent bruin!’

Om bevriend te zijn met Anil Ramdas, moest je in de eerste instantie intelligent en getalenteerd zijn. Meteen daarop leek de tweede, eveneens belangrijke voorwaarde te volgen: dat je, net als hij, van een andere plek kwam. De kleurlingenervaring betekende voor hem een verdieping waaraan het autochtone Nederlanders ontbrak, en misschien speelde er ook wel een ordinaire vorm van herkenning mee. Later in zijn studie ontmoette hij nog meer mensen met wie hij innige vriendschappen op zou bouwen. Het waren mensen met wie hij kon praten over de wereld, in die grenzeloze omvang, en over de manieren

waarop zij, ieder voor zich maar door elkaar geïnspireerd en gesteund, die wereld zouden veranderen. Want dát de wereld verandering behoefde, stond voor Anil en veel studenten van zijn generatie vast.

Socialisme: erfenis van Nederlandse leraren in Paramaribo

Kort na zijn aankomst in Nederland kwam Anil de politicologiestudent Delano Veira tegen. De twee kenden elkaar al uit Suriname, waar Veira bevriend was geweest met Anils buurjongen en beste vriend Emile. Veira was drie jaar ouder dan Ramdas en was ook een leerling geweest aan het lyceum in Paramaribo. Hij herinnerde zich hoe hun generatie sterk was gevormd door linksgeoriënteerde (Nederlandse) leraren, wier opvattingen goed aansloten bij het opkomende nationalisme onder de jongvolwassen Surinamers. Toen Veira en Anil elkaar in Amsterdam ontmoetten, was Veira betrokken bij de Volkspartij Suriname, de politieke partij die kort voor de onafhankelijkheid van Suriname was opgericht door de arts Ruben Lie Pauw Sam, en die zich ten doel stelde 'te strijden voor de beëindiging van de heersende onrechtvaardige sociaaleconomische orde en voor de vestiging van een socialistische maatschappij'. ('Volkspartij opgericht') Ook bij Anil groeide het engagement tijdens zijn jongvolwassen jaren. In een reisdagboek⁶ schreef hij – naast een aantal citaten van de feministische schrijfster Anja Meulenbelt – hele pagina's over uit de *Driestuiversopera* van Bertolt Brecht. Het zijn fragmenten waarin Brecht afgeeft op het kapitalisme. 'Iedereen weet,' schreef Anil in blauwe vulpen Brecht na, 'dat de misdaden van de bezittende klasse door niets zo goed worden gedekt als door hun onwaarschijnlijkheid.'

Het geeft te denken dat Anil juist Brecht citeert in zijn persoonlijke dagboek. Waarschijnlijk was hij ook bekend met het beroemde citaat van de schrijver: 'Erst kommt das Fressen, und dann kommt die Moral', woorden waaruit boven alles de onmacht van de mens spreekt om het goede na te streven wanneer de nood aan de man komt. Hoewel Anil later zeker geen uitgesproken socialistisch of antikapitalistisch standpunt in zou nemen, lijkt hier, aan het begin van zijn intellectuele vorming, wel degelijk een stevig fundament gelegd te zijn voor zijn

visie op het leven, namelijk dat niet alleen het systeem gewantrouwd moet worden, maar ook dat de mens binnen dat systeem het lijfbehoud zal verkiezen boven het moreel juiste. Een mens, in Anils ogen, kon weliswaar slachtoffer worden van een onrechtvaardig systeem, maar hij was altijd ook méér dan dat. Net als Stuart Hall, een van zijn intellectuele idolen, weigerde Anil zich neer te leggen bij het idee dat een mens een enkele, onbeweeglijke identiteit zou hebben. Een zwarte man die slachtoffer is van een racistisch systeem, kan op hetzelfde moment een dader zijn ten aanzien van vrouwen, als dat systeem óók ten diepste patriarchaal is – een thema dat Anil later in zijn afstudeerscriptie verder zou uitwerken. Hij zou in zijn vroege en in zijn latere werk onderzoeken hoe de ene identiteit of rol, de andere absoluut niet uitsluit. Deze dualiteit speelde bij Anil niet alleen omdat hij een migrant was, en daarmee iemand die zich tot verschillende werelden moest verhouden. In hem botsten ook andere werelden en zienswijzen met elkaar. Want hoe links en bij vlagen zelfs marxistisch hij zich ook toonde, hij was óók een product van zijn Hindostaanse opvoeding. Het standsbesef was hem, als lid van de hoogste kaste, met de paplepel ingegoten. Later, wanneer hij zich een gearriveerd publiek intellectueel wist, zou hij meermaals schermen met zijn afkomst, en de plek die hem bij geboorte in de hoogste regionen van de Hindostaans-Surinaamse gemeenschap, hoe betrekkelijk ook, was toegewezen.

Racistisch en antiracistisch Nederland

In het vroege postkoloniale Nederland van de late jaren zeventig en de vroege jaren tachtig speelden veel tegengestelde bewegingen. Enerzijds werd er met grote argwaan gekeken naar de veranderende samenstelling van Nederland. Anderzijds waarde er onmiskenbaar een sociale geest door het land. In de grote steden werd het kraken van leegstaande panden onderdeel van verzet tegen het kapitalisme, en boden leegstaande bedrijfspanden mogelijkheden om te experimenteren met alternatieve samenlevingsvormen zoals communes of vrijplaatsen.⁷

Er was een breedgedragen verzet tegen als verouderd ervaren tradities, terwijl er juist aandacht werd gevraagd voor contemporaine pro-

blemen: een dreigende kernoorlog en het milieu. (Woltjer 566-567) Waar de oude generatie nog hamerde op zekerheid en diploma's, verzetten de jongeren zich tegen de schijnveiligheid die daarmee werd opgetrokken. Een paar jaar later, in 1982, zou de band Doe Maar tijdens een protest tegen kernbewapening zingen: 'En als de bom valt / Lig ik in mijn nette pak / Diploma's en mijn cheques op zak / Mijn polis en mijn woordenschat / Onder de flatgebouwen van de stad', waarmee woorden werden gegeven aan de gevoelens van onvrede en engagement die maatschappijbreed leefden.

De betrokkenheid van Nederland bij de 'derde wereld' toonde zich in de protesten tegen het apartheidsregime in Zuid-Afrika, terwijl ook tegen discriminatie van gekleurde Nederlanders werd geprotesteerd, bijvoorbeeld in 1973, toen de Amsterdamse krakers zich in een solidariteitsprotest verenigden met Surinamers die geweerd werden uit Nederlandse huurwoningen en daardoor veroordeeld waren tot overvolle, gevaarlijke en dure pensions. Maar ondanks die opwellingen van solidariteit waren de gevolgen van de migratie voor veel mensen niet altijd even gemakkelijk te accepteren. Eerder, tijdens de economische groei in de jaren zestig en begin jaren zeventig, had de instroom van buitenlanders een andere aanleiding gehad. Toen werden gastarbeiders actief geworven. Die aanwas van arbeidskrachten kwam tot een halt met de eerste oliecrisis van 1973. Wie dacht (of hoopte) dat met de economische crisis ook een eind aan de migratie kwam, kwam bedrogen uit; de migratie bleef stijgen, deels door de gezinshereniging van de gastarbeiders met hun partners en kinderen, deels door de aangekondigde zelfstandigheid van Suriname die resulteerde in een uitloop van Surinaamse burgers naar Nederland. (Lucassen 2021: 277) De instroom van allochtonen leidde tot het wegtrekken van autochtone bewoners uit volkswijken en tot onvrede en sporadisch geweld tussen verschillende bevolkingsgroepen. Toch was de toon van de politiek in het algemeen verzoenend van aard; het overgrote deel van de partijen nam positie vóór tolerantie. Hans Janmaat, voorman van de Centruumpartij, won bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1982 weliswaar een zetel, maar gold door zijn centrumrechtse opvattingen als

besmet. Tekenend voor het politieke klimaat van die tijd is misschien wel dat in 1983 artikel 1 van de Nederlandse Grondwet werd geamendeerd, waarmee het gelijkheidsbeginsel naar maatschappelijke omstandigheden werd aangepast.⁸

Tegelijkertijd waren de jaren van ‘betrekkelijk stabiele groei’ na 1973 duidelijk voorbij. (Woltjer 565) De werkeloosheid nam toe, en de overtuiging die voorheen leefde – dat er een baan was voor wie maar wilde werken – verloor zienderogen terrein. Daarmee kwam er weer ruimte voor de klassieke angst voor concurrentie van ‘buitenlanders die onze banen in pikken’. Dat sentiment vond naadloos aansluiting bij de gevoelde verharding van de maatschappij, waarbij de sociale controle sinds de jaren zestig duidelijk was afgenomen en het gevoel van onderlinge verbondenheid vooral in de grote steden aanzienlijk was verminderd. In dat klimaat werden de ‘nieuwkomers’ – ondanks het óók heersende antiracistische ideaal – vaak te licht bevonden. Het leidde ertoe dat Nederland tweeslachtig stond tegenover migranten. Al in 1960 wees onderzoek uit dat een deel van de samenleving positief was over aangeworven buitenlandse arbeiders, een ander deel wees ze af. En juist in 1970, nadat duizenden gastarbeiders, Surinamers en Antillianen zich in Nederland hadden gevestigd en daarmee de multiculturele samenleving tot een voldongen feit maakten, stelde de regering dat het land geen migratieland was en het ook niet wilde worden.

Vereniging Ons Suriname: portaal naar de wereld

Eenmaal opgenomen in de literaire elite van Amsterdam, zou Anil de antiracisembeweging te beperkend noemen, zowel voor de hoogst individuele als de intellectuele ontwikkeling. Antiracisten leefden in zijn opvatting ‘in een kuise, monogame wereld waarin je hoort te weten wie je bent, en je bent wit of je bent zwart. Hiermee ligt meteen alles vast: je politieke opvatting, je solidariteitsgevoel, je culturele houding, je muzikale en literaire voorliefde, je woordgebruik, je gedrag, je emotionele gesteldheid, alles’. (Ramdas 1993a: 216)

Maar de omgeving waarin hij als student bewoog was veel activisti-

scher dan zijn latere houding zou doen vermoeden. Als kind had hij al een onmiskenbaar verantwoordelijkheidsgevoel aan de dag gelegd, en als tiener was hij gevoelig voor de socialistische opvattingen van zijn docenten op het lyceum én voor het opkomende nationalisme van het Suriname van de jaren zeventig. Zijn eerste jaren in Nederland speelden zich vervolgens af tegen de achtergrond van een land dat worstelde met een verse koloniale erfenis, de gevolgen van arbeidsmigratie en door het stagneren van de economische groei met een beginnend verlies van een zeker optimisme. Het lag, al met al, in de lijn van verwachting dat Anil zich aangetrokken zou voelen tot een van de instellingen die zich inzetten voor Surinaamse migranten.

De meest opvallende van deze organisaties was zonder twijfel de Vereniging Ons Suriname. Deze sociëteit huisde in het Hugo Olijveldhuis, een klassiek schoolpand aan de Amsterdamse Zeeburgerdijk. De statige uitstraling die het gebouw zou kunnen hebben, werd verstoord door de veelkleurige graffiti op de muren en de rommelige verzameling van fietsen en vuilnisbakken die tegen de buitenmuur verzameld waren. In zeker opzicht was het pand daardoor de perfecte belichaming van het intellectueel anarchisme dat het al decennia onderdak biedt. Tegenwoordig (in 2023) deelt de vereniging het pand met The Black Archives, een organisatie die een historisch archief onderhoudt van zwart verzet en Afro-Nederlandse literatuur.

Ons Suriname werd in 1919 opgericht door een Surinaamse onderwijzer om sociale contacten tussen Surinamers in Nederland te bevorderen en ontwikkelde zich in de decennia erna tot een broedplaats voor nationalistische activisten. De vereniging stond in een lange traditie van tegendenkers en activisten. Een van de voormalige directeuren (in de jaren vijftig) was Otto Huiswoud. Huiswoud was als tiener uit Suriname naar Amerika vertrokken en was in New York betrokken geraakt bij verschillende activistische netwerken. Als medeoprichter van de Communist Party of America gold Huiswoud als een van de eerste zwarte communisten die vurige stukken schreef voor tijdschriften als het radicaal-linkse blad *The Communist*. Ook was Huiswoud een stuwende kracht achter The African Blood Brotherhood for African Liberation and Redemption (ABB): een paramilitaire

organisatie die anti-imperialistisch en promarxistisch was, maar die zich nog het sterkst kenmerkte door de uitgesproken steun voor gewapende zelfverdediging van de zwarte mens.

Recent onderzoek naar het leven en werk van Otto en zijn vrouw Hermina Huiswoud toont hoe zij tot de eerste generatie Caribische marxisten gerekend kunnen worden en dat ze in de traditie staan van activistische denkers als George Padmore, C.L.R. James en Aimé Césaire.⁹

Toen Huiswoud en zijn vrouw Hermina zich na de Tweede Wereldoorlog in Amsterdam vestigden, ontsloten ze voor de Surinamers in Nederland een internationaal netwerk van anti-imperialistische activisten. Daarmee legden ze ook een basis voor het internationaal gerichte denken van de vereniging. Vereniging Ons Suriname werd, onder leiding van de Huiswouds, een broeinest van anti-imperialistische actoren. Het politieke activisme van de vereniging spreekt ook uit haar samensmelting in 1960 met Wie Eegie Sanie ('Ons Eigen Ding'), een beweging die in 1950 werd opgericht door Surinaamse studenten in Amsterdam waaronder Eddy Bruma, de politicus die tijdens de oorlog gevangen was gezet vanwege zijn nationalistische opvattingen.

In de jaren zeventig zou de vereniging nog steeds die politiek geëngageerde, activistische geest in haar programma's uitvoeren. Er werden avonden georganiseerd waarin voorlichting werd gegeven over de manieren waarop Suriname bevrijd diende te worden van uitbuiting en (neo)kolonialisme. Het waren populaire, drukbezochte bijeenkomsten waar Surinaamse studenten van verschillende universiteiten elkaar troffen om te discussiëren over de situatie in hun vaderland, en om te praten over de moeilijkheden die ze in Nederland ondervonden.

Een van de kleinere organisaties die gelieerd waren aan de Vereniging Ons Suriname, was het Suriname Comité: een groep mensen die zich ten doel stelde om de kennis van en over Suriname onder jongeren te vergroten, onder andere door het publiceren van boekjes en schoolbezoeken. Anil had zich aangesloten bij dit comité en droeg ook bij aan de teksten die het verspreidde. Dat hij zijn bijdrage serieus nam,

blijkt uit de grote regelmaat waarmee hij de bijeenkomsten bezocht; in zijn agenda's uit die jaren staat in bepaalde periodes soms wel elke week een vergadering van het Suriname Comité genoteerd.

In de internationaal georiënteerde omgeving van Vereniging Ons Suriname moet Anil zich in elk geval deels thuis hebben gevoeld. Nieuwsgierig als hij altijd was geweest naar andere ideeën, naar nieuwe manieren van kijken naar de wereld, sloot hij zich als kind al op in het CCS met boeken van Nederlandse schrijvers, die een puur Nederlandse en daarom voor hem op dat moment onbekende wereld ontsloten. Maar zijn interesse strekte verder dan Nederland, en ook verder dan wat zich in zijn eigen tijd aan hem aandiende. Hij wilde weten waarin de huidige tijd wortelde. De hang naar internationaal gewaardeerde intellectuelen die hij later aan de dag zou leggen, met ideeën die de menselijke ervaring trachtten te verklaren aan de hand van onderling schurende en botsende relaties (waarvan migratie een van de vele mogelijke oorsprongen was), kreeg in zijn studententijd steeds vaster vorm. In deze periode kwam hij erachter dat hij niet alleen stond in zijn honger naar ideeën. Hij zou zich, op zijn aandeel in het Suriname Comité na, niet sterk betrokken tonen bij de Vereniging Ons Suriname als geheel. In plaats daarvan verzamelde hij een groep mensen om zich heen die niet zozeer een geografische afkomst met elkaar deelden, als wel die nieuwsgierigheid naar méér; meer kennis, meer inzicht, meer van de grote wereld in tegenstelling tot het kleine Suriname. Maar ook: mensen met een honger naar meer aanzien en meer succes.

Vriendschap: een andere wereld

Vanaf het moment dat Chandra en Anil op de studentencampus van de Vrije Universiteit een gehuwdenflat betrokken, was het een komen en gaan van kennissen en medestudenten met wie ze kookten, muziek luisterden en lol traptten. Toen hun tijd op de campus op zijn einde liep – er was een maximaal aantal jaren gesteld dat studenten op Uilenstede mochten wonen – betrokken ze een huurappartement aan de Moerdijkstraat in de Amsterdamse Rivierenbuurt. De spontane

toeloop van kennissen van de campus droogde met de verhuizing enigszins op. De mensen die wél langskwamen, waren aanvankelijk vooral andere studenten die advies nodig hadden. Anil had inmiddels een reputatie opgebouwd van een behulpzame, intelligente vriend met wie je veel dingen kon bespreken. Het kon gaan over problemen met de studie, of vragen van recent gemigreerde studenten die hun weg in Nederland nog moesten vinden, of problemen hadden met instanties. Anil luisterde en dacht mee over mogelijke oplossingen. Hij ontving de mensen in zijn studeerkamer en trok de deur discreet achter ze dicht, zodat ze zich genoeg op hun gemak voelden om vrij te praten. De toeloop op dit geïmproviseerde adviesbureau was soms zo groot, dat mensen in de woonkamer op hun beurt wachtten. Het was, zo herinnerde Chandra zich, soms net alsof hij spreekuur hield.

Ook naar zijn oudste vriend Emile, die twee jaar eerder dan Anil naar Nederland was gekomen, toonde hij zich een betrokken en loyale vriend. Emile was, ondanks een liefdevolle familie en waarschuwingen om vooral ver van het criminele circuit te blijven, toch verstrikt geraakt in de rafelranden van het Amsterdamse stadsleven. Met Anil hield hij altijd contact, terwijl hij er alles aan deed om hun twee werelden gescheiden te houden. Hij zocht Anil vaak op in Uilenstede en later ook in de Rivierenbuurt, maar hij voelde dat hij niet thuis was tussen de studenten en hun relatief ordelijke levens. In een geluidsopname van regisseur Paul Cohen uit 2019 vertelt een geëmotioneerde Emile: ‘Ik wist gewoon dat ik daar niet te lang moest hangen. Ik moest het gewoon gescheiden houden. Als er andere mensen over de vloer kwamen, dan werd er niet gesproken over dit soort dingen. Nee. Dat wisten ze niet. Het past toch niet, het hoort niet bij mekaar. Jullie (soort mensen, KA) en criminaliteit, zal ik maar zeggen.’¹⁰

Anil zou zijn hele leven loyaal blijven aan Emile, door wie hij ooit beschermd werd en die nu zelf speelbal was geworden van krachten groter dan hij zelf. Aan Emile toonde hij zich schatplichtig voor wat betreft de waardering van smaak en stijl. Emile had immers dat je-ne-sais-quoi dat het leven net iets meer cachet gaf. Maar eenmaal volwassen bleek zijn oudste vriend niet te kunnen aarden in een vreemd land. ‘Toen ik vier jaar na hem in Nederland aankwam, was Emile een

hoofd groter en definitief van school. Hij had een leraar een mep in het gezicht gegeven omdat die een racistische opmerking had gemaakt en op een volgende school de arm van een medeleerling bijna gebroken, omdat die na een verloren dobbelspel het geld niet had willen afstaan.’ (Ramdas 1996: 162)

Nadat Emile definitief was afgegleeden in verslaving en gevangenis-opnames, bleef Anil hem bellen en hulp bieden. ‘Voor hem is het een mysterie waarom ik hem trouw blijf [...]. Maar een nog groter mysterie is misschien waarom ik hem niet opgeef. Waarom ik van hem hou, ondanks het verschil.’ (Ramdas 1996: 163)

Emile zou relatief vaak terugkomen in het werk van Anil. Hij leek daarbij openhartig te zijn in zijn analyse van hun vriendschap, waarbij hij Emile gebruikte als standaard waaraan hij zich af kon meten en onderzocht hoe hij zich – als Hindostaan, als man, als mens, als immigrant – verhiel tot de persoon van Emile. Dat hij niet ver van de werkelijkheid afdreef in zijn beschrijvingen van zijn jeugdvriend, blijkt uit de interviews die Paul Cohen voor de documentaire ‘Nooit meer thuis’ met Emile afnam. Zijn herinneringen overlappen met die van Anil. Hij herinnert zich (soms tot op de pagina) wat deze over hem schreef, en het lijkt hem met een zekere trots te vervullen dat zijn beroemde vriend zo’n royale plaats voor hem in zijn werk inruimde.¹¹ Het kwam, zoals Emile meermaals benadrukte, omdat ze veel meer waren dan vrienden. Ze waren familie. En familie, dat was een groep waaruit je nooit stapte, een band die je nooit verbrak. Loyaliteit was een gegeven. Emile was daarbij, samen met de ‘echte’ familie van Anil, een restant van Anils oude leven. Bagage, zo je wil, die hij met zich meesleepte en waarvoor hij zich tot aan zijn dood verantwoordelijk zou blijven voelen. Zelfs in Nederland was er geen ontsnappen aan die vanzelfsprekende loyaliteit van een Surinaamse familie. Wat Nederland echter ook bood, was de mogelijkheid om zichzelf, althans ten dele, opnieuw te omringen met een groep mensen voor wie de keuze niet toevallig was, of door geboorte opgelegd, maar voor wie hij uit eigen interesse en overtuiging kon kiezen. Hij verzamelde een groep intimi om zich heen met wie hij kon sparren. Net als in het eerste begin, in Uilenstede, waren ook dit intelligente

mensen met wie hij kon discussiëren, eten, drinken en lachen. En die, zonder uitzondering, een niet-westerse achtergrond hadden. Zo leerde hij via Delano Veira, de politicologiestudent met wie hij bij de Vereniging Ons Suriname opnieuw kennis had gemaakt, Edgar Ho kennen. Ho was net als Veira bestuurslid van de Volkspartij Suriname en een overtuigd socialist. Hun ontmoeting in 1978 was de aanzet tot een vriendschap die meer dan dertig jaar zou duren. In Ho (Anil noemde hem liefkozend ‘Edje’) vond hij een waardige tegenstander met wie hij op niveau kon discussiëren en die hem hier en daar zelfs op zijn plek kon zetten. Ho studeerde bouwkunde in Delft, waar de studentenrevolte van 1969 het perspectief sterk had bepaald. Het onderwijs zette sindsdien een progressieve koers in waarbij men zich meer ging oriënteren op ‘de maatschappelijke context van het bouwen’. (Oldewarris 45) De verschuiving van het zwaartepunt naar de maatschappelijke functie bracht een nieuwe interesse voor sociologie en cultuurfilosofie met zich mee. Studenten aan de TU, en dan met name van de richting Bouwkunde, waren in Ho’s ervaring sterk gericht op de CPN, de Communistische Partij Nederland (die later zou opgaan in GroenLinks). Dat de VU, waaraan Ramdas studeerde, meer ‘van de Frankfurter Schule’ was, leek een verschil in detail – immers beide stromingen stelden de mens centraal en waren kritisch op de macht van de heersende klasse over het volk – maar bood de twee vrienden meer dan genoeg stof om uitgebreid over te discussiëren. Later, na het afronden van zijn studie en zijn (gedwarsboomde) proefschrift, verzamelde Anil een grotere groep mensen om zich heen. Halverwege de jaren tachtig, nadat de gruwelijke decembermoorden in Suriname de optie van terugkeer definitief van de tafel hadden geveegd en veel Surinamers zich gedwongen zagen een leven in Nederland te heroverwegen, sloot Anil innige vriendschap met een groep mensen uit verschillende disciplines, en van verschillende achtergronden, met wie hij nachtenlang dronk en met wie hij vooral onvermoeibare discussies pleegde te voeren. In zijn roman *Badal* vereeuwigde hij de groep zonder veel moeite te doen om de biografische werkelijkheid te camoufleren. In een ongedateerd aantekeningenboekje schetste hij de personages voor het boek, waarbij hij expli-

ciet noteerde naar wie hij hen zou modelleren. Stephan Sanders zou Henry in het boek zijn en Ien Ang werd Madeleine. Hij schreef over deze semifictieve vriendengroep:

[W]at ze bijeen bracht was hun huidskleur en hun ingewikkelde geschiedenis: jonge, gekleurde intellectuelen in een blanke wereld. Werelds, modern en hoopvol: terwijl blanke intellectuelen toegaven aan een subtiële combinatie van zelfbeklag en zelfgenoegzaamheid, koesterden zij nog de hoop dat kunst en wetenschap de beschaving zouden bevorderen, zo niet, tenminste zou redden. (Ramdas 2012: 87)

Hier toonde hij zich een overtuigd kosmopoliet: iemand die in en uit zijn eigen cultuur stapt, en voor wie de mens en het idee van een universele beschaving centraal staan. Kosmopolitisch was het ook in sociologische zin, namelijk dat het welvarende en ambitieuze wereldburgers waren.

De Indonesisch-Nederlandse Ien Ang, thans hoogleraar Cultural Studies aan de University of Western Sydney (Australië), was een van die ‘wereldse, moderne en hoopvolle’ vrienden die in *Badal* werd opgevoerd. Zij herinnert zich de periode goed en herkende hun vriendengroep onmiddellijk in de beschrijving in *Badal*. Toen ze elkaar ontmoetten waren ze ‘jonge dertigers, laattwintigers. Heel erg aan de weg timmerend allemaal, heel ambitieus, absoluut.’ Het ging Anil in haar herinnering erom ‘migrantenintellectuelen’ te ontmoeten; mensen aan wie hij zich intellectueel kon meten en die net als hij een brandende ambitie hadden, én het zelfvertrouwen hadden dat ze iets konden toevoegen aan het klimaat in Nederland. De kosmopolitische inbreng van gekleurde intellectuelen zoals zij, zou het Westen verder vooruit kunnen brengen. In Angs herinnering waren het vooral Stephan Sanders en Anil Ramdas die de overtuiging hadden ‘van, ja, we kunnen die Nederlandse maatschappij gewoon veroveren. Wij zijn degene die Nederland vooruit gaan brengen. Het was echt een soort avant-gardehouding. En ook wel heel erg megalomanisch [sic]. Zo van, dat kunnen we gewoon.’ In plaats van zich kleiner te laten maken door racisme of de afwijzende houding jegens gekleurde

Nederlanders, bliezen ze zichzelf als het ware op tot gigantische proporties. De antiracismebeweging was hun daarbij regelmatig een doorn in het oog. Ze vonden het zonde van hun energie om te klagen over achtergesteldheid of ongelijkheid. Voor hen was het niet moeilijk om over het gevoelde onrecht heen te stappen en zichzelf niet eens zozeer als gelijkwaardig aan witte Nederlanders te stellen, als wel om zichzelf erboven te plaatsen. Ang:

We wisten wel dat we als migranten een bepaalde plaats hadden, maar aan de andere kant waren we niet tevreden over het bestaande discours over migratie, multiculturalisme, antiracisme. Dat soort dingen. [...] Ik denk dat we toen de term 'post-etnisch' hadden bedacht.

'Post-etnisch' als term die omschreef dat ze méér waren dan hun afkomst, zonder de invloed of rijkdom van die afkomst te negeren. Het was hun manier om te putten uit de vele facetten van de wereld die zich in hun jonge leven aan hen had aangediend, daarvan het beste of best bruikbare te selecteren en zichzelf zo als het ware opnieuw uit te vinden.

De ambitie om zowel het kleingeestige Nederland te overstijgen als de fantasieloze antiracisten die alles terugbrachten tot benauwende groepsidentiteiten, werd opgestookt door de grote internationale denkers die ze lazen, en wier ideeën ze tot diep in de nacht met elkaar bespraken. In deze jaren verdiepte zich Anils liefde voor Stuart Hall, de Brits-Jamaicaanse intellectueel die een grote invloed op zijn denken zou hebben, en in wiens carrière hij wellicht een voorbeeld zag van hoe groot en hoe invloedrijk hij zelf zou kunnen worden. Uit het werk van postkoloniale intellectuelen maakten ze al vroeg op dat het postmodernisme een antwoord bood op de ontworteling die ze allemaal op hun eigen manier ervoeren. Anil leek daarbij vooral houvast te zoeken – en te vinden – in theorie. In een interview uit 1990 vertelde hij hoe hij zijn ontheemd-zijn pas kon accepteren nadat hij de gevoelens die erbij betrokken waren, uitvoerig had bestudeerd. Hij vond grip in het sublimeren van zijn emoties:

Ik kon mijn gevoelens verklaren als een vorm van modernisering. Ik begon het werk van Poulantzas te begrijpen. Hij beschrijft op een prachtige manier hoe modernisering monaden creëert: eenheden, los van elke gemeenschap of sociologische entiteit, die een rechtstreekse verbinding met de staat en onderling zuiver zakelijke verhoudingen krijgen. [...] Maar goed, ik vond daar veel van mezelf in terug. [...] Voor het eerst begreep ik waar toe de westerse cultuur leidt en waarom het goed is een zelf, een ik, te creëren en te vervolmaken – zonder overigens vervreemd te raken van je omgeving, want er blijven natuurlijk solidariteitsverbanden bestaan. Je blijft verbonden met een omgeving die eigenlijk de hele wereld behelst. (Bleich 1990: 85)

Toen de journalist opmerkte dat zijn redenering verdacht veel op ‘een nooduitgang’ leek, op een gezochte theoretische oplossing voor een gevoel van verlies, antwoordde Anil: ‘Ja, natuurlijk zal wel.’ Maar, voegde hij eraan toe, hij kon zich er goed in vinden. ‘Het leuke is ook om andere mensen te ontmoeten die met dezelfde ervaringen worstelen, en op dezelfde weg uitkomen. Je herkent veel. Je krijgt een abstract, weifelend, onzeker en misschien nooduitgangachtig beeld bevestigd. En dat geeft een geweldig gevoel van vreugde. Zo gek ben je dus nog niet! Misschien moet je die ontworteling juist bepleiten, misschien is die gemengde ervaring de enige manier om met elkaar te overleven.’ (Bleich 1990: 85)

Hij zocht in de migrantenervaring dus aanwijzingen voor de grotere samenleving. Hij blies zijn ervaring op tot proporties die belangwekkend genoeg waren voor de rest van de omgeving om van te leren. Een migrant zoals hij, iemand die zich volkomen los had gemaakt van een vastomlijnde identiteit en de fragmentatie, of versmelting, van identiteiten heeft verinnerlijkt, beantwoordde in zijn ogen ‘geheel aan het postmoderne beeld van wat de mens moet zijn’. (Bleich 1990: 86) Het was een mensbeeld dat goed paste bij het idee van de postkoloniale schrijver als iemand die zowel binnen als buiten is; iemand met meerdere loyaliteiten die daarom in geen enkele identiteit opgesloten kan worden. ‘Ik denk ook dat je pas intellectueel of wijs kunt zijn, wanneer je die laatste verankering in een bepaalde gemeenschap zo-

danig kunt relativieren, dat die haar betekenis verliest. Dan kun je jezelf parodiëren, jezelf met ironie bekijken, dan kun je spelen.’ (Bleich 1990: 86)

Het is opvallend dat Anil in dit interview sprak over ‘spelen’. Hij lijkt ermee te bedoelen dat een speelse benadering van bestaanskwesties, de beste benadering was. Maar spelen is ook: toneel spelen. Jezelf een rol aanmeten waarvan je denkt dat die gepast is, of waarvan je denkt dat deze van je verwacht wordt. Het zou een terugkerend thema zijn in zijn leven, beginnend misschien wel bij de invloed van Bollywood op zijn vorming; de rollen die aan mannen, zoons, echtgenoten werden toebedeeld. De verwachting van grote successen die altijd direct onder de oppervlakte schemerde. Of, zoals zijn vriendin Maltie Punwasi zei:

Je bent alleen een goede Hindostaan als [...] je aan je cultuur meedoet. Maar wat is onze cultuur? Onze cultuur is een droomwereld. Waar iedereen in en naar wil leven. Kijk maar naar Suriname of hier, dat is een soort Bollywoodgebeuren dat, zeker in Anils maar ook in mijn tijd, onze droomwereld werd.

Een gedroomd wereldbeeld paste bovendien goed in het meritocratische vertrouwen dat Anil als twintiger aan de dag legde. Immers, wie gelooft dat hard werken altijd beloond wordt, hoeft er alleen maar de schouders onder te zetten en dan komt dat gedroomde bestaan vanzelf binnen handbereik. Ien Ang herinnert zich dat ze er toentertijd al haar bedenkingen bij had. Ze was het eens met Stephan en Anil wanneer zij benadrukten dat individuele vrijheid het allerhoogste goed was, en dat nergens anders in de wereld zozeer de gelegenheid werd geboden om die vrijheid te bereiken, als in het Westen. En ja, ze wilden allemaal die ruimte om zichzelf uit te drukken als individu, en niet als Marokkaan, Jamaan, Chinees of Surinamer. Maar het optimisme waarmee Anil dit idee benaderde, ontbrak haar enigszins. ‘Een van de dingen die Anil altijd zei, zoals ik het me kan herinneren, was: we zijn gewoon Nederlanders. We kunnen meer Nederlands dan de

Nederlanders zijn. [...] Zelfs in die tijd vond ik het wel een beetje, nou... je wil dat wel zijn, maar je kan het feit dat je migrant bent niet overkomen. De maatschappij ziet je wel gewoon op die manier. En je wil dan wel zeggen dat je meer Nederlands bent dan de gemiddelde Nederlander, maar zo zien de Nederlanders jou niet.'

Ze zou later wellicht gelijk krijgen in haar observaties dat een zelfbeeld, hoe sterk ook beargumenteerd, niet altijd strookt met de perceptie die anderen van je hebben. En dat het door anderen opgelegde beeld misschien wel zwaarder zou kunnen gaan wegen dan hoe men zichzelf ziet. Maar het waren de late jaren tachtig, en de jonge intellectueel Anil was bevangen door een onverwoestbaar optimisme en vertrouwen in zichzelf en in de maakbaarheid van het leven. In de kritische vriendengroep die hij had opgebouwd in Amsterdam vond hij een veilige omgeving waaraan hij zijn geest kon scherpen en waarbinnen hij zijn retorische trucs perfectioneerde. Hij leerde hoe comfortabel en vanzelfsprekend het centrum van de discussie voor hem voelde – juist als het in een groep van bovengemiddeld intelligente mensen was. Zijn vrienden, die later in samenstelling en personen zouden veranderen, boden hem daarbij een toevoeging aan het idee van thuis dat hij had meegenomen uit Suriname. Was hij bij zijn familie – zijn vrouw, zijn ouders, zijn broers en zussen, Emile – als vanzelfsprekend thuis, hier, tussen zijn zelfgekozen vrienden kwam hij intellectueel thuis. Dat Nederland hem dat bood, meer dan Suriname waarschijnlijk had kunnen doen, voedde zijn vertrouwen en zijn optimisme dat hij in dit land wel degelijk zijn plek zou kunnen vinden.

6

Kanonschoten in de ochtend

Het is ver over twaalf 's nachts. We gaan. Rijden Suriname in. Warm, vochtig, verbazingwekkend. Ik hou van dit land, godverdomme.

Anil Ramdas

'Ik hou van dit land, godverdomme,' schreef Anil toen hij en Chandra in januari 1980 voor het eerst sinds hun vertrek uit Suriname weer terugkeerden.¹ Een liefdesverklaring en een vloek in één. Het zou een volmaakte samenvatting zijn van de manier waarop het land altijd in hem zou bestaan; als een plek om van te houden, en een plek om te vervloeken. Wat hij nog niet wist toen hij de hartenkreet in zijn dagboek neerschreef, was dat hij een paar weken later getuige zou zijn van een belangrijk historisch moment: een gebeurtenis die het besef zou inluiden dat de plaats die hij had verlaten in 1977, nog geen drie jaar later al niet meer dezelfde was.

Het land was na het afscheidsgeschenk ter waarde van 3,5 miljard gulden in een neerwaartse spiraal van corruptie en politiek gekonkel gevangen geraakt. De verregaande onvrede in de samenleving hierover zou grote gevolgen krijgen. Voor Anil en Chandra moest het op dat moment op zichzelf al een belangwekkende onderneming zijn geweest om voor het eerst naar hun geboorteland terug te keren. Chandra, toen pas negentien jaar oud, zou haar ouders en zusjes weerzien, en Anil, 21, zijn moeder en de kinderen die bij haar waren achtergebleven. Een spannend weerzien, waarbij wellicht grote verwachtingen meespeelden. Hoop over wat ze er zouden aantreffen, en hoe vertrouwd het allemaal weer zou aanvoelen. Nederland had twee jaar eerder een paradijs van beschaving geleken, maar nu ze er woonden,

beseften ze dat het leven er lastig kon zijn en dat de beschaving die Anil aan 'de' Nederlanders toedichtte, niet alomtegenwoordig was. In een interview in 1990 vertelde hij over het moment dat hij zijn onschuldige vertrouwen in de Nederlandse beschaving verloor. Op een Leids treinperron was hij er getuige van geweest dat een man zonder duidelijke aanleiding door een groep jongens in elkaar werd geslagen. 'Ik begreep dat ik weinig van Nederland wist en ik vroeg me af welke andere geheimen ik nog niet kende.' (Bleich 1990: 83) De gebeurtenis zette niet alleen Nederland voor Ramdas in een ander licht, ook Suriname begon hij op een andere manier te bekijken. Te waarderen, misschien zelfs.

Aanleiding voor hun reis was Anils kandidaatsscriptie. Hij wilde daarin de bebouwing van Nieuw-Nickerie onderzoeken. Tegelijkertijd kreeg hij nu de kans om zijn moeder en de rest van zijn familie te bezoeken. De reis werd nauwkeurig gepland, gezien de aantekeningen in zijn agenda van 1979/1980. Er was een waslijst aan dingen die moesten worden gedaan en moesten worden gekocht voordat de reis naar het land van herkomst aan kon vangen. De agenda van dit jaar staat vol met doorgestreepte taken: 'NBBS Reisverzekering, geldzaken (ponden, cheques) regelen, naar Tropenmuseum boeken terugbrengen, kado voor mommie, mousi, oma, pa, foto/diarollen kopen' et cetera.² Hij berekende de reis, en overwoog welke optie het goedkoopst was. Over de KLM – die waarschijnlijk rechtstreeks op Paramaribo vloog – noteerde hij met twee uitroeptekens erachter dat deze zes dagen in de week vloog. Waarschijnlijk was deze vlucht duurder dan de alternatieven die hij verder uitwerkte.³ Het werd uiteindelijk een reis naar Londen,⁴ waar hij eerst een vriend opzocht aan 85 Trentham Street, vervolgens Chandra – die een paar dagen later kwam – opving in de Earl Spencer Pub in Wandsworth op zaterdag 22 december 1979.⁵

Na het korte bezoek in Londen vlogen ze naar Barbados, waar ze overstapten op een vliegtuig naar Guyana. Daar, in Georgetown, begon het laatste staartje van hun lange reis naar Paramaribo.

Tijdens zijn verblijf in Suriname hield Anil een in groene zijde gebonden dagboek bij. Hoewel hij later zijn hele leven notitieboekjes

zou hebben – en bewaren – is dit dagboek een zeldzaamheid. Hij noteerde zijn indrukken erin en hoewel de beschreven pagina's spaarzaam zijn – hij leek geen natuurlijke affiniteit te hebben voor het bijhouden van een dagboek – was wat hij opschreef zeker waardevol. Het geeft een inkijkje in de ruwe Ramdas; zijn manier van kijken en schrijven voordat hij zijn teksten zou polijsten tot ze de volmaakte dichtheid van argumentatie en stijl hadden waarmee hij furore zou maken. Bovendien biedt het dagboek inzicht in hoe het voor hem was om voor het eerst terug te komen in het land dat hij had verlaten. Op 16 januari schreef hij:

Een beetje laat. Maar de energie liet het niet toe. Een onvoorstelbare loomheid slaat toe bij een toenemende strakte van een warme zon. De reis van Amsterdam naar London [sic], van London naar Paramaribo via Barbados, Port of Spain en Georgetown, (met als gevolg dat we onze koffers kwijt raakten) zal ik een andere keer beschrijven. Hier en daar liggen daar nog aantekeningen over.⁶

De observatie die hij later neerschreef, is verrassend ongepolijst. Vermoedelijk had hij het overgenomen van losse aantekeningen die hij had gemaakt over dat eerste moment van weerzien met zijn land, met zijn familie:

Het is ver over twaalf 's nachts. We gaan. Rijden Suriname in. Warm, vochtig, verbazingwekkend. Ik hou van dit land, godverdomme. Kijk, Chan, echte huizen. Door de stad. Onbeschrijfelijk. Geen verkeer, veel licht, het bekende Paramaribo. Thuis, even opgewonden. Voor mij wel warm. Omhelzingen. Mommie, Kawita. Binnen. Sherry drinken. Huis bewonderen. Er is veel veranderd. Beter, mooier, moderner. Alles ziet er keurig uit. We gaan ook naast. Ook al beter, keurig; Bewonderen. Halfdronken. Moe slaap alcohol opwinding enthousiasme weerzien zweet. Suriname.⁷

In zijn woorden klinkt ontegenzeggelijk zijn affectie voor het land door; het duizelde hem van de indrukken, de herinneringen die de geuren en de vochtige warmte oproepen, de liefde van zijn familie, de

bevestiging dat het hun goed ging. Het leek misschien wel alsof hij precies op de plek binnenliep die hij had willen weerzien; vertrouwd omdat het was zoals hij het zich herinnerde, maar ook vernieuwd en verbeterd omdat vooruitgang altijd al de bedoeling was geweest. Was dat misschien ook de reden geweest om Nickerie te kiezen als onderwerp van zijn kandidaatsscriptie? Hij ging ervoor terug naar de plek van zijn vroegste jeugd, de plek die hij later zou omschrijven als een kalme, overzichtelijke omgeving waarin hij vanzelfsprekend op zijn plek was geweest. Nu zou hij ernaar terugkeren als onderzoeker in opleiding en de kennis die hij had opgedaan toepassen. Niet alleen toepassen, maar zelfs gebruiken om de situatie te verbeteren.

Terug naar Nickerie

‘De nederzetting “Nieuw Nickerie” is de hoofdplaats van één der negen districten van Suriname.’ Zo begon Anil zijn kandidaatsscriptie in een nogal schools taalgebruik. Hij oefende dat jaar met zijn schrijven, en moest nog duidelijk zijn eigen stem vinden. Dat hij wel al interesse had in het vinden van een journalistieke stijl, blijkt uit de aantekeningen in zijn agenda. Daarin schreef hij dat hij de School voor Journalistiek in Utrecht had gebeld. Van onderwijscoördinator Jan de Vos hoorde hij dat het ‘[n]iet mogelijk [was] Journalistiek als bijvak te doen. Wel mogelijk om een beetje journalistieke vaardigheid op te doen door mee te draaien in bepaalde werkgroepen als gast gedurende bepaalde trimesters, die bepaalde onderwerpen/thema’s bestuderen.’ Waarschijnlijk was hij daarom doorverwezen naar het Instituut voor Perswetenschap, waarvan Anil noteerde dat ene F. Kempers een cursus Wetenschapscorrespondentie aanbood.⁸ Hier kon men ‘leren Wetenschappelijke taal om te zetten in dagelijkse’,⁹ iets wat Anil later op verschillende manieren zou doen. In zijn kandidaatsscriptie zou hij nog een schoolse, bijna brave stijl aanhouden. In zijn dagboek is echter te zien dat hij zich oefende in het kijken, daarbij betekenis zoekend in de details, of de persoonlijke verhalen:

Half slapend luister ik naar de geluiden die in dit vervallen goedkope hotelletje worden voortgebracht. Slaande deuren, stemmen, radio's, gelach, en de voetstappen op de nu reeds zanderige gang van de oude priester. Genietend van deze randtoestand probeer ik mij de actieve buitenwereld voor te stellen. De alles scheppende en vernietigende zon, de duizenden, miljoenen minuscule door de wind opgewaaide zanddeeltjes, de stille, oude, karakterloze houten bouwsels, de hemel en aarde trotserende bomen, de grote auto's en blote voeten: de drukke markt waar de huisvrouwen dubbeltjes en stuivers verzamelen in ruil voor tropische vruchten, zittend op de grond met hun waar op een plastic lakentje.¹⁰

Het fragment geeft een intiem inblik in Anils nog te vormen schrijverschap. Hij oefende met stijl en metaforen, herhaalde soms observaties die hij de moeite waard vond. Ook is hier te zien hoe hij naar de wereld keek; als een toneel met personages die min of meer overwelddigd zijn door de grote wereld. Het leest als een vooruitblik op de observaties die hij later zou opschrijven als *NRC*-correspondent in India. Tegen het decor van een 'alles scheppende en vernietigende zon' en 'door de wind opgewaaide zanddeeltjes' bewegen zich de kleine straatverkopers die hier al typisch zijn voor de figuren die hij later in zijn journalistieke werk zou opvoeren. Ogenschijnlijk onbeduidende mensen werden in Anils werk personages aan wie hij hoop kon toedichten, of die juist de verbeelding waren van het grote onrecht of het grote lijden in de wereld.

Ook waren hier al de opsommingen te onderscheiden ('Slaande deuren, stemmen, radio's, gelach...', 'stille, oude, karakterloze houten bouwsels') die typerend zouden zijn voor zijn latere stijl. Iets anders wat opvalt: de werkelijkheid was nooit ver weg. Of, anders gezegd, kijkend naar wat zich aan hem aandient, probeerde Anil iets te zeggen over het grotere geheel. Fictie was dan het invullen van de leemtes, van wat hij niet kon weten, maar wel kon interpreteren. Uit een langer dagboekfragment doemt een beeld op van een jongen die alles om hem heen observeert, er betekenis aan toedicht, en terwijl hij dat doet op zijn beurt door de omgeving wordt ingeschat (en misschien te licht wordt bevonden):

Ik zucht op het harde bed met het vuile laken. Mijn geest is klaar wakker, het lichaam laat op zich wachten. Genietend van deze randtoestand denk ik aan de dingen die vandaag zullen gebeuren. Vaste onderdelen zijn de alles scheppende en vernietigende zon, de duizenden, miljoenen minuscule zanddeeltjes die in de zweetdruppels proberen op te lossen en zich hechten aan lijf of katoen, de stille oude karakterloze houten bouwsels, de hemel en aarde trotserende bomen de grote auto's en blote voeten.

Maar daar wen je aan. Je went aan alles. Ook aan de misdaad die de gemeenschap pleegt door een weerloos meisje tot prostitutie te veroordelen alleen maar omdat ze haar armoede zat was en zwichtte voor de geneugten van de welvaart. Je vergeeft tenslotte iedereen, de dief, de pooier, de douaneambtenaar, de politieagent, omdat je per slot van rekening even machteloos staat tegenover hen als tegenover je eigen oncontroleerbare stoelgang of orgasme.¹¹

Het stuk eindigt met Anils interpretatie van hoe hij, of het personage waarin hij zichzelf heeft gegoten, door de anderen gezien wordt:

Eenmaal op straat met mijn bruine schooltas onder de arm word ik kritisch opgenomen door de genoemde wezenloos en verveeld voor zich uit starende gasten op het balkon. Ze kijken elkaar aan met een blik van wederzijdse verstandhouding: die rare knul die altijd zo gehaast rond rent met zijn boeken en z'n tas, die nooit tot iemand spreekt maar wel aandachtig alle gesprekken afluistert, die misschien niet onknop is doch een hoge mate van vrouwenschuwheid vertoont, die nooit gezellig met de rest lekker komt zuipen in de bar maar altijd een blikje bier koopt en wegloopt. Platgewalst door deze indrukken loop ik zonder om te kijken in de richting van het centrum.

Hij mag de twee andere gasten 'wezenloos en verveeld' vinden, maar zij vinden hem op hun beurt vreemd en niet op zijn plek. Hij is hier de onaangepaste vreemdeling die nooit eens een praatje aanknoopt, of gezellig een biertje meedrinkt. Hij is de merkwaardige buitenstaander die wel kijkt, maar zich niet laat zien.

Of de notitie waarheidsgetrouw is, doet er niet toe. Misschien was

het een vroege oefening in zelfrepresentatie, en probeerde hij uit in hoeverre het postuur van de schrijver als buitenstaander hem zou passen. Ook werpt het vragen op over hoe graag Anil als buitenbeentje gezien wilde worden. Want hij was wel degelijk ‘Surinaams’ genoeg om aansluiting te vinden, als hij dat had gewild. Misschien dat hij in werkelijkheid wél een biertje was gaan drinken met de andere hotelgasten, en dat daaruit interessante of gewoon gezellige gesprekken ontstonden, die niet bijdroegen aan het beeld dat hij had van hoe iemand als hij – een schrijver in spe, een onderzoeker – zich zou moeten gedragen. En liet hij ze daarom in deze schrijfoefening buiten beschouwing. Wat opvalt is dat hij in zijn dagboek aantekeningen geen heimwee toont, en ook geen herinnering en jeugdsentiment, naar het Nickerie dat hij kende uit zijn kinderjaren. In zijn werk zou hij later regelmatig¹² terugkeren naar de ‘serene momenten van geluk’ (Ramdas 2009: 117) die hij er beleefde, maar in zijn dagboek aantekeningen was zijn houding naar de omgeving die hem deels gevormd had, in 1980 al vrij afstandelijk.

Ontrederde arbeiders

De toon die hij in zijn scriptie gebruikte, verschilde enigszins van die in zijn dagboek. Vanzelfsprekend was hij in de scriptie minder zoekend, maar zijn stijl is alsnog redelijk soepel. Opvallend is dat Anil net als in zijn persoonlijke overpeinzingen, ook in zijn scriptie oog had voor de ‘gewone’ man en vrouw. Het doel van het onderzoek was om inzicht te krijgen in de specifieke problematiek van het district Nickerie. De hoofdstad beschreef hij als een aangename plaats, waar fraaie woningen herinnerden aan koloniale rijkdom en waar statige waterlelies op het kanaal dreven, met aan ‘weerszijden fiere koningspalmen zoals die alleen in de tropen voorkomen’. Maar wie verder de stad introk, kreeg al snel ‘in de gaten dat er iets mis is’.¹³ In Nickerie, een plek die ooit als veelbelovend werd gezien, leefde een belangrijk deel van de bevolking onder de armoedegrens. In zijn sociaalgeografische onderzoek naar de redenen hiervoor¹⁴ stelde hij de misstanden aan de kaak waarmee ‘deze ontrederde, bezitloze arbeiders’ gecon-

fronteerd werden. Zijn perspectief was uitermate geëngageerd, bijvoorbeeld in zijn conclusie dat: ‘Het “vrije spel der maatschappelijke krachten” op het platteland [werd] verloren door de kleine boeren en in de plaatselijke stad door het proletariaat.’ (Ramdas 1980: 111)

Kritiek op Nederland en het Nederlandse perspectief had hij ook. Over de arbeidsverhouding tussen de arbeiders op de rubberplantages werd vanuit het gezichtspunt van de werkgever geschreven dat men van het salaris prima kon rondkomen. Anil wees daarentegen op andere lezingen, vanuit het perspectief van de *balata bleeders* zelf. Hij noemde daarbij ook Anton de Kom, de auteur van *Wij slaven van Suriname*, die een rechtstreeks verband legde tussen de slavernij en de ‘dwangvoorschriften’ waaronder de arbeiders zwoegden. (Ramdas 1980: 31-32)

Hier tekende zich een van Anils vele perspectiefwisselingen af. In Suriname, zo zou hij tien jaar later in een interview vertellen, zag hij voorheen ‘ruwheid en barbarisme’. Toen hij in 1977 vertrok naar Amsterdam had hij een geïdealiseerd beeld van Nederland als een land vol ‘ontzettend slimme en belezen mensen’. (Bleich 1990: 83) Tegenover de – in zijn ogen – ruwe Surinaamse samenleving was Nederland een verademing. Maar toen hij zich realiseerde dat Nederland óók grof kon zijn, ook ruw en gewelddadig, loste zijn droombeeld abrupt op.

Zijn beeld van Suriname maakte een omgekeerde ontwikkeling door. Toen hij er in 1980 naar terugkeerde, vond hij de ‘ruwe’ manier van omgaan met elkaar ‘begrijpelijker, verklaarbaar. Ik zag het niet langer als typisch Surinaams, maar als gevolg van kolonialisme en imperialisme.’ (Bleich 1990: 83)

Hij wisselde daarmee niet zozeer het ene perspectief voor het andere in. Eerder voegde hij steeds een andere manier van kijken toe – daarmee zijn blik op de wereld verrijkend.

De coup

In de vroege ochtend van 25 februari 1980 voer een patrouilleboot de Surinamerivier op. In de stilte van de aanbreekende ochtend werd vanaf die boot het hoofdbureau van de politie in brand geschoten.

Het houten gebouw vatte meteen vlam. Twee mensen die op dat moment in de cel zaten, stierven in de vuurzee die ook een aantal naastgelegen gebouwen vernietigde. In de loop van de dag werden meerdere belangrijke gebouwen bezet: het post- en telegraafkantoor, het parlement, radiostations en de krantengebouwen. Na een paar uur werd duidelijk wat er aan de hand was; een groep van zestien militairen, onder leiding van de voormalig militair sportinstructeur en thans sergeant-majoor Desi Bouterse, had de regering omvergeworpen. Vijf mensen kwamen daarbij om, een onbekend aantal raakte gewond.

Anil lag die ochtend te slapen in zijn bed in het huis van zijn moeder. Hij maakte van die dag geen aantekeningen, in elk geval niet in het groene dagboek dat hij die maanden bij zich droeg. Hij noemde de coup of zijn ervaring ermee ook niet – of slechts zijdelings – in de kandidaatsscriptie die hij een paar maanden later, in december 1980, inleverde. Waarschijnlijk was hij eerst verrast, zoals de meeste mensen in Nederland én in Suriname, en bekeek hij de situatie daarna afwachtend, in de wetenschap dat hij familie en vrienden had in Suriname die rechtsreeks onder invloed stonden van de machtswisseling. In zijn terugblik op de roerige periode rondom de staatsgreep schreef oud-minister Jan Pronk over de eerste, schijnbaar bedaarde reactie van de Surinamers: ‘De bevolking reageerde gelaten, afwachtend, niet afwijzend. Men was niet uitgelaten, niet uitgesproken enthousiast. [...] Men bood echter geen verzet, misschien omdat men van het verdreven regime weinig meer verwachtte, maar ook uit vrees. De meeste mensen keken de kat uit de boom.’ (Pronk 258)

Het was het publiek niet meteen duidelijk wat de coupplegers wilden. Dat kwam ook omdat de militairen zelf geen vastomlijnd plan hadden. De aanleiding voor de coup was dan ook eigenlijk niet meer geweest dan ‘een uit de hand gelopen arbeidsconflict’, zoals Pronk het noemde. (Pronk 254) Het was het gewelddadige resultaat van de spanningen die in het leger waren opgelopen. Een jaar eerder, in 1979, had een aantal militairen uit onvrede over hun arbeidsvoorwaarden en loon een vakbond opgericht (de BoMiKa, Bond van Militair Kader). Legerleider Elstak verbood de bond, waarna de regering-Arron de

politie afstuurde op de demonstrerende en ongewapende militairen. Wat volgde was de bezetting van een kazerne door de leden van de verboden vakbond. De legerleiding reageerde daarop door drie Bo-MiKa-bestuursleden voor de krijgsraad te dagen op grond van verdenking van militair oproer. Op 26 februari 1980 zou de raad uitspraak doen, en verwacht werd dat de drie bestuursleden schuldig bevonden zouden worden. Daarom besloot een aantal militairen, onder leiding van Desi Bouterse die voorzitter van de vakbond was, om de nacht voorafgaand aan de uitspraak, wanneer niemand het verwachtte, de regering omver te werpen. Er was geen sprake van een revolutie, en aan de actie lag bepaald geen politieke ideologie ten grondslag. Volgens Jan Pronk was de Nederlandse overheid dan ook volledig verrast door het gebeuren. Men was zich er terdege van bewust geweest dat jonge, arme naties een zeker risico lopen om slachtoffer te worden van een staatsgreep. Men had rekening gehouden met een aantal scenario's, maar Suriname had geen ervan doorlopen: er was geen interne strijd die voornamelijk gericht was op macht, zoals in Paraguay, geen etnische burgeroorlog zoals in Sudan, geen complexe sociaal-economische tegenstellingen, zoals in Guatemala, geen linkse staatsgreep (Cuba) maar ook geen rechtse (Chili). Wat het dan wel was? In zijn boek over de opkomst van Desi Bouterse wijst historicus Pepijn Reeser erop dat de staatsgreep voortkwam 'uit gekwetste trots en de gedachte dat alles beter zou gaan als de falende politiek buitenspel werd gezet'. (Reeser 168)

Geen ideologie, dus. En geen plan, anders dan dat men het reilen en zeilen in het Surinaamse leger naar eigen hand wilde zetten, en dat men de zittende orde die een andere mening toegedaan was, een lesje wilde leren.

Deze lezing komt overeen met de manier waarop Anil zijn ervaring van die bewuste februaridag in 1980 verwoordde. Hij schreef er bijna twintig jaar later over in *Paramaribo, de vrolijkste stad in de jungle*. Het is onduidelijk in hoeverre de herinnering aan dat moment gekleurd werd door de kennis die hij inmiddels had (de decembermoorden hadden toen immers al plaatsgevonden – waarmee het gevaar van

Bouterse evident was geworden). Zijn verslag leest als een hoofdstuk uit een avonturenroman:

De volgende ochtend, vlak na zonsopgang, kwam Emile mijn kamer binnenstormen, alsof hij mijn koffiejongen was. Hij beweerde dat er iets gebeurde in de stad, en inderdaad hoorde ik kanonschoten. Maar die hoor je wel meer, op verjaardagen van leden van de koninklijke familie van Nederland – dat Suriname intussen al 5 jaar onafhankelijk was, was me in die vroege uren ontgaan. [...] Hij had een vriend gebeld die ons met een auto kwam halen. Ik wankelde het bed uit en stapte ongeschoren en ongewassen in de auto. Ze deden maar. De stad bleek een chaos van rennende en schreeuwende mensen en niemand die wist wat er aan de hand was, behalve dat er geschoten werd bij de Heiligenweg. Die weg konden we met de auto niet bereiken, het laatste deel legden we te voet af, Emile door zijn sensatiezucht in alle staten. Toen zagen we het. Vanaf de rivier werd met kanonnen geschoten op het politiebureau, dat voor onze ogen in brand vloog. Op de grond, waar normaal de bussen stopten, lagen her en der lijken. In de toekijkende menigte herkende ik een blanke vriend uit Nederland die kort en bondig uitlegde dat de militairen bezig waren de regering weg te schieten en het land over te nemen. Het woordje staatsgreep was nog geen gemeengoed. Hij was amper uitgesproken of hij werd aangevalen door een meute zwarte jongens, die deze enige blanke jongen in elkaar sloegen. En Emile, mijn held, greep in en verjoeg de geweldenaars. Tegen mij zei hij dat het voor mij ook beter was naar huis te gaan; In de stad waren er op dat moment inderdaad alleen creoolse schoffies en het plunderen van de winkels was al begonnen. Ik liep naar huis, een weg van meer dan vijftien km in een stad van rondrennende vrouwen, brekend glas en lacherigheid. Dat is wat me nog het meest is bijgebleven: de lacherigheid. Niemand wist wat een staatsgreep was, nota bene gepleegd door jonge jongens die amper hun mulo hadden gehaald. Maar de militairen hadden wel een draaiboek: een persverklaring waarin de woorden ‘nooit ofte nimmer’ veelvuldig voorkwamen. Plunderaars en allerhande kleine boefjes werden voor het oog van de camera in het kampement afgeranseld, er moest immers orde worden gebracht – in een chaos die de militairen zelf hadden gecreëerd, maar zo gaan die dingen. (Ramdas 2009: 179-180)

Een hoofdstuk uit een avonturenroman, dus. Waarbij nog maar de vraag is wat Anil hiervan werkelijk had meegemaakt, en wat hij voor de smaak had toegevoegd. Het politiebureau werd immers 's ochtends vroeg onder vuur genomen. Was Anil toen al op straat? En hoe toevallig was het dat hij juist op dat moment aan de Waterkant bij het politiebureau stond en kon navertellen dat deze 'voor onze ogen in brand vloog'? Van de Waterkant naar zijn moeders huis in Beniespark, waar hij toen logeerde, meet het hemelsbreed zo'n 5 kilometer. Zijn tocht naar huis, die hij beschreef als 'een weg van meer dan vijftien km in een stad van rondrennende vrouwen, brekend glas en lacherigheid' was dus in elk geval voor wat betreft de afstand aanzienlijk overdreven. Ook de beschrijving van de lijken die her en der bij de bushaltes lagen, lijkt gezocht. De vijf dodelijke slachtoffers die die dag vielen waren de luitenant die de Memre Boekoekazerne bewaakte (hij werd van achteren doodgeschoten door een couppleger), een politieagent die polshoogte kwam nemen, een militair die het wapendepot bewaakte en twee gevangenen die in de cel zaten toen het politiebureau afbrandde. Van lijken 'her en der' op straat was geen sprake.

Dat er niet letterlijk een bende woestelingen door de stad was getrokken, willekeurig (burger)slachtoffers makend, zoals Anil het later zou neerschrijven, was niet wat hij twintig jaar later wilde vertellen. De militairen waren juist doelgericht bezig de belangrijkste punten in de stad te overmeesteren en bemoeiden zich (nog) niet met de burgers. Maar van chaos was wel degelijk sprake. Niemand wist wat er precies aan de hand was, terwijl het ene na het andere gebouw werd ingenomen en de acties van de militairen soms erg willekeurig leken te zijn.

Na de coup werd de leiding van het land (militair, politiek en bestuurlijk) door de Militaire Raad overgenomen. Het begon griezelig veel op een land in oorlog te lijken door de prompt ingestelde avondklok, die burgers verbood om zich vrijelijk op straat te begeven, én door de alomtegenwoordige aanwezigheid van gewapende militairen die nu ook de handhaving op straat van de politie over hadden genomen. Wie van de chaos gebruikmaakte om winkels te plunderen, werd door

soldaten opgespoord en openlijk afgeranseld. Dit moest duidelijk maken dat er met de nieuwe machthebbers niet te sollen viel, en dat de militairen geenszins van plan waren om het land in handen van boeven en opportunisten te laten vallen. Sommigen vonden dat het een teken was dat de leiding van het land bij een gedisciplineerd militair apparaat in goede handen was. Maar in de weken die volgden kon iedereen in Paramaribo een groep overmoedige soldaten tegenkomen, vol branie en overtuiging omdat ze hadden gedaan wat niemand – zij zelf in de laatste plaats – voor mogelijk had gehouden: een officieel ingestelde regering omverwerpen. Wie maakte hun nog iets? Veel Surinamers hadden vernederende ontmoetingen met jonge, overmoedige en machtswellustige soldaten. Ook Anil ontkwam er, in de dagen na de coup, niet aan:

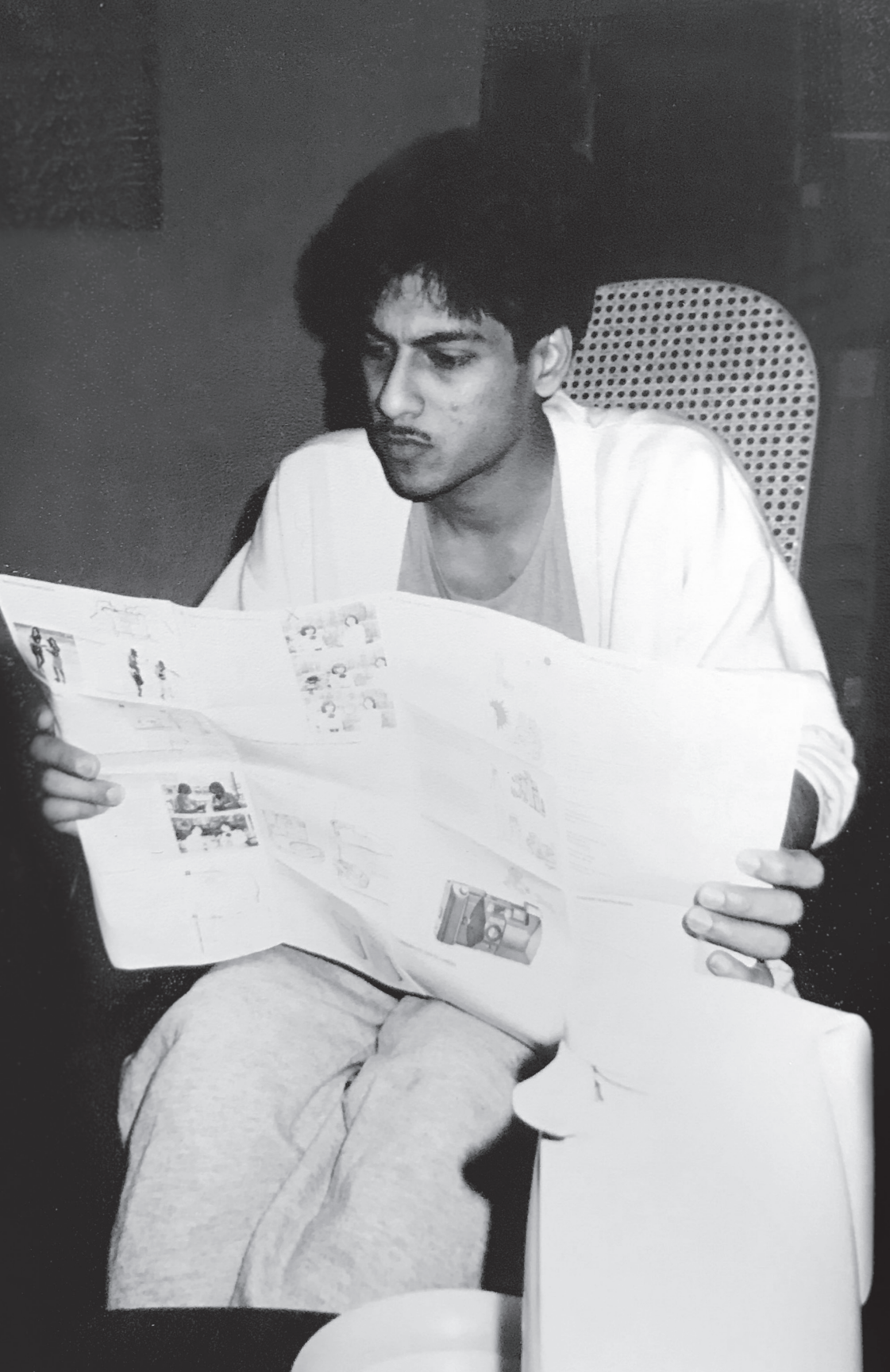
Ik [...] wandelde op de tweede of derde avond tegen een uur of acht naar de winkel. Bij terugkeer hoorde ik een busje achter me komen, wat me op dat moment nog niet verbaasde. De winkel was ook gewoon open geweest, het leven gaat door. Maar het busje stopte achter mij en bleek vol te zitten met heel jonge soldaten met enorme machinegeweren. Net als in een film werd ik tegen de bus geduwd en gefouilleerd, mijn bezittingen (twee flessen cola, een fles bier en kleingeld) werden ‘geconfisqueerd’, zoals de soldaten dat zeiden, terwijl ik ervan overtuigd was dat niemand in dat busje dat woord had kunnen spellen, en ik werd gesommeerd naar huis te gaan. Nee, niet wandelend, maar rennend, met het busje op mijn hielen en de schaterende soldaten die zich tegoed deden aan mijn cola en bier.

Dat was dus de avondklok. Dit was dus een militaire staatsgreep. (Ramdas 2009: 180-181)

Deze concrete historische gebeurtenis leefde door in zijn herinnering, en hij gebruikte hem om het persoonlijke, politiek te maken. Het bijna filmisch navertellen van wat hem overkwam, waarbij sommige dingen net iets dikker werden aangezet, had méér dan alleen de functie van een ‘mooi’ verhaal te vertellen. Het was een manier om het verleden – dat wat verloren was geraakt – terug te brengen door het tot leven te laten komen bij de lezer. ‘Het delen van de persoonlijke

herinnering is daarom een sociale, en in ruimere zin een politieke daad,' legde hij zijn poëtica later aan zijn lezer uit. 'Het is de taak, de verantwoordelijkheid, de heilige plicht van deze schrijvers om steeds weer op en neer te reizen van het heden naar het verleden, steeds weer een bezoek te brengen aan dat vaderland in het eigen hoofd of in het hoofd van anderen, en ons te vertellen wat men gevonden of verloren heeft.' (Ramdas 1993a: 29)

De wereld die Ramdas in februari 1980 leek te verliezen, was misschien de wereld die hij had achtergelaten en die in hoog tempo aan het verdwijnen was. Een plek die weliswaar niet zonder fouten was, en die hij veelvuldig en hartstochtelijk zou bekritisieren, maar die bij zijn vertrek in '77 nog niet reddeloos verloren was. Het was een plek waar naar hij tot dat moment nog vast van plan was terug te keren. Zijn kandidaatsscriptie was een van de vele stappen in die richting geweest; terug naar huis, met de kennis uit het verre buitenland, om die plek in al zijn onvolkomenheden beter te maken, verder te brengen. Die ochtend in 1980 werd echter wel duidelijk dat Suriname in die paar jaar dat Anil weg was, ongemerkt en onherstelbaar veranderd was. De plek die zo levendig in zijn herinnering bestond, zou voor altijd verloren blijken.

7

Nieuwe focus: Nederland

...alleen degene die de eigen cultuur verloochent, kan ooit een intellectueel zijn.

Anil Ramdas

In het jaar waarin Anil zijn kandidaatsscriptie afschreef, probeerden Nederland én Suriname te begrijpen wat de militaire coup van 25 februari betekende voor de toekomst van het land. In Anils bibliotheek is een merkwaardig boek bewaard gebleven dat kort na de coup uitgegeven lijkt te zijn. Het draagt de lange titel *Suriname in ontwikkeling (foto's spreken de waarheid). 25 februari 1980. De Revolutie*. Het jaartal van uitgave ontbreekt, maar de militairen over wie wordt geschreven, worden met hun leeftijd aangegeven dus het is eenvoudig terug te rekenen dat het kort na de coup werd samengesteld.¹ De schrijver en uitgever, Jul. M. Dubois, staat uitgesproken sympathiek tegenover de coupgelegers. In de inleiding schrijft hij: 'Als Surinamer en fotograaf, ben ik zeer vereerd dat mij de mogelijkheid is geboden dit zeer uniek fotoboek met betrekking tot de machtsovername van Suriname te publiceren.'

Bij de nogal verontrustende foto's van verdachten die soms in niets meer dan hun onderbroek gedwongen zijn om languit in het gras in de brandende zon op hun 'verhoor' te wachten, of van verdachten die aan hun haar omhooggetrokken worden, schrijft Dubois: 'Op de bijgaande foto's worden de misdadigers verhoord en tot spreken gedwongen.' (Jul. M. Dubois 75)

In het boek bewaarde Anil losse vellen papier met daarop keurig uitgeknipte en met stukjes plakband vastgemaakte artikelen die in

maart 1980 in de Nederlandse media waren verschenen. In het boek zelf maakte hij aantekeningen bij de foto's. Hij probeerde te begrijpen wat er gebeurd was, en wie de belangrijkste spelers van het militair-politieke spel waren. Bij een foto van president Johan Ferrier die op 3 maart 1980 een delegatie van de militairen ontving, schreef hij in potlood: 'President Ferrier, erkend door de NMR: vertegenwoordiger en verdediger van het grootkapitaal, buitenlandse ondernemingen. Mislukt als vader/opvoeder: liet onder andere zijn zoon (schrijver van *Atman*, Leo Ferrier) opsluiten in LPI omdat hij homoseksuele neigingen had.'

Ook op de andere hoofdrolspelers van de coup had hij commentaar. De leden van de Nationale Militaire Raad kregen daarbij bijzondere aandacht. Bij een foto van Chas Mijnsals schreef hij: 'Verklaarde op bijeenkomst vd Surinaamse Studenten n.a.v. bericht dat Amnesty Int. een onderzoek wil plegen in Sur.: "Ik lap de Mensenrechten aan m'n laars."' Bij sergeant Laurens Neede schreef hij: 'In Ned. 2x opgepakt wegens verkrachting. In Sur wegens heroinebezit. Vroeger bij Politie te Marienburg. Terroriseert graag. Conservatief militair.'

En Roy Horb was volgens Anils aantekeningen 'Enkele malen opgenomen in Lands Psychiatrische Inrichting. Nog steeds psychisch instabiel. Terroristische aanleg en Conservatief Militairistisch net als Neede en Joeman.' Over Stanley Joeman noteerde hij: 'Net als Neede en Horb een gevaarlijke, emotioneel doorgedraaide figuur. Maakt er een gewoonte van om iedereen die hem ooit iets gedaan had op te pakken en af te ranselen. Heeft zo Nederlandse Tris Militair-officier die Surinaamse werd de schedel kapot geslagen.' Michel van Rey noemde hij 'een opportunist'. Naast deze behoorlijk gedetailleerde afkeuringen was hij over de grote leider van de coup, Desi Bouterse, relatief mild. 'Ambitieuze doch beschaafd,' noteerde hij. 'Wilde Opperbevelhebber v/h leger worden maar werd door (ex-)minister van Rey tegengewerkt omdat Bouterse alleen een mulo-diploma bezit.'

Terwijl Anil de stuwende krachten achter de coup tot in detail probeerde te begrijpen, kwam men in de Nederlandse media vaak niet verder dan de oppervlakkige conclusie dat het een gevolg was van

falend beleid. De heersende opvatting was dat de regering van het land sinds de onafhankelijkheid maar wat aanrommelde. Er moest 'vroeg of laat' iets gebeuren, vond bijvoorbeeld ook Bram Peper, op dat moment vicevoorzitter van de PvdA. Over de militaire coup zei hij: 'Ik vind wat daar gebeurd is een noodzakelijke voorwaarde om eindelijk eens een beleid te kunnen maken op basis van nationale doelstellingen.' (Jansen van Galen 2001: 112) Dergelijke standpunten leken voort te komen uit de observatie dat er wel erg weinig mankracht voor nodig was geweest om de regering omver te werpen. Het kon niet anders, dacht men, dan dat de bevolking als één blok achter de militairen stond. Anders was het dat handvol militairen vast niet gelukt om de macht te grijpen. Achteraf gezien was het een luie, en op het randje ongeïnteresseerde observatie. Suriname was een democratie, net als Nederland. Een onvrede met de zittende regering kon volgens democratische weg geuit worden, bijvoorbeeld tijdens de verkiezingen die slechts een paar maanden later plaats zouden vinden. De democratische waarden van een land bagatelliseren rook naar een vorm van relativisme, waarin absolute waarden als waarheid en recht afhankelijk van de context worden gemaakt. Niet iedereen ging dan ook mee in het vergoelijken van de staatsgreep. In zijn memoires over Suriname haalde Jan Pronk aan hoe hij al in 1980 benadrukte dat de coup een precedent had geschapen. Een volk dat er eenmaal getuige van is geweest dat met geweld, macht te verkrijgen is, zal dit niet snel vergeten: 'Elke coup draagt de kiem in zich van een volgende.' (Pronk 279)

Surinamers in Nederland leken intussen de adem in te houden. Zij die zich definitief hier hadden gevestigd vroegen zich af wat de coup betekende voor het land waarin ze hun dierbaren hadden achtergelaten. Migranten als Anil, die Suriname slechts tijdelijk dachten te hebben verlaten, bekeken de ontwikkelingen eveneens met argusogen. Niet alleen woonden hun ouders, hun broertjes en zusjes nu in een land dat onder een onduidelijk en chaotisch militair bewind stond. Maar ook hun eigen plan om na hun studie terug te keren en het land op te bouwen, kwam van het ene op het andere moment op losse schroeven te staan. De dwingende vraag, die alle gemoederen bezig-

hield, was: waar zouden ze naar terugkeren? Naar welk Suriname, en naar welke toekomst?

Daarom willen we zo hartstochtelijk graag slim zijn

Tegen de achtergrond van deze vragen, en met een schuin oog op de ontwikkelingen in Suriname, schreef Anil zijn kandidaatsscriptie af. Het werd een verslag met kritische noten bij zowel de Surinaamse overheid, als de koloniale voorgeschiedenis die van invloed was op de huidige staat van het land. Hij verbond de larmoyante staat van het district van zijn vroegste jeugd aan de nog altijd intact gebleven plantagecultuur, waarin Nickerie als doorvoerplek van zowel producten als vermogen fungeerde. Hier werden gewassen geoogst en doorgevoerd naar 'buiten'. De opbrengst ging daarbij bijna volledig naar andere plekken dan het gebied zelf. Vroeger was dat naar Nederland, waar de eigenaren van de plantages zaten. Tegenwoordig ging het geld naar buitenlandse bedrijven. Het resultaat was echter hetzelfde: voor de Nickerianen bleef er niets substantieels over.

In december leverde Anil het werk in. 'Toen ik mijn kandidaatsdiploma kreeg uitgereikt,' vertelde hij later over zijn kandidaats, 'complimenteerde de hoogleraar me met het feit dat ik het in drie jaar had gehaald. Terwijl dat de normale termijn was!' (Bukman) Later werd hem duidelijk waarom de professor zo verbaasd was over iets wat vanzelfsprekend zou moeten zijn. Een bevriend docent vertelde dat de betreffende hoogleraar bij het zien van Anils naam opmerkte: 'Surina-mer? Zal wel niets wezen.' (Ramdas 2017: 23) Het was hem dus alles meegevallen dat deze Surina-mer wel degelijk in staat was om het programma binnen de gangbare termijn te doorlopen. Het was een detail, maar net als in de ervaring van heel veel migranten of kleurlingen die zich een plek proberen te bevechten in een nieuwe omgeving, kon een dergelijk detail van groot gewicht zijn. Met de opmerking van de professor werd Anil achteloos apart gezet van andere, gewone, studenten. Het was een opmerking die diende als een spiegel waarin hij zichzelf gereflecteerd zag. Het was echter niet zoals hij zichzelf zag, maar wie

hij was in de ogen van iemand in de eerbiedwaardige functie van hoogleraar. En dat was in de eerste instantie een Surinamer – met alle negatieve connotaties van dien. Het is een duidelijk voorbeeld van hoe Anils zelfbeeld botste met het beeld dat een deel van de buitenwereld van hem had. Immers: hoe sterk hij ook geloofde dat zijn afkomst een meerwaarde was, hier werd hij erop gewezen dat voor anderen diezelfde afkomst betekenisvol in de negatieve zin was. Het was bij uitstek een situatie waarin het dubbele bewustzijn van de gekleurde mens in een witte wereld wordt versterkt: je denkt het één over jezelf, maar je schudt nooit de connotaties die de ander van jou heeft af.

In zijn exemplaar van Charles R. Johnsons *Slavenroute* maakte hij met potlood een aantekening over de herinnering aan de professor:

Het gevoel is mij bekend. ~~Toen ik mijn~~ [doorhalingen van Anil, KA] Nadat ik mijn kandidaats(~~onleesbaar~~) diploma in ontvangst had genomen hoorde ik dat de hoogleraar naar mijn dossier zou hebben gekeken en opgemerkt: een Surinamer, dat zal wel niets bijzonders wezen. – Erg mijn best om Cum laude → zoiets onnozels het doctoraatexamen te halen, maar het werd een vreselijke prestigeslag. Ik won, maar de hoogleraar was inmiddels naar een andere universiteit gestapt: ~~Hoe te winnen~~ Ik had zijn vooroordeel niet veranderd, en dus verloren.

Hoe te winnen zonder de ander te willen verslaan?

Daarom willen we zo hartstochtelijk graag slim zijn; een slimme zwarte.²

Het was een voor hem belangrijke vraag: hoe te winnen? Het antwoord leek: door te bewijzen hoe intelligent hij was. Het was een hartstochtelijk verlangen om slim te zijn. Slim én een kleurling. En desnoods slim – onder de geringschattende witte blik – ondanks het feit dat je een kleurling was. Het enige wat hem te doen stond, was extra hard te werken. Alles met als uiteindelijk doel te bewijzen dat hij niet samenviel met het beeld dat de professor had van Surinamers. ‘Dus ik dacht: ik zal die kerel eens wat laten zien, ik ga cum laude afstuderen.’ (Bukman)

Het is een reactie die past bij de overtuiging waarin veel gekleurde of migrantenjongeren opgroeien; dat ze twee keer zo hard moeten

werken als witte studenten of leerlingen. Die instelling kan mensen helpen om de schouders eronder te zetten en vast te blijven houden aan een zeker meritocratisch ideaal. Wie immers maar hard genoeg werkt, zal vanzelf komen waar hij wil zijn. Maar, zoals de Amerikaanse journalist Ta-Nehisi Coates eens opmerkte: wie er langer over nadenkt beseft hoe moreel verwerpelijk een dergelijke houding eigenlijk is.³ Werkelijke gelijkwaardigheid schuilt erin dat een gekleurde mens het recht heeft even middelmatig te zijn als een blanke, zonder dat zijn prestaties de perceptie van een hele groep beïnvloeden.

Anils reactie om zichzelf te bewijzen paste volmaakt binnen het prototypische gedrag van een eerstegeneratiestudent die het gebrek aan sociale positie compenseert met extra veel doorzettingsvermogen.⁴ Het was evenwel geen eenvoudige opgave om cum laude af te studeren als sociaalgeograaf: de studie duurde zeven jaar en was opgebouwd uit vakken die onderling sterk van elkaar verschilden. '[J]e kon niet even goed zijn in sociologie, statistiek, oceanografie en macro-economie. De laatste cum laude werd tien jaar eerder gehaald, en daarna was het niet meer voorgekomen,' schreef hij later als om te bewijzen dat het wel degelijk een enorme prestatie was. (Ramdas 2017: 23)

Een ambitieus plan, dus, waarop Anil alsnog zijn zinnen zette. Hij deed naar eigen zeggen een tentamen over waarvoor hij een zeven had, om maar dat hogere gemiddelde te halen. Voor de kandidaatsscriptie, waarbij de gewraakte uitspraak van de professor werd gemaakt, haalde hij al een acht.⁵ De rest was een kwestie van net iets harder werken dan de anderen. Maar toen hij in 1985 inderdaad cum laude afstudeerde, was de professor al met emeritaat. Dat de man die hem met een enkele nonchalante opmerking aanzette om zich het slimste jongetje van de klas te bewijzen, geen getuige was van de bekroning van het werk, was zo ironisch, dat het evengoed door Anil verzonnen kon zijn geweest, al was het maar omdat het zo'n goed verhaal was.

Strijden voor Suriname

Terwijl Anil in Nederland vol overgave onderdook in zijn academische omgeving en nieuwe perspectieven aan zijn wereldbeeld toe-

voegde, werd er in Suriname juist actief beleid gevoerd om het wereldbeeld van schrijvers, kunstenaars en muzikanten in een ideologisch frame te duwen. Anders gezegd: waar Anil zich begon open te stellen voor invloeden van buitenaf, keerde Suriname zich – gedwongen – steeds dieper naar binnen. De staatsgreep in 1980 was wellicht niet geboren uit politieke overtuiging, maar nu Bouterse eenmaal de touwtjes in handen had, bleek hij vlot te begrijpen dat de levensvatbaarheid van de beweging samenhang met de acceptatie van het publiek. Hoewel in 1980 de Nederlandse pers zich nog aanmatigend over Bouterse uitliet als een onnozelaar die niet wist waaraan hij was begonnen, wijst Pepijn Reeser in zijn biografie over Bouterse erop dat de legerleider zich al in dat eerste jaar na de coup was begonnen in te lezen in de ideologische grondslagen van mensen als Martin Luther King, Gandhi en Malcolm X, op zoek naar een ideologie die stevig genoeg was om een toekomstbeeld voor Suriname op te bouwen, en aansprekend genoeg was om het multi-etnische volk te verenigen.⁶ (Reeser 183) Om de kracht van het eigene te benadrukken werden historische figuren als Anton de Kom en Tata Colin naar voren geschoven. Culturele instellingen kregen de opdracht om de eenheid van het volk te verbeelden, er werden plannen gesmeed om de geschiedenis van Suriname vanuit het eigen perspectief te herschrijven en scholen werden verplicht gesteld om de dag te beginnen met het hijsen van de vlag en het zingen van het volkslied. Dat was geschreven door de nationalistische dichter Trefossa en de tekst sloot perfect aan bij de revolutionaire geest:

*Opo kondre man un opo
Sranan gron e kari un
Wans ope tata komopo
Wi mu seti kondre bun
Stre de fstre, wi no sa frede
Gado de wi fesiman
Eri libi te na dede
We sa feti gi Sranan*

(Sta op, Surinamers, sta op
De Surinaamse grond roept u
Waar uw voorouders ook vandaan kwamen
Wij moeten het land goed opbouwen
Strijden moeten wij, we zullen niet bang zijn
God is onze leidsman
Heel ons leven tot aan de dood
Zullen wij strijden voor Suriname)

Was de toon van de ‘revolutie’ in eerste instantie braaf en gericht op een soort verheffing van het volk, gaandeweg werd de toon strijdlustiger. Kritiek op dictatoriaal gedrag werd gepareerd door te wijzen op de vooruitgang die onder het militaire regime werd geboekt; de schonere straten, de aanwas van nieuwe en goede woningen. Achter die vooruitgang zat ontegenzeggelijk een voorhoede van sterk geëngageerde jongeren. Zij waren in de vroege jaren zeventig voorstanders geweest van de onafhankelijkheid en daarna teleurgesteld geraakt in de gang van zaken. Het land was nu in handen van de eigen mensen, maar zij die de macht hadden om het volk vooruit te helpen, dachten eerst aan zichzelf. Afspraken werden gemaakt op basis van wederkerigheid; wie kende wie, en wie kon iets voor je betekenen. Wie in de late jaren zeventig in Suriname vooruit wilde komen, had de zegen van een kleine, machtige elite nodig. ‘Het was een bekend verhaal,’ schrijft Pepijn Reeser, ‘hoe ambitieuze landgenoten vol goede bedoelingen terugkwamen uit Holland en dan binnen een paar jaar ontdekten dat ze voor werk, een huis, scholing van hun kinderen en andere fundamentele zaken toch niet om politieke partijen, patronage en contacten in de sociëteiten heen konden. Door de staatsgreep leek nu echter daadwerkelijk verandering mogelijk te zijn.’ (Reeser 191)

Bouterse groeide intussen steeds meer in zijn rol als leider van de revolutie. Hij presenteerde de ‘revo’-beweging als een stroming die er was voor de gewone man. Tegenover de hooghartige elite van wie iedereen wist dat men vooral zijn eigen positie verdedigde, werden nu de militairen gesteld die bereid waren te vechten voor de belangen van het volk.

Dat de verkiezingen werden opgeschort, werd aarzelend getolereerd. Intussen werd de sfeer alsmaar grimmiger. Politici die het regime onwelgevallig waren, werden buitenspel gezet. In 1981 schreven krantenkoppen hoe de ‘Radeloosheid groeit in hoofdstad Suri-name’. (Heukels) Mensen spraken zich steeds vaker bezorgd uit over de politieke ontwikkelingen onder Bouterse. Maar naarmate er sterkere geluiden opstegen uit de nationale politiek en de samenleving, dat er inmiddels voldoende stabiliteit bereikt was om het verder zonder militaire ‘begeleiding’ te kunnen, zette de legerleider zijn hakken steviger in het zand. De situatie escaleerde toen premier Henk Chin A Sen een conceptgrondwet presenteerde, en opperde dat de tijd gekomen was voor parlementsverkiezingen – iets waar een belangrijk deel van de bevolking het mee eens was. Bouterse weigerde, waarna Chin A Sen in februari 1982 opstapte. Nu had het militaire gezag officieel de leiding over het land, terwijl Bouterse de bevolking opriep om zich ‘standvastiger achter de doelstellingen van de revolutie te scharen’.⁷ In november 1982 werd, uit onvrede en bezorgdheid over de totalitaire houding van het regime, een ‘Associatie voor Democratie’ opgericht. Voorzitter van de associatie was Kenneth Gonçalves, deken van de orde van advocaten. De associatie vertegenwoordigde min of meer het complete maatschappelijke middenveld, van de orde van advocaten tot artsen en journalisten, vrouwen- en religieuze verenigingen en organisaties uit het bedrijfsleven. Ze stelden gezamenlijk een brief op waarin men wees op de waarde van de democratie, en het gevaar dat op de loer lag wanneer een bevolking van haar politieke rechten en vrijheden werd beroofd. Bouterse interpreteerde de brief als een bedreiging en liet vijftien toonaangevende mensen die zich onder de associatie hadden verenigd, arresteren. Het waren journalisten, juristen, wetenschappers en ondernemers. Ze werden gemarteld, mishandeld en uiteindelijk, op 8 december 1982, doodgeschoten.

De terugweg afgesloten

Met wat de geschiedenis in ging als ‘de decembermoorden’ werd Suriname, als plek waar Anil thuis was en waarnaar hij en Chandra zouden terugkeren, voorgoed afgesloten. Dat gold niet alleen voor deze twee mensen. De plannen van een complete generatie veelbelovende Surinaamse studenten werden door de decembermoorden op hun kop gezet. Anil zei later hoe het, net als voor al die andere studenten, ook zijn plan was geweest om terug te gaan ‘als doctorandus. Als een leider van het land! Iemand met grote verantwoordelijkheid.’ (Webeling 43) Tien jaar na dato keek hij vol verbittering terug op de staatsgreep en de coup:

Ik heb niet het gevoel dat wij ons voldoende realiseren wat voor een culturele breuk deze gebeurtenis heeft veroorzaakt. [...] Bij de moorden van 8 december gaat het mij om de rol van intellectuelen. Sinds de onafhankelijkheid, en misschien zelfs door de onafhankelijkheid, was er in Suriname een begin gemaakt aan een intellectueel leven. Er was sprake van intellectuele groei. [...] Het waren afgestudeerden uit Nederland die nieuwe politieke partijen en organisaties oprichtten, waar nog jongere mensen dan ik, toen in de laatste fase van onze adolescentie, deel van uit konden maken. Mijn generatie werd door de linkse intellectuelen gered. We hoefden niet te vervallen in het racisme van Lachmon of Arron, hoefden niet te vervallen in haat en zelfhaat.⁸ Ons werd hoop gegeven, we kregen een perspectief, een uitzicht op een toekomst. We waren de eerste generatie Surinamers die ons met recht Surinamers konden noemen, zonder dat er al te veel magie in het spel was. [...] Hoe smartelijk was het vertrek niet, van mijn generatie, naar Nederland. Moeizaam namen we afscheid van de spannende, turbulente sfeer waarin het land tussen 1975 en 1980 verkeerde. Maar het was een opdracht van dezelfde linkse intellectuelen: ga je scholen en ontwikkelen, anders kunnen de oude schurken van de creoolse NPS in de hindoestaanse VHP nooit vervangen worden. Hier in Nederland begon Suriname steeds idyllischer vormen aan te nemen. In ons hoofd kreeg Suriname schone straten, lieve mensen, zelfs stranden met palmen, in plaats van modderbanken en gemeen bijtende krabben en slangen. En dan opeens de staatsgreep.

Tot aan dat moment, december 1982, twijfelden ze er niet aan, vertelde Chandra later, dat ze naar Suriname zouden teruggaan. En hoewel ze de ontwikkelingen op de voet hadden gevolgd, en zich sterk zorgen maakten over waar de machtshonger van Bouterse en de zijnen zou eindigen, kwamen de gruwelijke decembermoorden toch als een schok: ‘Het was voor ons allebei slikken. We hebben even een traantje gepinkt omdat we niet terug konden. Nadat die avond die mensen waren [vermoord], toen hadden we allebei zoiets – we kunnen niet teruggaan naar zo’n land.’

Suriname was ‘zo’n land’ gebleken waarin het optimistische vooruitgangdenken dat nog maar net geboren was, niet meer paste. De moord op de vijftien mensen die betrokken waren bij de Associatie voor Democratie was het bewijs dat de rede het in Suriname verloren had van ordinaire machtshonger. Een beschaafde oproep tot dialoog, een welgemeend uitspreken van bezorgdheid over de toekomst van het land door mensen die stuk voor stuk geëngageerd met het land waren, was op de meest barbaarse manier beantwoord. Daags na de decembermoorden schreef *De Telegraaf* hoe in Paramaribo ‘de mensen al in rijen [staan] van meer dan vijftig meter voor de Nederlandse ambassade [...] om een visum voor vertrek naar Nederland aan te vragen’. (Korver)

Suriname onder Desi Bouterse was niet langer een land dat met idealen, intelligentie en kennis de toekomst ingeleid kon worden. Daarmee was het definitief niet meer de plek die Anil in 1977 had achtergelaten. Het Suriname van zijn jeugd, van de vormende periode aan het lyceum in Paramaribo waarin hun werd verteld dat zij, de nieuwe, zelfbewuste generatie de toekomst hadden, de hoopvolle tijd rondom het uitroepen van de zelfstandigheid die erop volgde – dát Suriname behoorde nu onherroepelijk tot het verleden. ‘[H]et verleden,’ schreef hij later, ‘is een land dat steeds moeilijker toegankelijk wordt.’ (Ramdas 2017: 69) Het alternatief was een land waarin hij zich al bevond, maar waarvan nog duidelijk moest worden in welke mate het toegankelijk was voor migranten zoals hij.

Vorming en opbouw: wonderen van beschaving

In de nacht van vrijdag 21 op zaterdag 22 november 1975 werd, zonder waarschuwing aan de bevolking vooraf, het granieten standbeeld van koningin Wilhelmina van het Onafhankelijkheidsplein in Paramaribo weggetakeld. Tweeënvijftig jaar lang had de Nederlandse vorstin vanaf haar sokkel over haar Caribische onderdanen gewaakt en nu werd ze zonder pardon verplaatst – verbannen, zouden sommige mensen zeggen – naar een stil plekje langs de rivier. Het was het einde van een tijdperk: de koloniale periode was voorbij, het paste niet meer om de verbeelding van de westerse macht centraal te stellen in het Surinaamse stadsbeeld. De verwijdering was ‘een logisch gevolg van de onafhankelijkheid’, zoals een regeringswoordvoerder het uitlegde. Hij verwoordde daarmee inderdaad het sentiment van een deel van de bevolking. Er leefden echter ook andere gevoelens. Dagblad *De West* werd, na het plaatsen van een bericht over het verdwijnen van Wilhelmina, overstelpt met telefoontjes van woedende lezers die zich verontwaardigd afvroegen waarom het beeld zonder enige aankondiging was verwijderd.

De tegenstrijdige gevoelens illustreren de complexe relatie van Surinamers met de oude kolonisator, een curieuze verhouding die niet eenvoudig te verklaren is. De pijnlijke geschiedenis die Suriname met Nederland deelde, stond een grote liefde voor het vaderland paradoxaal genoeg nooit in de weg. Het standbeeld dat nu door de eerste regering van de republiek was verwijderd, was ontzettend geliefd onder de Surinaamse bevolking. De kosten voor het vervaardigen ervan – maar liefst 18.000 gulden – werden indertijd door de mensen zelf bij elkaar gebracht en golden als een blijk van ‘de trouwe liefde van Suriname’s bevolking voor haar Vorstin’. (‘Aanbieding huldeblijk’)

Doordat het Nederland lukte om door te dringen in de harten van haar onderdanen was er generatieslang sprake van een nationale identiteit die zich ver buiten Nederland, tot aan haar kolonies, uitstrekte. De liefde was misschien ongelijkwaardig en vol van tegenstrijdigheden, maar daarom niet minder oprecht. En Surinamers voelden zich, in die verre kolonie, wel degelijk Nederlanders.

Een nationaal bewustzijn is iets wat niet vanzelf ontstaat maar, in de woorden van Kwame Anthony Appiah, als ‘een weefsel [...] geweven moest worden’. (Appiah 2019a: 142) Om Suriname en andere kolonies te betrekken bij Nederland, om het idee van een wereldrijk te laten slagen, was het van belang dat de mensen geloofden dat ze iets van een herkomst met elkaar gemeen hadden, was het niet etnisch dan in elk geval cultureel. Men moest zich ook bekommeren om een zeker volksgevoel, een gevoel bovendien dat ‘zich in de hoofden en harten bevindt van degenen die de natie vormen’. (Appiah 2019a: 111)

Het was een liefde die aan de meeste onderdanen in de koloniale wereld werd aangeleerd, zo ook in het Suriname waarin Anil werd gevormd. Het Westen werd van meet af aan aangewezen als de plek waar de macht zetelde, waar de kunst werd geboren en waar wetenschap en beschaving punten aan de horizon zetten. Wie dan naar het Westen afreisde, deed dat ook niet onbevangen. Een (post)koloniale migratie was niet zozeer een cultuurschok, of een sprong in het diepe, zoals soms aangenomen wordt. Het was eerder, zoals de Jamaicaans-Britse schrijver Donald Hinds het noemde, een *journey to an illusion*; een reis naar iets wat men zich had verbeeld. In kinderen zoals Anil die opgroeiden in een kolonie, werd de verbeelding gevormd door boeken waarin Nederland levendig werd afgeschilderd, in televisieprogramma's waarnaar vol verwondering werd gekeken en door de manier waarop docenten, politici en andere volwassen spraken over dat rijke, ontwikkelde Westen. De reis naar deze plek was er daardoor een van illusies, of, zoals Stuart Hall eraan zou toevoegen, een reis naar het uiteenvallen van illusies omdat het beeld van het volmaakte Westen zoals dat aan hen was voorgesteld, onhoudbaar zou blijken.⁹ (Hall 2018: 149) Hall, die in de jaren vijftig uit Jamaica naar het Britse Oxford kwam om daar te studeren, beschreef in zijn memoires hoe zijn eerste ontmoeting met Engeland was:

It provoked a deep psychic recognition, an illusory after-effect. Had I been here before? [...] I knew that this was how it *should* look: those proper, well-fed, black-and-white cows munching away contentedly in their neat-

ly divided, hedgerowed fields [...] Everything I had read had prepared me for that. (Hall 2018: 150)

Zo was het ook voor Anil Ramdas, die aankwam in een Nederland dat hij dacht te kennen zonder er ooit eerder te zijn geweest. Het was de verwachting waarover Hall schreef: het vermoeden van een land waarin de welvaart zich bewees in het keurige, het aangeharkte en in het glimmende:

Schiphol was mooi betegeld, zulke mooie, perfect gelegde vloertegels had hij in zijn leven niet gezien. De derde wereld kon je herkennen aan vloertegels die net niet pasten, net niet even hoog waren, voegstroken die breder of smaller waren, of schuin liepen. Op Schiphol was er een galim die hoorde bij grootsheid en rijkdom. (Ramdas 2012: 52)

Het Nederland zoals Anil het had aangetroffen in 1977 was in zijn ogen volmaakt. Of, in de woorden van Stephan Sanders: het was een land dat Anil had willen conserveren. ‘Stolp eroverheen’ en niets meer aan veranderen. (Sanders 2013: 49-50)

In de memoir die Sanders over hun vriendschap schreef, beschrijft hij Anils toewijding aan Nederland. Hij herinnerde zich diens bewondering en nieuwsgierigheid naar zelfs de kleinste details van het Hollandse, hoe hij ‘overal wonderen van beschaving’ zag en hoe het hem vervulde met een nagenoeg onbeperkt vertrouwen in dit nieuwe vaderland dat hij ‘veel resoluter besloot te omarmen dan welke inburgeringscommissie dan ook had kunnen verlangen’. (Sanders 2013: 83)

Hoe opvallend die toewijding Sanders ook toescheen, heel vreemd was het niet. Het paste immers bij hoe Anil geleerd was te kijken naar, en te denken over het westerse vaderland. Natuurlijk was hij aanvankelijk vast van plan geweest terug te keren naar Suriname, en zag hij de terugweg afgesneden door de militaire coup van 1980, maar de liefdevolle houding naar zijn nieuwe thuisland was bepaald niet alleen uit opportunisme geboren. Het zaadje van de vaderlandsliefde werd immers al jaren eerder in hem geplant, in de manieren waarop er over

Nederland werd geschreven, en in de ruimte die het land vanzelfsprekend innam tijdens de lessen op school, en in hoe de maat der dingen in Nederland leek te worden bepaald. In die eerste jaren kon Anil zich waarschijnlijk nog makkelijk verliezen in het idee van Nederland zoals hem dat was verteld, zoals het aan hem als het ware was verkocht als plaats waar de wereld zich in haar volle omvang – kunst, literatuur, kennis – zou tonen. Natuurlijk was Nederland ook in de jaren zeventig geen volmaakt land en het was onvermijdelijk dat het hem zou teleurstellen. Maar voordat de desillusie plaatsvond, verdiepte zich nog de liefde.

Anil zette zijn schouders onder zijn studie, waar hij zeven jaar over zou doen en waarvoor hij naar het verre buitenland zou afreizen om onderzoek te doen naar machtsverhoudingen in verschillende samenlevingen: hij bestudeerde de verhouding tussen mannen en vrouwen op Curaçao, en reisde naar India om de levens van daklozen in kaart te brengen. Intussen had Kawita, het zusje met wie hij altijd een bijzondere band had gehad, haar middelbare school in Paramaribo afgerond. In 1981 kwam ook zij naar Nederland. Ze was net achttien geworden en het was de bedoeling dat ze bij haar vader in Leiden zou gaan wonen. Daar had ze helemaal geen zin in en Anil, die de vrijgevochtenheid van zijn zusje goed begreep, en misschien zelfs bewonderde, stelde voor om haar met een smoes naar Amsterdam te krijgen. Tegen Harripersad zeiden ze dat Kawita een nachtje bij Anil en Chandra zou blijven logeren. Dat nachtje werden er twee, en toen een week of wat, tot Kawita uiteindelijk gewoon introk bij haar broer en schoonzus. Het vrije leven in de stad, uit het zicht van Kamla in Paramaribo en Harripersad in Leiden, beviel Kawita uitstekend. Ze raakte bevriend met vrienden van Anil, maar dompelde zich ook onder in het wervelende Amsterdam van de jaren tachtig, trok door Europa met geïmproviseerde theatergezelschappen en bezette Amsterdamse panden met Portugese krakers. Toen ze eenmaal zelf een kamer kon huren, kwam ze nog vaak bij Anil en Chandra langs. Ze herinnert zich de preken van haar grote broer met wie ze vijf jaar scheelde, wanneer ze hem over haar avonturen vertelde. Hij zat dan in

zijn studeerkamer van het kleine appartement in de Moerdijkstraat, en luisterde haar hoofdschuddend aan, maar verbood haar nooit de dingen te doen waaraan ze op dat moment behoefte had. De vrijheid die zij proefde, lag in één lijn met zijn eigen ervaring van Nederland als plek waarin zoveel méér mogelijk was dan in Suriname, en hij vond het vanzelfsprekend dat zij die vrijheid ten volste benutte.

Het maakbare leven

De maakbaarheid van het leven, van het geluk misschien zelfs, leek in die tijd voor Anil vast te staan. Dat een leven in Suriname inmiddels niet meer tot de mogelijkheden behoorde, had geen effect gehad op zijn ambities. Later zou hij benadrukken dat hij al vóór de decembermoorden zijn focus had verlegd naar Nederland. Succes zou hij krijgen, hoe dan ook. Wáár dat succesvolle leven zich afspeelde, was van minder belang. En het verlangen om een aandeel te hebben in de opbouw van een natie, om een bijdrage te leveren aan de vooruitgang, dat was nog steeds intact. Het enige wat veranderd was, was het land zelf. Wie de wereld wil veranderen staart zich immers niet blind op een specifieke plek.

Deels kwam die betrokken grondhouding voort, zoals hij zelf eens schreef, uit de expliciete verwachting die zijn omgeving van hem had. Hij had niet de luxe om enkel voor zichzelf te leven; gemeenschappelijkheid werd in de Hindostaanse cultuur gevierd en gestimuleerd, en de ontwikkeling van het individu straalde af op de hele groep. In de wereld die hij daar dan buiten betrad – Suriname, of Nederland, dat maakte niet zo veel verschil – moest hij die gemeenschappelijkheid staande weten te houden. Het was ‘een wereld waarin hij zich niet alleen moet handhaven, maar waarin hij nog een keer vooruit moet komen’, zoals Anil het zelf omschreef. Vooruitgang was vanzelfsprekend. Succes werd verwacht. En wee de Hindostaanse migrant die dit wereldbeeld in twijfel trok. ‘Het brengt de hindoestaan in diaspora in een kwetsbare positie, waar hij bij de geringste demagogie van aftuimelt.’ (Ramdas 1993a: 38) Deze zin is ook te lezen als een oproep om

in godsnaam maar te blijven geloven in een verhaal zoals dat ooit overtuigend aan je is verkocht. Het is de enige vorm van houvast, en des te waardevol in een fase waarin onduidelijk is welke diepte dreigt wanneer dat kwetsbare evenwicht verloren wordt. Nederland leek daarbij een land waarin het makkelijker was om het begeerde succes te behalen – een plek waarin het evenwicht op die smalle balk eenvoudiger te behouden was. Suriname was een boevenstaat gebleken, onveilig voor intellectuelen en andere mensen van de nuance. Nederland daarentegen leek ontwikkeld, veilig en beschaafd. In die eerste, bouwende jaren in Nederland richtte hij zich op het Nederland zoals het aan hem was beloofd, en waarin hij wilde geloven. ‘Hij had zijn thuis gevonden,’ schreef Stephan Sanders over die periode. ‘[H]et enige echte thuis, waar hij op zijn waarde geschat werd en waar hij eindelijk al zijn talenten kon verzilveren.’ En, opvallend rakend aan het idee van Ramdas als iemand die zich bewust was van het spel, de spelers en het publiek – oftewel als iemand die beseftte dat veel dingen in het leven een vorm van toneel waren, schrijft Sanders: ‘Hij was vast van plan de echtste Nederlander aller tijden op de planken te zetten.’ (Sanders 2013: 84) Het is een idee dat Anil in die tijd goed moet hebben gepast; dat het Nederlandschap een rol was die hij zichzelf kon aanleren, mits hij maar aandachtig genoeg om zich heen keek, oplette en analyseerde.

Dat Nederland niet onfeilbaar was, in het bijzonder ten aanzien van de vele allochtone Nederlanders die inmiddels in zijn midden waren, moest Anil niet zijn ontgaan. Alleen al de dood van Kerwin Duinmeijer in augustus 1983 toonde het ‘andere’ gezicht van het land. Hier, in dit beschaafde land, kon een zwarte jongen van vijftien door een skinhead worden neergestoken, om daarna dood te bloeden op een Amsterdams trottoir omdat de taxichauffeur weigerde hem naar het ziekenhuis te brengen. Dat de rechter kon oordelen dat de moord geen racistisch motief had – ondanks het feit dat de dader een neonazi was, een tatoeage droeg met de trotse tekst 100% WHITE, bij het treffen van de zwarte tiener een Hitlergroet zou hebben gebracht, en hem had uitgescholden voor ‘vuile nikker’ – toonde ook het gezicht van Nederland. Een gezicht dat Nederland zelf misschien niet wilde

zien, en waarin Anil in die tijd niet opvallend geïnteresseerd was – misschien omdat het niet strookte met het idee van een beschaving die zelfkritisch genoeg was om zichzelf te verbeteren. De dood van Duinmeijer leidde tot protesten en zelfs een toptienhit in de vorm van Frank Boeijens protestlied ‘Zwart wit’. (Lucassen 2021: 352) Het hield de gemoederen in Nederland sterk bezig. Maar de stukken die Anil in die periode schreef, richtten zich op ander onrecht, in andere landen.

Een van de eerste publicaties in een nationale krant had hij al in 1981, toen *Trouw* een artikel van hem publiceerde: ‘Privacy van een afdak’. Dat was op zichzelf al een prestatie voor een student van 23, die nog maar een paar jaar in Nederland woonde en de weg naar redacties niet vanzelfsprekend kende. Het was een groot stuk over de omvang en aard van krottenwijken in Bombay, geschreven naar aanleiding van zijn studiereis naar India in de zomer van dat jaar.¹⁰ De reis moet veel indruk op hem hebben gemaakt; het was de eerste keer dat hij naar het land van zijn voorouders ging en hij werd er onmiddellijk ondergedompeld in de adembenemende armoede én rijkdom die er direct naast elkaar leefden. Hoewel het bij vlagen moralistisch van toon is, is het artikel zeker niet slecht geschreven. Belangrijker echter is dat er al een typische Ramdasblik te onderscheiden is in de manier waarop hij hier kale gegevens vertaalt naar een intiem perspectief dat dicht op zijn eigen huid blijft, waardoor de menselijke realiteit zichtbaar wordt. In zijn inleiding vertelt hij bijvoorbeeld dat Bombay acht miljoen inwoners telt, van wie maar liefst een derde in krottenwijken woont, en tweehonderdduizend mensen de luxe van een krot niet eens kennen en onder de blote hemel op straat slapen. ‘Maar,’ vraagt Anil zich af, ‘wat vertellen cijfers?’ Hij laat zich uitnodigen door een krottenwijkbewoner die zich inzet voor de rechten van de bevolkingsgroep en noteert, opvallend persoonlijk: ‘Op een rieten mat gaan we slapen. Ik denk aan armoede, zoals die als een statistisch feit bestaat, en zoals die ervaren kan worden.’

Zijn betrokkenheid met de onderklasse uit zich niet in medelijden, maar in een zelfbewust tonen van de weerbaarheid van die klasse, en anderzijds een kritische blik op waar de Indiase samenleving tekortschiet. Hetzelfde perspectief nam hij ook in, in zijn afstudeerscriptie

die in 1988 werd uitgegeven onder de titel *De strijd van de dansers. Biografische vertellingen uit Curaçao* bij de Socialistische Uitgeverij Amsterdam (SUA). Hij studeerde cum laude af en het is zeker deels te danken geweest aan de elegante manier waarop hij zijn onderzoek had neergeschreven dat het als boek uitgegeven kon worden – een eer die het overgrote deel van de doctoraalscripties niet toekomt. Hij benadrukte het wapenfeit uitgebreid in ‘Brief aan mijn jongere ik’ (Ramdas 2017: 23), waarmee hij vormgaf aan zijn postuur als intellectueel die hard studeerde en dus een solide basis legde voor zijn toekomstige denkwerk.

Ook in zijn scriptie liet Anil ‘gewone’ mannen en vrouwen aan het woord. Hij onderzocht daarbij de verhouding tussen de twee seksen ‘en rekonstrueerde hun voorstellingen van de werkelijkheid’.¹¹ In bij vlagen filosofische observaties vroeg hij zich af wat nu ‘waar’ is van de levensverhalen van de mannen en vrouwen die hij had verzameld. ‘Niet altijd geven de verhalen een beeld van een “waarheid” buiten het vertelde. Soms geven ze eerder een blik op het zelfbeeld, op de voorstelling die men van zichzelf heeft en wil hebben.’ (Ramdas 1988: 40)

De letterlijkheid van de verhalen doet er niet toe. De verbeelding, in de zin van: dat wat de verhalen voor de mensen zelf verbeelden, is des te belangrijker. (De werkelijkheid tegenover dat wat verzonnen is, is een thema dat hij in zijn proefschrift jaren later ook aanhaalde.) De mensen, en met hen ook het beeld dat zij hebben van zichzelf en van hun wereld, ontsnappen niet (helemaal) aan de invloed van het grootkapitaal. Hij probeerde aan te tonen dat het vertrouwen in het gezin als hoeksteen van de samenleving een construct is dat voor een belangrijk deel door grote, buitenlandse bedrijven in de cultuur van het eiland werd geïmplementeerd. Het boek leverde, meer nog dan zijn kandidaatsscriptie over arbeiders in Nickerie, kritiek op het kapitalisme. Niet alleen door het tonen van de ongelijke verdeling van macht en welvaart, maar soms ook in expliciete veroordelingen: ‘[D]e veronderstelde “gelijkwaardigheid” tussen twee ruilende partners waarbij de een diens arbeidskracht afstaat en de ander daarvoor een “eerlijk” loon geeft is een van de hardnekkigste mythen waarmee het kapitalisme zich handhaaft.’ (Ramdas 1988: 52)

Hoewel hij nog steeds een marxistisch perspectief aanhield, had hij in de jaren tachtig het stijve, politieke vocabulaire van de beweging grotendeels achter zich gelaten, en zich een soepeler, meer literaire toon aangemeten. Michiel van Kempen observeerde dat in de ontwikkeling van Anils stijl rondom deze periode 'een belangrijke verschuiving naar de niet-ideologische, kleinmenselijke kant van de geschiedenis' zichtbaar werd, die typerend zou zijn voor zijn latere werk. (Van Kempen 2012)

Anil zou inderdaad niet lang de ideologie van het marxisme volgen, maar bleef wel de waarde van de gewone mens zien. Dat werd langzaam maar zeker ook een stijlkenmerk en een vorm die hij later, als essayist bij *NRC Handelsblad* zou perfectioneren. Ook in zijn afstudeerscriptie trok hij zijn lezers het verhaal in door dicht op de huid van een personage te zitten. Het verhaal van de arme vrouw die dagelijks geconfronteerd wordt met de welvaart van haar rijke en ongeïnteresseerde zus, leidde hij als volgt in:

Op een onverwachte plek, in een kort zijstraatje van Santa Maria, staat een sprookjesachtige witte villa met een groot terras, boogramen en glazen schuifdeuren. Zij is gebouwd op een verhoging van ongeveer een meter en torent arrogant uit boven de armoedige omgeving. Dit huis is van Chia, de zuster van Bea. Bea zelf woont aan de overkant [...] in een bouwvallig houten krot met twee donkere kamers, waarvan er één precies het oppervlak heeft van een tweepersoonsbed en de ander nog ruimte biedt voor een kast en een eettafel. Als Bea 's middags op het erf de kleren van haar twee gehandikte kinderen wast kijkt ze weleens op: dan ziet ze de prachtige woning van haar zuster en wordt ze een beetje triest. (Ramdas 1988: 76)

Het perspectief dat hij in de scriptie koos, lag in de lijn van zijn optimistische houding van die tijd. Enerzijds wees hij, weer in de marxistische traditie, erop dat de mens beperkt wordt door de verhoudingen van een kapitalistische maatschappij, waarbij de een meer toegang heeft tot vrijheid en welvaart dan de ander. Sociale mobiliteit, oftewel het zich omhoog bewegen op de sociaal-economische ladder, zou in

Anils ogen daarbij niet alléén afhankelijk van de inzet van het individu zijn. Een samenleving, stelde hij, was als een dans, waarvan de regels voor veel mensen structureel beperkend waren. Dat betekende echter niet dat mensen in een achterstandspositie willoze marionetten waren. Vooruitgang lag binnen handbereik, maar het was een kwestie van analyseren, onderhandelen en hard werken: ‘Als dansers zoeken wij naar de bewegingsruimte, de handelingsruimte die er wel is, maar die ons niet in de schoot geworpen wordt. We zullen ervoor moeten strijden, binnen de beperking die ons door de dans wordt opgelegd.’ (Ramdas 1988: 162)

In de ogen van de jonge, ambitieuze Anil die in een lijn stond van sociale klimmers – zijn opa van vaderskant een eenvoudige landbouwer, zijn vader onderwijzer en hij zelf onderweg om een gerespecteerd publicist te worden – was geluk maakbaar, en waren opgelegde beperkingen niet meer dan een uitdaging om creatief te denken.

Toverformule

Met hetzelfde optimisme benaderde Anil de moeilijkheden waarmee hij als migrant geconfronteerd werd. Zoals hij als Hindostaans kind uit het district, in Paramaribo tussen de stadscreolen ook werd uitgedaagd om positie in te nemen, zo werd hij in Nederland opnieuw gedwongen na te denken over wie hij was. De meest voor de hand liggende keuze was die tussen Nederlander, Surinamer of Hindostaan. Maar elk van die keuzes hield iets anders in, afhankelijk van waar hij zich op de wereld bevond. Op elke plek waar hij eventueel thuis zou kunnen zijn, moest hij zich verhouden tot verschillende werelden – met alle verwarring van dien. In zijn vroege werk, bijvoorbeeld in zijn debuut *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea* dat in 1992 bij De Bezige Bij uitkwam, was hij nog duidelijk overtuigd dat de migrant een begerenswaardige positie heeft in de moderne wereld. In plaats van te wentelen in zelfmedelijden, of zich te verliezen in de verwarring die gepaard gaat met migratie, kon de migrant er in Anils ogen voor kiezen de onzekerheid en de gespletenheid te verheffen tot iets begerenswaardigs. In plaats van nostalgie – de overheersende

emotie bij elke vorm van migratie – als ‘excuus voor het eigen falen’ (Ramdas 1993a: 19) te gebruiken, moest de migrant zijn unieke positie juist omarmen. De maakbaarheid van het leven strekte zich op deze manier uit tot het zelfbeeld, en daarmee ook tot de eigen, individuele identiteit.

Het klonk als een toverformule, die hij bovendien theoretisch ondersteunde met verwijzingen naar postkoloniale zwaargewichten als Stuart Hall en V.S. Naipaul. Het voelde echter ook wat gezocht. Als iemand die koortsachtig probeerde te ontkomen aan zijn eigen gevoelens van onmacht, en het ongrijpbare maar altijd aanwezige idee verloren te zijn. In de gesprekken die hij voerde met zijn vrienden in die tijd, tijdens lange avonden met wijn en muziek, werden deze thema’s keer op keer gewogen, in een poging om een manier te vinden zich aan dat onbestemde lot van de migrant-als-verliezer te ontkomen. Een paar jaar later, toen de onwrikbaarheid van de wereld tot hem begon door te dringen, schreef hij hoe zijn optimisme was voortgekomen uit de hoop om met de theorie, de werkelijkheid naar zijn hand te zetten:

Ik herformuleerde mijn staat, draaide de werkelijkheid een halve slag en representeerde mezelf als het meest begerenswaardige type van deze tijd. [...] Ik charmeerde mijn omgeving met dit moderne en kosmopolitisch aandoende zicht op de lijdzame armzaligheid van de buitenlander; ik bevorderde de vreemdeling met terugwerkende kracht tot het personage van de toekomst en gaf mezelf daarmee een lucratieve positie in de wereld. (Ramdas 1996: 30)

Hall benadrukte net als Anil de intrinsieke waarde van een gefragmenteerde identiteit voor de moderne samenleving. Tegelijkertijd echter, bevroeg hij zijn eigen houding als kind van de periferie, zoals hij de koloniale gebieden noemde, ten opzichte van het centrum dat het Westen was. Kon het niet óók zijn dat die optimistische houding, dat positivisme en het geloof in de vooruitgang-voor-wie-maar-hardgenoeg-werkt, een manier was om die plek in het centrum op te eisen als eigen? In zijn herinnering aan zijn studententijd in Oxford herin-

nert Hall hoe hij zich bewust was van de blikken en de reacties van andere studenten omdat hij vaak de enige kleurling in de kroeg, in het college, in de bibliotheek was. Hij zorgde ervoor geen krimp te geven en starende gezichten met een strakke blik te beantwoorden. Het was, schreef hij, alsof de universiteit de kern was van het werkelijk Britse. Dus het was van het grootste belang dat hij deed alsof hij daarin even vanzelfsprekend thuis was als de anderen. Maar, voegde hij er terugkijkend aan toe,

I sometimes wonder now how much of my reaction was a colonial hang-up: the response of the 'illegitimate' colonial 'son', reared in the shadow of empire, confronting his own estrangement from what had been fantasized for him as his true – 'parental' – people and home. (Hall 2018: 157)

Voor Anil gold evenzeer dat hij opgroeide in de schaduw van een westerse wereldrijk. In Nederland aangekomen, botste ook voor hem zijn gevoel van vervreemding met wat hem op school, in de literatuur en in de geschiedenislessen, was voorgehouden als zijn werkelijke thuis. De toverformule voor het omgaan met de ingrijpende ontworteling van de migratie, had uiteindelijk slechts tijdelijk vat op hem. Daarentegen zou de botsing van het zelf en zijn omgeving hem langzaam maar onvermijdelijk besluipen.

Said, Fanon, Hall, Appiah, Ramdas

Stuart Hall (1932-2014), de man die Anil de omtrekken voor zijn manier van denken over identiteit aanreikte, was een Brits-Jamaicaanse cultureel theoreticus en socioloog met wie hij veel persoonlijke raakvlakken had. Zo groeiden ze beiden op in een voormalige kolonie: Hall in Jamaica, Ramdas in Suriname. Allebei migreerden ze als negentienjarige vanuit de West Indies naar het oude vaderland, allebei om te studeren, en allebei met uitgesproken intellectuele ambities. Allebei bewogen ook, vanuit hun positie als relatieve buitenstaander, langs de lijnen van samenleving, etniciteit en identiteit. Anil las het werk van Hall tijdens zijn studie. Onder de indruk van zijn theorieën

en ervan overtuigd dat deze van belang waren voor het denken over de veranderende samenleving in Nederland, nam hij het initiatief om Halls werk te bundelen. Zijn goede vriendin Ien Ang hielp hem de essays te vertalen en samen te stellen. Ze brachten ze onder de titel *Het minimale zelf en andere opstellen* uit bij SUA Amsterdam, dezelfde socialistische uitgeverij die Anils scriptie in 1988 als boek had uitgebracht.

In de inleiding die Anil voor het boek schreef, merkt hij met nauwverholen bewondering op dat Hall ideeën van verschillende abstractieniveaus soepel met elkaar weet te verenigen, en het type auteur is dat zich langs de randen van verschillende vakgebieden beweegt, erin slagend om deze gebieden met elkaar te verbinden. De beschrijving die Anil geeft van de aard van Halls werk (een ‘levendige afwisseling van de algemene, abstracte theorie met concrete, voor iedereen herkenbare situaties’ (Ramdas 1991a: 7)) is een typering die later in elk geval ten dele op het werk van Anil zelf zou slaan. In de charismatische en erudiete Hall zag hij een van zijn grootste voorbeelden. Iemand naar wie hij graag zijn eigen ambities modelleerde. ‘Stuart Hall,’ zo schreef hij later terugkijkend op zijn vroege bewondering, ‘kwam uit Jamaica, een mooie zwarte man, voornaam marxist, uitmuntend socioloog en televisiemaker, alsook een man die gevoelig kon formuleren, die beeldend kon spreken, met hartstocht en humor.’ (Ramdas 2017: 24)

Het waren niet toevallig eigenschappen die hij zelf hoog in het vaandel droeg: gevoelig formuleren, met hartstocht en humor. Halls ideeën over multiculturele samenlevingen en de rol van identiteit daarin bloedden duidelijk door in Anils werk, maar de Britse theoreticus was bepaald niet de enige die hem een kader bood voor zijn denken. Van Edward Said tot Kwame Anthony Appiah, en van Benedict Anderson tot Nawal El Saadawi: Anil kende het werk van zijn tijdgenoten goed. Hij was al in Suriname voorbereid om het gewicht van de schrijvers te dragen die hij tijdens zijn studie in Amsterdam zou leren kennen. Toen hij naar Nederland vertrok om te studeren kwam hij intellectueel al heel goed beslagen ten ijs. Zijn belezenheid strekte bovendien veel verder dan die van de meesten van zijn autochtone studiegenoten, die in het curriculum van hun Nederlandse scholen een

veel minder breed scala, om niet te zeggen: een overwegend eurocentrisch spectrum, van denkers en schrijvers aangeboden hadden gekregen. Dat verschil in perspectiefrijkdom zou zich na zijn studie in een bepaald opzicht alleen maar vergroten. Toen hij in 1993 en 1994 zijn programma *In mijn vaders huis* samenstelde, kwam hij uit bij een indrukwekkende verzameling van belangrijke postkoloniale denkers, voornamelijk uit het buitenland. Hoewel zijn gasten verschillende sociale of politiek-culturele achtergronden hadden, waren het allemaal schrijvers of intellectuelen die reflecteerden op de postkoloniale werkelijkheid van de jaren negentig. Voor een belangrijk deel van het Nederlandse televisiepubliek waren deze denkers wellicht nieuw, maar Anil had de ideeën van sommigen van hen al tijdens zijn studie kritisch tot zich genomen. Het programma was voor hem niet alleen een manier om in zijn ogen belangrijke ideeën met de wereld te delen, maar ook een kans om de mensen die hij zo bewonderde, schrijvers van boeken die hij had verslonden, het hemd van het lijf te vragen.

Zo vertrouwd was hij met de 'grotere' wereld van ideeën buiten Nederland, dat het hem zeker moet zijn opgevallen hoe relatief weinig bereik die schrijvers en wetenschappers hier hadden. Terwijl Stuart Hall bijvoorbeeld ook nu nog geldt als een belangrijk cultuurtheoreticus, en zijn opvattingen over multiculturalisme in Groot-Britannië grote invloed hebben gehad, zou Hall in Nederland – buiten de faculteiten geesteswetenschappen – nagenoeg onbekend blijven. Indicatief voor hoe weinig bereik dergelijke theorieën over de postkoloniale wereld in Nederland hadden (en hebben) is wellicht de reactie van Ellen Jens, regisseur bij de VPRO, op Anils idee om voor dit nieuwe tv-format invloedrijke wetenschappers uit te nodigen:

Hij wilde iets met 'denkers' doen. Het werd *In mijn vaders huis*, een serie interviews met onder anderen Stuart Hall en Edward Said. Jens raakte al snel van Ramdas onder de indruk. [...] 'Hij sprak over mannen waar ik nog nooit van gehoord had alsof het wereldwonderen waren.' (Verbraak)

De mannen over wie Anil sprak waren weliswaar geen wereldwonderen, maar ze waren wel degelijk grote wetenschappers. Hun onbe-

kendheid in Nederland zegt niet zozeer iets over Anils persoonlijke enthousiasme, als wel over het gebrek aan bereik van hun ideeën in Nederland. Of, omgekeerd, over het gebrek van interesse onder Nederlandse intelligentsia voor postkoloniale thema's. Anil leek daarmee eenzaam te staan in zijn interesse voor hun gedachtegoed of voor het gebied waarover hun ideeën zich uitstrekten. Hij leek op een plek te zijn geland, kortom, met een aanzienlijk nauwere blik dan het kosmopolitisme waar hij zich zo door aangesproken voelde. In zijn werk is zijn intentie om de blik van zijn lezers te verruimen echter altijd voelbaar geweest: hij zou, links en rechts strooiend met namen en boektitels, zijn publiek persoonlijk introduceren aan de denkers en schrijvers die ze over het hoofd zagen. Die verruimende blik, zegt Bram de Swaan, de toonaangevende socioloog die Anil kort begeleidde bij zijn proefschrift, was een belangrijk onderdeel van Anils grote ambities. Tegelijkertijd betekende het een even grote last. De last was verbonden, vindt De Swaan, aan de gemeenschap, en zijn huidskleur. Anil droeg de verantwoordelijkheid van de groep en de verantwoordelijkheid van iedereen die niet wit was vanzelfsprekend met zich mee – zelfs als hij dat niet zou willen. Hij mocht niet falen omdat dit op 'de rest' zou afgeven. Hij mocht bovendien niet falen van zichzelf, omdat hij grote plannen had voor het leven. Anil stond bovenal één ding voor ogen, denkt De Swaan: als denker serieus genomen worden. Volledig los van zijn afkomst, of zijn huidskleur:

En hij keek ook naar het voorbeeld van vooral Engelse en Amerikaanse en Franse schrijvers die dat wél bereikt hadden. Er waren er natuurlijk wel een paar, James Baldwin, W.E.B. Du Bois in Amerika en natuurlijk Frantz Fanon – dat waren de mensen die door het linkse establishment vrij gauw werden toegelaten. Je hoeft niet links te zijn om te zeggen dat Fanon belangrijk is. Die is erkend.

De erkenning als denker, als iemand van gewicht, voorbij de grenzen van politieke oriëntatie – dat was waar Anil op inzette toen hij vers van de universiteit het Nederlandse veld overzag. De vraag is natuurlijk of die andere last – die van zijn kleur – hem daarbij in de weg zat.

Optimistisch als hij was, ging hij er denkkelijk vanuit dat in de meritocratie van de westerse samenleving alleen de kwaliteit van het werk telde. Fanon, Naipaul, Hall, Appiah – al deze postkoloniale schrijvers en denkers waren erin geslaagd om werkelijk iets waardevols toe te voegen aan het denken over de contemporaine wereld en kregen daarvoor wereldwijde erkenning. Dat zou hem vast en zeker ook kunnen lukken.

Bram de Swaan vraagt zich echter af of Nederland niet een heel andere omgeving bood dan bijvoorbeeld Frankrijk of Engeland. Of er hier überhaupt ruimte was voor iemand als Anil, in 'een milieu dat toch wel heel blank en heel mannelijk was. Er is eigenlijk geen voorbeeld van een donker iemand die dat gehaald heeft. Wie uit de koloniale of uit de gekleurde wereld heeft de statuur van een denker bereikt? En dat is een kwestie ook van toegelaten worden.'

Maar de jonge hemelbestormer Anil wachtte niet tot hij zou worden 'toegelaten'. Hij had geen toestemming nodig van de autochtone goegemeente om te dromen van een carrière als wetenschapper of schrijver. Hij was ervan overtuigd dat hij iets waardevols te vertellen had en weigerde zijn persoonlijke ervaring als Hindostaanse Surinamer, of als migrant, te bagatelliseren of ontkennen. In plaats daarvan erkende hij, in lijn met de beroemde denkers die hij las, de waarde van die ervaring voor iemand die de moderne tijd probeerde te duiden. Die bijzondere positie stond hem eerder voor ogen dan de tragedie van het onbegrip dat vanuit alle kampen op de loer lag. Hij zou de wereld verheffen, en die wereld – dacht hij toen nog – was er een die ervoor openstond om verheven te worden.

Grote beloftes

Toen Anil het manuscript van zijn doctoraalscriptie inleverde om er een publiksuitgave van te maken, moest er nog wel wat aan gesleuteld worden. Pieter Hilhorst herinnert zich hoe Anil en Ien Ang erover spraken dat de tekst aanvankelijk te academisch was. Het was de suggestie van de redactie dat Anil er meer observaties van de mensen en van de omgeving in zou opnemen. Die observaties maakte hij ech-

ter al tijdens zijn onderzoek, getuige de brieven die hij in 1985 vanuit Curaçao aan zijn zus Kawita schreef: 'Nu zit ik bijvoorbeeld op de patio voor het huis, op een tuinstoeltje, kussen op schoot, papier erop. Het is stil om me heen, de zon heeft last van de wolken, de wind waait zacht, ergens klinkt zachte muziek, iets dweperigs van Julio Iglesias.'¹²

Dit soort passages uit zijn persoonlijke correspondentie spiegelde de manier waarop hij naar de wereld keek. Zoals dat ook in *De strijd van de dansers* gebeurde wanneer hij de mensen die hij als onderwerp nam, in hun omgeving plaatste, waarmee de omgeving en de interactie met die omgeving mede centraal kwamen te staan. Het boek werd een sociologisch onderzoek, vervlochten met subtiële observaties van mens, gedrag en omgeving. Zoals hij een van zijn hoofdpersonen op Curaçao omschreef, een vrouw die geliefd was door haar gemeenschap omdat ze zelfs nadat ze een fortuin had gemaakt, in de volkswijk van haar jeugd was blijven wonen: 'Nu is ze niet zo rijk meer, hoewel ze voldoende gouden sieraden heeft om nog jaren te kunnen leven. Overdag zit ze in haar schommelstoel bij de deuropening van haar woninkje en blijft zo op de hoogte van alles wat zich in de directe omgeving afspeelt.' (Ramdas 1988: 64)

Wetenschap en journalistiek

Na zijn afstuderen wist Anil nog niet precies welke weg hij in zou slaan. Maar het was het begin van een nieuw decennium, en hij trad de wereld in met een hoofd vol kennis, met het gevoel in een traditie van inspirerende internationale intellectuelen te staan en een brandende ambitie die hem niet meer zou verlaten. Grote dingen stonden te gebeuren, dat wist hij zeker. De journalistiek lonkte, maar er was ook nog altijd de droom om – net als zijn vader – onderwijzer te worden. Maar dan een onderwijzer die een tree hoger op de maatschappelijke ladder stond. Hoogleraar, bijvoorbeeld. Na zijn afstuderen accepteerde hij een positie als onderzoeker aan de UvA. Zijn onderzoek richtte zich op de manier waarop verhalen van asielzoekers worden geïnterpreteerd door de IND. Een gewaagd onderwerp in een tijd waarin migratie een steeds stekeliger politiek thema aan het worden

was. Hij zou promoveren onder tekstwetenschapper Teun van Dijk, met de socioloog en politicoloog Bram de Swaan als copromotor. Van Dijk en De Swaan maakten in die tijd (1986-1990) allebei binnen hun eigen disciplines naam met onderzoeken naar mondialisering en veranderende samenlevingen. Ze publiceerden veel, waren allebei knap om te zien en beiden getrouwd met betoverend mooie én intelligente vrouwen (Van Dijk met de wetenschapper Philomena Essed en De Swaan met de Surinaams-Nederlandse schrijver Ellen Ombre). Twee invloedrijke mannen met een onderling 'ritselende rivaliteit' zoals De Swaan het later zou noemen. Het zal geen toeval zijn geweest dat Anil juist voor de meer zichtbare hoogleraren koos om zijn proefschrift te begeleiden. Hun namen waren op zichzelf al een zeker keurmerk.

Intussen zette hij ook in op dat ándere spoor, de journalistiek. Eerder al had hij een cursus Wetenschapscorrespondentie gevolgd, om te leren hoe hij kennis voor een niet-wetenschappelijk publiek om kon vormen.¹³ Toen zijn scriptie als publiekseditie op de markt was gekomen, werd die besproken in de *Weekkrant Suriname*. Het was eerder een samenvatting dan een bevredigende bespreking (de journalist beschreef hem foutief als 'De uit de Ned. Antillen afkomstige Anil Ramdas' (Lionarons 1989)), voor een krant bovendien die niet de statuur had die Anil zocht. Het hoogst haalbare, in zijn ogen op dat moment, was als *De Groene Amsterdammer* aandacht aan zijn boek zou besteden. Het was het blad dat hij als student het meest bewonderde vanwege de jonge, getalenteerde journalisten die eraan verbonden waren en die 'een aantrekkelijk soort vrijmoedigheid' aan de dag legden. (Ramdas 1996: 116) Dus stuurde hij het boek, tot twee keer toe, op naar de redacteur die in zijn ogen een van de beste schrijvers van het weekblad was: Stephan Sanders. Er was hem alles aan gelegen om juist bij dit tijdschrift, en juist bij Sanders, voet aan de grond te krijgen.

Decennia later herinnert Sanders zich de vasthoudendheid van de onbekende jongeman die later een van zijn beste vrienden zou worden. Het boek was twee keer naar de redactie gestuurd, specifiek aan hem gericht met een begeleidende brief. Hij had boek en brief beide

keren opzijgeschoven zonder de intentie om er verder aandacht aan te besteden. En toen, op een van de zeldzame dagen dat Sanders op de redactie werkte in plaats van thuis, werd hij gebeld 'door ene Anil' die hem vanaf de andere kant van de lijn zei: 'Ik heb je nou al twee keer een boek opgestuurd, je moet het toch ergens hebben.' Een opvallend brutale actie die Sanders dan ook enigszins overviel. De begeleidende brief bleek een uitgebreid exposé te zijn over de publicaties van Sanders in het weekblad. Sanders legde volgens Anil een grote gevoeligheid aan de dag voor de etnische verhoudingen in Nederland, en daarom zou juist hij zijn boek moeten bespreken. Na deze onverwachte lofrede zegde hij toe om de jonge schrijver te ontmoeten in café Walem aan de Keizersgracht, toentertijd een plek waar 'hip en postmodern' Amsterdam elkaar trof. (Sanders 2013: 9) Dat Anil het café niet kende, was voor Sanders een teken aan de wand: 'Man die Walem niet kent', schreef hij in zijn agenda, als aantekening over deze jongen die duidelijk niet op de hoogte was van de ins en outs van de Amsterdamse journalistieke goegemeente. (Sanders 2013: 9) Een outsider, zou je kunnen zeggen, op zoek naar een toegang naar binnen.

In die tijd was het ongebruikelijk om foto's van redacteuren of columnisten te plaatsen, en de naam 'Stephan Sanders' klonk autochtoon genoeg, dus Anil had voetstoots aangenomen dat hij te maken zou hebben met een welwillende Nederlander. Sanders was echter een bruine twintiger met dreadlocks – heel iemand anders dan wie Anil had verwacht. Wat er gebeurde toen Anil die door hem zo bewonderde *Groene*-redacteur voor het eerst zag, is door Sanders later vaak naververteld.¹⁴ In de memoir over Ramdas die Sanders jaren later schreef, herinnert hij zich hoe deze bij hun ontmoeting uitriep: "Maar jij bent ook BRUIN," en dat was niet minder dan een hartenkreet, een constatering die alles verklaarde.' (Sanders 2013: 9-10) Het was het begin van een innige maar ook turbulente vriendschap, waarin Anil aan Stephan van meet af aan duidelijk maakte dat er meer aan de hand was dan kameraadschap, meer dan liefde; ze waren familie, broers van elkaar. Een band die weliswaar laat en onverwacht ontdekt was, maar die nooit meer verbroken mocht worden. Hij had daartoe, schreef Sanders

later, ‘al een gedetailleerd plan [...] klaarliggen voor een gemeenschappelijke toekomst, waarbij inbegrepen langdurige en intensieve samenwerking, een hecht familiair verband, gezamenlijke buitenlandse reizen, en een eeuwigdurende zielsverwantschap’. (Sanders 2013: 10-11)

De vriendschap was tevens een introductie in de wereld waarnaar Anil zo nieuwsgierig was. Dat Sanders niet wist was, bood hem bovendien een veilige haven van waaruit hij dit nieuwe gebied kon ontdekken. En omdat Sanders was opgegroeid als Nederlander, diende hij als een soort informant over ‘alles wat Nederlands’ was. Vanaf die allererste ontmoeting werd Sanders door zijn nieuwe vriend – of eerder: broertje – bestookt met vragen over westerse etiquette, klassieke muziek, Duitse en Franse literatuur. In *Badal* zegt de hoofdpersoon dat hij zich een barbaar voelt vergeleken met mensen die thuis zijn in de klassieke muziek. ‘Weet je wat ik zo erg vind? Dat ik zo slecht opgevoed ben [...]. Ik wist niet eens hoe je de naam Dvořák spelde. Zulke dingen weet ik gewoon niet.’ (Ramdas 2012: 250)

Daarmee was overigens niet gezegd dat Anil de enige was die leerde van hun gesprekken. Hij deelde vol vuur zijn eigen kennis met Sanders, en als er een onderwerp was waarin zijn nieuwe vriend niet thuis was dan vulde hij de hiaten enthousiast op. Sanders wist bijvoorbeeld weinig van films, terwijl Anil van zowel Bollywood als Amerikaanse cinema goed op de hoogte was. En hoewel Sanders een bewonderaar was van James Baldwin en zich haastte te zeggen dat dit niet was ‘omdat hij toevallig zwart’ was, kon Anil hem uitleggen dat wat hem in diens werk aansprak niet los te zien was van de ‘zwarte’ thematiek waarin dat werk ingebed was.

Sanders zou Anils debuut niet bespreken – misschien was hun vriendschap voor een recensie al te snel te innig geworden – maar Anil kreeg na hun kennismaking wel de kans om stukken te schrijven voor het weekblad dat hij zo bewonderde. Het waren meteen twee artikelen, die gelijktijdig werden geplaatst in *De Groene Amsterdammer* van 12 juli 1989. Gezien het gewicht dat het tijdschrift had voor de jonge,

ambitieuze Anil is het belangwekkend om te kijken naar de inhoud van zijn debuut. De manier waarop hij verkoos zijn officiële intrede te maken in die door hem zo bewonderde wereld van ‘onderwerpen die hij niet begreep. Nederlandse dichters, klassieke muziek, theater, beeldende kunst; werelden die hem zo mooi en verheven leken, maar waar hij weinig van af wist’ zegt immers iets over wie hij was, toentertijd, en wie hij wilde zijn in de ogen van de ander. (Ramdas 2012: 47)

Migrantenvorsers voor een Groen publiek

De Groene Amsterdammer had in 1989 een lezerspubliek van overwegend hoogopgeleide, sociaal betrokken mensen. Thema’s waarover de lezers geïnformeerd wilden worden, en waarvoor ze zich niet zelden persoonlijk inzetten, waren (naast het milieu en vredesbewegingen) ontwikkelingssamenwerking en het bestrijden van racisme. De redactie van het tijdschrift was gehuisvest aan het Westeinde, tegenover het imposante gebouw van de Nederlandse Bank. Het was een statig oud pand dat in 1989 sterk aan renovatie toe was. De ooit schitterende parketvloeren waren volledig versleten, er lagen ouderwetse loden leidingen en gietijzeren verwarmingen. Het was soms moeilijk manoeuvreren tussen de stapels kranten en boeken en de uitgebreide knipselarchieven van *De Groene* zelf, en het vergeelde papier van het tijdschrift *De Waarheid*, dat zijn archief aan de redactie had geschonken. De muizen, herinnert hoofdredacteur Xandra Schutte zich, renden er door het pand. Anil voerde *De Groene* in zijn roman *Badal* later op als ‘het Weekblad’. Over de redactieruimtes schreef hij:

Aan de zijkant van de traptreden lagen stapels vergeelde kranten, met touw vastgebonden. De redactieruimte waar hij moest wachten had een absurd hoog plafond, waardoor die veel groter leek dan die was. In het midden waren houten tafels tegen elkaar geschoven die, net als de kozijnen van de grote ramen, zo vaak waren overgeschilderd dat je met je nagels streepjes kon trekken. (Ramdas 2012: 47)

Toen Anil bij het tijdschrift begon, was Martin van Amerongen er de hoofdredacteur. Xandra Schutte, die sinds 2008 deze functie vervult, begon kort na Anil bij *De Groene* te werken. Van Amerongen, zegt ze, was dodelijk verlegen maar enorm bevlogen. Hij bestierde het blad vanuit zijn 'kantoor': een groot uitgevallen bezemkast naast de vergaderruimte waar hij 's ochtends vroeg aan zijn bureau tussen bescheiden bustes van klassieke componisten zat en Mozart en Schubert draaide. Van Amerongen kwam bij *Vrij Nederland* vandaan, waar hij bekendstond als 'redacteur "seks, geweld, geestelijk leven en dode Duitse dichters"'. (Hartmans 545) Rob Hartmans, die de geschiedenis van *De Groene Amsterdammer* bestudeerde, beschreef hem als een volstrekt uniek figuur in de Nederlandse journalistiek, met een scherpe neus voor journalistiek talent en 'een voorkeur voor dwarse, nog ongetemde jongeren die met veel elan de wereld willen bestormen'. (Hartmans 613) Naast Anil was Stephan Sanders de enige kleurling op de redactie. Het was een moment waarop een grote behoefte was aan nieuwe stemmen, en de stemmen met een migratieachtergrond waren extra welkom.

Anil maakte zijn debuut met een aantal artikelen. Het ene stuk was een interview met Ruben Gowricharn, het ander een portret van V.S. Naipaul. Gowricharn, op dat moment wetenschappelijk onderzoeker bij de sociale dienst in Rotterdam, adviseerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid over minderheden. De vraag die de Raad wilde beantwoorden was of de hoge werkloosheid onder allochtonen te wijten was aan gebrek aan scholing, of aan discriminatie op de werkvloer. Een vraag die, volgens Anil in de inleiding van het artikel, de nieuwste trend was in de 'kringen van migrantenvorsers'. (Ramdas 1989a)

Arbeid adelt niet altijd, stelde Gowricharn in het interview. Hij bedoelde ermee dat niet alle werkloze migranten per se bezig zijn met het vinden van een baan. Ze zien zich vaak geconfronteerd met de gevolgen van grote culturele verschuivingen, en zijn daar te sterk door bevangen om over omscholing of andere arbeidstrajecten na te denken. Hij noemde als voorbeeld een Hindostaan die na tien jaar zijn

baan bij een autogarage verliest en met pijn in zijn hart ziet hoe zijn rol in de samenleving en in zijn gezin uitgespeeld raakt. Terwijl iedereen om hem heen moderniseert, wordt hij steeds meer een irrelevant figuur. Het leidt tot verslaving, depressie, ellende. 'De werklozen onder de migranten zitten met veel meer beslommeringen dan het vinden van een baan. [...] Hun probleem is niet alleen gebrek aan geld, maar een gebrek aan welzijn.' Deze observaties leidden overigens niet tot een oproep tot medelijden. Gowricharn leek vooral de realiteit van de multiculturele samenleving te willen schetsen; er was simpelweg meer aan de hand dan men dacht. Een eenvoudige oplossing leek hem daarom niet voorhanden.

Opvallend is dat het idee dat in Nederland racisme op veel en soms onzichtbare manieren voorkomt, in het gesprek uit de weg leek te worden gegaan. Ja, zei Gowricharn, er zou sprake kunnen zijn van racisme. Vooral op de markt voor geschoolde, middenklassenbanen zoals bijvoorbeeld bij een verzekeringsmaatschappij, waar allochtone sollicitanten minder vaak aangenomen leken te worden. 'Maar zelfs hier moeten we niet te snel grijpen naar "racisme" als verklaring,' schreef Anil. En hij citeerde zonder tegenwerpingen Gowricharns duiding van die discrepantie: 'Een Hollandse jongen met een keurige stropdas wekt meer vertrouwen bij tante Mien dan die Surinamer met een paarse pet, rode schoenen en een groene broek. Zelfs als die Surinamer beter geschoold zou zijn verliest hij de concurrentiestrijd, omdat deze beroepsrichting nu eenmaal draait op uiterlijke kenmerken.'

In het artikel vallen twee dingen op. Ten eerste dat 'links-progressief' Nederland al in de jaren tachtig kritisch is geweest op de multiculturele samenleving. Hier werd immers al gesteld dat Nederlandse mores niet vanzelfsprekend aansloten bij de heel specifieke problematieken van de verschillende migrantengroepen. Dat bovendien lang niet iedereen vooruit wilde komen, en iets wilde bijdragen aan de maatschappij. Waar later nogal eens werd gezegd dat 'links' weg heeft gekeken van de knelpunten die werden veroorzaakt door immigratie, blijkt teruglezend in een prototypisch links tijdschrift als *De Groene*

Amsterdammer dat dit niet waar is. Om het tot het werk van Anil Ramdas te beperken: dit eerste stuk dat hij in *De Groene* publiceerde liep voor op de latere artikelen waarin hij zou wijzen op het gevaar van een nonchalante houding jegens migratie en samenleving. Het essay van Paul Scheffer – ‘Het multiculturele drama’ – dat dit thema als uitgangspunt had, borduurde in die zin voort op wat Anil al jarenlang aan de kaak stelde. Iets wat Scheffer trouwens altijd erkend heeft.

Het tweede dat opvalt aan het stuk is hoe kritisch het is op migranten. Zij willen volgens Gowricharn soms helemaal geen hulp: ‘men kwam hier voor medische en sociale veiligheid, en niet zozeer om te werken’. De hulp van goedwillende Nederlandse instanties viel daarom plat: ‘Je helpt iemand naar de overkant van de straat die helemaal niet naar de overkant wil.’ (Ramdas 1989a) Het artikel bagatelliseert tegelijkertijd de eventueel racistische houding van de Nederlanders waarmee migranten te maken krijgen. Hierin schemert de houding door van de eerste generatie migranten, waartoe Ramdas en Gowricharn behoorden. Zij hadden zichzelf opgepakt en van de ene naar de andere plek getransporteerd. Dat op een andere plek, andere mores golden – waaronder de regels voor welk uiterlijk vertrouwen opwekt, en welk kennelijk niet – nam men voor lief. Het idee dat het ‘nu eenmaal’ zo is, was voor hen geen aanleiding om het racisme te noemen. Eerder was het een oproep om óndanks de vooroordelen te zorgen dat je als migrant vooruitkwam. Het is niet onbelangrijk om te beseffen dat dit stuk was geschreven door een immigrant die een andere immigrant interviewde over het migrantenvraagstuk, voor een opinietijdschrift met een overwegend progressief links, maar vooral ook: wit, publiek. Terwijl enerzijds werd gewezen op de problematiek van de migratie, werden anderzijds de witte lezers van *De Groene Amsterdammer* gerustgesteld; zij hadden geen racistisch aandeel in de problemen van de migranten. ‘De ideologen die het racisme van werkgevers als oorzaak van het kwaad poneren kunnen volgens Gowricharn niet langer serieus worden genomen,’ schreef Anil. En: ‘Wat heb je aan de stelling: *jullie zijn satanskinderen, want jullie discrimineren?* Je koopt er niets voor en je kunt het ook niet hard maken.’ (Ramdas 1989a)

Naipaul: een Caribische nestbevuiler

In hetzelfde nummer van het tijdschrift voerde Anil onder de titel 'Een Caribische nestbevuiler' een andere hoofdpersoon met Indiase wortels op: de Britse schrijver Vidiadhar Surajprasad Naipaul. Het stuk is met voelbaar plezier geschreven ('V.S. Naipaul is een korte, gedistingeerde hindoestaanse man, die op foto's kijkt alsof hij zich in een onwelriekende ruimte bevindt'). (Ramdas 1989b) Het lijkt alsof Anil zichzelf herkende in Naipaul. En dan was het niet eens zozeer de herkenning die Ramdas moet hebben gehad van de Caribische Hindostaan Naipaul, maar eerder de herkenning (of de verleiding) van het onafhankelijke, kosmopolitische wereldbeeld van de grote Naipaul.

Zeven jaar eerder had de beroemde schrijver Amsterdam bezocht, en dat was niet onopgemerkt gebleven. Meerdere kranten maakten er melding van dat Naipaul zijn bezoek vroegtijdig beëindigd had omdat hij de gesprekken met het Nederlandse publiek ondermaats vond ('Schrijvers jagen Naipaul direct terug naar huis', kopte *de Volkskrant*)¹⁵ en omdat hij ontevreden was over het hotel waar de organisatie hem had ondergebracht.

Maar voordat Naipaul vertrok, had Anil nog de kans gekregen om hem te ontmoeten. Hij was zonder uitnodiging naar een bijeenkomst gegaan waar Naipaul zou worden geïnterviewd. Het was, zo schreef hij zelf in *De Groene*, een idee geweest van een Hindostaanse vriend. Die zei dat een beschaafde club als de internationale schrijversorganisatie PEN hun, kleurlingen, vast niet de toegang zou weigeren. Ze kwamen inderdaad zonder moeite binnen en bleken bovendien de enige kleurlingen in het publiek te zijn. Tot hun grote schrik kwam Naipaul persoonlijk naar ze toe om een gesprek aan te knopen. Hij vroeg de jongens wat ze deden. 'Studeren? Prachtig, en daarna? Ik vertelde over mijn wens ooit terug te gaan naar het Caribisch gebied. "Terug naar de bush-bush? Waarom?" Ik was verbijsterd, in mijn onschuld furieus. Ik stamelde iets over de kosten van mijn opleiding, die door de Surinaamse gemeenschap werden opgebracht, over de daaraan verbonden morele verplichtingen. Naipaul trok zijn neus op voor

mijn praatjes: hier heb je de beschaving gevonden, alleen hier kun je je ontplooien, zei hij beslist en keerde zich om.’ (Ramdas 1989b)

In een verslag dat gespreksleider John Jansen van Galen volgens Anil in de *Haagse Post* over de avond schreef, werd er gesproken over twee kleurlingen die Naipaul zouden hebben beledigd. ‘Een van die kleurlingen was ik,’ schreef Anil jaren na de ontmoeting. Naipaul zou bij het weggaan over Anil en zijn vriend gezegd hebben: ‘They better go back to their country – hoorde men Naipaul afwerend zeggen – and bang their drums.’ (Ramdas 1989b)¹⁶

De ontmoeting was volgens Anil tekenend voor de grillige verhouding tussen Naipaul en de inwoners van de Cariben, en voor het buitengewoon prikkelbare karakter van de schrijver. Tegelijkertijd leek hij iets te herkennen, of misschien zelfs te bewonderen, in de houding van Naipaul. Een paar bladzijdes eerder in hetzelfde nummer van *De Groene* had Anil bij monde van Gowricharn gewezen op de onwil van een deel van de migranten om te werken. Daartegenover stelde hij nu Naipaul, de wereldberoemde en dus geslaagde migrant, en diens onwankelbare geloof ‘in vooruitgang en succes’. Met daarbij de belangrijke toevoeging: ‘voor wie werkelijk volhardt en doorzet’. Naipaul, dus, als voorbeeld van de migrant die óók bestaat. Niet het type dat zich uit het veld laat slaan door culturele verschillen en racisme. Maar iemand die de mogelijkheden die het Westen bood met twee handen aangreep. Iemand met wie Anil zich zou kunnen vereenzelvigen. Naipaul was in meerdere opzichten een voorbeeld. Hij diende, in Anils eigen woorden, als ‘een vader voor onze prille Caribische identiteit’. (Ramdas 1989b) Van sommige lessen die deze vader hem leerde, nam hij afstand. Andere lessen achtte hij juist waardevol.

Het artikel is een korte, maar intelligente en wonderschone analyse van Naipauls werk. Het geeft bovendien een goed inzicht in wat de jonge Anil belangrijk achtte op het moment waarop hij zelf bezig was het podium te betreden. De overeenkomsten tussen hem en zijn literaire held waren evident. Welke eigenschappen en standpunten van de schrijver hij benadrukte, en welke hij juist in twijfel trok, schetsten indirect zijn eigen beeld van de wisselwerking tussen schrijverschap, literatuurovertuiging en migratie.

Naipaul ergerde zich volgens Anil aan 'de afwezigheid van enige literaire belangstelling voor de maatschappelijke werkelijkheid' die er onder moderne schrijvers leek te zijn. Het leek een vooruitwijzing naar het standpunt dat Anil tien jaar later in zou nemen, en waarin hij de Nederlandse literaire wereld ervan beschuldigde met de rug naar de (multiculturele) werkelijkheid te staan. Hij gebruikte toen het pas verschenen boek *De buitenvrouw* van Joost Zwagerman als voorbeeld om te beweren dat de Nederlandse letteren geen enkele interesse toonden voor wat er buiten de roomblanke Amsterdams-literaire kringen gebeurde. Het essay zou het begin zijn van een venijnige polemiek tussen hem en Zwagerman, culminerend in een ruzie over hoe de autochtone arbeidersklasse door Ramdas genoemd mocht worden. Hier, in een van de eerste stukken die Anil publiceerde, toonde hij al zijn gevoeligheid voor de spanning tussen de schrijver en de wereld. Weliswaar bij monde van V.S. Naipaul, maar het geeft te denken dat van alle eigenschappen die de uitgesproken Naipaul aan de dag legde, Anil juist ook deze naar voren schoof. Het kwam neer op de overtuiging dat de wereld niet uit te wissen was in een literair werk. Of eigenlijk, dat was hij wel, want dat was wat talloze witte schrijvers in de westerse literatuur deden. Hun navelstaanderij leidde echter tot niets meer dan eloquente egodocumenten die de schrijver en zijn binnenwereld centraal stelden. Terwijl het er, in het 'ouderwetse' schrijverschap volgens Naipaul (en later ook Ramdas) juist om ging het leven te tonen. Dat stelde de migrantschrijver onmiddellijk voor een probleem. Want 'welk leven zou dat zijn? De Engelse werkelijkheid was hem vooralsnog vreemd omdat deze zich voltrok achter gesloten deuren. Het Caribische straatleven kende hij maar al te goed, maar wie stond daar nou op te wachten?' (Ramdas 1989b)

Naipaul zocht zijn weg uit deze tweespalt uiteindelijk door af te rekenen met zijn heimwee, en probeerde zijn geboorteplek voor eens en voor altijd achter zich te laten. Dat deze afrekening met het land van herkomst niet alleen geïnspireerd was door zijn eigen ontworteling of door zijn hoogstpersoonlijke worsteling met migratie, maar net zo goed door de buitenwereld die meekeek en de schrijver en diens werk inkleurde en een specifieke plek buiten de 'normale' litera-

tuur aanwees, dat zag Anil maar al te goed. Het was alsof er een keuze gemaakt móest worden; een schrijver uit de diaspora kon niet tot beide plekken evenveel behoren. Nadat Naipauls meesterwerk *A House for Mr Biswas* door een uitgeverij werd afgewezen als te exotisch voor de Engelse markt ('omdat je niet over Aziaten schrijft voor een westerse publiek'), zette hij door en maakt uiteindelijk naam als schrijver. Het eigenaardige, om niet te zeggen: het kwaadaardige, was dat hij nu hij succes had, werd geprezen om hetzelfde exotisme als waarvoor hij eerder genegeerd was geweest.

Na dat eerste succes publiceerde Naipaul in 1962 *The Middle Passage*, een reisverslag niet alleen over zijn geboorte-eiland Trinidad, maar over het hele Caribisch gebied – inclusief Suriname – waarin hij genadeloos afrekende met de bevolking van de verschillende landen uit de regio. Stuk voor stuk onderontwikkelde landen, schreef Anil, die nu eenmaal erg simpele mensen voortbrachten. "Er valt niets met ze te bespreken", vindt hij [Naipaul, KA], "omdat hun reactie op de wereld, hun gevoel voor verbazing, hun lust tot onderzoek en hun nieuwsgierigheid oneindig veel beperkter zijn dan de mijne." (Ramdas 1989b) Het was een fingerwijzing hoe Naipaul voortaan gelezen wilde worden: niet meer als exoot, niet meer als iemand uit de West Indies, maar als iemand die bandeloos was in de zin dat hij compleet losstond van plaats en volk. Hij kon niet langer gereduceerd worden tot zijn geboorteland wanneer hij het nest zelf expliciet bevuilde en verliet. Naipaul bond succesvol 'de strijd aan met de regionalisering van zijn werk door definitief af te rekenen met de laatste resten jeugdsentiment'. (Ramdas 1989b)

De manier waarop Naipaul sprak over de bewoners van Trinidad, leek veel op de manier waarop Anil in 2009 over zijn eigen terugreis naar Suriname zou schrijven. Interessanter hier – ook omdat op het moment dat Anil dit portret van Naipaul schreef nog jaren verwijderd was van de publicatie van *Paramaribo, de vrolijkste stad in de jungle* – is dat het bewijst dat Anil zich al aan het begin van zijn carrière bewust was van de redenen die een migrantschrijver kan hebben om af te rekenen met zijn afkomst. En de voordelen die zo'n afrekening kan hebben, in de zin dat hij niet snel meer vergeleken zou worden

met andere (minderwaardige) schrijvers uit de regio. En misschien ook dat hij niet gebukt zou gaan onder de connotaties en aannames die er kleefden aan die specifieke afkomst. Het betekende, in het geval van Naipaul in de ogen van Anil, overigens niet dat het nieuwe thuisland klakkeloos werd omarmd. Daarvoor waren de verschillen te groot, of juist te klein (want de verlamdende stupiditeit die Naipaul in de Cariben beschreef, trof hij ook in het Westen aan). In elk geval speelde zich achter Naipauls 'façade van de heilige vader die bedroefd neerkijkt op zijn kinderen' een 'dramatische botsing tussen culturen' af. In plaats van dat drama op te lossen door zich te vestigen in een van die culturen, zich er als het ware in thuis te maken, zochten Naipauls romanpersonages onverbiddeijk de vrijheid op. 'De ware held levert zich niet over aan de mening van de groep, hij bedankt zelfs voor het lidmaatschap.' (Ramdas 1989b)

Het verschil tussen de schrijver en zijn omgeving was dus niet iets om op te heffen, maar juist iets wat intact gehouden diende te worden. Te vergroten, zelfs. Het was een afstand tot de wereld die ruimte schiep voor bespiegeling. Een zekere thuisloosheid gaf brandstof aan kritische observaties. Iets waar Naipaul, maar in diens voetsporen zeker ook de nog jonge Anil Ramdas, naar streefde. Over het type literair personage dat Naipaul opvoert, schreef Anil: 'Juist in het verschil tussen hem en zijn omgeving wil hij zijn erkenning bevechten.' (Ramdas 1989b) Alsof hij zichzelf modelleerde naar het personage dat hij zelf wilde zijn, vertelde hij een paar jaar later over zichzelf: 'Er zitten positieve kanten aan het behoren tot een minderheid. De vervreemding – het niet meer weten waartoe je behoort – kan ertoe leiden dat je je over allerlei dingen gaat verwonderen.' ('Leven in drie': 3) De vervreemding die eigen is aan een migrant leidde kortom tot een bijzondere positie. Een positie die een 'insider' bovendien niet kon bereiken. Want, voegde Anil er fijntjes aan toe: 'Iemand die alles vanzelfsprekend vindt denkt niet over dingen na.' ('Leven in drie': 3) Hij presenteerde zichzelf niet zomaar als schrijver, maar als postkoloniaal schrijver die door zijn ervaring een bijzondere plek innam: een plek van waaruit hij iets waardevols kon toevoegen aan het gesprek. Een plek die aan hém was toegewezen en waar de westerse intellectueel niet kon komen.

In twee artikelen in hetzelfde nummer introduceerde Anil dus het belang van schrijvers en denkers van kleur voor het duiden van de huidige tijd. De kritische voetnoten van Ruben Gowricharn aan het adres van de werkeloze migrant waren een nuancering op het binaire beeld van de buitenlander als zielig slachtoffer dat geholpen diende te worden, óf als de uitvreter die zijn hand kwam ophouden in het rijke Westen. Door de lens van een wetenschapper als Gowricharn liet Ramdas zien dat de werkelijkheid een stuk weerbarstiger was: de migrant had meer dimensies dan hij in de vereenvoudigde blik van het Westen vaak toebedeeld kreeg. Hij kon slachtoffer én dader zijn. Dat vermogen tot nuancering maakte de blik van Gowricharn waardevol. Hetzelfde gold voor Naipaul. Terwijl hij gevierd werd in het Westen, beschouwden veel andere postkoloniale schrijvers hem als iemand die zich leek te schamen voor zijn afkomst en met zijn uitspraken in het gevele van het witte publiek trachtte te komen. In zijn autobiografie schreef die andere held van Anil, Stuart Hall, bijvoorbeeld over hoe Naipauls zelfhaat hand in hand ging met 'his irritating and uncritical anglocentrism'. (Hall 2018: 161) Naipauls woede was niet zozeer gericht tegen de Caribische of Indiase samenlevingen waartegen hij ageerde. Eerder was hij verwickeld in een strijd met zichzelf. En die innerlijke strijd resulteerde in de literaire verbeelding van de ineenstorting van bijvoorbeeld de landelijke Hindostaanse samenleving in Trinidad, vol humor maar ook vol mededogen. Juist die meerlagigheid maakte van Naipaul, in de ogen van Anil, een interessante schrijver. Ja, hij was genadeloos in het afschilderen van wat er aan Caribische samenlevingen ontbrak, maar hij was niet onverschillig. De spiegel die Naipaul aan Caribische achterblijvers ophield, was er een die een witte schrijver niet snel op zou durven houden uit angst politiek incorrect te zijn. En westerse schrijvers die wel kritisch durfden te zijn, ontbrak het vaak aan een genuanceerde blik. Zij misten het vermogen (of de behoefte) om werkelijk dichtbij genoeg te komen en te zien waaruit onrecht, ongelijkheid of onvermogen voortkwamen. Zij bleven aan de oppervlakte en somden vol verwondering de merkwaar-

digheden van die samenleving op. Een voorbeeld daarvan was het in Suriname verguisde boek *De laatste resten tropisch Nederland* (1969), van Willem Frederik Hermans. In dit boek schuwde Hermans het niet om de Surinaamse elite belachelijk te maken en het aandeel van het slavernijverleden in de achterstand van het land, te reduceren tot de opvatting dat '[d]e schadelijkste erfenis van slavernij en kolonialisme is de mening dat hard lopen en hard werken vernederend zijn'. (Hermans 32) In 1993, vier jaar na het portret over de 'Caribische nest-bevuiler' Naipaul, weet Anil een essay aan het boek waarin hij Hermans kijkt op Suriname vergeleek met die van Naipaul.

Toen *De laatste resten tropisch Nederland* uitkwam, schreef Anil, struikelde heel Suriname – inclusief de Nederlandse docenten aan het lyceum waar Anil op school had gezeten – over Hermans' vileine en soms arrogante passages. Anil was het niet eens geweest met die lezing. Hij herinnerde zich het boek als een werk dat hem had verrast, omdat het hem als middelbare scholier een nieuw perspectief op Suriname had geboden. Door Hermans keek hij door een andere bril naar de wereld die hij door en door dacht te kennen. De regel 'alle wegen van Suriname lopen ten slotte dood' resoneerde diep in hem, en hij zou hem jarenlang als lijfspreuk met zich meedragen. (Ramdas 1993b) Hermans toonde hem wat hij eerder niet zag, namelijk hoe armoedig, morsig en modderig Suriname eigenlijk was. Hoe uitzichtloos, ook. Zijn docent Nederlands had hem geadviseerd om het te herlezen wanneer hij in Nederland zou wonen. En te zien welke gevoelens het boek dan in hem zou losmaken. En inderdaad, schreef Anil, nu hij in Nederland woonde interpreteerde hij Hermans' woorden anders. Hij achtte het boek onverminderd waardevol, maar het schoot desondanks tekort. Want wat was de kritiek van Hermans waard, als hij deze niet verbond aan een perspectief? Misschien, peinsde Anil, had Hermans wel een visie op de kolonie, maar ontbrak het hem aan moed om die visie te uiten. Hermans schreef op wat er allemaal aan schortte, maar benadrukte tegelijk dat hij zelf een buitenstaander was die zich niet met Surinaamse zaken wilde bemoeien. Waarmee hij dus eigenlijk zijn handen van de zaak aftrok. 'Maar,'

schreef Anil, als een tik op de vingers van de grote schrijver, ‘nu die natie bestaat, heeft dat volk recht op kritiek en commentaar.’ (Ramdas 1993b)

En kritiek was belangrijk, vond Anil. Vooral als het ging om kritiek op samenlevingen die niet naar behoren functioneerden. Na het fiasco van de overhaaste verzelfstandiging van Suriname, het drama van de decembermoorden in 1982, de jaren van angst, verwarring en uiteindelijk armoede die erop volgden, was het land dat hij ooit zelf zou helpen opbouwen, vervallen tot een land waar ‘in plaats van kritiek en zelfkritiek, in plaats van twijfel en onderzoek’ het volk zich liet betuttelen door mak makende propaganda. (Ramdas 1993a: 98)

Juist zo’n samenleving had behoefte aan kritiek. Kritiek, met als uiteindelijk doel het land los te wrikken uit haar apathische houding. Of, als dat te veel gevraagd was, kritiek zoals een volwassen geworden kind zijn eigen gezin bekritiseert. Eerlijk, hard, maar voortkomend uit een gedeelde plek en daarom niet liefdeloos. Anil vergeleek Naipauls blik op Suriname met die van Hermans en kwam erop uit dat Naipaul weliswaar eveneens kritisch en spottend was, maar bij hem sprak niet de luie, wat arrogante blik van de westerling die afreisde naar een derdewereldland en opsomde wat er allemaal aan schortte zonder het zich werkelijk aan te trekken. Het ging immers niet over hemzelf. Het belangrijkste verschil tussen de schrijvers, en zo je wil tussen de kritische witte buitenstaander Hermans en de kritische nestbevuiler Naipaul, was dat Naipaul dichter op de huid van de mensen zat. Hermans bleef te allen tijde op afstand. Anil:

In *The Middle Passage*, ook een reisboek, ook over Suriname onder andere, en eveneens in de jaren zestig geschreven, komen belangwekkende mensen voor die bijna als romanpersonages worden opgevoerd en elk een stuk van de geschiedenis van hun land uitbeelden. Naipaul is scherp en spottend maar niet gemakzuchtig of hooghartig. Hij wacht niet totdat de minister van Onderwijs hem uitnodigt voor een gesprek, hij vraagt zélf om een gesprek. Dat is wat mij wel verbaast van Hermans, dat hij doet alsof Suriname hem iets was verschuldigd. (Ramdas 1993b)

Het lijkt een verschil in detail; de ene schrijver (Hermans) is kritisch, en afstandelijk onbetrokken. De andere schrijver (Naipaul) is kritisch. Hij komt weliswaar dicht bij de mensen die hij beschrijft, maar is alsnog evenmin geëngageerd. Het belangrijke verschil tussen de kritische blik van Naipaul en die van Hermans leek voor Anil te schuilen in de nabijheid van het onderwerp, in de gedeelde oorsprong. Waar Hermans erop wachtte om uitgenodigd te worden, en een zekere dankbaarheid voor zijn aandacht terugverwachtte, keek Naipaul met een intrinsieke nieuwsgierigheid naar de mens en de omgeving. Hij wilde weten wat ze deden, en waarom. Zo diep groef Hermans niet. Of dat uit hooghartigheid of uit desinteresse was, dat was niet duidelijk. Het was volgens Anil hoe dan ook zaak dat een schrijver kritisch en betrokken was, hoe ongewenst het vaak ook was door de bekritiseerde. Zonder kritiek werden pijnpunten niet benoemd – en konden ze dus ook niet verholpen worden. Hermans had, verplicht door zijn positie als schrijver, minder gemakzuchtig en dus meer betrokken moeten zijn. Op een andere manier miste Anil bij Naipaul ook engagement, of welke vorm van verantwoordelijkheid voor het onderwerp dan ook. Een gebrek aan betrokkenheid, dus, bij zowel Hermans als bij Naipaul. En toch was het verschillend, omdat de aard van de kritiek verschilde. ‘Naipaul,’ schreef Anil, ‘is te verbolgen en te machteloos. Neen, ik moet nauwkeuriger zijn: Naipaul is woedend. Op zichzelf, wel te verstaan, omdat hij weet dat de verklaring die hij geeft zwak is.’ (Ramdas 1993a: 137)

Naipaul was niet onbetrokken vanuit desinteresse of arrogantie, zoals Hermans misschien wel kon worden aangerekend. Een schrijver als W.F. Hermans ging terug naar Nederland en kon het zich veroorloven om zich niets van de woede onder de Surinamers aan te trekken. Ook kon hij de misstanden die hij in het land ervoer makkelijk van zich laten afglijden op het moment dat hij ervandaan was vertrokken. Zijn beweging – van het Westen naar de derde wereld – was namelijk tijdelijk en slechts geografisch van aard. Naipaul moest die beweging in overdrachtelijke, culturele en emotionele zin maken. Hij moest afrekenen met alles wat hem was meegegeven en waar hij vandaan

kwam, omdat die verbinding een engagement met zich meenam. Hij rekende af met zijn plek van herkomst en plaatste zichzelf in een radicaal isolement omdat hij niet klakkeloos de nieuwe cultuur waarin hij terecht kwam, omarmde. Zijn kritiek op de eigen groep was niet liefdeloos, omdat niemand volledig liefdeloos kritisch op zijn eigen nest kan zijn. Er is daarvoor te weinig afstand, en te veel vervlechting met het nest en het zelf. Zijn kritiek op Trinidad en India was ‘driven by an ambivalent aggression: self-loathing, even, despite his studied self-regard, superiority and sometimes woundingly insulting jibes’, zoals Stuart Hall, Naipauls medestudent in Oxford, hem beschreef. Die ambivalentie ten aanzien van de wereld was wat Naipaul interessant én wat al die andere postkoloniale schrijvers zo belangwekkend maakte: een constante dialoog tussen binnen en buiten, tussen wat ooit was en wat nu is. Tussen het zelf en de perceptie van het zelf door de ander. Door Naipaul op te voeren, in al zijn paradoxen, toonde Anil dat postkoloniale denkers als geen ander de complexiteit van de moderne tijd onder woorden konden brengen, in plaats van deze tot platitudes te versimpelen. Het was het begin van de jaren negentig. Nederland stond oog in oog met de gevolgen van zijn koloniale verleden. Het broeide en het sidderde. Het was van het grootste belang dat er mensen op stonden die de wereld in al zijn lagen konden duiden. Anil Ramdas was er klaar voor.

Het begin

‘Nou meisje,’ zei Anil tegen Xandra Schutte toen zij haar eerste grote stuk publiceerde, ‘echt knap gedaan.’ Schutte begon in 1990 bijdragen te leveren aan *De Groene Amsterdammer*, min of meer gelijktijdig met Anil. En toch liet hij haar goed voelen dat ze een paar jaar jonger was dan hij, en dat hij daarom meer levenservaring had. ‘Hij had iets enorm paternalistisch,’ herinnert Schutte zich. ‘En dat was ook heel charmant. Hij was [er] een paar maanden voordat ik hier kwam werken als kunstredacteur. Hij wekte ook al de indruk dat hij hier al jaren zat. Enorm zelfverzekerd.’ Dat zelfvertrouwen was wellicht ten dele gespeeld, maar in Schuttes herinnering was van onzekerheid niet veel

sprake. Anil was extreem welbespraakt, erudierter dan wie dan ook en daardoor populair bij de andere redactieleden. Tijdens de wekelijkse redactievergaderingen – waarbij er flink gerookt werd, en de sporadische opmerking of er misschien een raampje open kon, werd weggejouwd – sprak de groep van ongeveer tien redacteurs open en ongedwongen over wat er in de wereld gebeurde en op welke manier ze daarover zouden willen schrijven. Ze werden door toenmalig hoofdredacteur Martin van Amerongen vrijgelaten in hun onderwerpkeuze, zolang het maar interessant en verrassend was. De gesprekken waren breed, uitwaaierend van de actualiteit naar intellectuele debatten – en Anil voerde er niet zelden het hoogste woord. Zijn talent was vanaf het eerste begin duidelijk. Waar andere schrijvers na de universiteit vaak nog een zekere stijfheid in academische stijl moesten afleren, was Ramdas' werk meteen soepel. Dat hij zo'n goede schrijver was, dacht Schutte, was omdat hij een lezer was. De soepele stijl waarmee hij naam zou maken, werd gevoed door zijn bewondering voor de literatuur. Vanuit die bewondering haalde hij vrijwel meteen grote schrijvers *De Groene* binnen. Zijn stem was heel eigen en authentiek, vond Schutte:

De Groene was verslaggevend nog niet zo'n goed blad. Maar zeker de essayistische kant was heel erg goed in de tijd dat hij kwam. Er was een essaybijlage; eens in de maand acht grote pagina's met alleen essays. Dat hele essayistische paste Anil heel goed. Hij kon eigenlijk al snel alles. Terwijl hij geen journalistieke ervaring had. Ik weet dat hij ook meteen hele spitsvondige korte commentaren kon schrijven, en hij heeft natuurlijk ook interviews gemaakt waar hij ook meteen een hele eigen toon voor had. En dus die geweldige essays.

Hij gaf zijn culturele autoriteit meteen vorm door over onderwerpen te schrijven die inzicht boden in werelden waarmee de lezers niet vertrouwd waren. Een van de eerste stukken die hij schreef nadat hij als redacteur was aangenomen, was een hartstochtelijk, intiem verhaal over hoe hij terugkeek op de laatste tien jaar van Suriname na de revolutie van 1980. Hij probeerde te achterhalen 'hoe een land lelijker

en onherbergzamer en een volk harder en hatelijker werd, zonder dat iemand erachter kwam wie het had gedaan'. Waren het Bouterse en zijn militairen, de zucht naar macht? Of was het premier Joop den Uyl die zich er te haastig vanaf had gedaan, en die aan Suriname 'te makkelijk geld en een leger had gegeven'? (Ramdas 1990a) Het valt op hoe openhartig hij durfde te zijn voor een publiek dat hem nog niet goed kende, en hoe kwetsbaar hij durfde te zijn in een essay dat de decembermoorden heel dichtbij haalde – dichterbij wellicht dan de lezers van *De Groene* gewend waren – door te vertellen over zijn vriend Bram Behr die hij 'op een leuke manier een beetje dwaas' vond. Hij haalde de herinnering op aan hoe hij – een tiener nog, en aanstormend journalist – een scholierenopstand wilde verslaan, en Behr hem had beschermd tegen de knuppel van een al te fanatieke agent van de oproerpolitie. En toen Anil naar Nederland vertrok om te studeren, had Behr erop gehamerd om Suriname niet te romantiseren wanneer hij weg was. Wie het land alleen maar mooi vindt, heeft zijn handen er definitief van afgetrokken, vond Behr. Anil mocht daarom nooit vergeten hoe haat en nijd het land verdeelden, en hoe mensen elkaar opofferden voor een grammetje eigen geluk. De les die Behr hem probeerde bij te brengen, is dat wie kritisch is, betrokken blijft. Maar, schreef Anil, Bram Behr werd juist vanwege zijn betrokkenheid doodgeschoten tijdens de decembermoorden. In de jaren erna verzandde Suriname in een halfhartig aanwijzen van potentiële daders en een ijdele discussie over wiens schuld het was – van Nederland of van Suriname zelf – en in oeverloze gesprekken hoe het überhaupt zover had kunnen komen. Anil was nu, tien jaar na de coup, klaar met dat gesprek. En klaar, ook, met de betrokkenheid die hij had beloofd aan zijn vriend. 'Ik ga dit jaar in ieder geval niet naar Suriname. Bram is dood, de streep door mijn leven accepteer ik en ik wil het land nu eindelijk mooi gaan vinden.' (Ramdas 1990a)

Dat 1990 een decennium na de militaire coup van Bouterse markeerde en tevens vijftien jaar zelfstandigheid van Suriname, betekende een zeker momentum voor Anil. Het land had een aantal extreem bewogen jaren doorgemaakt. Het conflict tussen het Nationale Leger, dat

onder leiding van Desi Bouterse stond, met het verzet onder leiding van marronleider Ronnie Brunswijk, had tot bloederige confrontaties en massaslachtingen in de binnenlanden van Suriname geleid.

Anil schreef in het jubileumjaar van 1990 een aantal stukken waarin hij reflecteerde op de ontwikkeling van zijn geboorteland. En zijn bespiegelingen waren bepaald niet zachtzinnig van aard. De dag voordat de republiek haar vijftiende verjaardag vierde, publiceerde hij een groot stuk in *Het Parool* waarin hij betoogde dat de Surinaamse bevolking als los zand aan elkaar hing, en dat Nederland dat gebrek aan eenheid nooit had erkend. Dat betekende echter niet dat de schuld van het failliet van Suriname in de schoenen van de oude kolonisator geschoven kon worden. Integendeel zelfs. De 'betrekkelijke chaos en de alom aanwezige politieke onwil' stond in de weg van verzoening – en dat had het volk grotendeels aan zichzelf te danken. (Ramdas 1990d) Het land had een valse start gemaakt, onder meer onder invloed van zwarte mensenrechtenorganisaties die politici als Eddy Bruma, en in zijn voetsporen het Afro-Surinaamse volk, de handvatten aanreikte om de schuldkaart succesvol uit te spelen aan Nederland: 'Eddy Bruma [...] speelde de woede perfect. Geen enkel requisiet liet hij onbenut: Derde Wereldnationalisme, de negritude gedachte, Black Power, terug naar Afrika. [...] "Ze buiten ons uit!"' (Ramdas 1990d)

In Anils ogen was het niet de oude kolonisator die het land uitbuitte, maar waren het westerse multinationals die het van zijn kostbaarste grondstof beroofden. En na een lange periode van koloniale verwaarlozing was het land nu slachtoffer geworden van tirannie van eigen grond. Migranten als Anil konden alleen maar werkeloos toekijken. Net als in het stuk dat hij eerder dat jaar in *De Groene* publiceerde, was Anil ook hier uitermate persoonlijk door zijn eigen, intieme ervaring in het perspectief mee te nemen:

Ten slotte is er mijn eigen generatie. Wij zijn pragmatisch noch ontgoocheld. Wij zijn ronduit tragisch. We waren nog tieners toen de onafhankelijkheid werd gevierd en liepen uitbundig mee te zingen en te joelen tijdens de festiviteiten. [...] Wij waren de jonge uitverkorenen die dit land zouden opbouwen, in Nederland studeren en terugkeren om een utopie waar te

maken: een land van welvaart en rechtvaardigheid. Pas hier, in onze met tropische palmen behangen studentenkamers, gingen we ons realiseren dat onze verbeelding ons parten had gespeeld. Stap voor stap zagen we de verloedering, het kwaadaardige verraad: staatsgreep, martelingen, politieke aanslagen, massamoorden, berovingen met machinegeweren, armoede en gebrek, cocaïne en ontploffende handgranaten op feestjes van de gewapende strijdkrachten. Ongelovig keken wij toe hoe ze onze bruggen verbrandden, hoe ze het onmogelijk hadden gemaakt onze toekomst zelfs maar te beginnen in het land dat we geen vaarwel hadden gezegd. Lichamelijk kwamen we met het vliegtuig, maar onze geest kwam te voet. Lopend hebben we de afstand van 9000 km afgelegd, iedere keer omkijkend, in weemoed en ontzetting. (Ramdas 1990d)¹⁷

De laatste regel heeft een bijna theatrale dramatiek. Was het een film, dan zag je voor je hoe de migrant zich vertwijfeld en gedesoriënteerd van de ene plek naar de andere bewoog. Je zou kunnen zeggen dat Anil hier de tragiek van de recente geschiedenis compleet maakte, door zijn eigen rol erin te omlijnen. De andere spelers in dit spel waren dan Suriname en Nederland. Zij vielen in zeker opzicht samen met ‘the Global South’ en het Westen. Het was een spel waarin Anil van meet af aan interesse had om de onderlinge wisselwerking bloot te leggen. In de eerste twee jaar dat hij als redacteur bij *De Groene* werkte, schreef hij talloze stukken over de betekenis van migratie voor de samenleving, over de islam, over Suriname en Hindostanen en over het belang van westerse waarden voor andere culturen. Hij was in meerdere opzichten voor het publiek van *De Groene* de introductie in de grotere wereld; hij ontsloot perspectieven die buiten Nederland – of in elk geval naast het Nederlandse – waren gevormd, en gaf op die manier het weekblad mede vorm als een medium dat op een eigenzinnige, intelligente manier de veranderende wereld onderzocht. Door postkoloniale intellectuelen te interviewen of hun boeken te bespreken, gaf hij aan hoe groot de basis was voor zijn eigen ideeën, en passant bewijzend dat deze thema’s op zo veel meer onderwerpen betrekking hadden dan alleen de Nederlandse koloniale erfenis.

In zijn stukken die cirkelden rond hoe de geschiedenis doorwerkte in het heden en het effect van de moderne migratie op zowel de migrant als de autochtoon, leek Anil erop gebrand om het Westen te vrijwaren van een al te bedrukkend schuldgevoel. Over het Surinaamse koloniale verleden zei hij, dat als Nederland iets kwalijk genomen kon worden, dan was het dat het tijdens koloniale tijden niet hardvochtig genoeg was geweest: 'Eigenlijk is het met Suriname misgegaan omdat Nederland als kolonisator is mislukt. Nederland weigerde zijn natuurlijke rol op zich te nemen, het weigerde de boosaardige vijand van Suriname te zijn – wat dat betreft had Indonesië meer geluk.' (Ramdas 1990d) Keer op keer benadrukte hij dat het schuldgevoel van het Westen overbodig en zelfs irritant was. Zo schreef hij in 1992 in *De Groene* dat de gesimplificeerde boodschap van politicoloog en hoogleraar Meindert Fennema – namelijk dat witte intellectuelen zich bewust horen te zijn van de white man's burden – hem ziedend maakte. 'Ik stik in die toon van deemoed,' schreef hij niet zonder pathos, 'die schreeuwerige bescheidenheid, die dodelijke omhelzing waarin paternalisme gepaard gaat met zelfmedelijden.' (Ramdas 1992a)

In februari 1991 opperde Ruud Lubbers dat Suriname misschien uit het slop geholpen kon worden door het in een soort gemenebestconstructie op te nemen. Hij had daar geen vastomlijnd plan voor, behalve dan dat het om 'een ver gaand samenwerkingsverband' (Buddingh' 1991) zou gaan. Anil reageerde op de plannen door er in een opiniestuk op te wijzen dat Suriname het al vijftien jaar zelf had mogen proberen. De uitkomst van die poging was niet minder dan rampzalig gebleken, dus kennelijk was men er niet toe in staat om het land naar behoren te besturen. Hij reduceerde het Surinaamse nationalisme dat er in 1975 toe had geleid dat het land onder het koloniale juk bevrijd werd, tot 'droompjes van hoogmoedige intellectuelen'. (Ramdas 1991c) Dat de onafhankelijkheid was uitgelopen op een groot fiasco, achtte hij nu wel duidelijk. Aan Nederland lag het niet, of hoogstens ten dele. Over de Nederlandse inzet was hij wederom mild: 'Lof en hulde dus voor Lubbers,' maar het had allemaal geen zin. Het lag eraan dat Suriname een bindende droom miste. Suriname miste eenheid. Suriname miste

sowieso van alles. Ze hadden allerlei praatjes, maar niets om tegenover de geboden hulp van Nederland te plaatsen: '[D]e Surinamers hier en in eigen land roepen nu gezamenlijk dat over de voorstellen kan worden "onderhandeld",' schreef hij. 'Maar wat, in hemelsnaam, is de inzet van Surinaamse kant? Welke vaardigheden heeft men in de aanbieding, op welke kwaliteiten kan men zich beroepen, welke winstpunten heeft men in de afgelopen vijftien jaar geboekt?' (Ramdas 1991c) Niets, was zijn conclusie. Suriname zou het beste af zijn als het onder de vleugels van Nederland tot wasdom kon komen. In 1993 ondertekende hij, samen met andere Surinaams-Nederlandse prominenten, het 'Manifest voor de redding van Suriname' dat door Albert Helman werd opgesteld. In het stuk wordt opgeroepen tot een referendum om Suriname op te laten nemen in een gemenebestconstructie met Nederland.

Het schuldgevoel van het Westen zou het zicht op de harde werkelijkheid belemmeren. Anils milde houding ten aanzien van Nederland viel extra op door zijn onverbiddelijke kritiek op zijn geboorteland. In zijn ogen liepen Suriname en veel andere 'derdewereldlanden' niet alleen achter op hun ontwikkeling door het koloniale verleden, maar ook door de remmende werking van hun eigen cultuur. Het ergste wat het Westen dan ook kon doen wanneer migranten uit die landen naar het Westen kwamen, was hun het recht ontzeggen om net zo vrij te worden als de westerlingen zelf waren. In een stuk waarin hij op onnavolgbare wijze de ideeën van Benedict Anderson verbond aan een roman van Gabriel García Márquez, zette hij uiteen hoe stom het was om migranten knuffelend hun gebedshuizen in te duwen. Laat ze maar ongemakkelijk zijn met de overgang, riep Anil. Ze hadden er recht op, want de overgang naar een westerse manier van leven ging vanzelfsprekend gepaard met ongemak. 'Natuurlijk kan ik begrijpen dat westerlingen zich diep schamen voor wat ze de gemeenschappen in de wereld hebben aangedaan. [...] Van mij mogen ze, ik gun alle westerlingen hun schuldgevoel en hun zondebesef, maar ik blijf wel zitten met de vraag waarom de derde wereld niet zou mogen worden als het Westen.' (Ramdas 1991e)

‘Worden als het Westen’ was in Anils ogen een ambitie die de rest van de wereld zou moeten najagen. Geen enkele andere cultuur kon méér aanspraak maken ‘op superioriteit en universalisme’ dan de westerse, want nergens anders kon een mens zo volledig worden wie hij was, los van de ‘stam’ waartoe hij behoorde. Het was dan ook van het grootste belang dat het Westen in zijn houding ten aanzien van migranten vasthield aan de overtuiging dat de vrijheid van het individu het grootste goed was. En wie die individuele vrijheid vierde, zou moeten beseffen dat het afschudden van tradities noodzakelijk was:

Het beroep op saamhorigheid is altijd irrationeel, altijd gewelddadig. Moderne mensen die het slachtoffer worden van de gemeenschappelijke verleiding verliezen meer dan ze winnen. Het verlies is nauwkeurig benoembaar: de wil. (Ramdas 1989c)

In een ander stuk wees hij weer op wat hij als een blinde vlek van goedbedoelende westerlingen leek te beschouwen; doordat Europeanen zo vertrouwd zijn met het leven in vrijheid, beseffen ze niet hoe benauwend het bestaan in een andere cultuur kan zijn:

De twintigste-eeuwse westerling is zo gewend geraakt aan het leven buiten de gemeenschap, dat hij zich de belemmingen niet meer kan voorstellen en niet inziet hoe zeer het gemeenschapsleven in strijd is met zijn eigen waarden. Hij kan zich veroorloven er een zekere romantiek in te zien, de schoonheid die zou kleven aan de volmaakte geborgenheid. Maar dat de geborgenheid ook verborgenheid en onderworpenheid betekent, dat snapt hij niet. (Ramdas 1991d)

Over de morele kern van het Westen was hij soms opvallend optimistisch. In een stuk over de grootste islamitische bank ter wereld (BCCI) beschreef hij hoe deze manieren om zich te verrijken afkeek van het Westen. Maar, vond Anil, in het Westen was het kapitalistische ideaal van verrijking ingebed geraakt in een ethische overtuiging. In het Westen ging rijk worden daarom niet ten koste van alles:

De christelijke elementen van schuld en boete en de humanistische traditie van verantwoordelijkheid en geweldloosheid zijn versmolten geraakt met de economische wetten van het kapitaal. [...] Natuurlijk streeft ieder zijn eigen belang na, maar niet langer ten koste van alles en iedereen. [...] De rijkdom die wordt verworven via hardvochtige en criminele daden is een andere dan de rijkdom die in het Westen wordt verheerlijkt: de ‘eerlijke’ rijkdom, die *verdiend* is met behulp van intelligentie, inzicht en bovenal: beschaafdheid. (Ramdas 1991h)

In 1991 was de wereld wellicht nog wat optimistischer (of naïever) over de aard van de spelers in de financiële wereld. De verwoestende kredietcrisis van 2007 en daarna zou met dat optimisme korte metten maken, en te lezen hoe Anil de ‘eerlijk verdiende’ rijkdom van het kapitalistische Westen superieur maakt aan de boevenpraktijken van het Midden-Oosten, is op z’n zachtst gezegd opvallend. Het past hoe dan ook in het beeld dat hij in die eerste jaren voor zijn lezers schetste: het Westen als drager van een ‘betere’ beschaving dan andere, en hijzelf als schrijver die zich schatplichtig wist aan die beschaving.

Nestbevuiler

Als het zijn doel was om de dynamiek in een moderne, multiraciale en postkoloniale wereld te vangen, dan had hij in *De Groene* een ideale omgeving gevonden. Hier kon hij op hoog niveau theorieën naast elkaar leggen, nieuwe ideeën en schrijvers introduceren en onderbouwde kritiek uiten op zowel de Nederlandse als de Indiase, Surinaamse of andere samenleving waarin hij een intrinsieke interesse had. Dat hij daarbij zijn ‘eigen’ nest bevuilde, leek een ongeschreven regel. ‘*De Groene* heeft altijd een kritisch blad willen zijn,’ schrijft Rob Hartmans in zijn inleiding op zijn bloemlezing met verhalen uit twintig jaar *De Groene Amsterdammer*. ‘Wie dat doet loopt grote kans te worden uitgemaakt voor “nestbevuiler”, maar een kritisch blad behoort daar niet voor terug te deinzen. Wat in het eigen nest niet deugt, dient eenvoudig aan de kaak te worden gesteld.’ En: ‘Je kunt niet kritisch zijn over Nederland en tegelijkertijd, omdat je bang bent blijk te geven van su-

perioriteitsgevoelens, misstanden in andere culturen onder het tapijt vegen.’ (Hartmans 10-11) In die zin paste Anil dus goed bij het karakter van het weekblad. Hij paste bovendien naadloos in de zeitgeist. Xandra Schutte wijst erop dat er in de jaren negentig een grote honger was naar nieuwe stemmen. Net als Stephan Sanders was nu ook Anil Ramdas opgestaan om die honger te stillen. ‘Ze waren natuurlijk allebei ongelooflijk welbespraakt, konden heel goed schrijven en waren heel uitgesproken. Dat is een positieve omhelzing. Maar het is misschien ook zo voor een deel dat ze schreven wat het witte establishment wilde lezen.’

Voor wat betreft de nestbevuiling ging Anil in een aantal artikelen misschien nog wel wat verder dan wat die gevestigde orde verwachtte. Zo schreef hij in 1990 een stukje over het Kwakoefestival, waarbij hij geen moeite deed zijn sarcasme over het evenement te verbergen. Het jaarlijks terugkerende festival, georganiseerd in een park in de Amsterdamse Bijlmer, heeft inmiddels een breed bereik in Amsterdam en daarbuiten, maar gold in 1990 nog als een evenement waar een bijna volledig ‘zwart’ of Surinaams publiek naartoe trok. Het was een redelijk kleinschalige festiviteit waar desondanks Surinaamse Nederlanders uit het hele land naartoe kwamen, en waarnaar het hele jaar werd uitgekeken. Voor de gemiddelde *Groene*-lezer was het festival indertijd een volkomen exotisch gebeuren waarvan ze misschien wel eens hadden gehoord, maar waar ze niet snel zelf heen zouden gaan. Anil koos ervoor om in zijn introductie van het festival aan de witte lezer van *De Groene* het amateurisme van de organisatie en het volkse karakter van de bezoekers vet aan te zetten. Zo schreef hij over de ontoereikende apparatuur, en de voetbalwedstrijd waarom het festival zou moeten draaien maar waar niemand interesse in toonde ‘al heeft men heuse blanke arbiters weten aan te trekken’. Zelfs op het eten, het enige element waar de Surinaamse cultuur altijd ondubbelzinnig om gevierd werd, had hij kritiek: ‘Hapjes zijn er volop; wie gekookte varkensingewanden lust.’ (Ramdas 1990c) De ingewanden die hij hier noemde, staan onder Surinamers bekend als een authentiek gerecht, een delicatessé zelfs, waar de talloze warungs in Nederland

met hun generieke aanbod van nasi en bami zich niet aan brandden. Surinaamse Nederlanders gingen van oudsher naar het Kwakoe festival om hier die zo moeilijk te verkrijgen ‘fladder’ te eten, hoewel deze meestal van runderingewanden gemaakt waren en niet van varken, zoals Anil schreef. Zo diep ging Anil echter niet in op de culinaire tradities. Hij schamperde eenvoudig dat men voor dit gerecht ‘bij twintig verschillende venters terecht[kan], maar ingewanden blijven het’. (Ramdas 1990c)

Over de bezoekers van het festival voerde hij ongegeneerd het ene na het andere cliché van ‘de Surinamer’ op: ordinair geklede jongeren, dikke vrouwen, ongeschikte moeders die hun kindergewagens door de drukte heen duwden, meisjes die op zoek waren naar de afwezige vaders van hun kroost. Kwakoe was immens populair onder Surinamers in Nederland, schreef hij, en die populariteit van het festival hing samen met het verlangen van gemigreerde Surinamers naar sociale controle en cohesie. En dan met name naar het aspect waarbij men elkaar de ogen uitsteekt met nieuwverworven rijkdom en succes, zoals men gewend te doen was in Paramaribo. Op Kwakoe kwam men om op te scheppen over welk televisietoestel er aangeschaft was en welke vakantie er werd geboekt, terwijl men ondertussen de tragedie van het achtergebleven volk weglachte en -danste. De oversimplificatie van de aard van de Surinamer die Anil hier vormgaf, had veel weg van hoe Naipaul in zijn reisboek *The Middle Passage* over de bevolking van de West Indies schreef: net als Naipaul legde ook Anil hier de nadruk op het consequente gebrek aan ernst onder de bevolking, en de ijzeren vrolijkheid van een volk in nood.

In een profiel dat hij schreef over de muziekgroep The Juniors, gaf Anil de lezers van *De Groene* nog zo’n intiem inkijkje in een ‘nieuwe’ wereld. The Juniors was een onder Hindostanen razend populaire band die ‘wereldmuziek’ maakte. Op hun mengeling van merengue, soca, *quwali* en house ging Anil diep in, en zijn liefde voor en kennis van muziek was in het artikel overduidelijk. Over het publiek schreef hij: ‘De enige blanken zijn de vijf barjuffrouwen en een bejaard echtpaar dat op alle nummers de polka danst.’ (Ramdas 1992c) Het echte

publiek van de band bestond uit onwaarschijnlijke feestgangers, 'hindoes en moslims uit de meest onherbergzame delen van het Surinaamse platteland', slachtoffers van een ongemakkelijke kramp van de aanpassing van de migratie. Deze Hindostanen, net als Anil afkomstig van het tropische platteland, moeten nog wennen aan westers plezier. Dat lukt ze maar ten dele, schrijft Anil, want ze kunnen of willen zich niet losmaken van de plattelandscultuur waar ze vandaan komen. 'Het zijn Nickerianen gebleven, ze spreken het dialect van Nickerie, ze denken als de bewoners van Nickerie, ze verlangen naar Nickerie.' (Ramdas 1992c)

En dat terwijl de waarde van de migratie volgens Anil juist niet school in het achterom kijken, maar in de vooruitgang van het Westen. Over dat ene meisje dat zo brutaal en geëmancipeerd een sigaret opstak – roken werd onder Hindostanen voor vrouwen ten zeerste afgekeurd – schreef hij dat ze haar hang naar feminisme en haar modieuze uiterlijk te danken had aan de migratie van haar ouders. Want '[a]ls ze een Nickeriaanse uit Nickerie was geweest had ze er nu anders uitgezien: eeltige hielen, ruwe handen, een door de zon gedroogde huid en waarschijnlijk al moeder van twee kinderen.' (Ramdas 1992c)

Met dergelijke clichématige karakterisering van (Hindostaanse) Surinamers liet Anil zijn oor misschien wel iets te gewillig naar het publiek hangen. De nestbevuiling ging volgens Michiel van Kempen ook wel eens te ver. In het archief dat Van Kempen bijhield van Anils publicaties, schreef hij in de kantlijn van een essay waarin Anil hoog opgaf over Lubbers' idee om Suriname in een soort gemenebest op te nemen (hij noemde het een godsgeschenk aan Suriname) en tegelijkertijd de neerwaartse spiraal waarin Suriname gevangen was aan het land zelf weet: 'Nu gaat, geloof ik, Anil toch wel over de schreef. Over het paard getild? Te snel omhooggevallen? Alles van Suriname relativieren en alles van Nederland verabsoluteren als volmaakt / perfect. Leve de moderniteit!' Van Kempen vraagt zich af: 'Is dit niet het gevaar van de intellectueel/essayist die, eenmaal z'n modelletje gevonden, doordraaft en de complexe realiteit uit het oog verliest??'

Een 'modelletje' vinden

In 1990 kwam er een boek uit, *Grensgangers*. Anet Bleich en Geke van der Wal interviewden daarin tien migranten over het 'leven tussen twee culturen'. Op de foto naast het gesprek met Anil keek hij langs de lens, schijnbaar in diep gesprek met iemand naast de fotograaf. Zijn armen waren gekruist, één hand stak gesticulerend ter hoogte van zijn borst. Een passend beeld bij het betoog dat hij in het interview negen bladzijdes lang hield, en waarin hij uitlegde dat zijn leven een zoektocht was naar kennis. Hij distantieerde zich nadrukkelijk van Suriname, het land waarbij hij zich eerder – toen hij nog buiten de spotlights stond – zo betrokken had getoond toen hij zich bij de Vereniging Ons Suriname had aangesloten en namens het Suriname Comité langs scholen ging om leerlingen trots te vertellen over het land waar hij vandaan kwam. Het was in 1990, toen het interview voor *Grensgangers* werd afgenomen, allemaal ver weg. Nu zei hij, gemaakt achteloos, over het land waarvan hij ooit zo hartstochtelijk had gehouden: 'Ik weet alleen dat een stelletje drugsbaronnen elkaar bevechten om hun territorium, de rest is vaag en ver.' (Bleich 1990: 79) Hij zou niet weten waarom hij zich met Suriname bezig zou moeten houden, voegde hij er fijntjes aan toe. In de loop van de tijd was hij zijn interesse in het land verloren. Het gebeurde als vanzelfsprekend, het was niet iets wat hij opzettelijk deed: '[D]at besluit je niet, dat gebeurt gewoon. Je luistert niet meer naar de Surinaamse radioprogramma's in Nederland, je koopt geen Surinaamse kranten meer, je vergeet wie er aan de macht is, mensen gaan op vakantie naar Suriname en je hebt opeens niks meer mee te sturen.' (Bleich 1990: 84)

Hij liet het klinken als een onvermijdelijk gevolg van de migratie: wie maar lang genoeg wegblijft, verliest vanzelf wel de interesse. Als was heimwee een liefde die vanzelf slijt, omdat uit het oog ook betekent, uit het hart. Het is opvallend dat het 'zachte', bijna ongemerkte verlies in interesse in het land dat hij hier beschreef, niet aansloot bij de harde lijn die hij trok in de essays die hij schreef over Suriname. Daarin gaf hij immers meer ruimte aan zijn teleurstelling in het opportunisme van de Surinaamse leiders en zijn irritatie ten aanzien van

de rammelende politiek van het land. De schouderophalende houding die in dit interview doorschemert doet daarom een beetje gemaakt aan. Het is moeilijk voor te stellen dat de liefde voor Anils geboorteland hem door de vingers was geglipt. Het leek eerder een keuze om de genegenheid af te leggen.

Het beeld van Suriname was in 1990 dan ook bepaald niet dat van een land, of een cultuur, waar iemand bij zou willen horen. Wat in de media begon met berichtgevingen over de vloedgolf aan Surinaamse migranten waaronder Nederland zuchtte rondom de onafhankelijkheid in 1975, werd in de jaren erna aangevuld met berichten over de militaire coup, uitmondend in moord op de intelligentsia, een militaire leiding die betrokken was bij drugshandel en Surinamers die Nederland gebruikten als doorvoerhaven voor cocaïne. Er waren aanwijzingen dat de legerleiding van Bouterse nauwe banden onderhield met Colombiaanse drugsbaronnen. Deze zochten, nadat Amerika samen was gaan werken met de Colombiaanse overheid om de toevoer van drugs naar de VS te bemoeilijken, naar nieuwe uitvalswegen voor hun product. Suriname, dat door de decembermoorden in een isolement was geraakt, was een gedroomde partner. Volgens de chef van de Surinaamse narcoticabrigade Humphrey Tjin Liep Shie liep 'de coke-route' naar Europa via Nederland. Hij schatte dat alleen al in 1989 minstens 10.000 kilo cocaïne via Nederland het continent binnen was gebracht.

Intussen liepen in Nederland de spanningen tussen de mensen die Bouterse steunden als held van het volk, en zij die hem zagen als genadeloze dictator, hoog op. Het mondde meermaals uit in ordinaire ruzies. Waldi Breeveld, een sympathisant van Bouterse, stelde tijdens een interview op STAD Radio Amsterdam op zaterdag 22 januari 1983 dat de aanhang van de legerleider in Nederland groeide. Na de uitzending trok een groep woedende tegenstanders van Bouterse naar de studio om verhaal te halen. Er brak een gevecht uit, waarbij Breeveld met een mes in zijn gezicht gesneden werd. Een jaar later raakten twee Surinamers slaags met elkaar bij het praatprogramma van Karel van de Graaf. Tafelgast Paul Somohardjo, die vond dat Nederland 'een

moorddadig regime' legitimeerde, werd vanuit het publiek door Bouterse-aanhanger Evert Tjon tegengesproken. 'Tjon heeft groot-spraak,' daagde Somohardjo hem uit, 'want buiten durf je niet.' Tjon: 'Wil je dat ik je nú trap?' Binnen een paar seconden mondde de woordenwisseling uit in een vechtpartij op livetelevisie, waarbij Van de Graaf nog net kon wegduiken voor de vuisten van de knokkende Surinamers. Voordat het scherm op zwart werd gezet, was nog een pistoolschot te horen. Dit was het beeld dat het Nederlandse publiek, rustig zittend op de bank in de woonkamer, voorgescheteld kreeg: de Surinamer als woesteling, onbeschaafd en – zelfs voor het publieke oog van de draaiende camera's – bereid tot geweld.

Tegen de tijd dat Anil werd geïnterviewd voor een boek over hoe het was om te leven tussen twee culturen, was hij zich ervan bewust dat de representatie van die ene cultuur, Suriname, niet heel positief was. In het interview distantieerde hij, de ontwikkelde migrant, zich nadrukkelijk van 'Surinaamse dommigheden'. En, als was hij een van de vele mensen die hoofdschuddend en met plaatsvervangende schaamte getuige waren geweest van de matpartij bij Karel van de Graaf: 'Nu lach ik erom, vermaak me er mee.' (Bleich 1990: 79)

Het postuur van einzelgänger kwam Anil goed uit. Al was het maar omdat hij zich daarmee distantieerde van een groep die overwegend geassocieerd werd met volks gedrag en criminaliteit. In het interview uit 1990 benadrukte hij op meerdere manieren zijn positie als buitenstaander. Eerst als Hindostaan uit Nickerie ('Nickerianen horen voor hun gevoel ook niet bij Suriname'). Daarna als plattelandsjongen en buitenbeentje in Paramaribo, waarvan hij zei dat het '[e]en beetje een onderdrukte positie' was. Ook op de middelbare school was hij, naar eigen zeggen, 'ver in de minderheid'. (Bleich 1990: 80) Hier werd hij zich voor het eerst bewust van de ambivalentie die gepaard gaat met het gegeven een minderheid te zijn. Enerzijds was er het verlangen om bij de dominante groep te horen. Maar wanneer duidelijk werd dat het nooit helemaal zou lukken om in de groep opgenomen te worden, omdat het verschil te groot was, of omdat men altijd als 'de an-

der' gezien zou worden, stak daar het verlangen de kop op om terug te keren naar de eigen wortels.

Een gevaarlijk verlangen, volgens Anil. Want wie niet wordt geaccepteerd door de dominante cultuur en vol frustratie terugkeert naar zijn afkomst, loopt het risico te radicaliseren.

De oplossing was tweeledig. Enerzijds diende het oude nest voor eens en altijd verlaten te worden. De manieren waarop dat nest verlaten, vernietigd of bevuild konden worden, waren talloos. De manier waarop Anils literaire held V.S. Naipaul dat had gedaan, sprak hem in elk geval ten dele aan. In een interview met *Avenue* zei hij: 'Het lóónt natuurlijk wel om zo'n tegendraadse positie in te nemen, dat zal ik niet ontkennen. [...] Kijk maar naar Naipaul en de sensatie die hij teweegbracht met zijn onbarmhartige kritiek op de Derde Wereld: daar kun je dus beroemd mee worden. Maar als ik het zo vertel klinkt dat wel erg berekenend, en zo is het natuurlijk niet gegaan.' (Brunt 1993)

Of het een berekende zet was of niet, het was in elk geval tekenend dat hij al van meet af aan nadacht wat het betekende voor een migrant om te schrijven. Van Naipaul had hij alvast geleerd dat wanneer hij zelf de banden met zijn geboorteland expliciet verbrak, hij er niet meer toe gereduceerd kon worden. Door zich vrij te maken van Suriname presenteerde hij zich op een zekere manier als een autonoom schrijver. Het is vergelijkbaar met de schrijvers die Laurens Ham onderzocht, die 'juist de autonome auteurspositie [innemen] waarmee ze zich een gezagspositie toe-eigenen'. (Ham 13) De afstand die hij nam tot Suriname had dan als belangrijke bijkomstigheid dat hij in de ogen van de witte Nederlander niet automatisch samenviel met de ruziënde, misdadige en ordinaire figuren die zo veelvuldig in de media voorbijkwamen.

De buitenstaander die het eigen nest nadrukkelijk verlaten heeft, bewierookt al snel het nieuwe nest. Anil deed dit dan ook, in elk geval in de zin dat hij de westerse cultuur vol overgave omarmde. Hij deed het echter niet vanuit de behoefte om door die cultuur opgenomen te worden. Hij beseftte mettertijd dat dit onmogelijk was; wat hij ook zou doen, en wat hij ook zou zeggen, hij zou altijd in meer of mindere

mate als 'de ander' gezien worden. Het leek hem ook niet wenselijk om het eigene volledig af te leggen – hoe tegenstrijdig dat ook klonk voor iemand die zich zo uitgesproken verzette tegen zijn land van herkomst. Het idee van de gefragmenteerde identiteit zoals Stuart Hall deze had geformuleerd, had bij Anil in de jaren negentig nog niets aan aantrekkingskracht of waarde verloren. Het eigene, of in elk geval dat deel van de eigen cultuur dat waardevol of geliefd was, moest behouden blijven voor zover het van nut was voor een dieper begrip van de wereld. De band met de oude, eigen cultuur bood in Anils ogen ook aanleiding om solidair te zijn met groepen om hem heen. Daarin was zijn ambitie groot: de potentiële verbinding van een postkoloniaal intellectueel zoals hijzelf was niet alleen met Suriname, of India, of Nederland, maar met de wereld: 'Je blijft verbonden met een omgeving die eigenlijk de hele wereld behelst.' (Bleich 1990: 85) En in die meervoudige verbinding stond de omarming van het Westen centraal. Omdat men alleen daar in zijn hele gefragmenteerde zelf een onafhankelijk en eigen individu kon worden.

Anil omarmde zijn ontworteling, omdat hij dacht dat het hem een groter begrip van de wereld zou brengen. Ontworteling was een essentieel onderdeel van zijn zoektocht. Wie het cultureel bepaalde kader verloor, zag immers helderder: 'Ik denk ook dat je pas intellectueel of wijs kunt zijn,' zei hij in het interview, 'wanneer je die laatste verankering in een bepaalde gemeenschap zodanig kunt relativiseren, dat die haar betekenis verliest.' (Bleich 1990: 86)

Het uiteindelijke doel van een schrijver, en misschien zelfs het uiteindelijke doel van het leven, was om kennis en begrip te vergaren. Voor begrip was afstand nodig, en voor de postkoloniale schrijver of denker betekende dit dat deze zich moest afzetten van de groep, en dat de banden met het geboorteland losgesneden moesten worden.

De aanzetten die hij in het interview van 1990 gaf, kregen strakkere contouren in de stukken voor *De Groene* in de jaren erna. Op dat moment deinsde hij er niet meer voor terug om een definitie te formuleren van wat een intellectueel was, of diende te zijn: 'Hiermee hebben we terloops een aardige omschrijving van de intellectueel gevonden: iemand die kritiek levert op cultuurgroepen vanuit een positie van

zelfverloochening. En andersom: alleen degene die de eigen cultuur verloochent, kan ooit een intellectueel zijn.’ (Ramdas 1991m)

Surinamers kunnen niet schrijven

Wilde Anil volgens zijn eigen maatstaven een intellectueel zijn, dan moest hij dus in zekere mate zijn eigen cultuur verloochenen. En dat deed hij dan ook, en wel met volle overgave. Op 15 mei 1991 in het Amsterdamse debatcentrum De Balie hield hij, te midden van liefhebbers van de Surinaamse literatuur, een betoog over hoe faliekant die literatuur mislukt was. De avond werd georganiseerd door de Stichting Literaire Activiteiten Amsterdam (de SLAA) en aan Anil was gevraagd het spits af te bijten ‘met enige pittige stellingen’. (Van Kempen 1993: 118) Zonder zichtbare aarzeling stelde hij dat terwijl andere postkoloniale samenlevingen wereldberoemde schrijvers als Salman Rushdie en Derek Walcott hadden voortgebracht, uit Suriname niemand van die orde was opgestaan. Was hij misschien iets te onaardig als hij dat stelde, vroeg hij zich af. Was het te veel een stoot onder de gordel? Nee, beantwoordde hij zijn eigen vraag: ‘Laten we flink zijn: Suriname heeft geen *Miguel Street* omdat de Surinaamse literatuur geen Naipaul heeft.’ (Ramdas 1991f)

Dat was op zichzelf al een observatie die het publiek in De Balie moet hebben doen slikken. Maar Anil, niet te beroerd om zijn mening te beargumenteren, wreef nog wat harder in de wond. Er was, zei hij, een aanwijsbare reden waarom Suriname geen literaire grootheden had voortgebracht:

Wij missen daarvoor de ironie, de doordachtheid, de universele visie. [...] We kunnen er vanavond weer uren omheen draaien, we kunnen optimisme en hoop voorwenden, we kunnen beweren dat het aan de Nederlandse uitgevers ligt, of aan de Nederlandse recensenten, aan het distributienet of aan een cultuur die meer op luisteren en zien dan op lezen is gericht – we weten het wel: de Nederlanders zijn koloniaal en de Surinamers zijn on-aangepast – maar het zijn per slot van rekening allemaal elegante smoezen voor het feit dat de Surinaamse literatuur heeft gefaald. (Ramdas 1991f)

Geboren uit een nationalistisch verlangen naar een gedeelde droom, grossierden Surinaamse schrijvers in het schetsen van droombeelden. In plaats van de literatuur te gebruiken als spiegel voor de eigen tekortkomingen, en als manier om nieuwe perspectieven te bieden, ging zij in Suriname ten onder aan vals idealisme: 'In plaats van kritiek en zelfkritiek, in plaats van twijfel en onderzoek, kregen we betuttelende propaganda en valse kreten over één boom, één land, één volk.'

Hier parafraseerde Anil schijnbaar achteloos de dichter Robin Raveles, beter bekend als R. Dobru. Zijn bekendste gedicht verbeeldt het Surinaamse volk als door velen, één:

Wan bon

Wan bon / someni wiwiri / wan bon

Wan liba / someni krika / ala e go wan se

Wan ede / someni prakseri / prakseri pe wan bun mu de

Wan Gado / someni fasi tu anbegi / ma wan Papa

Wan Sranan / someni wiwiri / someni skin

someni tongo / wan pipel

Een boom

Eén boom / zo veel bladeren / één boom

Eén rivier / zo veel kreken / allemaal gaan ze naar de zee

Eén hoofd / zo veel gedachten / gedachten om één doel

Eén God / zo veel manieren van aanbidden / maar één enkele Vader

Eén Suriname / zo veel soorten haar / zo veel huidskleuren

zo veel talen / één volk

Dobru's gedicht behoort tot de meest geciteerde regels in de Surinaamse literatuurgeschiedenis, misschien wel vanwege de troostende gedachte die ervan uitging. De stip die het als het ware zette aan de horizon: dat is waar het Surinaamse volk, historisch geplaagd door

twist en strijd, uiteindelijk naartoe zou moeten. Door op een avond ter ere van de Surinaamse literatuur het meest geliefde gedicht te parafraseren, peperde Anil het publiek zijn minachting voor dit soort 'praatjes over gemeenschapszin en harmonie' extra in. (Ramdas 1991f)

Het centrale punt in Anils stelling was dat Suriname een land van migranten is. Op de inheemse bevolking na is immers elke groep er door migratie terechtgekomen. Een dergelijk volk zou dus in alle opzichten een migrantenliteratuur voort moeten brengen: een literatuur die 'gaat over mensen die rusteloos hun waardigheid proberen te redden door in verbinding te treden met hun omgeving, maar daarmee alleen maar aan waardigheid lijken in te boeten'. (Ramdas 1991f) Een literatuur, bovendien, waarin het verlangen om te vertrekken tastbaar is:

De migrant bestaat voor driekwart uit herinnering en voor de rest uit wispelturigheid. Migrantenvliteratuur verbeeldt daarom het onvermogen van de verankering, de onmogelijkheid je te wortelen en de volstrekte onzinnigheid van pre-moderne aangelegenheden als gemeenschapszin, burgerschap en het ergste van al: de onzinnigheid van nationalisme en vaderlandsliefde. Migrantenvliteratuur verwoordt dus de weg die de mens in de wereld aflegt om zijn identiteit ten volle te kunnen ontplooien. En die weg is heel letterlijk een weg: weg in de zin van weggaan, en weg in de zin van een streep op een kaart. (Ramdas 1991f)

De Surinaamse literatuur zou er dus een moeten zijn die de afzettende beweging, het vertrek van het premoderne beschreef. Dat was immers wat er aan de hand was in de werkelijkheid. Was niet ieder mens in Suriname in meer of mindere mate gevangen in een spagaat tussen het oude, cultureel bepaalde, en de nieuwe tijd waar de moderniteit lonkte en binnen handbereik lag? Suriname, in Anils ogen, bood een schat aan kleine menselijke ervaringen die die grote, universele migrantenervaring schitterend in beeld brachten. Maar in plaats van die pijn van het verlaten of de kramp van de ontwikkeling te beschrijven, wierpen Surinaamse schrijvers zich op als 'ingenieurs van de menselijke ziel': ze schreven niet over hoe het werkelijk was, maar over hoe het zou moeten zijn. Daarmee verraadden ze in zeker opzicht hun eigen literatuur.

Anil maakte een solide punt: vlak voor de onafhankelijkheid waren er zeker thema's aan te wijzen die 'de nationalistische generatie' zoals Michiel van Kempen het in zijn *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur* noemde, met elkaar verbond. (Van Kempen 2003: 931) In het klimaat van teleurstellingen en desillusies van de vijftien jaar erna, was er inderdaad geen nieuwe, uitgesproken literaire generatie opgestaan. Sowieso vielen schrijvers en journalisten na december 1982 stil, uit angst voor het geweld van het militaire regime. Van Kempen zag in zijn onderzoek een begin van een literair klimaat nadat er in 1987 een nieuwe grondwet werd aangenomen, die de weg moest bereiden voor terugkeer naar een democratisch stelsel. Er gloorde hoop aan de horizon. Men was echter nog lang niet de binnenlandse oorlog vergeten die een jaar ervoor, in 1986, uitbrak tussen het leger van Desi Bouterse, het Junglecommando dat werd geleid door Ronnie Brunswijk en de bewapende Tucajana Amazonas. Die oorlog was uitgemond in een bloedbad bij het marrondorp Moiwana, waar zo'n vijftig dorpelingen – de meesten van hen vrouwen en kinderen – door leden van het nationale leger werden afgeslacht.

Na de coup in '80, de decembermoorden in '82 en het bloedbad in Moiwana in '86, was het Surinaamse volk murw geslagen door het geweld in de eigen gelederen. Het land verkeerde bovendien in een economische crisis; er was een groot tekort aan levensmiddelen, mensen leden honger en stierven soms doordat er een gebrek aan medicijnen was. Het grootste deel van de Surinamers was in de late jaren tachtig, begin jaren negentig zo arm dat men afhankelijk was van de voedselpakketten die familieleden vanuit Nederland opstuurden.

Dit was de context waarbinnen het literaire klimaat van Suriname dat Anil in 1991 zo hard bekritiseerde, zich moest ontwikkelen. Enerzijds zou je kunnen stellen dat er genoeg in het land gebeurde om over te bespiegelen. Anderzijds gold natuurlijk evenzeer dat wat er gebeurde te ingrijpend en te recent had plaatsgevonden om al in 1991 tot een literatuur te leiden die, zoals Anil had gewild, 'kritisch en zelfkritisch' was. Toch zag Anil ook schrijvers over het hoofd die wel degelijk binnen zijn eigen definitie van goede literatuur pasten. De koloniale realiteit van het land, en de etnische componenten die hij zelf zo vaak

opvoerde in zijn eigen werk, werden immers treffend literair verwoord door Bea Vianen. In haar roman *Strafhok* (1971) voerde zij bepaald niet zachtzinnig de problematiek op van een door identiteitspolitiek uiteen gespeelde samenleving. Anil riep op tot 'kritiek en zelfkritiek', 'twijfel en onderzoek': elementen die hij had kunnen aanwijzen in Vianens *Strafhok*. In plaats daarvan voerde hij enkel haar roman *Sarnami, hai* op, en betitelde deze als 'adolescente dromerij'. (Ramdas 1991f) Dat Anil het boek niet kende, is onaannemelijk: Vianen was in haar tijd een van de meest gelezen auteurs in Suriname. *Strafhok* moet vast en zeker aan bod zijn gekomen in de jaren dat Anil op de middelbare school zat. Eerder lijkt het erop dat hij bewust koos elementen te negeren die zijn standpunt ondergroeven.

In het debat vond Anil literatuurwetenschapper Michiel van Kempen en schrijver Thea Doelwijt tegenover zich. Doelwijt schreef een kort en sarcastisch toneelstukje over de blinde (want: zonder visie) schrijfster Thea die verliefd is op Anil ('*Thea*: Ik kom je achterna, ik kan daar ook schrijven. *Anil*: Hou je mond, je bent geen Naipaul'). Van Kempen pakte de handschoen op en stelde dat het prima is om te migreren, in de zin dat men ermee zijn horizon verbreedt en niet gemakzuchtig in het eigen 'palmenlaantje' blijft. Maar, zei hij, migratie is geen verdienste op zich, en de migrant hoeft zich dan ook niet op de borst te kloppen vanwege zijn vertrek uit het vaderland. Hij 'is niet per definitie moderner dan de thuisblijver'. (Van Kempen 1993: 126) Van Kempen wist dat migratie voor veel Surinaamse schrijvers bovendien een angstaanjagend gevolg had gehad. Het nieuwe thuisland was hun vreemder geweest, en wellicht vijandiger, dan vooraf gedacht. In zo'n omgeving te schrijven was vaak niet eenvoudig. Hij noemde Edgar Cairo die 'hopeloos geïsoleerd' was geraakt en Leo Ferrier die in een psychiatrische kliniek werd opgenomen. (Van Kempen 1993: 126) Zij die in Suriname bleven, stelde Van Kempen, deden dat niet omdat ze geen keuze hadden zoals Anil suggereerde. Ze bleven omdat ze zich liever verhielden tot het oude en vertrouwde, zelfs al was het uitzichtloos, dan dat ze ten onder gingen aan de psychische gevolgen van ontworteling, zoals zoveel migranten die naar het veelbelovende Westen

trokken. En dat de schrijvers onder hen die bleven, niet zozeer verwoordden hoe het was, maar hoe het zou moeten zijn, dat vond Van Kempen niet heel vreemd. 'Er is in dat land nog zoveel te *willen*, laat de schrijvers ook daarvan maar de verwoorders zijn.' (Van Kempen 1993: 128)

Waarschijnlijk kon Anil zich goed voorstellen tegen welke uitdagingen Surinaamse schrijvers aan liepen. Zich te voegen naar, of te veel rekening houden met de realiteit van de achterblijvers paste echter niet bij de vorm die hij voor zichzelf aan het uittekenen was. Hij stelde zich op zoals veel andere postkoloniale schrijvers dat deden. Zo wijst literatuurwetenschapper Elleke Boehmer erop dat postkoloniale schrijvers westerse teksten vaker hebben beschouwd als superieur. In het verlengde van die (aangeleerde) overtuiging wezen ze de literatuur van hun eigen mensen niet zelden af. Boehmer noemt in dit licht hoe schrijvers als Ben Okri en V.S. Naipaul zeiden gevormd te zijn door het werk van Shakespeare en Dickens, terwijl ze hun eigen literaturen als mislukt beschouwden: 'By contrast, the Caribbean in Naipaul's estimation had failed to generate anything resembling serious literature.' (Boehmer 358) Het kwam, stelt Boehmer, omdat postkoloniale schrijvers het Westen lange tijd bleven zien als ingebed in literaire waarde. (Boehmer 358)

Dat ging ook op voor Anil, die vrij letterlijk naar het voorbeeld van Naipaul stelde dat zijn geboorteland geen echte literatuur had voortgebracht. Maar het literaire postuur dat hij hiermee óók aannam was er een van de migrant die nergens meer aan gebonden was en met een rijkdom aan ervaringen en een oneindige ruimte voor onderzoek klaar was om de wereld in te trekken. De lezing voor De Balie liet hij publiceren in *De Groene* én in de Surinaamse krant *De Ware Tijd*, waarmee hij dus in beide landen afrekende met de Surinaamse literatuur. Datzelfde jaar gaf hij verder gestalte aan zijn opvattingen door in *de Volkskrant* een essay te publiceren waarin hij de canonieke *Madame Bovary* van Gustave Flaubert uit 1856 samenvat als een boek over het migrantengevoel. Stijl, voor een migrant, was alles: 'Migrant te zijn, ontheemd te zijn is geen wezenlijke kwestie, het is slechts een kwestie

van stijl. Wat telt is niet dat je weggaat, maar hoe.’ (Ramdas 1991k)

Met die stelling toonde hij zich beter dan een ‘gewone’ migrant. Want zijn ontworteling was er een van eloquentie, humor en intelligentie. In plaats van zich voortdurend te verhouden tot de plaats waar hij vandaan kwam – een plek waar het civilisatieproces tot stilstand leek te zijn gekomen – had hij zich ervan losgemaakt en een stijl ontwikkeld waaraan anderen zich konden optrekken.

Proefschrift: verboden vluchtverhalen

Chandra rondde in 1984 de opleiding voor montessorikleuterleidster af, en stroomde door in een cursus die haar de bevoegdheid zou geven om te doceren aan alle groepen van de basisschool. Ze werkte net een paar jaar als lerares toen in maart 1987 hun eerste kind werd geboren, een meisje. Ze noemden haar Nezmia en genoten met volle teugen van die eerste bijzondere jaren. Het was net als toen ze als tieners naast elkaar woonden, samen de middelbare school doorliepen, naar Nederland verhuisden, trouwden en samen een flatje in Uilenstede betrokken, verhuisden naar een eigen appartement, afscheid namen van het idee om terug naar Suriname te keren, het nieuwe thuisland langzaam maar zeker begonnen te omarmen – op diezelfde manier was ook Nezmia een avontuur dat Chandra en Anil met elkaar aangingen. Ze maakten haar geboorte wereldkundig met een vrolijk geboortekaartje met speelse ‘krantenkoppen’ (over onder meer een ‘vochtig en warm luierklimaat’) en schreven daarin: ‘Misschien ben ik nog te jong om mijn tanden te laten zien, maar... ik kan je wel al een poepie laten ruiken...’¹⁸ Alles wat het kindje nodig had, gaven ze haar samen. Chandra stopte met haar baan om fulltime voor de baby te kunnen zorgen, maar Anil was ook veel thuis. Als ze haar inentingën moest krijgen, waren Anil en Chandra er allebei bij. Als ze ’s nachts wakker werd, troostten ze haar om de beurt. Toen ze begon te staan, bleek ze van dansen te houden. Anil maakte videobandjes met verschillende videoclipps voor haar, zodat ze ernaar kon kijken en met de beelden meedansen wanneer ze wilde. Ze huurden een videocamera en maakten filmpjes. Kochten een fotocamera en legden elke ontwikkeling van

haar vast. Het was het eerste kindje in hun nabije omgeving, en ze genoten met volle teugen van haar. Chandra herinnerde het zich zo dat Anil er in die periode altijd was: ‘Hij hielp overal aan mee. Hij was er gewoon. Hij was gewoon een vader. Gezellig. Het was leuk.’ En, na een aarzeling: ‘Hij dronk in die tijd ook haast niet. Alleen bij gelegenheden en ook niet in grote hoeveelheden. Dat is pas later gekomen.’

Anil was in die tijd ‘een stoomwals van blijmoedigheid en optimisme’, zoals Stephan Sanders hem later zou omschrijven. (Sanders 2013: 11) Hij zette zijn eerste stappen in nieuwe werelden. Een opwindende tijd, die ook zijn uitdagingen met zich meebracht. Dat Chandra niet werkte, was nauwelijks onderwerp van gesprek geweest. In eerste instantie was het een keuze die ze zelf maakte. Nezmā sliep slecht en had veel aandacht nodig. Het kwam voor iedereen goed uit als een van de ouders thuis zou blijven. Dat betekende wel dat de financiële last van het gezin volledig bij Anil kwam te liggen. Hij was gevoelig voor het idee dat hij verantwoordelijk was voor de mensen om wie hij gaf. Eerst was dat zijn moeder, en het eenoudergezin dat zij vormde na de scheiding van Harripersad. Hij was het vroegoude kind geweest dat na de scheiding heen en weer pendelde tussen de twee ouderlijke huizen, die ervoor zorgde dat er boodschappen waren wanneer zijn moeder krap bij kas zat en die schipperde tussen zijn ruziënde ouders. Nu had hij zijn eigen jonge gezin en was het vanzelfsprekend dat hij hun leven zo comfortabel mogelijk maakte. ‘Vader worden was voor mij een ontnuchtering,’ zei Anil in 1998. ‘Daarvoor was ik het centrum van mijn wereld. Nu lijken mijn kinderen dat te zijn.’ (S.T. 25)

Voor dat jonge gezin waaraan hij samen met zijn vrouw begonnen was, moest hij geld verdienen. In 1987 trad hij als promovendus in dienst van de UvA. De baan was weliswaar geen vetpot, maar hij verdiende er genoeg mee om Chandra en zijn dochter te onderhouden. Het onderwerp was hem bovendien op het lijf geschreven: hij zou de werkwijze van de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken onderzoeken, en daarbij analyseren hoe vluchtverhalen van vreemdelingen door de leden van de commissie werden ontvangen en gewaardeerd.

Het lag voor wat betreft zijn betrokkenheid bij gemarginaliseerde groepen in lijn met de onderzoeken die hij eerder tijdens zijn studie bedacht en uitvoerde. Zijn kandidaatsscriptie ging over de rol van de ruimtelijke indeling van Nickerie, met als doel inzicht te krijgen in de specifieke problematiek waarmee kleine boeren en arbeiders geconfronteerd werden. Zijn engagement voor de ongeziene mens strekte zich verder uit in zijn doctoraalscriptie, waarin hij inging op de relatie tussen gender en sociaal-maatschappelijke klasse op Curaçao. Na die onderzoeken in Suriname en op Curaçao, zocht hij het met zijn promotieonderzoek dichterbij huis, maar hij nam de wereld erin mee door de verhalen te verzamelen van mensen die vanuit alle windhoeken in Nederland asiel aanvroegen.

Eind jaren tachtig was de asielprocedure nog in ontwikkeling, zoals Anil later zou beschrijven in zijn roman *Badal*. Daarvóór had men te maken gehad met een ander soort vluchteling – het soort waarvoor men vanzelfsprekender ruimte vrijmaakte: ‘Voor die tijd kwamen politieke vluchtelingen uit communistische landen en voor hen was geen procedure nodig. Ze werden hartelijk verwelkomd, ze werden binnengehaald als helden die de weg naar de vrijheid hadden gevonden. Maar toen kwamen plotseling Tamils uit Sri Lanka, arme, donkere boeren voor wie het Vluchtelingenverdrag niet was bedoeld.’ (Ramdas 2012: 38) Het waren de verhalen van die arme, donkere mensen, die hij nu zou verzamelen.

Hij begon in 1988 aan het onderzoek. Volgens een aantekening in zijn agenda sprak hij met zijn promotor Bram de Swaan af om op 1 september 1991 een overzicht in te leveren van wat hij al geschreven had, samen met een nauwkeurig werkplan om in twaalf maanden het proefschrift af te ronden. Tussen haakjes schreef hij de streefdatum waar een jaar speling op zat: sept. 92-93.¹⁹ Hij kreeg toestemming van het ministerie van Justitie om een jaar lang, tussen 1988 en 1989, besloten zittingen bij te wonen. Tijdens deze zittingen kregen vluchtelingen wier asielaanvraag was geweigerd de kans om hun zaak te laten herzien. Van alle mensen die een herzieningsverzoek indienden in Ram-

das' onderzoeksjaar, kreeg bijna niemand (een magere 4 procent) als-nog de status van vluchteling toegekend. Na een jaar onderzoek kwam Anil tot een voor de commissie onaangename conclusie. Het was misschien te cynisch om te stellen dat de commissie diende om afgewezen asielaanvragen geen nieuwe kans te geven. Maar, stelde Anil 'de afwijzing van het asielverzoek, is slechts een herhaling en onderstreping van wat al bekend was'. (Ramdas 1991b) Als de uitkomst al bekend was, dan waren de handelingen van de commissie in strikte zin nutteloos, stelde Anil. De commissie had geen enkele functie, behalve het idee van een gastvrij Nederland te beschermen. De overtuiging dat Nederland geen harteloos land was dat mensen die op de vlucht voor gevaar waren bij voorbaat de toegang tot een veilig bestaan weigerde, moest intact blijven. De Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken had daarom de functie van een soort ritueel, waarbij de uitkomst (het afwijzen van asielaanvragen) al bij voorbaat vaststond. Het enige doel was de gemoedsrust van de Nederlander te sussen. In die zin was het ritueel waaraan Nederland vreemdelingen onderwierp niet anders dan een ritueel van een willekeurige Afrikaanse stam (Anil noemde hier de Ndembu, een volk uit Noordwest-Zambia).

Een voorpublicatie van zijn bevindingen zou in januari 1991 opgenomen worden in een congresbundel van Amnesty International. Hij vond echter onmiddellijk het ministerie van Justitie tegenover zich, dat in een kort geding een verbod op publicatie eiste. Het bezwaar van het ministerie was dat Anil de geheimhoudingsplicht schond. Een verboden proefschrift, een verslag van persoonlijke gesprekken tussen een adviescommissie en asielzoekers – in een tijd waarin migratie een steeds heter wordend hangijzer was, was dit absoluut een nieuwswaardige gebeurtenis. Het *nos Journaal* besteedde dan ook uitgebreid aandacht aan de zaak. Op 5 januari 1991 was in een uitzending van het achtuurjournaal te zien hoe de landsadvocaat van het ministerie stelde dat het erom ging dat Anil vertrouwelijke informatie openbaar wilde maken. De advocaat van Amnesty International reageerde op on-aangedane toon dat de enige aanleiding voor de rechtszaak was dat leden van de commissie beledigd waren omdat ze door Ramdas min-

der dan vleierend besproken werden. Anils eigen advocaat, Thomas Spijkerboer, vond het een vage aanklacht, omdat het niet duidelijk was waarom Justitie het kort geding nu eigenlijk aanspande. Het moet voor Anil op dat moment op z'n minst indrukwekkend zijn geweest dat drie advocaten zich op nationale televisie over zijn zaak bogen. Hij werd zelf niet aan het woord gelaten, maar kwam wel in beeld, bladerend door de bundel van Amnesty International en gekleed in een te groot colbert waarvan de mouwen zo lang waren dat hij ze bij de polsen had omgeslagen. Duidelijk in beeld waren ook het pakje Van Nelle-shag, en een asbak met daarin een peuk. Een beeld dat later in zijn carrière in de media veel mensen vertrouwd zou worden.

De uitspraak van het gerechtshof zou worden gedaan op donderdag 10 januari 1991. Een dag ervoor, op 9 januari, publiceerde *De Groene Amsterdammer* het gewraakte artikel onder de titel 'Het ritueel van de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken. "Iedereen daar in de gevangenis wordt gemarteld, dat is nu eenmaal zo"'. (Ramdas 1991b) Hoofdredacteur Martin van Amerongen schreef er een ronkend redactioneel commentaar bij waarin hij schamperde dat het gezochte publicatieverbod vooral bedoeld was ter bescherming van de gevoelige ego's van de chique heren in de commissie, die zich beledigd voelden door de vergelijking die Anil maakte van hun hooggeachte werk met de rituelen van Afrikaanse medicijnmannen en toverdokters.

Dat *De Groene* bereid was het risico van een boete te nemen, was een belangrijke steun en een indrukwekkend teken van loyaliteit. De publicatie van het stuk bracht aanzienlijke juridische risico's met zich mee, en dat beseftte Van Amerongen terdege. Hij achtte het artikel echter zo belangrijk – en het bezwaar van het ministerie tegen publicatie zo verwerpelijk – dat '[w]e hebben gemeend de kop op het hakblok te moeten leggen', zoals hij aan een journalist van een dagblad verklaarde. ('De Groene is rechter')

De rechtbank oordeelde later dat zolang Ramdas het materiaal op een wetenschappelijke manier behandelde, er geen geheimhouding zou worden geschonden en het onderzoek dus ook gepubliceerd

mocht worden. Het ministerie verloor het korte geding dus, maar liet weten in hoger beroep te gaan. In afwachting daarvan nam Anil een jaar verlof op en richtte zich op zijn werk voor *De Groene*. Heel bang voor de lange tenen (of de lange arm) van het ministerie moet hij niet zijn geweest, want in de maanden nadat er een kort geding tegen hem was aangespannen, schreef hij meermaals over het Nederlandse asielbeleid, en waarom dat in zijn ogen was mislukt. Als hij al bang was geweest voor de juridische repercussies van zijn onderzoek, dan toonde zich dat niet in zijn publicaties. Hij deed geen enkele moeite om zijn frustraties over het systeem te verbergen. Staatssecretaris van Justitie Aad Kosto (PvdA) was daarbij meermaals de kop van Jut. Anil hekelde diens inhumane asielbeleid (Ramdas 1991l) en hoe hij het toelatingspercentage tot een nieuw Nederlands dieptepunt had weten te brengen (Ramdas 1992d). Het 'grenshospitium' waarin uitgeprocedeerde asielzoekers werden vastgehouden, maar dat geen gevangenis mocht worden genoemd, noemde hij spottend 'het architectonische wonderkind van Aad Kosto'. (Ramdas 1992e). En vlak voordat er inderdaad een hoger beroep werd ingediend in 1992, maakte hij een explosieve vergelijking van de manier waarop asielzoekers werden behandeld met de maatregelen tegen de joden in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog: 'Het zijn kleine stapjes: van vrijheidsbeperking naar vrijheidsneming,' schreef hij. 'Van een dagelijkse meldplicht naar twee maal per dag. En straks van een magnetisch pasje naar een grote gele ster op de jas.' (Ramdas 1992b)

Toen in juni 1992 het ministerie hoger beroep aantekende, was de zaak nog steeds groot nieuws. Anil kreeg in verschillende kranten de ruimte om zich te beklagen. Alle grote titels besteedden aandacht aan de zaak: van *Trouw* tot *Het Parool*, *Vrij Nederland* en *de Volkskrant*. 'De zaak wordt heel erg op de man gespeeld,' zei hij in een interview in het universiteitsblad *Folia*. 'Ze weten dat ik als nwo-onderzoeker in maart 1994 moet promoveren. Ik wil gewoon dat het ophoudt. Als ze de kwestie maar lang genoeg rekken, red ik het niet.' ('Justitie dwarsboomt proefschrift') Hij begreep niet helemaal waar de woede van de commissie op gestoeld was; zo vernietigend waren zijn conclusies toch

niet? ‘Zo negatief beschrijf ik de procedure helemaal niet. Mijn onderzoek draait om de vraag hoe een samenleving met een humanitair ideaal zich kan keren tegen de komst van migranten en asielzoekers. Eén van mijn verklaringen is dat de verzorgingsstaat een beperkte capaciteit heeft. De behandeling van asielverzoeken gebeurt vanuit een situatie van onmacht. [...] Je zou het net zo goed een sympathieke visie kunnen noemen: Nederland kan niet anders.’ (‘Justitie eist veto’)

Uiteindelijk was het laatste woord aan het ministerie. In hoger beroep werd besloten dat Anil de gegevens die hij na inzage van dossiers en tijdens het bijwonen van de besloten zittingen had verzameld, niet zonder toestemming van het ministerie mocht gebruiken in zijn proefschrift.

Zo veel loyaliteit als hij in 1991 ondervond in de burelen van *De Groene*, zo weinig steun kreeg hij van de academische wereld. Zowel de UvA als nwo weigerde hem in het conflict te steunen. De teneur was dat het ging om een persoonlijk conflict, waarbij zij als respectievelijke instituten niet betrokken waren. Prof. dr. De Meijer, rector magnificus van de Universiteit van Amsterdam, stelde zelfs dat Anil zich de problemen zelf op de hals had gehaald door de overeenkomst over geheimhouding te tekenen zonder dat er een heldere interpretatie was voorgelegd over wat geheimhouding precies inhield.

Anil diende daarop woedend zijn ontslag in. ‘Ik verwacht van een werkgever enige loyaliteit tegenover zijn werknemer,’ zei hij daarover in een interview in *de Volkskrant*. ‘In mijn conflict met Justitie verwacht ik juridische of *tenminste* morele steun. Nu ik die niet krijg zit er niets anders op dan alle institutionele banden te verbreken.’ (Schöttelndreier)

Hij nam zich voor om zelfstandig door te gaan met het onderzoek, maar beseftte al meteen dat het een te grote uitdaging was om zonder onderzoekerssalaris het werk gedaan te krijgen. Hij was nog steeds de enige kostwinner in huis, ze hadden het nog steeds niet breed. Nu het salaris als onderzoeker aan de universiteit wegviel, zou Anil dus op een andere manier geld moeten verdienen. Hij peinsde er echter niet

over om aan te blijven: ‘Ik moet nu naast werken aan het proefschrift mijn brood verdienen met freelance-werk. Maar dat doe ik liever dan mijn trots inslikken en voor zulke walgelijke instanties buigen.’ (Doppert)

De voornemens om als buitenpromovendus het project af te ronden, liepen echter op niets uit. Achteraf gezien lijkt dat zonde; hij was immers al een paar jaar bezig met het onderzoek. Met een beetje extra moeite was het niet onwaarschijnlijk dat hij het proefschrift af zou ronden. In een interview met *Trouw* stelde hij in juni 1992 dat het proefschrift nog maar een jaar zou kosten. Maar de werkelijkheid was dat hij zonder het salaris van de universiteit was aangewezen op het magere inkomen van *De Groene* – een salaris dat niet genoeg was om een gezin van te onderhouden. In *Badal* beschreef hij, gefictionaliseerd, dat hij nooit begreep hoe de andere redacteuren het voor elkaar kregen om voortdurend uit eten te gaan en urenlang in de kroeg te blijven hangen. Zijn leven zag er zo heel anders uit dan dat van zijn collega’s:

Zijn vrouw had donkere wallen onder de ogen, ze was de uitputting nabij. Hij verdiende te weinig bij het Weekblad, maar hij was ’s morgens vroeg al weg en kwam meestal laat weer thuis. Hij was stil geworden, het laatste jaar. Het tweede kind had hij niet gewild, omdat hij niet genoeg verdiende om vier mensen te onderhouden. Hoe zijn collega’s het klaarspeelden was hem een raadsel. Na de redactievergadering gingen ze naar het café aan de overkant en bespraken ze de wereld onder vele glazen wijn en bier, om daarna uit te gaan eten, bij Matiz, de hippe Turk op de Weteringschans, of Toscanini in de Jordaan: een groot, warm bord pasta met daarop een bedje spinazie, achttien gulden.

[...] Badal hield van zijn werk. Maar als hij met de metro de oversteek maakte van de ene wereld naar de andere, de wereld waarin zijn vrouw niet naar de dichtstbijzijnde supermarkt ging, maar naar eentje veel verderop, omdat de papieren luiers er een paar dubbeltjes goedkoper waren, werd hij net zo somber als zij. (Ramdas 2012: 71-72)

Het was te zwaar, misschien, om als buitenpromovendus het onderzoek af te ronden naast een betaalde baan. Dat zou een aanleiding kunnen zijn geweest om uiteindelijk de handdoek in de ring te gooien en het proefschrift als een mislukte oefening te beschouwen. Maar het kan ook zijn dat er een nieuwe carrière aan de horizon gloorde. Eentje die misschien minder gerespecteerd was dan het academische pad, minder inhoudelijk zelfs, maar waarmee hij wel geld kon verdienen – en waarmee hij bovendien aanzien zou vergaren. Hij werd benaderd door het televisieprogramma *Zomergasten*. Na een succesvolle en gerespecteerde start in de media bij *De Groene* zou dit optreden hem in één klap voorstellen aan de hele breedte van cultuurminnend en kritisch Nederland. Mits hij het goed zou doen. En dat zóu hij – hij zette alles op alles om het een groot succes te laten zijn.

8

Een komeetachtig begin

Hij moest zichzelf neerzetten als intellectueel, als schrijver, in één avond moest hij worden wat hij zijn leven lang wilde zijn. Als het mislukte, als de avond niet boeiend was, zou hij als mens zijn mislukt.

Badal

Peter van Ingen presenteerde in 1992 voor de vijfde achtereenvolgende keer het populaire televisieprogramma *Zomergasten*. In de studio van de VPRO ontving de journalist met de sympathieke krullen dat jaar de actrice Renée Soutendijk, psychiater Frank van Ree, schrijver Charlotte Mutsaers en journalist Ischa Meijer. Een relatief onbekende gast was de schrijver en onderzoeker Anil Ramdas. Wie op 21 juni afstemde op het programma, zag hoe een jonge man met een bos zwart haar op zijn gemak luisterde naar hoe hij door Van Ingen werd geïntroduceerd. Zijn benen had hij nonchalant over elkaar geslagen, hij oogde jong, ontspannen en fris. De presentator leidde hem in als schrijver, journalist en sociaalgeograaf. ‘Het woord minderheid of allochtoon zal niet vallen dus daar hoeft u niet ongerust over te wezen,’ voegde hij eraan toe, alsof er twee vanzelfsprekendheden golden. Enerzijds dat een gast van allochtone afkomst over minderheden zou gaan praten, en anderzijds dat dit iets was om te vrezen.

De soundtrack van de tijdgeest

De uitnodiging voor *Zomergasten* was een beslissend moment in Anils carrière. Hij had in het jaar ervoor zijn talent uitgebreid getoond op de bladzijdes van *De Groene Amsterdammer*, de plek die hij zo

hoog aansloeg. En hoewel het niet op de manier was waarop hij had voorzien, trok zijn promotieonderzoek veel aandacht. En nu kwam er het verzoek om een avondvullend programma samen te stellen, met hem als centrale en enige gast. *Zomergasten* werd buitengewoon hoog gewaardeerd door een heel specifieke groep kijkers, mensen die zichzelf als goed geïnformeerd en cultureel geïnteresseerd beschouwden. Anil moet begrepen hebben dat het voor hem een uitgelezen kans was om zich mee in de kijker te spelen. Ambitieuze als hij was beseftte hij dat het van het grootste belang was dat hij een onvergetelijke avond in elkaar zou zetten. Hij zou wijzen op politieke en literaire dwarsverbanden. Hij zou het persoonlijk én universeel maken. En hij zou de grootste vragen die de huidige samenleving plaagden, beantwoorden. Voor minder zou hij het niet doen. Net als bij zijn personage Harry Badal, die hij jaren later opvoerde, hing er voor Anil veel af van dit televisieoptreden. In zijn roman verwoordde hij het als volgt:

Badal had op zijn drie uren durende tv-avond zwaar ingezet: de teloorgang van de westerse beschavingsmissie. De teleurstelling van westerlingen in wetenschap en techniek, omdat die slechts zouden hebben geleid tot de Holocaust; het optimisme van de niet-westerse migrant, omdat er nog zoveel te beschaven viel in de wereld.

Maandenlang had hij lopen peinzen over deze avond: dit zou het grote moment zijn in zijn carrière, iets belangrijkers zou zich niet voordoen. Hij moest zichzelf neerzetten als intellectueel, als schrijver, in één avond moest hij worden wat hij zijn leven lang wilde zijn. Als het mislukte, als de avond niet boeiend was, zou hij als mens zijn mislukt. Dit gevoel veroorzaakte zo'n paniek, dat hij zich dagen achtereen opsloot in zijn werkkamertje. [...] En ineens had hij het. Hij deed de deur open, liep naar de keuken, haalde de fles Ballantine's uit de kast en schonk een glas halfvol. Ze keek hem aan, zoals ze altijd deed, met die diep verwijtende blik, maar hij wist dat hij het voor eens en voor altijd goed zou maken.

'Ik weet het al. Die avond, volgende week, op televisie, ik weet al waarover het moet gaan. Wat de rode draad moet zijn. De helikopter, daarmee verbind ik al mijn verhalen en wordt het één geheel.'

'Ben je de hele avond op televisie?'

‘Ja.’

‘En je gaat het de hele avond hebben over helikopters?’

‘Ja. De helikopter als metafoor, moordmachine en reddingsmachine tegelijk. Loodzwaar en vederlicht, de twee kanten van de westerse beschaving, brenger van verdoemenis en geluk. Hij kan bommen laten vallen, of voedselpakketten. Als het lukt, als de uitzending gaat zoals ik het in mijn hoofd heb, zijn onze zorgen voorbij.’ (Ramdas 2012: 139-140)

Anil liet zijn uitzending van *Zomergasten* beginnen met de openings-scène uit de film *Apocalypse Now* van Francis Ford Coppola (1979). Het fragment duurde ruim vierenhalve minuut en het was een bijna hallucinerende versmelting van beelden (een bos dat vuur vatte, close-ups van een verterende vlammenzee), droge, doffe klanken van de roterende bladen van een helikopter die de verwoesting aanrichtte en de bezwerende stem van Jim Morrison die zong ‘this is the end, my friend’.

Na deze indrukwekkende opening draaide de camera naar Anil die, met een shagje tussen de vingers tevreden naar het televisiescherm keek en na een goed getimed pauze, vol overtuiging poneerde: ‘Dit is de soundtrack van de tijdgeest.’

Voordat de presentator het gesprek over kon nemen, zette Anil uiteen hoe, in zijn ogen, Europa nog steeds worstelde met de wetenschap dat het Westen, naast vooruitgang, ook verwoesting in de wereld had gebracht. Hoe dit hem het sterkst overvallen had toen hij uit een arm en achtergesteld Suriname naar het rijke Westen kwam; dat iedereen in Nederland teleurgesteld leek in de vooruitgang. De moedeloze betrokkenheid die hij aantrof, het ‘apathische engagement’, was de weerslag van het besef dat de mens zijn eigen technologie niet de baas was. *Apocalypse Now* stond voor deze verscheurende emotie waarin het Westen beland was geraakt.

Wat volgde na dit nogal overrompelende begin van de avond was niet zozeer een interview, als wel een drie uur durend college van een jongen die, ondanks zijn bescheiden leeftijd en gebrek aan media-ervaring, volledig op zijn gemak leek in een live-uitzending op primetime.

Niet één keer leek hij van zijn *à propos*, niet één keer zocht hij naar een gedachteliĳn. In een soepel betoog sprong hij van *Apocalypse Now* naar Joseph Conrad, van Milan Kundera naar de psychologische crisis waarin Europa na de Tweede Wereldoorlog verzandde, en van Gustave Flaubert naar het onvermogen van de witte, autochtone intellectueel om de huidige tijdgeest te duiden. Hij had zich duidelijk goed voorbereid, en gezien de tevreden uitdrukking op zijn gezicht vond hij het zelf uitstekend gaan.

Zijn optreden – en dat het een optreden in de letterlijke zin van het woord was, schemerde duidelijk door in de manier waarop hij zijn woorden onderstreepte met zijn gebaren, het ernstig samentrekken van zijn wenkbrauwen wanneer hij op een voor hem belangwekkend punt belandde, en de gestileerde manier waarop hij zijn sigaret in de ene, en zijn aansteker in de andere hand vasthield – maakte grote indruk. Zijn zelfvertrouwen, zijn intelligentie in combinatie met een niet te ontkennen charisma – het zinderde van de belofte dat hier een ‘nieuwe bekende Nederlander’ aan het woord was, zoals Henk van Gelder schreef in *NRC*. Men zou het zich nog lang herinneren. ‘Opeens was hij er,’ schreef Sheila Sitalsing in 2012. ‘In *Zomergasten*, lang geleden, in de tijd dat Surinamers elkaar nog gingen bellen als er een landgenoot op televisie was die niet over voetballen sprake. Een charmant, slimme, belezen, jonge intellectueel die een sensationele aflevering neerzette.’ Of Jurgen Maas, in 2011: ‘In ’91 was je zomergast bij de VPRO. Drie uur lang. Fantastische avond. Ik herinner het me nóg.’¹ En Stephan Sanders in 2009, toen hij in een radio-interview tegen Anil zei: ‘Je was briljant, en je was heel erg mooi.’

Zomergasten werd van oudsher uitgebreid besproken in de media, en de reacties op de uitzending met Anil waren overweldigend en positief. Jan Haasbroek schreef in *de Volkskrant*:

Zomergast Anil Ramdas was meer VPRO dan de voorgaande gesprekspartners van Peter van Ingen. Jonger en internationaler. Een Hindoestaanse migrant en van alle markten thuis. *Apocalypse Now*, *Madame Bovary*,

Goudsmits vuurbeheersing, Prince en Stuart Hill [sic], hij had het allemaal in huis. Ramdas wil, net als Sissy, bruggen slaan. Hij meent dat de Nederlandse intellectuelen te weinig 'pontonniers' tussen de culturen zijn. Zij moeten er eens mee ophouden het westen te haten. Als ze zich niet snel identificeren met de problemen van de 'buitenstaanders' hebben ze geen nut meer. Het is raar dat de televisie, met zijn bankstellen- en olé, olé-idioom, het voertuig kan zijn voor Ramdas' overtuigende appèl.

Kritiek was er ook. Anil zou te veel met zijn kennis te koop lopen, te veel de wijsneus uithangen. Of, zoals Henk van Gelder in *NRC Handelsblad* schreef:

De uit Suriname afkomstige onderzoeker/publicist toonde zich een man met een dwingende betoogtrant die zelden ruimte liet voor twijfel of zelfspot. Integendeel: hij liet weten 'misschien wel een naïef geloof in intellectuelen' te hebben en rekende ook zichzelf, zonder met de ogen te knippen, tot die elite. Het vergt moed om zulks in deze van ironie doordrenkte tijden nog uit te spreken. Ik kan me van de laatste jaren niemand anders herinneren die zichzelf intellectueel durfde noemen. Ramdas had er geen moeite mee en speelde zijn rol naar behoren: alles bracht hij met alles in verband, soms in sweeping statements, af en toe in behartenswaardige observaties. (Van Gelder 1992)

Net als in zijn artikelen, waarin hij met namen en boektitels strooide dat het een lieve lust was, voelde het in zijn optreden bij *Zomergasten* voor sommige kijkers alsof Anil zichzelf overschreeuwde. Het is niet ondenkbaar dat het voortkwam uit een zeker minderwaardigheidsgevoel; hij was zich er voortdurend van bewust dat hij van een andere plek kwam dan de mensen met wie hij zich nu moest meten. Hem was de 'hoge', westerse cultuur niet met de paplepel ingegeven. Hij had het zich eigen moeten maken. Hij was zich echter bewust van zijn onzekerheid, zoals hij zich ook bewust was van de blik van de buitenwereld. Een paar maanden na *Zomergasten* zei hij in een interview:

Ook nu nog ben ik voortdurend bezig me waar te maken en een beeld in stand te houden dat mensen van me hebben. Ik weet dat ik me in mijn artikelen nogal eens schuldig maak aan *name-dropping*. Ik smijt graag met beroemde namen, al wordt het de laatste tijd minder. Dat heeft te maken met elementaire onzekerheid. 'Neem mij toch alsjeblieft serieus, ik wil geen migrantenstukjes maken, ik wil intellectuele stukjes maken.' En dan overschreeuw je jezelf, dan word je *high-brow*. Andere mensen dragen gouden ringen, hè. Iedereen heeft zijn middeltjes. (Bukman)

Deze zelfreflectie toonde, naast zijn 'elementaire onzekerheid' ook dat hij zich al in het begin van zijn carrière bewust was van het gevaar om als schrijver van 'migrantenstukjes' gezien te worden. Hij wist dat in de wereld waarin hij zich bewoog, hoe intelligent en open-minded de mensen erin zichzelf ook vonden, thema's als identiteit en migratie als minderwaardig werden beschouwd. Was de geruststelling van Peter van Ingen dat de woorden minderheid of allochtoon tijdens de uitzending van *Zomergasten* niet zouden vallen, niet al een bewijs dat het thema's waren waar het Nederlandse publiek niet op zat te wachten, dan werd dat ongemak wel duidelijk in de bespreking van *NRC Handelsblad*:

Het zou, kondigde Van Ingen aan, vanavond niet over etnische minderheden gaan. In werkelijkheid ging het drie uur lang over niets anders dan de verhoudingen tussen mensen uit totaal verschillende culturen. Kennelijk wenste Anil Ramdas het onderwerp geen moment te laten rusten. Vaak schuilt de aantrekkelijkheid van *Zomergasten* in de botsing van genres en de grabbelton van fragmenten, die van de gast een veelzijdig zelfportret opleveren. Maar door zijn eenzijdige keuze bleef Ramdas een Man met een Thema, een migrant die de functie van migrant wil blijven vervullen in plaats van iemand te worden die zich op zijn tijd ook wel onbekommerd wil laten amuseren. (Van Gelder 1992)

De rijkdom van ideeën waarvoor het migrantenbestaan in Anils ogen stond, werd aldus in een paar regels platgeslagen tot een enkel thema. Anil wilde tonen hoe in de aanwezigheid van de migrant in het Westen

alles samenkwam: de beide gezichten van de westerse beschaving, namelijk vooruitgang en vernietiging, hadden ertoe geleid dat enerzijds gemeenschappen beschadigd waren, en men daarvandaan vluchtte, en anderzijds dat de vooruitgang waarvoor het Westen stond een belofte inhield die de vluchtelingen ingelost wilden zien. Hoe, als je dat verder abstraheerde, je zou kunnen stellen dat de moderne, multiculturele samenlevingen een spel van belofte en teleurstelling waren (waarbij hij niet te kinderachtig was om een vergelijking te maken met de niet-ingeloste verwachtingen in Flauberts *Madame Bovary*) en hoe de aanwezigheid van het Westen in de rest van de wereld een onomkeerbaar proces was dat bovendien een verantwoordelijkheid met zich mee had gebracht waarmee het Westen zelf ook nog moest leren omgaan. Een verantwoordelijkheid die in eerste instantie aangegaan diende te worden door schrijvers en denkers die zichzelf los moesten zingen van politiek en van ressentiment (wat hij onderstreepte door Nawal El Saadawi aan te wijzen als iemand die haar positie van intellectueel verloor op het moment dat ze, gezeten tegenover de Canadees-Russische schrijver Michael Ignatieff, een politiek standpunt innam), en hoe mensen die weigerden na te denken over ‘migrantenkwesities’ zichzelf buitenspel plaatsten juist omdat het om een van de urgentste kwesities van onze tijd ging.

Al deze punten werden echter op een hoop geveegd onder het bordje ‘migrantenthematiek’. En terwijl Anil had ingezet op een indrukwekkend betoog dat hem zou onderscheiden als een oorspronkelijk denker, werd vooral zijn etniciteit opgemerkt. ‘Talloze Nederlandse kijkers toonden zich aangenaam verrast door de ongebruikelijke aanblik van een heuse Surinaamse intellectueel,’ schreef Emma Brunt in het tijdschrift *Avenue* in 1993:

[E]en doodgewone Hindoestaanse jongen uit Paramaribo, die wel drie hele volzinnen achter elkaar, zonder haperen, kon uitspreken! En die er niet voor terugdeinsde zijn uitpuilende boekenkast van onder tot boven overhoop te halen als dat in zijn vertoog van pas kwam: achteloos lardeerde hij zijn erudiete bespiegelingen met een reeks citaten uit het werk van Naipaul, Flaubert en Dostojevski. De natie stond paf. Maar er kwamen

niet alleen brieven van verbaasde Nederlanders, ook Surinamers schreven, en lieten weten dat ze bijster 'trots' waren op hun landgenoot. Anil Ramdas had namens gans Paramaribo de eer gered. (Brunt 1993)

De lievelingsallochtoon van Nederland

Anil verzette zich tegen de manier waarop zijn werk – en zijn persoonlijkheid – onlosmakelijk aan zijn etniciteit werd vastgeklonken. De nadruk op zijn afkomst nam van meet af aan absurde vormen aan. Bijvoorbeeld toen, kort na de uitzending van *Zomergasten*, bekend werd dat het ministerie van Justitie in hoger beroep ging tegen de uitspraak van de rechter en trachtte om publicatie van het proefschrift te voorkomen. *De Volkskrant* publiceerde een artikel over de zaak met als merkwaardige titel: 'Promotor zoekt steun tegen "Surinamertje pakken"'. In het stuk werd Teun van Dijk als een van Anils begeleiders geciteerd: 'Het moet niet te makkelijk worden om een klein Surinamertje te pakken.' (Schöttelndreier) Dat Anil niet gediend was van deze lezing, blijkt uit zijn reactie die twee dagen later in de krant werd geplaatst met als titel 'Geen racisme'. Hij schreef:

Onder de kop 'Surinamertje pakken' meende u te moeten berichten over de moeilijkheden die mijn promotie vergezellen. Helaas wordt door uw verslaggeefster Mirjam Schöttelndreier de indruk gewekt dat hier racisme in het spel zou zijn. Dat genoeg kan ik, noch mijn promotor Teun van Dijk uw journalist verschaffen. Wij verwijten de Universiteit van Amsterdam en het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijk Onderzoek veel. Racisme hoort daar echter niet bij. Overigens kan een zaak ook zonder dat er van racisme sprake is, belangwekkend zijn.

Onder Anils ingezonden reactie stond die van André Haakmat geplaatst, die zich ook opwond over de manier waarop Teun van Dijk Anils afkomst nadrukkelijk aan de orde stelde: 'Is het voor tekstwetenschapper Van Dijk nu echt onmogelijk geweest zich tot de kern en de context van het geschil te beperken zonder de landaard/afkomst van Ramdas er met de haren bij te slepen?' Ook Lex Dura (een pseu-

doniem van advocaat Germ Kemper) bleef in *Vrij Nederland* stilstaan bij de vreemde kop van het stuk. De rechtszaak had niets te maken met de etniciteit van de onderzoeker, onderstreepte Dura: ‘Professor Teun Van Dijk doet er nog een schepje bovenop door het conflict, waarin hij de partij van Ramdas kiest, onder te brengen in de sfeer van “klein Surinamertje pakken”. Ter toelichting: Ramdas schijnt van Surinaamse komaf te zijn. In een ingezonden brief in *de Volkskrant*, twee dagen later, schrijft Ramdas dat het conflict in het geheel niets met racisme van doen heeft en dat *de Volkskrant* de zaak dus volkomen verkeerd trakteert, maar hij vermeldt niet of professor Van Dijk inderdaad zo vreemd uit de bocht is geschoten.’

De kop van *de Volkskrant* én de reacties die erop volgden toonden de kramp aan van de (witte) media als het om berichtgeving rondom een allochtoon persoon ging. Te vaak leek Anils afkomst bovendien aanleiding voor een extra luid applaus, waardoor het succes onmiddellijk verdacht werd. ‘Waarom zitten we hier te praten?’ vroeg hij aan de journaliste van *Avenue*. ‘Vanwaar dit interview? Omdat ik een exotische diersoort ben die een schier menselijk kunstje heeft geleerd – een aap die kan lezen en schrijven?’ (Brunt 1993)

Hij wilde niet gezien worden als een allochtoon intellectueel, maar als een ‘gewone’ intellectueel. Het zou een gevecht tegen de bierkaai blijken. Een jaar later, in 1994, stelde een journalist van het tijdschrift *Rails*: ‘Voor het grote publiek kwam jouw doorbraak met een optreden in het programma *Zomergasten*, twee jaar geleden. Vooral het weldenkende deel der natie droeg je op handen: een migrant in hun midden!’ (Webeling 42)

‘Men vond mij in die uitzending wel vertederend, ja,’ antwoordde Anil. ‘Aardig. Fijn dat ze me aandoenlijk vinden, maar eh... helemaal vertrouwen doe je ’t niet. Ik had wel geleerd dat “het weldenkende deel der natie” niet erg betrouwbaar is. [...] Maar men vond het waar-schijnlijk wel vermakelijk dat dat onderwerp werd aangekaart door zo’n jongen uit de jungle. Dat is niet leuk. Dat irriteert.’ (Webeling 42) En vele jaren later, in een intiem radio-interview met zijn goede vriend Stephan Sanders, werd wederom duidelijk dat het beeld dat van hem

oprees uit *Zomergasten* in de eerste en meest bepalende plaats, dat van een soort modelallochtoon was. Toen Sanders zei dat hij zo knap was op zijn eerste televisieoptreden, wierp Ramdas tegen: 'Ik had het gevoel dat ik een langdurig en ernstig gesprek heb gevoerd.'

Sanders: 'Je bent heel goed in het inschatten van roem. Je wist ook toen de avond voorbij was, nu ben ik de lievelingsallochtoon of de lievelingsimmigrant van Nederland.'

Anil: 'Nou, het allerleukste was dat toen ik thuiskwam de manier waarom mijn vrouw mij begroette, toen zij mij vertelde je was geweldig, toen dacht ik, oh, fantastisch. Voor de rest – jij was er niet, je zat in Amerika...'

Sanders: 'En ik was geen echte migrant.'²

Ondanks zijn eloquente betoog, het strooien met namen en boektitels, het bewijs een snelle, authentieke denker te zijn, bleef Anil in de ogen van de meesten in de eerste plaats een migrant. Een welbespraakte migrant, ja, maar alsnog een migrant. Het bleek al vroeg dat het onmogelijk was om aan het label 'allochtoon' te ontsnappen. Op zichzelf was dat niet vreemd, aangezien hij zelf thema's die zijdelings of direct met migratie te maken hadden centraal in zijn werk stelde. Wat echter moeilijk was, en wat hij misschien in die eerste jaren van zijn opkomst als publicist al begon te beseffen, was dat het een label was dat, wanneer het door de buitenwacht was opgeplakt, een strikte beperking inhield. Voor de meeste (autochtone) mensen betekende de omarming van het migrantenbestaan, een eenzijdige kijk op de wereld, een piepkleine identiteit waarvoor iemand koos en waarmee hij zich afzette tegen de rest.

Het was makkelijk om te denken dat het thema 'migratie' een hyperpersoonlijk thema was, eenvoudig omdat Anil zelf een migrant was. Dat was misschien ook wat de recensent van *NRC* bedoelde toen hij schreef dat door Anil door 'zijn eenzijdige keuze [...] een Man met een Thema' bleef. (Van Gelder 1992) Deze interpretatie ging echter voorbij aan het feit dat dat ene thema een aantal urgente politieke onderwerpen in zich droeg. Issues die veel verder strekten dan de particuliere ervaring van Anil zelf. De gedachte dat migratie als thema

een onderwerp was dat begrensd was tot de specifieke ‘zwarte’ ervaring, stond bovendien haaks op hoe Anil er zelf naar keek. In zijn ogen bood de ontwortelde positie van de migrant juist een perspectief dat waardevol en misschien zelfs onmisbaar was om de huidige wereld te begrijpen. Het feit dat hij migratie centraal stelde in zijn avondvullende programma bij *Zomergasten* was niet zozeer uit een biografische behoefte geboren, als wel uit de overtuiging dat de moderne wereld niet begrepen kon worden zonder de bril van de migrant. Het was een allesoverheersende kwestie die grote politiek-maatschappelijke lijnen met elkaar verbond, en het zou Nederland nog dieper beïnvloeden dan men toen, in de zomer van 1992, besepte.

Luzern

In de vijftien jaar dat Anil nu in Nederland woonde, was er veel veranderd in het Nederlandse sentiment ten aanzien van immigranten. Gold voor de jaren zeventig en de vroege jaren tachtig nog dat men in het algemeen tolerant en optimistisch stond tegenover de multiculturele samenleving, in de vroege jaren negentig was het daarmee heel anders gesteld. De spanningen die er – alle goede bedoelingen ten spijt – wel degelijk waren tussen autochtonen en nieuwkomers, begonnen zichtbaar op te spelen. En in plaats van ervan weg te kijken, het te negeren en ervan uit te gaan dat het zijn beloop wel zou hebben, spraken steeds meer mensen hun onvrede uit. In haar onderzoek naar het minderhedenbeleid en -debat stelde onderzoeker Baukje Prins dat die omslag niet uit het niets kwam: ‘Al sinds de jaren tachtig was er sprake van kritiek op een al te omzichtige omgang met etnische minderheden: ze worden “in de watten gelegd”, men hield te veel rekening met “overgevoeligheden” en men bedekte de harde werkelijkheid van onaangepast en crimineel gedrag met soft, begripvol gepraat over discriminatie en het verscheurd-zijn tussen twee culturen.’ (Prins 12) Sinds het einde van de jaren tachtig trad er een gestage verschuiving op in het denken over de uitdagingen van de multiculturele samenleving. Men vertrok ‘van een optimistisch geloof in multiculturaliteit als slechts een andere vorm van verzuiling en pluriformiteit naar

een meer doelgericht en zakelijk streven naar integratie met meer verplichtingen en minder ruimte voor vrijblijvendheid'. (Prins 14)

De wrijving tussen islamitische en autochtone Nederlanders nam toe na de fatwa die de Iraanse geestelijk leider Khomeini in februari 1989 uitvaardigde over Salman Rushdie. Rushdies roman *De duivels verzen* werd door fundamentalistische moslims beschouwd als een belediging van de islam, en de schrijver als afvallige moslim die gestraft moest worden. De fatwa betekende feitelijk een terdoodveroordeling, waarbij Khomeini een prijs van twee miljoen us dollar op het hoofd van de schrijver zette.

Onmiddellijk na de uitspraak van de ayatollah bleek hoe groot de invloed van de islam was in de diaspora. Het vonnis leidde tot bom-aanslagen op boekwinkels over de hele wereld, en protesten van fundamentalistische moslims die een verbod op het boek eisten. Rushdie zou tien jaar lang onder zware bewaking onderduiken. De Japanse vertaler van zijn boek werd doodgestoken, en zijn Noorse uitgever en Italiaanse vertaler raakten beiden zwaargewond bij aanslagen op hun levens. Ook in Nederland trokken moslims de straat op om onder het oog van de pers het gewraakte boek te verbranden. Beelden van islamitische mannen die met van woede vertrokken gezichten spandoeken in de lucht hielden met in zwarte blokletters DOOD AAN RUSHDIE vonden via de media hun weg naar miljoenen Nederlanders, van wie een groeiend deel zich begon af te vragen in hoeverre de multiculturele samenleving kans van slagen had, wanneer moslims zelfs wanneer ze in het Westen woonden en werkten, in de eerste plaats gehoorzaam waren aan een religieuze autoriteit aan de andere kant van de wereld.

De fatwa over Rushdie zette een kentering in gang in de manier waarop er over migratie werd gedacht én waarop erover werd gesproken. Een paar jaar erna, in september 1991 bij zijn lezing op de internationale liberale conferentie in Luzern (Zwitserland) haalde Frits Bolkestein, op dat moment leider van de vvd-fractie in de Tweede Kamer, de zaak-Rushdie aan om te onderstrepen wat in zijn ogen het probleem was met migranten in een westerse samenleving: 'Het geval Salman Rushdie mag dan uitzonderlijk zijn, het geeft wel aan hoezeer

wij van elkaar verschillen op dit punt.’ (‘Bolkestein: Moslims’) In Nederland wonende moslims moesten zich volgens Bolkestein aanpassen aan Nederlandse normen en waarden – een standpunt dat in die jaren nog als explosief gold. ‘Universele liberale beginselen’ zoals de scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid en gelijke behandeling werden in Bolkesteins ogen in islamitische landen niet geëerd. Migranten, stelde hij, moesten zich juist daarom aanpassen aan de fundamentele verworvenheden van het Westen en niet langer aangemoedigd worden om vast te houden aan hun eigen cultuur. Het zou bovendien goed zijn dat Europa ‘de eigen’ cultuur beschermde tegen de invloed van de islam.

De lezing deed veel stof opwaaien. Migrantenorganisaties stonden op hun achterste benen en beschuldigden Bolkestein van stemmingmakerij. Met zijn woorden zou hij de weg vrijmaken voor de xenofobie die veel allochtonen in de samenleving al ondervonden. Het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland was er bovendien van overtuigd dat de problemen onder de migrantenbevolking niet zozeer te wijten waren aan de islam, maar aan Nederland dat met niet meer op de propfen kwam dan een falend minderhedenbeleid.

De uitspraken van Bolkestein kwamen op een moment dat de onvrede vanuit de samenleving begon te botsen met het van bovenaf opgelegde ideaal dat een multiculturele samenleving met een tolerante instelling vanzelf wel zou slagen. Het was een onvermijdelijk breekpunt tussen wat Nederland dacht te zijn, met wat Nederland werkelijk was. Bolkestein kreeg veel kritiek, maar won met de ingeslagen koers tegelijkertijd veel stemmen voor zijn partij. In deze paradox openbaarde zich toentertijd al de afstand tussen ‘het volk’ en de intellectuele minderheid, zou je kunnen zeggen. In elk geval markeerde zijn lezing het begin van een kanteling in niet alleen wat men dacht te ‘kunnen’ zeggen maar ook een verandering in de toon, de manier waarop een mening werd uitgedragen. Terugkijkend op de periode 1990-2010 stelt historicus James Kennedy:

In die tijd waren deze opmerkingen zeer controversieel en hij kreeg veel verwijten van een politieke elite die het multiculturalisme steunde en etnische minderheden culturele autonomie wilde geven. Bolkestein werd ook berucht vanwege zijn kritiek op de islam. Enige jaren leek er weinig te veranderen; het progressieve ethos bleef zich verzetten tegen racisme en vermaande zelfs andere Europese landen die minder verlicht handelden. Maar achteraf gezien waren de opmerkingen van Bolkestein een teken aan de wand. De regering zou de ruimte voor immigranten en asielzoekers aan het einde van de jaren negentig sterk beperken. En de media begonnen de etnische achtergrond te vermelden van mensen die verdacht werden van criminele daden. (Kennedy 371)

Migrant in een wereld zonder zelfbeheersing

Anil deelde Bolkesteins bezorgdheid over de invloed van de islam op het Westen. Zelfs deelde hij Bolkesteins mening dat de westerse cultuur in bepaalde opzichten beter was dan andere culturen.³ De migranten- en antiracistische organisaties die kwaad werden steeds wanneer er kritische geluiden over de gebrekkige integratie van minderheden opklonken, hield Anil een onverbiddelijke spiegel voor. In zijn ogen waren het veel te vaak overbodige organisaties die voortdurend in morele paniek ontstaken – alleen maar om daarna opnieuw in te dommelen in een tandeloos, sluimerend bestaan. Terwijl zij hun lange tenen onophoudelijk uitstaken en zich bij voortduring gekwetst toonden, stelde Anil dat het juist waardevol was om te benoemen wat er misging in de samenleving. Wie op tolerantie hamerde, miste in zijn ogen de belangrijkste pijnpunten. De zo geroemde Nederlandse verdraagzaamheid was in zijn ogen niet meer dan een giftige desinteresse. Het idee van tolerantie verbond hij aan de opvattingen van de filosoof Henk Procee, die het definiëerde als ‘het verdragen van een situatie die men afkeurt, terwijl men *wel* in staat is deze te veranderen’ (cursivering door AR). Anil stelde dan:

Meteen is te zien dat de logica van tolerantie gebaseerd is op onverschilligheid, zo niet minachting. Men vindt het niet nodig zich in te laten met de Rushdie-affaire, de hoofddoekenkwestie, de asielkwestie, de eis van Bolke-

stein dat migranten zich aan moeten passen of het Nationale Minderhede-debat, omdat men al die etnische minderheden tolereert en dus negeert. (Ramdas 1993a: 206)

Tolereren betekende in zekere zin dus negeren, en een groep die genegeerd wordt zal niet snel deel uitmaken van een samenleving als geheel. Wie zich ook maar enigszins betrokken voelde bij een land, zou zich alleen daarom al moeten opwinden over wat er niet goed ging: pas wanneer de veelsoortige integratieproblematiek werd benoemd, konden de problemen aangepakt worden. In *De Groene* werd dan ook – in elk geval bij monde van Anil Ramdas – bepaald niet weggekeken van de problemen die de multiculturele samenleving met zich meebracht. Hoewel politiek rechts later vaak zou beweren dat ‘links’ wegkeek van de problemen onder migranten, was dat in *De Groene*, toch wel een links bolwerk, niet helemaal het geval. Of het nu ging over het onvermogen van migranten om zich aan de moderniteit van het Westen aan te passen⁴ of het gevaar van het knuffelen van migranten, waardoor ze zich meer aan hun religie zouden hechten en dus minder actief deelnamen aan de samenleving⁵ – Anil wees veelvuldig en met de nodige bevlogenheid op de knelpunten die het gevolg waren van het samenbrengen van verschillende culturen. Bolkestein had geen ongelijk als hij erop wees dat een samenleving uit verschillende culturele groepen niet vanzelfsprekend vorm zou krijgen. Het probleem met Bolkesteins lezing, volgens Anil, was echter dat hij uitging van twee groepen (de westerse en de islamitische) die onvermijdelijk tegenover elkaar stonden. Bolkestein had ook kunnen stellen dat het noodzakelijk was dat moslimkinderen hun best op school deden, wilden ze later wanneer ze volwassen waren, meedraaien als volwaardige Nederlandse burgers. ‘Maar,’ zei Anil, ‘dat is een iets te kleine boodschap voor zo’n gewichtige bijeenkomst. Dus verdeelde hij de wereld in moslims en niet-moslims, waardoor het gevaar voor iedereen zichtbaar werd.’ (Ramdas 1991i)

In die ogenschijnlijk onoverkomelijke tegenstelling school een van de problemen van Bolkesteins lezing. Hier werd een kiem gelegd voor het

wij-zij-denken dat een samenleving in potentie kon verscheuren. Anil vond dat een eerlijk en open gesprek over de problemen in de multiculturele samenleving niet zou moeten dienen als een stok om migranten mee te slaan. Het was een aanleiding om de samenleving te verbeteren, een manier om een nieuw punt aan de horizon te zetten en na te denken op welke manieren dat punt bereikt zou kunnen worden:

Voordat [Bolkestein] het startschot voor het minderhedendebat vanuit Luzern gaf kon in de politiek alleen met de allergrootste omzichtigheid over buitenlanders worden gepraat. Zo groot was de angst, beweren sommigen, dat men eigenlijk helemaal niet over ze sprak. Men sprak niet over hun aandeel in de criminaliteit, dus ook niet over hun aandeel in de werkloosheid. Men sprak niet over hun slechte taalbeheersing, dus ook niet over hun slechte schoolprestaties. [...] Maar [...] het werd de hoogste tijd dat men ernstig ging nadenken over het lot van buitenlanders in Nederland en dat men daden stelde, dat is zeker waar; mijn vraag is alleen of het aan Bolkestein was om de taboes te doorbreken. (Ramdas 1996: 124-125)

In die vraag verwoordde Anil het andere grote probleem met de lezing van Bolkestein. De politicus doorbrak in Luzern taboes waaraan Ramdas zelf ook jarenlang had lopen morrelen. Maar de rol om die conventies in twijfel te trekken, was in Anils ogen voorbehouden aan schrijvers en andere intellectuelen, door wier ideeën de status quo geleidelijk kon worden herzien. Dat kon alleen als die schrijvers zich in een veilige, beschaafde wereld konden uitspreken, oftewel wanneer zij 'leven in een gemeenschap die zichzelf reguleert, die zich inhoudt, die zichzelf beperkingen oplegt en dus taboes aanvaardt'. Schrijvers konden hun functie alleen vervullen als politici hún functie volbrachten. In die zin had Bolkestein zich niet aan zijn rol gehouden. Zijn lezing in Luzern zou een precedent vormen voor de manier waarop er in de decennia erna over migranten gesproken zou worden. De verruwing van het debat zou hand in hand gaan met de verharding van de samenleving. Dat was in de ogen van Ramdas in 1991 al een logisch gevolg van Bolkesteins woorden 'Want,' schreef hij, 'een wereld zonder taboes, is een wereld zonder zelfbeheersing.' (Ramdas 1996: 126)

Anil voerde (in *Zomergasten*, maar zeker ook in zijn werk) de migrant als centraal punt op waaromheen zich belangrijke politieke thema's afspeelden. En als het aan schrijvers was om te reflecteren op de grote thema's in hun tijd, dan kon niemand om migratie heen, zijnde een van de onderwerpen die het Westen politiek en maatschappelijk bezighield. Als het al een stokpaardje was, dan was het er een dat iedere schrijver zou moeten hebben. Niet alleen hij, als immigrant en als postkoloniaal intellectueel, maar iedere denker van dat moment zou zich met dat thema moeten bezighouden, eenvoudigweg omdat dit nu eenmaal het onderwerp was dat het Westen in een ijzeren greep hield. 'Is dat waarom je overmorgenavond twintig witte intellectuelen aan de paal wil nagelen?' vroeg Van Ingen hem in de uitzending van *Zomergasten*. 'Wie heb je uitgenodigd?'

'Alle belangrijke intellectuelen die zich niet bemoeid hebben met het feit dat Nederland intussen een totaal andere cultuur is geworden,' antwoordde Anil. 'Ik wil weten waarom mensen als meneer Drion, maar ook Van Amersfoort en Gerard van Westerloo en John Jansen van Galen – allemaal belangrijke mensen in onze maatschappij – waarom zij... wat ik wil weten is waarom ze zich niet actiever, veel feller en veel betrokkener ermee bemoeien.'

Van Ingen: 'Wat denk je dat hun antwoord zal zijn?'

Ramdas: 'Ik denk dat het antwoord zal zijn dat zij het gevoel hebben dat het probleem langs hen heen gaat. Dat het migrantenprobleem óf zichzelf oplost, óf te technisch is.'

Van Ingen: 'Zou het niet kunnen zijn dat ze het niet kunnen invoelen, dat het een totaal andere wereld is?'

Ramdas: 'Dan houden ze meteen op intellectueel te zijn, hè?'

Te horen is hoe Van Ingen in de lach schiet. Ramdas kijkt hem echter met een uitgestreken gezicht aan. Het is hem duidelijk ernst wanneer hij verder gaat: 'Ja. Als ze zeggen dat ze zich niet kunnen identificeren met de problemen die op dit moment in hun maatschappij plaats vinden, wat is hun nut dan verder? Wat moet een intellectueel anders dan problemen opzoeken en alle kanten van die problemen te zien? Dat is zijn macht. Daarvoor heeft hij die woorden.'

Achteraf is gebleken dat Anils stokpaardje inderdaad een thema was dat van grote invloed was op Nederland, en alle andere westerse landen. 'Luzern' bleek een scharnierpunt in het Nederlandse maatschappelijke debat te zijn. Migratie werd een focaal punt, want in 'de migrant' kwam alles samen: een veranderende samenleving met hevige groeipiijnen, een langshepend en diepgravend onderzoek naar de identiteit van Nederland, de sociaal-economische problematiek, maar ook grotere geopolitieke vraagstukken: hoe verhiel het Westen zich tot oorlogen en hongersnoden in andere delen van de wereld? Wie was verantwoordelijk voor het bewaken van de grenzen van Europa? Waar hield menslievendheid op en waar begon zelfbehoud? En wat betekende die zo geroemde Nederlandse tolerantie in een tijd van grote migratiestromen?

De nadruk die Anil in de uitzending van *Zomergasten* legde op migratie, had dus niet zozeer een biografische aanleiding. Wel gebruikte hij zijn eigen ervaring als een manier om de grotere buitenwereld te duiden. Hij maakte het persoonlijke, politiek. Migratie was iets wat steeds belangrijker zou worden en dat een van de grootste invloeden op het Westen in het nieuwe millennium zou worden. Vluchtelingen waren onmogelijk tegen te houden, stelde Anil al in de zomer van 1992. Het Westen kon zich in duizend bochten wringen, muren bouwen tot in de wolken – het zou niet bestand zijn tegen de stroom aan mensen die naar een betere plek vluchten. 'Als je eenmaal besmet bent van het idee van het Westen, van de rijkdom niet alleen maar ook de rechten die je hebt, de vrijheid die je hebt, de culturele waardigheid als individu, dan is dat onverwoestbaar,' zei hij, tegen een sprakeloze Peter van Ingen. 'Zolang men daar geen greep op krijgt, is geen muur te hoog. Men komt er toch door. [...] Het Westen kan niet anders dan doorgaan met de wereld verwestersen. En dus ook deze mensen in zich opnemen. Er is geen keus. [...] Het Westen ontkent die betekenis. En daar ontstaat die hele vluchtelingenproblematiek uit.'

Anils woorden uit 1992 leken toentertijd voor sommigen op een parodie van een hyperpersoonlijk stokpaardje van een allochtoon over 'al-

lochtone' onderwerpen. Dertig jaar later klinken ze als een voorspelling die allang uitgekomen is.

'Dit was geen wetenschap, dit was sensatie, dit was show'

In de zomer van 1992 viel het doek definitief voor Anils plannen om te promoveren. Het ministerie van Justitie kreeg in hoger beroep gelijk, en Anil mocht de informatie die hij had verzameld tijdens de hoorzittingen van de Adviescommissie niet zonder toestemming van het ministerie gebruiken. Hij toonde zich in de media strijdbaar en vastberaden om het onderzoek door te zetten, in zijn eigen tijd en naast zijn baan als redacteur bij *De Groene* en zonder steun van de universiteit. (Doppert) In werkelijkheid gaf hij het onderzoek echter al snel op. Chandra had in januari 1991 hun tweede kindje gekregen, Mrinal, een jongen met grote donkere ogen en een gevoelige aanleg. Na de geboorte van Mrinal was Chandra in deeltijd gaan werken als onderwijzeres, en Anil zorgde voor de kinderen wanneer zij aan het werk was. Het gezin was kort ervoor verhuisd naar een flat aan de Boeninlaan in de Amsterdamse Bijlmer. Het was een mooie en intieme periode – zo herinnert Chandra zich het althans – waarin de wereld leek te zijn teruggebracht tot de belangrijkste kernelementen: Anil en Chandra, en hun twee kleine kinderen. Maar de kosten van hun levensonderhoud waren hoger dan hun verzamelde inkomen, en Anil zat bij vlagen met de handen in het haar over de rekeningen die zich opstapelden. Na zijn interview bij *Zomergasten* gingen er echter nieuwe deuren voor hem open, waaronder die van *NRC Handelsblad*. De krant bood hem een positie als redacteur aan, een baan die veel meer geld zou opleveren dan het schamele loon dat hij bij *De Groene Amsterdammer* ontving. Het was een belangrijke sprong voorwaarts, zowel financieel als voor wat betreft het aanzien dat hij nu zou gaan genieten als schrijver. Hij moet zich er echter van bewust zijn geweest dat hij met die sprong in één keer een andere gedroomde carrière achterliet. De wetenschap was een veel keuriger keuze geweest, eentje die hem bovendien het aanzien zou geven waarvoor hij had gedacht weggelegd te zijn. Het grote publiek zou Ramdas leren kennen als een

publiek intellectueel, en slechts weinig mensen waren er nog van op de hoogte dat hij op een haar na gepromoveerd was. In interviews liet hij er na de verloren rechtszaak nauwelijks meer iets over los, maar in *Badal* toonde hij een man die zich ergens, in de diepte van zijn gedachten, schaamde voor de keuze voor een meer oppervlakkig bestaan. En hoe nijdig hij ook was geweest dat de universiteit zijn kant niet had gekozen, later beseftte hij dat hij het ten dele aan zichzelf te danken had gehad dat het onderzoek was tegengehouden:

Badal beseftte dat het zijn ijdelheid was geweest. Een voorpublicatie van een vluchtig geschreven hoofdstuk was het stomste wat hij had kunnen doen, zei de hoogleraar die hem begeleidde; dit was een verhaal zonder context, een groot uitgevallen anekdote, dit was geen wetenschap, dit was sensatie, dit was show. (Ramdas 2012: 43-44)

Als het een show was, dan was die nog maar net begonnen en dan was de hoofdrol aan Anil Ramdas toebedeeld. Zijn redacteurschap bij *NRC* hield in dat hij elke week een bijdrage zou leveren aan het Zaterdags Bijvoegsel over het thema ‘op het snijvlak van culturen’ zoals de krant het zelf aankondigde. (Ramdas 1992g) Frans Oosterhof illustreerde de serie. Op zaterdag 12 september 1992 trapte Anil af met een kort maar ambitieus stuk waarin hij ‘heel de westerse mens’ terugbracht tot Christoffel Columbus, waarbij de ontdekkingsreiziger de prototypisch westerse combinatie was van ‘een moedige held en een brutale idioot’:

Zo zou dus de ideaaltypische westerling eruit hebben gezien, als Columbus. Een rationalist en een fantast, een onderzoeker en een avonturier, iemand die vooruitgang brengt en vernietiging, beschaving en wreedheid. Iemand die geschiedenis maakt en het zelf niet in de gaten heeft. (Ramdas 1992g)

Anil pakte hier de draad op waar hij met het einde van de uitzending van *Zomergasten* was gebleven: een gedachteoefening over wat het Westen was in relatie tot de rest van de wereld. Intussen had zich ook uitgeverij De Bezige Bij gemeld met de vraag of hij interesse had om

een bundeling van zijn essays uit te brengen. Na zijn doctoraalscriptie, dat was uitgebracht in een publiekseditie, en de vertaling en bloemlezing van het werk van Stuart Hall, zou dit zijn échte debuut zijn, in de zin dat hij zijn eigen ideeën presenteerde aan het publiek. Het werd een bundel opgebouwd uit talloze facetten, waarin Anil een beheerst en weldoordacht beeld aan zijn lezers voorschotelde. Een beeld niet alleen van de wereld, maar vooral ook van zichzelf.

De papegaai

Het eerste essay in het boek had als titel ‘Heimwee’. Anil verweefde zijn persoonlijke herinnering aan een Surinaams schoolboek over een meisje dat ervan droomde een papegaai als huisdier te hebben, met de ideeën van de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan over het moment dat een kind een idee van zichzelf krijgt door zich met een beeld, of een spiegeling, van zichzelf te identificeren. Hij betrok er soepeltjes Salman Rushdies verbeelding van het verleden bij om zo aan zijn lezers uit te leggen wat zijn doel als schrijver was: ‘Maar wat ben ik nu eigenlijk aan het doen? Ik laat mij hier op openhartige wijze uit over een herinnering, zonder daadwerkelijk terug te gaan. Ik heb de reis gemaakt in de verbeelding, die betrouwbaarder is dan de reis in de werkelijkheid.’ (Ramdas 1993a: 27)

Hoe werkelijk is de werkelijkheid in onze herinnering, vroeg hij zich af. Een vraag die met name voor migranten relevant was. We laten allemaal een vroegere versie van onszelf achter in onze herinneringen. Maar migranten laten in dat verleden óók een geografische plek achter: een land, stad, een huis. Vast te houden aan het verleden betekent om die reden houvast vinden in een idee van continuïteit. Het is iets wat betrouwbaar lijkt, maar wat intrinsiek onbetrouwbaar is. Dat, betoogde Anil, wordt vaak als een tragisch gegeven gezien, maar het was eigenlijk een zegen. Het verlies van een tastbare, werkelijke plek die ons verleden een vanzelfsprekende rol in het heden biedt, geeft immers ruimte aan de verbeelding; als het verleden verloren is, zit er niets anders op dan om haar te verzinnen. En het is zijn verbeelding die de schrijver helpt om zijn functie te vervolmaken. Die

functie – van de schrijver – was in Anils ogen niet minder dan heilig. De schrijver schrijft om het verlorene aan de mensen terug te geven. We hebben allemaal last van heimwee, redeneerde Anil, maar voor de migrant is het hele bestaan doordrongen van de smart om wat er verloren is geraakt. Boven op die smart raakt de migrant ook nog geconfronteerd met een nieuwe wereld die hij niet kent. Een wereld waarop hij een beetje verliefd wordt, en die in hem vragen oproept over loyaliteit en over waartoe hij behoort, en waar hij ten diepste zou willen zijn. Die culturele verwarring, zoals Anil het noemde, werd in zijn ogen in de kunst het beste en het mooiste verbeeld. Via kleine odes aan literatuur, muziek en cinema, in zinnen die bol stonden van nauwverholen verwondering, legde Anil de waarde van stijl en ironie uit. ‘Wat moet men hiervan zeggen?’ vroeg hij zich hardop af over *Jazz* van Toni Morrison. ‘Dat het prachtig is, dat het tergend mooi is, dat het overweldigend en adembenemend is? Neen, superlatieven zijn hier misplaatst. Na zulke woorden past slechts eerbiedige stilte.’ (Ramdas 1993a: 153)

Dezelfde bewondering legde hij aan de dag voor het muzikale genie van Prince, die met zijn speelse persiflages van seksualiteit als geen ander de ambivalentie van de moderne mens – zowel de zwarte als de witte – verbeeldde.

Zo hartstochtelijk als hij bewonderde, bleek Anil ook te kunnen bekritisieren, en hoewel hij hier en daar een sneer uitdeelde naar bijvoorbeeld Frits Bolkestein en Wim Couwenberg⁶ (de uitspraken die zij als respectievelijk politicus en hoogleraar deden, beschouwde hij als ‘ongepast, onoprecht en arrogant’ (Ramdas 1993a: 207)) was het vooral zijn ‘eigen’ groep die ervanlangs kreeg: migranten in het algemeen en (Hindostaanse) Surinamers in het bijzonder. Hij nam het ze kwalijk dat ze te veel in het koloniale verleden bleven hangen, en te vaak de slachtofferkaart speelden. In Nederland waren het vooral de migrantenorganisaties die hij opvoerde in zijn kritische stukken. Als verijdelde gezelligheidsverenigingen was hun bestaan volkomen nutteloos, en waar er wezenlijke problemen speelden onder met name de tweede generatie migranten schoten ze schitterend tekort. Waar hij de ge-

schiedenis van Suriname onder de loep nam, smaalde hij dat de Afro-Surinaamse bevolking tenminste nog een groot historisch onrecht met zich meesleepte dat ze de schuld van haar tekortkomingen kon geven. De Surinaamse Hindostaan had zelfs dat niet. De Hindostanen waren 'een volk zonder helden, zonder mythen en zonder noemenswaardige pech'. (Ramdas 1993a: 33) Wisten creolen nog een zekere schwung te geven aan hun culturele identiteit, waarin ze een westers zelfvertrouwen moeiteloos lieten versmelten met een Afrikaans je-ne-sais-quoi, Hindostanen hadden helemaal niets. Als zij al een cultuur kenden, stelde hij, dan was dat een verzameling van stijlen en stijltjes. In plaats van cultuur sprak je beter van maniertjes, zogezegd. 'Hindoestanen eerbiedigen de ouderen,' vatte Anil zijn eigen mensen samen. '[Ze] drinken vanaf acht uur 's morgens, potten hun geld op, lichten hun klanten op, lachen alleen om melige grappen, zijn melodramatisch aangelegd en hebben een onvoorwaardelijke afkeer van negers.' (Ramdas 1993a: 101)

Dat hij zo kritisch was op de eigen groep, lag in het verlengde van wat hij zag als de aard van zijn werk. Hij toonde zich daarbij als het ware schatplichtig aan het Westen, waarin het vermogen tot zelfkritiek tot een kunst verheven werd. Nergens in de wereld was men zo goed in staat – of zo genegen – zichzelf ter discussie te stellen als in het Westen. Het was aan de schrijvers om die zelfkritiek te cultiveren. Dat was dus precies wat Anil aan het doen was: hij zag zichzelf als schrijver, dus hij was het verplicht aan zichzelf om kritisch te zijn. Bovendien vond hij: wie zichzelf niet spaarde, mocht kritiek op anderen leveren:

Alleen degenen die de zelfkritiek in het bijzonder cultiveren, hebben toegang tot dat bredere terrein van de kritiek in het algemeen. Hiermee hebben we terloops een aardige omschrijving van de intellectueel gevonden: iemand die kritiek levert op cultuurgroepen vanuit een positie van zelfverloochening. En andersom: alleen degene die zichzelf verloochent kan ooit een intellectueel zijn. (Ramdas 1993a: 207)

Dat zijn gebundelde stukken nergens al te vilein werden, lag er misschien aan dat Anil altijd oog hield voor de 'gewone' mens. Hij weigerde loyaal te zijn aan een etnische groep, maar was het wel aan de kwetsbare mens. 'Zijn loyaliteit,' zoals Carel Peeters in zijn bespreking van de bundel oordeelde, 'wil de vorm hebben van solidariteit.' (Peeters 1992) Daarom viel hij politici aan, en hield hij organisaties een spiegel voor, en gaf hij een podium aan de kleine man en vrouw die vormalen dreigde te raken tussen de tandwielen van het (kapitalistische) systeem. Hoewel hij in de jaren negentig minder socialistisch georiënteerd was dan in zijn marxistische studentenperiode, bleef hij gevoelig voor onrecht. En hoe genadeloos hij ook kon zijn over de dronkzuchtige en ambitieuze mannen in Nickerie, de streek van zijn vroegste jeugd, altijd zag hij ook hoe kansloos kleine burgers waren tegenover grotere economische machten. Hoe de zwaksten vaak genoeg geen toegang hadden tot een beter leven, en hoe groot het onvermogen uiteindelijk was van de arme mens om zich een weg naar een beter bestaan te bevechten. Vrijheid was dan een verraderlijk idee, en het kapitalistische systeem een onzichtbare onderdrukker: 'Het wezen van moderniteit is vooral de afwezigheid van onmiddellijke dwang, het ongedicteerd mogen zoeken naar uitwegen om juist daardoor verstrikt te raken in gebeurtenissen die elders worden beraamd – en toch door niemand georkestreerd.' (Ramdas 1993a: 69)

En ook op dit thema wist Anil terug te cirkelen naar de aard en het nut van kunst en kunstenaars. Kunst was immers een manier om deze ongelijkwaardigheid voor het voetlicht te brengen, of eerder: om deze te hertalen naar schoonheid. Kunst kwam dicht bij de verbeelding van een universeel menselijk lijden. Dat was het belang en de aantrekkingskracht, bijvoorbeeld, van het melodrama van Bollywood; hierin stond de tegenstrijdigheid centraal dat het bestaan veranderd moet worden – en dat die verandering onmogelijk is.

Solidariteit was in Anils ogen dan ook geen politiek gegeven. Het was eerder iets wat thuishoorde in de kunst, omdat het op deze plekken van verbeelding was dat men zich in de schoenen van de ander kon verplaatsen. Het was door het talent van de maker dat we een andere bril opzetten, ons een ander perspectief eigen konden maken:

Solidariteit is de schakel tussen het persoonlijke en het politieke. Geen filosofische, sociologische of politieke schakel, maar een literaire. Want de solidariteit zoals Rorty die beschrijft lijkt verdacht veel op wat in de literatuur het proces van de identificatie wordt genoemd. Het is het proces waarin de lezer dankzij zijn verbeeldingskracht de vreemden waarmee hij geconfronteerd wordt niet langer ziet als 'een van hen', maar als 'een van ons'. En het is niet de filosofie die deze 'imaginatieve identificatie' teweegbrengt, maar de etnografie, de journalistiek, de filmkunst en natuurlijk bovenal: de literatuur. (Ramdas 1993a: 187)

Dat was waarom hij zo hartstochtelijk Naipaul, Flaubert, Morrison of Dostojevski verdedigde: via hun genie hadden we de mogelijkheid dichterbij de ander te komen. Vanuit deze optiek was het geen verlies meer dat de toegang naar de wetenschap voor Anil was afgesloten. De schrijver had immers een hoger doel dan de wetenschapper ooit kon hebben. Door in zijn debuut op talloze manieren terug te keren naar de heilige functie van de schrijver, was het alsof hij wilde zeggen dat zijn werk met wetenschap inderdaad weinig meer te maken had – maar met kunst des te meer.

'Ik, als dorpeling'

Door een scherp omrande definitie te geven van het schrijverschap, zorgde Anil ervoor dat hij zelf naadloos binnen die omschrijving paste. In zijn ogen moest een schrijver een verband leggen tussen het persoonlijke en het politieke. Hij moest aan het heden zin geven door het verleden terug te halen, en zijn 'identiteit op tafel gooien en de vraag stellen naar de oorzaak van die merkwaardige tweeslachtigheid' (Ramdas 1993a: 35) – allemaal eigenschappen die in zijn eigen werk terugkwamen. Het was misschien niet zozeer een handigheidje – wie de voorwaarden schept, bepaalt immers zelf of hij erbij hoort of niet – als wel een manier om zichzelf aan zijn publiek uit te leggen. In hoeverre reageerde Anil als schrijver op de wereld, en in hoeverre deed hij dat als migrant, als buitenstaander, als kleurling? En tot op welke hoogte zijn die verschillende identiteiten onafhankelijk van el-

kaar te zien? Zoals bij iedere schrijver, bloeden ook bij Anil zijn ervaringen door in de manier waarop hij de wereld beschouwde. Hij werd geconfronteerd met de realiteit dat wie hij zelf dacht te zijn, niet vanzelfsprekend samenviel met hoe hij werd gezien. Hij beseftte dat al toen hij pas voet aan de grond in Nederland zette, bijvoorbeeld toen hij als negentienjarige van zichzelf vond tegendraads en misschien zelfs rebels te zijn omdat hij zich niet strikt aan de regels van de Surinaamse hindoeïegemeente hield. Al snel nadat hij naar Amsterdam was verhuisd, kwam hij erachter dat hier meisjes halfnaakt op de stoep zaten te zonnen, pornoscènes zonder moeite op nationale televisie werden vertoond en punkers in de meest waanzinnige uitdossingen over straat liepen zonder dat iemand ergens aanstoot aan leek te nemen. Op een plek als deze deed het haar dat Anil als vorm van verzet lang liet groeien, geen enkele wenkbrauw omhoogschieten. Niet alleen dwong dit soort ervaringen hem om zichzelf op een andere manier te beschouwen, ook werd hij door anderen op de meest onverwachte momenten geïnterpreteerd als ‘vreemd’, om redenen die hij niet altijd kon vermoeden. Zoals dat hij lange tijd geen fiets had, en de drie kilometer tussen zijn studentenflat en de universiteit te voet aflegde, in weer en wind, omdat fietsen niet iets was wat voor Surinamers vanzelfsprekend was: in Suriname liep men, of men verplaatste zich met de auto. Dat Anil altijd te voet was, leverde hem vreemde en zelfs meewarige blikken van zijn studiegenoten op. Uiteindelijk schafte hij een fiets aan. Niet omdat hij dat zelf nodig vond – lopen met tegenwind ging een stuk eenvoudiger, vond hij, dan fietsen tegen de wind in. Hij deed het omdat ‘het blijk gaf van mijn aangepastheid’.

(Ramdas 1997c: 135)

Deze anekdote is tekenend voor zijn bereidwilligheid om te integreren in de Nederlandse cultuur. Of in elk geval: voor hoe bereidwillig tot integratie hij zich voorstelde aan de lezers van zijn werk. In de essays in *De papegaai* positioneerde hij zichzelf nadrukkelijk als iemand die de overgang heeft gemaakt van de ene wereld naar de andere, waarbij de wereld die hij verliet aan het uiterste einde van de tegenstelling lag. Wanneer hij letterlijk over zichzelf sprak als ‘ik als dorpeling uit de Derde Wereld’ dan was dat een manier om zijn exo-

tische afkomst te gebruiken als een onderscheidende factor. (Ramdas 1993a: 179) Hij, Anil Ramdas, was de schrijver, de denker, die zich op eigen intellectuele kracht staande had weten te houden in de chaotische moderniteit van het Westen. Het was een van de vele manieren waarop hij zichzelf trachtte te bewijzen als autonoom, onafhankelijk denker. Alle stukken bij elkaar creëerden het beeld van een schrijver die zijn vorm had gevonden, namelijk die van de biografische vertelling die heden en verleden met elkaar verbond, het persoonlijke politiek maakte. Het was een vorm als een spiegelpaleis, die niet alleen symbool stond voor de gefragmenteerde identiteit van de schrijver, maar die ook de vele verbindingen en breuklijnen toonde van de wereld waarin de lezer zich buiten het boek begaf. Zijn vorm was een vorm uit velen, en Anil Ramdas schetste zichzelf in zijn literaire debuut als de onvervangbare magiër die alles met elkaar verbond.

Tegelijkertijd bleef hij zich ervan bewust dat hij beperkte controle had over het beeld dat anderen van hem hadden. Zijn grootste angst was dat hij, ondanks het werk, ondanks de diploma's, ondanks de pogingen om zich geestelijk superieur te tonen, in de ogen van zijn publiek en van zijn collega's altijd een allochtoon zou blijven. In een interview met *HP/De Tijd* naar aanleiding van de publicatie van zijn debuut zei hij:

Soms vraag ik me af of mijn positie bij de *NRC* te maken heeft met mijn huidskleur. Als het zo zou zijn, zou ik me diep beledigd voelen. Mijn wereld zou instorten. Of ik zou stoppen? Ik weet niet of ik zo heldhaftig zou zijn. [...] Het kan best zijn dat ik voor zeventig procent word gewaardeerd om wat ik schrijf, en voor dertig procent om wie ik ben. Daar heb ik wel vrede mee. Ik wil tenslotte vanuit een exotisch perspectief schrijven, ik wil thema's aansnijden die anderen laten liggen. Maar het moet niet zo zijn dat ik in de eerste plaats om mijn huidskleur word uitgenodigd. Dat is omgekeerd racisme. Dat is toch erg? (Bukman)

Zijn angstige voor gevoel leek in elk geval deels te kloppen. Hij mocht dan beschouwd worden als een rijzende ster, een schrijver en journalist wiens werk hoog werd aangeslagen – hij werd er vaak genoeg aan

herinnerd dat hij voor veel mensen een ‘gewone’ allochtoon bleef. In het dagelijkse leven dwong het hem om de rol te spelen ‘van de zacht-aardige buitenlander’, zo één die automatisch zachter begon te spreken wanneer hij een winkel binnenstapte. Hij legde in 1992 aan een journalist van *HP/De Tijd* uit hoe het voelde om, wanneer hij informeerde naar de prijs van een artikel, als antwoord te krijgen: ‘Die is wel erg duur hoor.’ Het kwam erop neer dat mensen hem konden plaatsen waar ze wilden. Zij hadden daartoe de macht, want zij waren thuis. Hij daarentegen was dat niet. In een anekdote die doet denken aan getuigenissen zoals Philomena Essed ze in haar boek *Alledaags racisme* (1984) opvoerde, stelde hij:

Ik ben toch een sjofele kleurling hier? Ik zie er toch uit als een winkeldief? [...] In Surinaamse kringen weet men dat je geschoold bent, dat je het ‘gemaakt’ hebt, en je wordt als zodanig behandeld, maar het gemiddelde Nederlandse winkeldiefje ziet dat heel anders. Die is veel vlotter dan ik, veel sneller, die is ad rem, die is in haar element, en dat ben ik niet. (Bukman)

Ontvangst met applaus

De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea werd overwegend positief ontvangen in de literaire kritiek. In de maanden na de publicatie in december 1992 werd het door iedereen ‘die ertoe deed’ besproken: *Het Parool*, *Trouw*, *NRC Handelsblad*, *HP/De Tijd* en *Vrij Nederland* namen (ruim) de aandacht voor de bundel. *Trouw* schreef bij monde van Hugo Pos (die overigens van Surinaamse afkomst was): ‘Wat een genoegen is het om de essays van een scherpzinnige schrijver te lezen’ en ‘de stellingen die hij verkondigt zijn duivels goed geformuleerd en onderbouwd. Wat het genoegen voor de lezer des te groter maakt. [...] Het hele boek is doortrokken van gedachten rondom de migrantenproblematiek. Hier echter niet het gebruikelijke, overbekende liedje, maar een dieper graven en zoeken naar de werkelijkheid achter de slogans.’ En: ‘Het zal duidelijk zijn dat ik genoten heb van de prikkelende en intelligente wijze waarop Anil Ramdas ons

met ideeën en zienswijzen confronteert en opnieuw aan het denken zet.’ (Pos 1992)

De manier waarop Anil zich afzette tegen klagende Surinamers, werd expliciet gewaardeerd. Zijn opmerking dat zwarte Surinamers de geschiedenis van de slavernij obsessief bleven herhalen en dat zij daarom hun nostalgie op een ziekelijke manier koesterden, werd door *Trouw* verlekkerd herhaald in de kop boven de recensie: ‘Nostalgie als excuus voor eigen falen’. (Pos)

Vrij Nederland noemde de bundel in de lijst van opvallende boeken van 1992 als een van de beste essaybundels die dat jaar uit waren gekomen.⁷ De invloedrijke literair recensent van *Vrij Nederland*, Carel Peeters, schreef: ‘Ramdas lijkt het onmogelijke te willen. [...] De heilzame verwarring die in deze essays ontstaat is het gevolg van zijn overbewuste betrokkenheid bij alles wat te maken heeft met wat de “migrantenervaring” wordt genoemd. Zijn emotionele betrokkenheid en intellectuele afstand zorgen hier voor een bijna tastbare ambivalentie.’ (Peeters 1992) Anil toonde zich volgens de recensent een koorddanser die in een wankel evenwicht de overkant trachtte te bereiken. De talloze schrijvers en denkers die hij in de bundel opvoerde, had hij nodig om zijn betoog mee te ondersteunen: ‘Ramdas gebruikt ze om niet van het koord te vallen. Daarbij heeft hij een opvallende sympathie voor Carl Van Vechten, een man die als blanke zo goed kon schrijven over wat de zwarten bezighield. Dat is het ware koordansen.’ (Peeters 1992) Carl Van Vechten, zo had Anil in het betreffende essay uitgelegd, was een witte man die lang en diep was ondergedoken in de Afro-Amerikaanse wijk Harlem, New York. Hij schreef er een boek over met de titel *Nigger Heaven* en werd zowel bewonderd als verguisd om zijn poging om zich het perspectief van de zwarte mens eigen te maken. ‘Dat is het ware koordansen,’ schreef Peeters hierover. Een dubbelzinnige regel, want het is niet helemaal duidelijk wat hij wilde zeggen met deze waardering van een discussie over culturele toe-eigening die in de jaren negentig Nederland nog niet in zijn volle hevigheid had bereikt. Bedoelde Peeters hier dat Anils sympathie voor de witte Van Vechten het ware koordansen was, omdat hij door het op te nemen voor een verguisde witte schrijver zich de woe-

de van de zwarte of gekleurde lezer op de hals dreigde te halen? Of bedoelde hij dat het gegeven dat de witte Van Vechten zo goed over zwarte ervaring kon schrijven, het ware koorddans was, omdat ook hier die spanning speelde tussen twee groepen die zich niet buiten de eigen aangewezen plek dienden te begeven? Welke van de twee Peeters ook bedoelde, voor allebei de opties kwam het erop neer dat de recensent het waardeerde dat iemand, een schrijver, zichzelf op het spel zette door zich niet te gedragen zoals de 'eigen' groep eiste. Een subtiële vorm van nestbevuiling die – weer – gewaardeerd werd.

Het essay 'Madame Bovary' noemde Peeters 'uiterst vernuftig opgebouwd' omdat het 'een model is voor de ontwikkeling die de migrant zou moeten doormaken'. Peeters leek vooral ook te waarderen dat Ramdas een zekere weerbaarheid tegen de uitdagingen van de migratie voorstond, en in een alinea die griezelig vooruitloopt op het leven van Anil legt Peeters het verband tussen desillusie en suïcide:

Emma krijgt met teleurstellingen te maken, net als Ramdas wanneer hij bemerkt dat Nederland helemaal niet zo opwindend is als hij in Suriname wilde denken. Emma Bovary pleegt zelfmoord, maar dat deed Ramdas niet. Hij ging zich realiseren dat hij teleurgesteld was omdat zijn verwachtingen te hooggespannen waren. Maar in de verbittering die dat opleverde wilde hij niet blijven steken. (Peeters 1992)

Anils bereidwilligheid tot het afvallen van de eigen groep, en zijn expliciet afwijzen van een slachtofferrol werd ook in andere recensies geprezen. *HP/De Tijd* plaatste in hetzelfde nummer een interview en een recensie. Onder een foto van Anil bij het interview prijkte een citaat: 'Suriname is mislukt, absoluut mislukt. Daar is niets meer aan te doen', (Bukman) en in zijn bespreking van de bundel stelde de recensent (Jaap Goedegebuure) Anils afwijzen van de Surinaamse literatuur centraal. Hij citeerde Anil wanneer deze over de Surinaamse literatuur zei: 'Ze heeft de beste bedoelingen, maar ze kan de werkelijkheid niet waarnemen', om vervolgens de op dat moment verschenen bundel *Maalstroom* van Ellen Ombre aan Anils bevindingen te toetsen. Goedegebuure kwam tot de conclusie dat Ombres werk vlak was. En:

‘Een mogelijke verklaring voor zo veel enkelvoudigheid trof ik aan op de slotpagina van Ramdas’ boek. Gespletenheid, en een even principiële als beginselloze verwarring figureren daar als profilerende aspecten van de migrantenidentiteit. Als schrijfster heeft Ellen Ombre daar helaas veel te weinig van meegekregen.’ Hier volgde de recensent dus de definitie van de migrant als schrijver zoals Anil deze had geformuleerd. Waarschijnlijk had hij Ellen Ombres boek zonder de aanwijzingen van Anil ook niet positief gewaardeerd. Dat hij de woorden van een andere Surinaamse schrijver gebruikte om zijn eigen mening kracht bij te zetten, gaf het echter de lading van een extra zwaarwegend argument. Anil bood, zo bezien, een Surinaamse stok waarmee een andere Surinaamse schrijver geslagen kon worden.

In *NRC Handelsblad* werd het gebrek aan woede of verontwaardiging ten aanzien van de koloniale geschiedenis gewaardeerd. Paul Scheffer schreef dat de bundel ‘zich [laat] lezen als het verslag van een culturele onthechting zonder wraakgevoel’. (Scheffer 1992) Dat er geen ‘wraakgevoel’ speelde bij Ramdas, vond Scheffer een belangrijke meerwaarde van het boek, net als het gegeven dat Ramdas zich geen slachtofferrol aanmat:

Hij laat zien dat migratie niet een somber verhaal van verlies en terugverlangen hoeft te zijn, ‘maar juist een gelukkig gegeven kan zijn’ en ‘als een bevrijding kan worden opgevat.’ [leestekens van PS, KA] Dat is een ware verademing na al het woeste gehamer op schuld en heimwee dat we al zo lang horen. (Scheffer 1992)

Het bleek dat de Nederlandse media dezelfde macht hadden als dat anonieme winkelmeisje over wie Anil vertelde: zij konden zijn afkomst zo centraal stellen dat de rest van zijn persoonlijkheid naar de achtergrond gedrongen werd. ‘Anil Ramdas is journalist,’ schreef *HP/De Tijd*. ‘Meer precies: een allochtone journalist. Nog preciezer: een allochtone journalist met een snel rijzende ster.’ (Bukman) Hij was de allochtoon waarop *tout* literair Nederland leek te hebben gewacht. Zijn debuut werd meerdere keren herdrukt en stond in februari 1993

op nummer 9 in de Athenaeum top 15. Niet slecht voor een beginnend essayist. Preciezer: een beginnende allochtone essayist.

Vibrator van het blanke geweten

De 'witte' kranten en tijdschriften waren unaniem enthousiast over wat in *Het Parool* 'de verfrissende ironie, de zelfspot, de oneerbiedige blik' werd genoemd. (Brunt 1992) Het was een vorm van nestbevuiling die echter in de 'zwarte' besprekingen veel minder warm werd ontvangen. *Weekkrant Suriname* was, bij monde van de witte journalist Ria Beerlage, nog enigszins mild ('Hij is de Freek de Jonge in het migrantenlabyrint: hij racet maar door het doolhof en vindt steeds nieuwe doorgangen, bewandelt in dit essay de hoofd- en dwaalwegen waar hij alle stereotypen ontmoet die Oost en West voor elkaar in petto hebben'). Maar, vindt Beerlage, Anils opvatting dat het wel goed komt met migranten zolang ze de mogelijkheden die het Westen biedt maar goed genoeg benutten, was wel erg kort door de bocht: 'Dat zal vast wel het geval zijn in de eigen academische kringen, maar hoe zit het met die taxichauffeur die je 's nachts niet wil thuisbrengen omdat je een donkere huid hebt?' (Beerlage 1993)

Racisme was iets wat echt was, leek de recensent te suggereren. En het was een werkelijkheid waaraan Anil grotendeels voorbijging.

Andere titels die een grotendeels zwart publiek hadden, waren meer uitgesproken. In *Black Flash*, het tijdschrift voor 'zwarte' literatuur dat werd opgericht door Julian With, werd Anil zonder omhaal belachelijk gemaakt of beschreven als een moderne *Oom Tom*. Zo voerde Frank King (een Afro-Surinaamse jurist van marronafkomst, die zich al in de jaren negentig onder meer bezighield met het protest tegen Zwarte Piet) in zijn inleiding van het februarinummer van 1993 een fictieve situatie op waarin twee Surinamers in de kroeg bespreken 'of je als gekleurde intellectueel in een witte samenleving beter af bent dan je niet-doorgeleerde groepsgenoten'. (King 21) Het was overduidelijk een pastiche op Anil Ramdas. De conclusie van de Surinamers was dat je als allochtoon zeker carrière kon maken in Nederland. Maar:

Je kunt liever het Europese cultuurgood bewieroken, Europese waarden en normen in een positief daglicht plaatsen. Daar hoort zeker bij dat je van tijd tot tijd moet koketteren met de werken van Europese denkers. Je scoort heel hoog wanneer je de witte elite oproept om niet te gaan demonstreren tegen racisme, wanneer je luidkeels vanuit het podium van een vol stadion roept dat Suriname als kolonie nooit is uitgebuit door Nederland. En niet te vergeten: je moet jouw landgenoten portretteren als visieloos, gewetenloos, talentloos en vooral zeggen dat ze hun persoonlijke gebreken toeschrijven aan het kolonialisme en racisme. Reken maar dat je binnen de kortste keren beloond wordt voor je moed.

En: 'Als klap op de vuurpijl krijg je nog een column in een kwaliteitsdagblad, waarin je alle vrijheid krijgt om met de bijl in te hakken op de achterlijke hoofden van je landgenoten.' (King 21)

In een tijd waarin allochtonen van alle kanten werden aangevallen, was het dus best mogelijk om een allochtone intellectueel te zijn in Nederland. Het enige wat je behoefde te doen was je te scharen bij de aanvallers. Een goedgebekte Surinamer kon zich dan ook vestigen als postmoderne intellectueel, mits hij 'als een paardenvlieg behendig onder de voetzolen van zijn onderdrukkers kruipt om te overleven'. (King 21)

Een jaar later wijdde Julian With – bekend om zijn uitgesproken anti-racistische stukken zoals het in 1986 gepubliceerde boek *Zwart racisme bestaat niet* waarin hij de schrijfster Astrid Roemer een hoer noemde (Van Kempen 1987: 10) – maar liefst tien pagina's in *Black Flash* aan Anil Ramdas. Hij gaf het artikel de klinkende titel 'Anil Ramdas, de vibrator van het blanke geweten' en vroeg zich daarin af '[w]elk doel in dit land heiliger [is] voor een allochtoon dan geaccepteerd te worden door de witte maatschappij?'

Anil Ramdas was, in With's ogen, een van de meest zichtbare voorbeelden van het type allochtoon dat garen spon bij de obsessie van het witte publiek met nestbevuiling. With spaarde geen enkel argument om zijn punt te maken: 'Wie in staat is deze psychotische grens van zelfvervreemding te bereiken, geniet voor de rest van zijn leven de

grootste waardering van de witte mensen. Een voorbeeld hiervan is Anil Ramdas,' een man die met zijn 'hinderlijke, ongegeneerde hienlikkerij' en door de manier waarop hij collaboreert met de witte vijand 'niet anders [kan] worden gekwalificeerd dan als een NSB'er in vredestijd'. (With)

Het was duidelijk dat Ramdas een bloedhekel aan zwarte mensen had, volgens With. Maar er was een andere, belangrijker, reden dat Anil zich zo geringschattend uitliet over kleurlingen, en dat hij de rol van racisme in de westerse maatschappijen consequent bagatelliseerde: het hoorde bij zijn tactiek om carrière te maken in de Nederland. Een carrière die gestoeld was op het schrijven van 'stukken om witte mensen te knuffelen': 'Anil wil vaste voet aan de grond krijgen bij de NRC en dan hoor je zeker de eerste jaren stukken te schrijven, waarin de luiheid van zwarten tot uitdrukking wordt gebracht.' (With)

Hoewel Withs artikel nogal overtrokken klinkt, en zijn uitgangspunten soms onnodig militant aanvoelen maakte hij wel degelijk een relevant punt wanneer hij schreef dat 'wat Anil over zwarte of gekleurde mensen schrijft is wat witte mensen graag over die groep willen lezen. [...] want Anil levert kritiek op allochtonen en er moet iemand zijn die dat durft. [...] De vraag wat allochtonen aan zijn kritiek hebben als hij ze alleen publiceert in bladen die niet door hen gelezen worden is nooit op een bevredigende manier beantwoord.' (With) Het was een gewetensvraag die Anil zich later in zijn leven pas zou stellen; het type allochtoon waarop hij zo afgaf, las in het algemeen niet *De Groene Amsterdammer* of *NRC*. De vraag was of het wel fair was om zo kritisch en afwijzend te zijn over minderheden, op plekken in de media waar er altijd óver hen werd gesproken, in plaats van dat zij een gelijkwaardige tegenpositie innamen.

De kritiek die Anils boek ontving van zwarte media verschilde van meet af aan behoorlijk van de manier waarop hij in witte media werd gelezen. De mate van nestbevuiling zoals Anil in zijn debuut aan de dag legde, werd door de een gezien als wreed en respectloos, terwijl een krant als *NRC* het juist interpreteerde als een milde 'vorm van ont-hechting die nergens omslaat in een afrekening met het verleden',

waarbij de schrijver juist kijkt met een 'blik op het oude vaderland [die] doorgaans liefdevol en doortrokken [is] van een toon die je deelgenoot maakt'. (Scheffer 1992) Het maakte duidelijk dat de manier waarop Anil werd gezien en gelezen – voor de één een verrader, voor de ander een betrokken criticus – sterk afhankelijk was van wie hem las. Dat verschil in interpretatie laat zien dat het idee van thuisloosheid veel dieper reikt dan op het eerste gezicht lijkt. Vanaf het moment dat Anil zijn geboorteland achterliet, veranderde niet alleen dat land, maar hij veranderde zelf ook, onderhevig als hij was aan al die verschillende nieuwe invloeden. Zowel als migrant als als schrijver was hij daarom nergens thuis. Daar kwam bij, dat het hem ook nog eens ontbrak aan iets anders waarin hij in potentie zou kunnen thuiskomen of schuilen; hij miste een natuurlijk publiek, zoals autochtone schrijvers die schrijven in hun moedertaal, in en over een cultuur waarin zij geboren zijn, dat wél hebben. In plaats daarvan verhiel Anil zich tot verschillende publieken, die even divers als talloos waren. Voor de witte lezer was Anil Ramdas niet zozeer een schrijver als wel een allochtóne schrijver, een toevoeging die nagenoeg op alle plekken werd gebruikt.

Voor het Surinaamse publiek in Nederland was hij vooral de man die schreef om witte mensen te bevestigen in hun overtuiging dat de achterstand van mensen uit 'de derde wereld' niet door racisme werd veroorzaakt, iemand die nestbevuiling als carrièrestap zag en wie het ontbrak aan solidariteit. En voor Surinamers in Suriname was hij weer iemand anders: een man die vanuit de veilige omgeving van Nederland kritiek leverde op het land dat hij had achtergelaten. Zijn postuur, kortom, had binnen elke context een ander effect.

9

De vlucht naar boven

Ik wil een café binnen kunnen wandelen – waar blanke mensen zitten en blanke lakentjes op de tafeltjes liggen en blanke schlagers ten gehore worden gebracht – daar een biertje drinken en min of meer genegeerd worden.

Anil Ramdas

Nederland bevond zich halverwege de jaren negentig in het midden van een geleidelijke maar ingrijpende politieke verschuiving. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 1994 verloor de PvdA twaalf zetels en won de vvd er negen zetels bij. Die beweging naar rechts werd benadrukt door de winst van de Centrumdemocraten die onder leiding van de extreemrechtse Hans Janmaat van een enkele naar drie zetels groeide. De populariteit van deze partij tekende het maatschappelijk sentiment van die tijd, een sentiment waar de politiek nog niet helemaal van was doordrongen. Want terwijl de ‘keurige’ politici in Den Haag een cordon sanitaire vormden rondom Hans Janmaat, schaarden in sommige Amsterdamse wijken maar liefst een kwart van de kiezers zich achter diens expliciete anti-immigratieprogramma.

Iets meer dan een decennium eerder, toen Janmaat in 1982 met de Centruumpartij een zetel in het parlement had behaald, was dat een internationale primeur: Nederland was het eerste land in Europa dat sinds de Tweede Wereldoorlog een extreemrechts kamerlid had. De verontwaardiging daarover was groot, niet in de laatste plaats onder Nederlanders zelf. Op Janmaats eerste werkdag stond het Binnenhof vol met verontwaardigde demonstranten die ‘Fascist! Fascist!’ naar de zichtbaar geschrokken politicus scandeerden. De woede van de de-

monstranten was zo intens dat het de potige bewakers grote moeite kostte om Janmaat zonder kleerscheuren het regeringsgebouw in te krijgen. De toenmalig Kamervoorzitter Dick Dolman was in de regeringszaal de stoel naast Janmaat toegewezen, een plek die hij pertinent weigerde. De besmette politicus zou vier jaar lang alleen zitten. Dát Janmaat door zijn ideeën als besmet gold, stond indertijd als een paal boven water. Zetelwinst voor een politicus die bekendstond om uitspraken als 'Eigen volk eerst' en 'Vol is vol' betekende in die tijd nog: schaamte. 'Mensen hadden niet verwacht dat dit zou gebeuren in Nederland,' zei Dolman erover in een uitzending van *Andere Tijden*. 'Het was een schok. Door het feit dat er voor het eerst in het parlement een extreemrechtse partij kwam. Voor het eerst sinds de NSB, kun je zeggen.' ('Weg met de Centrumpartij')

Bij Janmaats hernieuwde aantreden in 1989 – nu als leider van de Centrumdemocraten – leefde er echter al veel minder afgrijzen onder het publiek. Zowel de Centrumdemocraten als de Centrumpartij boekten in de jaren negentig aanzienlijk verkiezingssucces. De angst voor de ander – de immigrant, de moslim, de kleurling – was inmiddels al veel breder verspreid dan in de jaren ervoor, en voor een belangrijk deel van de Nederlandse bevolking waren racistische en extreemrechtse standpunten geen dealbreaker meer. Op de zetels die deze partijen in gemeenteraden hadden gewonnen, kwamen nu mensen te zitten die soms expliciet racistische en zelfs gewelddadige ideeën hadden, zoals Richard van der Plas die eerder lid van het Actiefront Nationaalsocialisten was en Stewart Mordaunt, oprichter van het Jongeren Front Nederland. Nee, de 'gewone' Nederlander die op deze partijen stemde had zeker geen bezwaar tegen racistische opvattingen. Sterker nog, het was aannemelijk dat deze standpunten juist overeenkwamen met zijn gevoelens. Afkomst werd steeds meer en steeds vanzelfsprekender verbonden aan identiteit. In wat Siebers c.s. 'ethno-productie' noemen, ontstond er in de media, maar zeker ook in de politiek, een discours waarin verschillen tussen mensen op etnische gronden werden gebaseerd. Wat begon in de jaren tachtig met een vorm van culturalisering van migranten werd in de jaren negentig voortgezet in ideeën over migranten als 'leden van culturele gemeen-

schappen en dragers van etnisch-specifieke normen en waarden' die ze mee de wereld in zouden nemen. (Siebers 258) Culturele eigenschappen werden meer en meer als onvervreemdbaar aan identiteit gezien, en de politiek werkte die overtuiging in de hand. Zoals Hans Janmaat in een interview in *NRC Handelsblad* (1992) stelde dat de multiculturele samenleving ook in het Nederlandse voetbal mislukt was, omdat minderheden 'niet stressbestendig' zouden zijn. De culturele achtergrond van iemand als Ruud Gullit had in zijn ogen een rechtstreeks verband met zijn prestaties op het veld: 'De Surinaamse cultuur is nu eenmaal anders. Het huwelijk komt er minder vaak voor en men leeft er meer in communes, er is meer collectiviteit. Daardoor raakt de vorming van het individu op de achtergrond, waardoor ze minder persoonlijk presteren. Die vreemde cultuurelementen werken remmend op topprestaties.' (Meines)

Het werd steeds duidelijker dat hoe goed een migrant ook zijn best deed, zelfs als hij het tot wereldberoemd sporter schopte, hij er voor een deel van de Nederlanders nooit bij zou horen. Elke misstap zou in potentie aan zijn afkomst verbonden kunnen worden. In de altijd dynamische omgeving van een samenleving ontstond zo een spanningsveld tussen wie zich een echte Nederlander mocht noemen, en wie niet.

Tegelijkertijd was de angst voor de aan ruimte winnende xenofobie onder een groot deel van de samenleving nog steeds groot, net als het verzet ertegen. Antifascisten en andere activisten kwamen nog steeds in actie tegen extreemrechtse ideeën, soms met geweld. De gewelddadige hoogtepunten uit de jaren tachtig, bijvoorbeeld toen het hotel van de vergaderende Centruumpartij afbrandde door een rookbom van antifascisten waarbij de partner van Janmaat zo ernstig gewond raakte dat haar been afgezet moest worden, waren inmiddels lang geleden. Maar nog steeds werden raadsvergaderingen verstoord door tientallen activisten die tafels omgooiden en politici bedreigden. Een belangrijk deel van Nederland was geenszins van plan om het land zonder slag of stoot uit handen te geven aan xenofobe politieke stromingen. In het culturele leven ontstond, geïnspireerd door dezelfde

angst en afkeer van vreemdelingenhaat, een wildgroei aan ‘multiculturele’ festivals die de rijkdom van een diverse samenleving trachtten te bewijzen. Migrantenschrijvers werden in het zadel gehesen, soms vooral omdat ze migrant waren en niet zozeer vanwege hun literaire kwaliteiten. Die vreemde en op sommige vlakken bevoorrechte positie van allochtone schrijvers viel sommige mensen in het literaire veld op. Over de juichende ontvangst van het poëziedebuut van Mustafa Stitou (een ontvangst die bijvoorbeeld Ton Anbeek als opvallend en overdreven positief beschreef) kon de dichter Rogi Wieg niet nalaten te schrijven: ‘Over het algemeen wordt dit gehakkel als authentiek beschouwd. Waarom? Omdat men in de grachtengordel nog nooit een echte Marokkaan van dichtbij heeft gezien?’

De positieve discriminatie waarmee deze ‘migrantenschrijvers’ werden geconfronteerd leidde bij de schrijvers zelf even zo vaak tot wrevel. Hafid Bouazza was daarin misschien wel het meest uitgesproken. Toen hem gevraagd werd of hij zichzelf als een Marokkaanse of Nederlandse schrijver zag, antwoordde hij dat hij een Nederlandse schrijver was, omdat hij in het Nederlands schreef. Ook andere schrijvers verzetten zich tegen het expliciete label van ‘migrantenauteur’ toen ze begonnen te merken dat de rol die aan hen was toebedeeld, zich beperkte tot wat men verwachtte van een schrijver met een allochtone afkomst. Lore Clerix, die onderzoek deed naar de literair-sociologische inbedding van migrantenauteurs in Nederland en Vlaanderen, zei hierover: ‘Na een tijd werd het etiket een beklemmend keurslijf dat hen afremde in hun creativiteit. Er ontstond protest tegen het begrip migrantenliteratuur dat niet enkel voorbijgaat aan de individuele verschillen tussen de auteurs maar dat bovendien vaak negatieve connotaties meedraagt.’ (Clerix 7)

Het was, in een notendop, dezelfde ambivalente positie waarin Anil zich weigerde te laten dwingen: enerzijds gevierd te worden omdat hij een migrant was die kon schrijven, en anderzijds nooit voor méér dan dat te worden aangezien. ‘Ik wil niet praten over leven tussen twee culturen,’ zei hij met nauwverholen irritatie tijdens een interview in 1994. ‘Ik wil niet meer op multiculti-festivals vertellen over dé minderhedenproblematiek en dé werkloosheid, dé criminaliteit, dé huis-

vesting. Ik ben al helemaal kotsmisselijk van het onderwerp.’ (Vandenbroucke) Een jaar later werd hij geschrapd als spreker op een congres over de perspectieven van allochtone studenten. De reden was zijn exorbitant hoge honorarium. Voor een inleiding van een kwartier had hij 3000,- gulden gevraagd. *Vrij Nederland* wilde weten wat de aanleiding was dat hij zo veel geld had geëist. ‘Ik weet dat ik een verschrikkelijke reputatie op dit gebied heb,’ erkende hij. ‘Ik krijg wel vaker te horen dat ik *te duur* ben, maar dat hangt van het onderwerp af. Ik spreek in bibliotheken voor driehonderd gulden per avond. [...] Dat zijn dingen die ik *leuk* vind. Maar dat *multiculturele gedoe* komt me langzamerhand de strot uit. Ze hebben hun pratende kleurling gevonden; ik vind dat een tweeslachtige eer met een dubbelzinnige lading.’

Anils weerzin tegen die goedbedoelende literaire en academische elite werd niet alleen veroorzaakt door een zekere vermoeidheid met het onderwerp van zijn kant. Hij wantrouwde de omarming, die op een bepaalde manier onoprecht voelde. Hij had zich al eerder afgevraagd waar die waardering van zijn werk en persoon nu eigenlijk precies in school. Het ongemakkelijke gevoel dat hij soms werd beschouwd als ‘een aap die kan lezen en schrijven’ werd in de loop van de jaren sterker. (Brunt 1993) Lag er aan de basis van die bewondering immers niet ook iets van exotisme ten grondslag? Wat hield een dergelijke gene- genheid in? Een liefde voor het vreemde impliceert ook een stille overtuiging dat de ‘ander’ niet hetzelfde is als het ‘zelf’. Wat voor soort omarming is het, wanneer het niet de volledigheid van het individu beschouwt maar enkel zijn exotische afkomst, zijn andere perspectief op de wereld? Het waren vragen die Anil zich soms in gesprekken met vrienden, soms expliciet in essays stelde. Zoals in het stuk dat hij schreef over de Hindostaanse moslim Faroek die zich na zijn ontmoeting met islamitische Marokkanen afvroeg hoe en waarom hij van hen verschilde. Vanuit die nieuwsgierigheid begon hij zich te bemoeien met vreemdelingen ‘zoals ook blanken zich soms inlaten met allochtonen: hulpverleners, antiracisten, liefhebbers van exotische culturen’. Het verschil, aldus Anil, was dat Faroek geen bijbedoelingen had.

Waar het contact met buitenlanders voor Nederlanders soms een bewijs moet zijn van hoe tolerant, werelds en geëngageerd ze wel waren, werd Farook enkel door nieuwsgierigheid en uiteindelijk door vriendschap gedreven.

Hij sloot vriendschap en vriendschap is niet vrijblijvend, vriendschap veronderstelt een emotionele bewogenheid die de rede te boven gaat. Een goede vriend ziet en bekritiseert niet alleen je stomiteiten, maar vergeeft je die ook. Vriendschap is gebaseerd op dwaasheid, zoals elke vorm van liefde is gebaseerd op dwaasheid. Terwijl men bij een rationele verhouding als het ware bij de deur blijft staan en de relatie in en uit kan lopen, wordt bij vriendschap de deur niet alleen op slot gedaan, maar ook nog dichtgetimmerd. (Ramdas 1996: 168)

Het leek er soms op, wilde Anil maar zeggen, dat de tolerantie jegens migranten er een voor de bühne was. De welwillende Hollander toonde zijn goede inborst en stond daarmee in een vriendelijke relatie tot de buitenlander. Maar hij bleef daarbij wel in het deurgat staan, op de drempel, met de impliciete vrijblijvendheid om te vertrekken wanneer hij daar zin in had.

Het politieke succes van de Centrumdemocraten en de Centrumpartij maakte bovendien pijnlijk duidelijk dat de scheiding tussen wat eigen en wat anders was niet alleen door een klein, verwaarloosbaar groepje Nederlanders werd gemaakt. Het ging, hoe graag men dat aanvanke-lijk ook wilde denken, niet om een verwaarloosbaar deel van de demografie. De weerstand tegen nieuwkomers, die als eerste zonder omhaal werd uitgesproken in volkswijken, bleek ook onder mensen in andere sociaal-economische klassen te leven. ‘Keurige’ mannen en vrouwen maakten er misschien minder woorden aan vuil, of zeiden het niet zo onomwonden, maar onder hen bleken er voldoende te zijn die geloofden in een gedeelde Nederlandse of westerse identiteit. Eentje die van nature onbereikbaar was voor kleurlingen. Een overtuiging die in de loop van de jaren negentig bovendien met steeds minder aarzeling werd geuit. In een essay over de atlete Nelli Cooman

trachtte Anil aan te tonen hoe subtiel en tegelijkertijd vanzelfsprekend die overtuiging was. Hij begon ermee de situatie heel slim om te draaien en te suggereren dat er een natuurlijke loyaliteit bestond tussen twee zwarte kampioenen (Nelli Cooman en de Jamaicaans-Britse Colin Jackson) die samen met elkaar op de foto stonden. De andere, witte, persoon die er ook bij stond viel door die band tussen Cooman en Jackson gevoelsmatig volledig buiten beeld. Op het moment dat Anils woorden weerstand bij de lezer begonnen op te roepen – het is immers nooit goed als mensen op basis van kleur buitengesloten worden – draaide hij het om en begon over Bolkestein, die had geopperd dat vluchtelingen in hun eigen regio opgevangen zouden moeten worden. Nederland zou dan alleen Europese vluchtelingen op moeten nemen omdat die beter bij de Nederlandse cultuur zouden passen. Als Nelli Cooman een natuurlijke genegenheid zou hebben voor Colin Jackson, vroeg Anil zich af, van welke mensen zou iemand als Frits Bolkestein dan houden? ‘Waar ligt zijn instinctieve, animale loyaliteit? Het is een domme vraag. Hij mag niet worden gesteld.’ (Ramdas 1996: 111) Wat Anil het meest schokte, was dat er geen aanstoot werd genomen aan de woorden van de politicus. Kennelijk was het een gevoel dat men met hem deelde, een gevoel waar Anil als buitenstaander geen weet van had. ‘Bolkestein maakte een geheim gevoel openbaar. [...] En niemand was verbaasd. De algemene verontwaardiging ging over andere dingen. Over de vraag of het juridisch wel kon en of het moreel verantwoord was en of het politiek correct was en of het de problemen wel echt oploste. Maar niemand vond het vreemd dat hier een onberedeneerbaar gevoel, een instinctief sentiment, een niet onderzoekbaar en diep verborgen besef werd gepresenteerd alsof het voortkwam uit redelijke en verstandelijke berekening.’ Wat Bolkestein in Anils lezing toonde was niet een individuele overtuiging. Daarvoor sprak Bolkestein zijn woorden met een te grote vanzelfsprekendheid uit. En het uitblijven van verontwaardiging bewees eens te meer dat de suggestie die eraan ten grondslag lag, door veel andere mensen gedeeld werd, namelijk dat ‘onze loyaliteit in de eerste plaats bij ons soort mensen [ligt]’. (Ramdas 1996: 111-112)

Dit soort gebeurtenissen ontsloot een Nederlandse realiteit waarbinnen de optimistische opvatting die Anil aanvankelijk had over de migrant als meest postmoderne wezen, niet goed standhield. Hoe goed beargumenteerd die vrijheid om te zijn wie hij wilde zijn ook was, hoe nauwkeurig hij ook zijn identiteit samenstelde uit al die verschillende fragmenten die hem vanuit de wereld werden aangereikt – in de dagelijkse werkelijkheid zou hij altijd teruggebracht kunnen worden tot zijn afkomst. Het werkelijke, het echte en tastbare leven vroeg om iets aarders en iets concreters dan wat Anil zichzelf (en zijn lezers) aanvankelijk voorhield. ‘Achteraf,’ zei hij ‘moet ik constateren dat het een manier was om mezelf te handhaven.’ (Webeling 43) De theorie van een gefragmenteerde identiteit hield in de echte wereld geen stand. In die tastbare wereld werd hij door de eigen groep met argusogen bekeken, en door de witte groep vooral gewaardeerd wanneer hij hun eigen vooroordelen of hun zelfbeeld als tolerante, ruimdenkende mensen bevestigde. Het verlangen om ergens helemaal thuis te zijn, groeide. De opwinding die gepaard ging met het vertrek uit Suriname begon te vervagen. Het was tijd om ergens aan te komen. Om ergens thuis te komen. ‘Thuis’ betekende dan een plek waar hij op zijn gemak kon zijn. Waar hij zichzelf was, zonder de etiketten die anderen op hem plakten. Het zou hem de rust geven om na te denken over de grotere thema’s, in plaats van dat hij voortdurend herinnerd werd dat hij anders was dan anderen, of zich anders gedroeg dan hij zich zou moeten gedragen. Hij wilde, vertelde hij aan een journalist in 1994, ‘onzichtbaar worden in de massa, opgaan in de burgerlijkheid’. (Webeling 44)

De vraag was hoe thuis te komen in een omgeving die steeds verder op slot ging, in een land dat steeds eensgezinder was over wie erbij hoorde en wie niet. Wat intussen zou kunnen worden beschouwd als zijn ‘eigen’ groep, die van de Surinaamse Nederlanders, beschouwde hij niet als een optie. De manier waarop hij door veel Surinaamse of zwarte media werd geïnterpreteerd stond hem te sterk tegen. ‘Er zijn zwarte geletterden die vinden dat je eigenlijk niets anders moet doen dan propaganda bedrijven als je toegang hebt tot de media,’ zei hij tegen een journalist in 1994. ‘Maar zij die me dat altijd met veel boegeroep en verdachtmakingen toeschreeuwen, zijn eigenlijk geen inte-

ressante mensen. [...] Ik neem ze niet serieus, het zijn idioten van zendelingen.’ (VandenBroucke)

Als het onmogelijk zou zijn om te wortelen in een samenleving, dan zou hij wortelen in iets anders. Hij zocht naar een plek die het gekonkel over afkomst zou overstijgen. Een plek waarvandaan hij zou neerkijken op het gestommel beneden zich, net zoals toen hij een scholier was en in de hoogste boom klom, ver weg van en verheven boven de anderen. Wat hij deed toen hij begon te schrijven, sublimeerde hij in de jaren negentig: hij zocht steun bij mensen die hij bewonderde omdat zij zich onverhinderd uitspraken over de thema's die voor hem zo belangrijk waren. Door hun inzichten te introduceren aan het Nederlandse publiek, vergrootte hij het fundament van zijn eigen ideeën. Je zou kunnen zeggen dat waar zijn omgeving, zowel de witte als de zwarte, de nadruk altijd bleef leggen op afkomst, Anil koos voor het intellect. In plaats van de identiteit, koos hij voor het idee. Op 19 april 1993 debuteerde hij als presentator in zijn eigen televisieprogramma *In mijn vaders huis*, een serie interviews waarin hij gasten van over de hele wereld aan de Nederlandse kijker introduceerde. Filosofen, politologen, sociologen, schrijvers. En wat hij daar, in afleveringen van een uur toonde was het tegenovergestelde van de ontwikkeling die er in de samenleving plaatsvond: in een wereld waarin de gesprekken over identiteit en afkomst steeds benauwender en enger werden, koos Anil de vlucht omhoog.

In mijn vaders huis

Het programma heette *In mijn vaders huis* en het werd vanaf 19 april door de VPRO uitgezonden. De titel was genomen van het gelijknamige boek van de Brits-Ghanese cultuurtheoreticus Kwame Anthony Appiah, die met dat boek een filosofisch onderzoek schreef naar de Afrikaanse cultuur in het Westen. In het programma tastte Anil aan de hand van grondige gesprekken met verschillende denkers thema's als globalisatie, postkolonialisme en burgerschap af. Zijn gasten waren schrijvers of intellectuelen met verschillende sociale of

politiek-culturele achtergronden, die reflecteerden op de postkoloniale werkelijkheid van de jaren negentig. Het programma bestond aanvankelijk uit een serie van vier afleveringen: elke week op de maandag, meteen na het achtuurjournaal. Het werd het jaar erna verlengd met een tweede serie van zes afleveringen. Wie nu het programma terugkijkt, verbaast zich over de ruimte die de publieke omroep destijds op primetime televisie gaf aan dit soort dieptegesprekken. In afleveringen die vijftig minuten duurden, kreeg Anil de kans om in alle rust zijn gasten te interviewen, over de meest complexe onderwerpen. Het decor was uiterst sober: Anil en zijn gasten zaten aan een ronde houten tafel, onder een lamp die een schel licht op het blad liet vallen, tegen een pikzwarte achtergrond. Niets in het decor leidde af van de gesprekken die er aan tafel werden gevoerd. Anil leidde zijn gasten uitgebreid en met diepe ernst in, zijn blik strak in de lens van de camera gericht, welhaast zonder te knippen. Elke uitzending droeg hij een overhemd en een colbert dat stevast te ruim bij de schouders zat. Zodra het gesprek aanving, stak hij een sigaret op en rookte aan één stuk door terwijl hij vaak vriendelijk, en soms kritisch met zijn gasten sprak. In de eerste serie sprak hij respectievelijk met Frits Staal en Abram de Swaan, Arvind Das en Ashis Nandy, Nawal El Saadawi en uiteindelijk met Kwame Anthony Appiah en Stuart Hall. In de eerste aflevering haakte hij in op vragen die hem sterk bezighielden: welke houding neemt het kosmopolitisme aan in een wereld waarin de problemen die zich in het verre buitenland afspeelen, steeds dichterbij komen? Zijn vragen hadden niet alleen betrekking op een soort intermenselijke verantwoordelijkheid, maar strekten zich verder uit naar een historische en uiteindelijk zelfs morele verplichting. ‘Het Westen,’ zei hij, met dezelfde ernst als hij deed in de aflevering van *Zomergasten*, ‘heeft de sociale orde in de rest van de wereld verstoord en is verantwoordelijk voor zijn daden. Maar wat nu? Het [kosmopolitisme] stelt dat we ons noodzakelijkerwijs met de wereld moeten bemoeien omdat we niet kunnen doen alsof we de ellende en de barbaarsheid niet zien. In de *global village* die de wereld is geworden, is het onze heilige plicht om op te komen voor de mensenrechten en de mensen die daarvoor strijden.’ En, zijn oude pro-

motor Abram de Swaan citerend: 'We zijn verplicht tot een beschavingsoordeel.'¹

In de uitzending met twee Indiase gasten, de psychoanalyticus Ashis Nandy en Arwind Das, schrijver en redacteur van *The Times of India*, spreekt Anil vlekkeloos Engels, met een heel licht Indiaas accent. Het is een uiterst interessant gesprek, waarbij de kijker geconfronteerd werd met een aantal subtiel nieuwe invalshoeken. Het moet in elk geval bijzonder zijn geweest om naar denkers uit de 'Derde Wereld' (zoals Anil het noemde) te kijken, die zichzelf duiden, in plaats van hun cultuur door de westerse blik te bezien. Het Westen ziet 'de ander' niet zoals die werkelijk is, maar ziet hem als een onderontwikkelde versie van zichzelf, vonden de Indiase gasten. 'You are not who you are, but who I was in the past.' De problematische aanname is dan, dat de ander kan worden zoals de westerling, mits hij zich gedraagt naar de westerse regels. Bij de vraag of het mogelijk is dat India zichzelf verder ontwikkelt, zonder haar tradities te laten varen, merkten Nandy en Das op dat tradities misschien wel goed in de moderniteit te incorporeren zijn; in het Westen wordt immers ook nog steeds naar traditionele muziek zoals die van Mozart geluisterd.²

In de gesprekken met soms wereldberoemde denkers leek Anil steeds volledig op zijn gemak. Wanneer hij het oneens was met een bepaald perspectief, zoals in het gesprek met Nawal El Saadawi die kritiek van het Westen op het Midden-Oosten als neokoloniale bemoeizucht leek te interpreteren, aarzelde hij niet om verder te vragen of er niet soms ook een eigen verantwoordelijkheid school in de misstanden in het gebied. Of in een gesprek met de Afro-Amerikaanse bell hooks, die uitweidde over wat witte suprematie in haar ogen betekende, waarna Anil haar vroeg of ze niet te veel focuste op de waarde van huidskleur en er niet liever bovenuit zou willen stijgen.³

Hoewel hij het dus op punten oneens was met zijn gasten, en zich voldoende op zijn gemak voelde om zich daarover te uiten, blijkt uit de vele verwijzingen naar het werk van deze schrijvers dat Anil zijn gasten enorm bewonderde, sommigen van hen al ver voordat hij ze in

levenden lijve had ontmoet. In het tweede seizoen van het programma interviewde hij weer de grootste namen: Paul Gilroy, bell hooks, Angela McRobbie, Ann Phoenix, Benedict Anderson (over wiens boek *Imagined Communities* Anil in *de Volkskrant* zei dat het zijn levensdroom was om ooit beroemd te worden met een dergelijk ‘elegante werkje van amper honderdvijftig pagina’s’ (Ramdas 1994c)) en Dick Hebdige schoven allemaal aan. De wereldberoemde literatuurcriticus Edward Said liet hij uitleggen wat het oriëntalisme nu precies inhield, aan de antropologen Arjun Appadurai en Ulf Hannerz vroeg hij om onderbouwing van het verschijnsel van de kosmopoliet als iemand die veel weet van veel verschillende plekken. Zijn gasten waren soms wereldberoemd, en vaak mensen die hij persoonlijk bewonderde, maar de gesprekken die Anil met hen voerde voelden nooit als een ontmoeting tussen een fan en zijn idool – eerder als een kennismaking tussen gelijkwaardige geesten.

Anil moet zich dan ook thuis hebben gevoeld bij deze mensen die net als hij niet naar de wereld keken als een verzameling geïsoleerde gebieden. De opkomst van het rechts-nationalisme in Nederland was immers vergelijkbaar met de ruk naar rechts die men in Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland had gemaakt. In dat licht was het buitengewoon interessant om te lezen wat bijvoorbeeld Stuart Hall schreef over wat de rol van linkse politieke partijen zou moeten zijn in een verruwende samenleving. En de invloed van het kolonialisme op het mensbeeld zoals de Palestijn Edward Said had onderzocht of de soms onzichtbare druk van het neokolonialisme zoals Nawal El Saadawi deze in het Midden-Oosten ontwaarde, ontsloten grotere structuren waarbinnen ook Nederland zich bewoog.

In een essay dat hij schreef voor de Groenen in het Europees Parlement wees hij erop dat deze postkoloniale denkers van groot belang waren voor de vragen die het Westen zich nu stelde:

Daarom is het goed om juist naar de intellectuelen van de derde wereld te luisteren als het gaat om de vraag of intellectuelen ook nationalistisch mogen zijn. [...] Vaderlandsliefde is in de eerste plaats een ‘open liefde’, zoals Benedict Anderson het ooit zei; een liefde die sterker wordt naarmate die

door meer mensen wordt gedeeld. [...] Een ieder die uit vrije wil deel wenst te nemen aan de Nederlandse en Vlaamse taal en cultuur, zou daar- in volhartig moeten worden gesteund door vaderlandlievende intellectue- len, vanuit het eenvoudige hoe-meer-zielen-hoe-meer-vreugd principe. Het gaat dus om een nonagressief nationalisme, zoals Isaiah Berlin voor ogen heeft. Maar vaderlandsliefde is bovendien geen liefde die vleit en be- wierookt, maar die kritiseert en aanvalt, een zelfkritisch nationalisme als van Edward Said, Tagore en Marti. (Ramdas 1993d)

Kortom, terwijl Nederland zich langzaam maar zeker steeds dieper naar binnen keerde, reikte Anil Ramdas steeds verder naar buiten, tot over de grenzen, in de hoop te komen tot een groter begrip van zijn tijd, en de wereld waarin hij zich bewoog.

Thuis op televisie

Het was een periode waarin zijn zelfvertrouwen groeide: hij had het gevoel dat zijn werk resoneerde bij de lezers en redacties en zijn aan- wezigheid op televisie had een vanzelfsprekendheid die hem leek te zijn aangeboren. Misschien kwam dat laatste omdat hij, tegen de ca- mera sprekend, geen weerwoord kreeg. De gasten die aan zijn tafel zaten, had hij zelf uitgekozen – ook de gasten met wie hij het oneens was. Hij kende hun werk, las zich breed in, bereidde zich uitgebreid voor op het gesprek. Hij trachtte een omgeving te creëren die bij hem paste. Een omgeving waarbij het niet ging om oppervlakkige menin- gen, of om het sentiment dat buiten de studio en buiten zijn werkka- mer om zich heen greep en niet te stuiten leek. In Anils wereld ging het om de diepte, om de twijfel, om de poging om een veranderende we- relld te begrijpen. In alles wat hij deed en dacht was het grote gebaar nabij: altijd ging het om de morele verplichting te beschaven. Altijd, ook, ging het om de poging om dicht bij de ander te blijven, vanuit een diepmenselijke overtuiging. Zijn gasten, eerst in *In mijn vaders huis*, en daarna in de vele radio- en televisieprogramma's die hij zou presen- teren, waren zorgvuldig uitgekozen en hadden om uiteenlopende re- denen zijn aandacht getrokken. Aan hun gesprekken scherpte hij zijn

geest, terwijl hij als denker zelf nooit uit beeld verdween. Hij werd voor belangrijke lezingen als spreker gevraagd, waarbij hij vaak het podium gebruikte om zijn perspectief op de wereld uiteen te zetten, daarbij niet zelden scherpe kritiek uitend op de organisatie die hem had uitgenodigd. In zijn lezing voor de Universiteit Gent (26 oktober 1994) richtte hij zich tot de leden van de Taalunie met een betoog tegen de blinde vlekken van de westerse geletterdheid. Hoe kon het dat in de universele canon wel Dante, Dostojevski en Mozart waren opgenomen, maar de *Mahabharata* en de Taj Mahal niet? In een interview over deze lezing zei hij dat het belachelijk was om te vragen naar de ‘Afrikaanse Proust’ zoals de Amerikaanse schrijver Saul Bellow eens geringschattend schijnt te hebben opgemerkt. Anil was zelf meermaals naar India geweest en herinnerde zich nog levendig hoe ontzettend onder de indruk hij was van de Taj Mahal: het zeventiende-eeuwse monument was van een schoonheid en een verfijning die hij nergens anders was tegengekomen. Als er zo veel schoonheid op andere plekken in de wereld te vinden was, waarom zou je dan überhaupt willen zoeken naar een Afrikaanse of een Aziatische Proust? Anil draaide het om: ‘Toon mij de westerse Taj Mahal, of toon mij de westerse *Duizend-en-één nacht*.’ (Van der Spek 13)

In de prestigieuze Den Uyl-lezing, geïnitieerd in 1987 door de Partij van de Arbeid met de uitgesproken opdracht dat er een ‘impuls voor het progressieve denken over een internationale samenleving’ vanuit zou moeten gaan, kostte het hem schijnbaar geen moeite om kritisch te zijn over de rol van diezelfde Den Uyl bij de onafhankelijkheid van Suriname. Anil stelde dat Den Uyl destijds een koloniaal trauma wilde afschudden dat de PvdA in de verzelfstandiging van Indonesië had opgelopen. In de lezing nam hij in één beweging ook Suriname de maat. Beide landen leden volgens hem onder een gebrek aan politieke bezieling; alles wat er overbleef was een verlamdend schuldgevoel waar niemand baat bij had. Nu hij het toch over dat schuldgevoel had – wás er eigenlijk wel sprake van schuld? Als dat al zo was, dan was deze na de decembermoorden in 1982 afgewenteld op Suriname zelf. Het waren de Surinamers die hun land in een peilloze diepte hadden gestort. Hoe moest Nederland nu omgaan met Suriname? Door

er met net zoveel ethiek naar te kijken als toen het nog een kolonie was, vond Anil. Want ja, de ethische overtuiging die óók aan het kolonialisme verbonden was, was waardevol. Kon zoiets niet in een nieuw jasje voortbestaan?⁴

Na het succes van zijn debuut en waarschijnlijk door zijn groeiende bekendheid bij het publiek, besloot Rainbow Pockets in 1994 een verkorte versie van zijn scriptie *De strijd van de dansers* uit te geven. In hetzelfde jaar waagde Anil zich, aangemoedigd door zijn succes, aan een voorzichtige stap in de richting van de literaire fictie. In november 1994 kwam *Het besluit van Mai* uit, een novelle van slechts 71 bladzijdes waarin hij de worsteling van een eerstegeneratiemigrant met de opvoeding van haar dochter beschrijft. Hij droeg het boek op aan 'mijn vader en mijn moeder en de herinnering aan Nickerie'.

Het is geen bijzonder goed boekje. Het was, zei hij achteraf, 'een poging om te schrijven over een ongeletterd iemand. Daarom is het ook bijna kinderlijk toegankelijk. De taal is eenvoudig, basic, korte observaties. Het was een probeersel om na te gaan of je mensen die gedachteloos zijn, kan verbeelden.' (VandenBroucke) Tegen de buitengewone stijl en authentieke stem die Anil in zijn essayistische werk heeft, stak de novelle enigszins schraal af. De ontvangst was echter meer dan welwillend, bijvoorbeeld toen het *Algemeen Dagblad* schreef dat Anil zich 'nog niet tot een echte verteller heeft ontwikkeld. Zijn Mai is het individuele geval waarover hij wil nadenken, het kristallisatiepunt voor de hele ingewikkelde problematiek van de Hindostanen in Nederland. Toch maakt deze novelle die problematiek levend op een directere manier dan het Ramdas lukt in zijn essays.' (Oomens) Het *Brabants Dagblad* vond het 'voortreffelijk geschreven', en *De Groene Amsterdammer* sprak over 'een even sensibel als kunstig geschreven portret'.

Het was niet verrassend dat de echte, scherpe kritiek uit Surinaamse hoek kwam. *Weekkrant Suriname* plaatste een evenwichtige recensie van Ria Beerlage, die Anils eerdere werk tegen het licht hield en vergeleek met zijn voorzichtige fictiedebuut vond 'deze stoeve novelle een tegenvaller'. (Beerlage 1994)

Misschien viel het hem zelf ook enigszins tegen, het schrijven van proza. De liefde voor de roman, sterker nog: voor de grote roman, zou hem echter nooit verlaten.

Hij richtte zich de jaren erna in elk geval op de non-fictie, en op de kansen die hem op radio en televisie werden geboden. Zijn manier van presenteren was opgefallen, ook bij vakgenoten, en hij kreeg de kans om zijn tanden in een aantal radioprogramma's te zetten. Als presentator van *Zilte stranden*, een onderdeel van *De Avonden*, het culturele radioprogramma van de VPRO dat de voorloper was van *Nooit Meer Slapen*, bracht hij 'mensen uit verschillende culturen met elkaar in gesprek'. (Sierksma) Hij interviewde schrijvers als Thea Doelwijt, Marion Bloem, Rogi Wieg en Mustafa Stitou, maar ook wetenschappers als Fridus Steijlen en Michael van Walt van Praag. Bij *De Avonden* was hij in gezelschap van klinkende namen – Wim Brands presenteerde er, Arnon Grunberg las wekelijks een kort verhaal voor, Micha Wertheim, Theo Maassen en Hans Teeuwen verzorgden de komische noten – maar hij hield tegelijkertijd oog voor de kleinere omroep, met de uiterst specifieke doelgroep van Hindostaanse Nederlanders. Voor de Hindostaanse omroep OHM TV presenteerde hij praatprogramma's gericht op jongeren die worstelden met hun beweging tussen de traditionele verwachting van hun familie, en de nuchtere, moderne stijl van hun autochtone leeftijdsgenoten. Met veel geduld en begrip luisterde hij naar de verhalen van jonge mensen, die soms meer als bekentenissen werden geformuleerd dan als een probleem dat moest worden aangegaan.

In 1995 kreeg hij van de VPRO wederom de kans om een televisieprogramma te maken. Het werd een format van hem en filmmaker Fred van Dijk: *Wel de snack, maar niet de saus*, wat later ook zou resulteren in een boek met dezelfde titel. Er was geen strak vooropgezet plan, behalve dat ze Suriname van het uiterste oosten tot het uiterste westen in beeld wilden brengen. 'Het enige dat we precies weten,' zei Anil, 'is waarom we de film willen maken: omdat we om het land geven. En het gevoel dat we willen overbrengen is ons ook duidelijk: het land is hopeloos, maar charmant.' (Ramdas 1995: 24)

Die twee elementen – het hopeloze tegenover het charmante – do-

mineerden uiteindelijk de serie, waarbij vooral de uitzichtloosheid van het land en de bij vlagen lamlendigheid van haar bevolking benadrukt werden. Bijvoorbeeld wanneer Anil vertelde hoe het land zichzelf had vastgedraaid in een verstikkende bureaucratie waarbij de ene helft van de bevolking de andere helft administreert. Een lange opname van twee dames in een kantoor vol dossierkasten moest de onvoorstelbare traagheid van het overheidsapparaat verbeelden. Bij een lang shot van de klokkentoren in Paramaribo, de klok waarop de officiële tijd van het land was gebaseerd, maar die niemand meer onderhield waardoor hij al jaren onbeweeglijk hetzelfde uur aangaf, schoof Hans Prade, de voorzitter van de Surinaamse Rekenkamer, in beeld. Hij concludeerde somber: 'Ja, de tijd is bij ons blijven stilstaan.'⁵

Het filmproject was het begin van een bijzondere vriendschap tussen Anil en de veertien jaar oudere Fred van Dijk. Hun echtgenotes, Irene en Chandra, konden het goed met elkaar vinden, en de twee stellen zochten elkaar regelmatig op. Het was een vriendschap die, anders dan die met bijvoorbeeld Stephan Sanders, niet heel competitief was. Filmmaker Van Dijk beheerste een andere discipline dan Anil, dus tussen hen kon een wederzijdse bewondering bestaan zonder dat ze zich met de ander hoefden te vergelijken. Van Dijk was, anders dan veel van Anils vrienden, niet het type voor ellenlange intellectuele discussies ('Ten eerste wist hij tien keer zoveel als ik en ten tweede hadden we op dat gebied ook zelden mot, we waren het meestal eens over hoe de wereld ervoor stond, welke kant het op zou moeten. Alleen over Nederland had hij een gunstiger beeld dan ik, maar dat begreep ik wel omdat hij jonger was en een totaal andere jeugd had gehad.') maar des te meer iemand met wie Anil samen de wereld buiten Nederland kon vertalen naar televisie, in een samenspel van beeld, geluid en tekst. Van hun reis naar Suriname voor *Wel de snack, maar niet de saus* herinnert Van Dijk zich dat ze het land met open vizier tegemoettraden. 'Maar we waren allebei ook vervelende kereltjes die het soms moeilijk vonden om mensen of dingen serieus te nemen. En die houding hadden we niet alleen in Suriname, het was meer een karaktertrek. Ik heb dat van mezelf altijd gehad en herkende dat bij

hem. Ik zie hem nog als een kleine vorst op het terras van Torarica zitten, allerlei volk ontvangen dat een hoge dunk had van zichzelf, onderzoekend of ze van belang konden zijn voor onze film. En intussen genieten van het feit dat ze voor hem in de rij stonden.'

Twee jaar later zou Fred van Dijk een nieuwe film over Suriname maken, *In tijden van chaos*, maar daar was Anil niet bij betrokken. Hij had geen tijd, en geen interesse misschien. Hij had het inmiddels druk met zijn radioprogramma's, zijn essayistische werk, en het televisieprogramma waarmee hij samen met Stephan Sanders hoge ogen zou gooien: *Het Blauwe Licht*. Van Dijk: 'In die tijd had Anil in zekere kringen zo'n beetje de status van een popster, al was het dan in een ander genre. En dat had hem een gevoel van onkwetsbaarheid gegeven. Jaren later, toen ik zijn elementaire onzekerheid had gezien, heb ik hem wel eens gewaarschuwd dat onkwetsbaarheid een waan is, geen vaststaand feit.'

Herinneraar van beroep

Op zaterdag 23 maart 1996, om halftien 's avonds, stapte Anil Ramdas breedlachend de huiskamer van talloze cultuurminnende televisie kijkers binnen. Hij was een moment ervoor door de immens populaire Sonja Barend geïntroduceerd met de woorden: 'Anil Ramdas is geboren in Suriname. In Nederland is hij een geacht en gewaardeerd intellectueel.'

Deze 'geachte intellectueel' had net zijn nieuwe boek, *De beroepsherinneraar*, gepubliceerd en mocht daarover vertellen aan een tafel waaraan ook Mart Visser, Hiske Dibbets en Xenia Meijer zaten. Die avond stak Anil, op initiatie van Sonja Barend, een enthousiast betoog af over de achterlijkheid van Nickerie en Paramaribo, en het publiek lachte om de anekdote van die gekke Hindostanen die hun oogstfeest afstemmen op de oogst in India in plaats van op de oogst in Suriname, waar ze wonen. Toen Barend hem vroeg hoe het was om in Nederland aan te komen, vertelde hij grijnzend over de 'kleine eindeloze vernederingetjes' die hij er meemaakte. Het publiek lachte mee.

Of hij ooit nog terug zou gaan? ‘Het is nooit zo dat je naar Nederland komt om er te blijven,’ kaatste hij gevat terug ‘maar het is zo dat je nooit meer naar Suriname teruggaat. Er is een verschil.’ Het publiek lachte, wederom.

En nee, hij voelde zich niet thuis in Nederland, en ook niet meer in Suriname. Het zou nooit meer lukken om ergens thuis te zijn. ‘Je blijft altijd het gevoel hebben dat je in andermans huis rondloopt.’ Hij zou nooit meer het gemak hebben van bijvoorbeeld een jongen die een treinwagon instapt en op de bank neerploft, in de achteloze wetenschap dat deze plek in de wereld van hem is. Toen hij klaar was met praten, was het effect van zijn woorden zichtbaar op de gezichten van het publiek. Hij speelde met de verwarring van de migrant voor een gehoor van witte mensen – en het lukte hem hun harten ermee te winnen.

De beroepsherinneraar werd in de tweede week van maart 1996 door De Bezige Bij uitgebracht. Het was een verzameling van essays die al eerder was verschenen op verschillende plekken in de media. Het boek werd een – voor het genre – doorslaand succes en kwam binnen op nummer 4 in de Athenaeum-top 10 van 10 april 1996. Voor zich vond hij Gerard Reve, Belcampo en Bas Lubberhuizen. Recensenten buitelden over elkaar heen om de bundel lof toe te zwaaïen. Het *Haarlems Dagblad* vond het vooral een belangrijk boek omdat het migranten aanzette tot het tarten van de eigen orde en taboes. De politiek zou het boek moeten lezen. ‘Niet om ze esthetisch te waarderen, wel om erop te reageren met adequaat beleid dat van migranten individuen maakt.’ *De Volkskrant* vond dat Anil ‘met sensibiliteit en intelligentie opnieuw [laat] zien in Nederland en in het Nederlands uitstekend zijn weg te hebben gevonden, zonder zijn verleden te verloochenen of te romantiseren’. *NRC Handelsblad* waardeerde de grondigheid van de essays die hand in hand gingen met een grote emotionele betrokkenheid, ‘waardoor ze ver boven de gewone historische of sociologische beschouwing uitkomen. Hij schrijft essays in de beste betekenis van het woord.’

Zijn werk had inmiddels ook buurland België bereikt (*De Morgen* noemde hem een ‘briljante essayist’) waar de recensenten het voornamelijk gebruikten om hun eigen tekort aan ‘allochtone intellectuelen’

te schetsen. *De Standaard* schreef: 'Nu er in Nederland een opmars is van jonge allochtone literatuur van de tweede generatie, groeit Anil Ramdas als kritische geest misschien wel uit tot spreekbuis van de allochtone intelligentsia – zijn stukken zijn in elk geval een voorbeeld van perfecte integratie.' (Osstyn) En de recensent van *De Morgen* verzuchtte:

Eerlijk gezegd frustreert het me telkens weer te zien hoe ver deze migrant en tevens vooraanstaande Hollandse intellectueel is gevorderd in het kritisch en filosofisch doordenken van zijn situatie in de gemeenschap waarin hij woont en werkt: het drukt me met de neus op het blote feit dat een toonaangevende Zairese intellectueel auteur in België blijkbaar een onmogelijk iets is. ('Anil Ramdas over de kleine')

Wat de meeste critici concludeerden, was dat Anil zich onderscheidde van 'andere' allochtonen. Hij had zich, essay na essay, verzet tegen juist die onderdelen die de zogenaamde migrantenidentiteit zouden vormen: religie, traditie, een 'verstikkend' verleden – al dan niet koloniaal. Paradoxaal genoeg benadrukte zijn aanwezigheid in het literaire veld de manieren waarop allochtonen 'in het algemeen' tekortschoten. Volgens het *Haarlems Dagblad* strekte Anil Ramdas tot voorbeeld van andere migranten want het zou 'veel beter zijn indien allochtone kunstenaars, als iedere westerse estheticus, de eigen orde en de eigen taboes zouden tarten'. ('Anil Ramdas op zoek') Of, zoals Hugo Pos in *Trouw* schreef: 'Wat Ramdas van vele andere migranten onderscheidt, is zijn afkeer van een niet te stuiten opgezweepte nostalgie. En van een allesoverheersende nadruk op het koloniale verleden.' (Pos 1996)

Het was geen verrassing dat terwijl de Vlaamse en Nederlandse pers Anil bewierookte, de *Weekkrant Suriname* juist schreef dat er een boek was afgeleverd 'waarin de babbelzieke Ramdas⁶ weer volop zijn verslaving uitleeft'. Het eindeloos citeren van andere schrijvers en denkers kon deze recensent niet bekoren. 'Er is veel intellect in het boek, maar weinig verbeelding.' Te weinig emotie en te veel gepraat, dus. En hij concludeerde: 'In elk geval schijnt Ramdas zijn "praatzieke" periode nog niet ontgroeid te zijn.' (Lionarons 1996)

Al ‘babbelend’ was Anil dus nog verder afgedreven van het type Surinaamse migranten dat meer loyaliteit aan het thuisland verwachtte. Tegenover dat vertrek, en het verlies van een natuurlijke omgeving, stelden Nederlandse critici die zijn werk sinds het begin volgden, dat hij inmiddels was geland. Had hij aanvankelijk het vertrek bezongen, na een paar jaar in Nederland kwam hij, zogezegd, hier thuis.

Het klonk allemaal erg geruststellend, maar buiten de pagina’s van de literaire bijlagen veranderde Nederland nog steeds, en bovendien in hoog tempo, in een land waar migranten steeds minder vanzelfsprekend welkom waren. Anil had zich weliswaar teruggetrokken in een keurig dorpje aan de Vecht, en achter de muren van de literatuur, maar de vraag was of die muren sterk genoeg waren, en het dorpje hem genoeg beschutte, om werkelijk een thuis te bieden. Hij mocht zelf alles in het werk stellen om een plek te creëren waarin identiteit iets volkomen unieks was – aan de buitenkant bleef hij *first and foremost* een kleurling. Het was zoals in de uitzending van *Sonja op zaterdag*, toen Sonja Barend hem in het staartje van het gesprek vroeg: ‘Denk jij altijd bij jezelf: ik ben gekleurd?’

‘Ja,’ antwoordde Anil. ‘Een raar besef. Tuurlijk. Zoals jij denkt, ik ben een vrouw.’

Sonja Barend: ‘Denk jij dat wij witten heel de tijd denken: jij bent gekleurd?’

Anil: ‘Ja. Het is het eerste wat men ziet. Je moet moeite willen doen om daar doorheen te kijken.’

Barend, zich richtend tot de andere gasten aan tafel: ‘Denken jullie dat meteen als jullie hem zien?’

Hiske Dibbets en Mart Visser, eensgezind: ‘Ja.’

Zwagerman

In 1997 schreef Anil een essay voor een fotoboek, samengesteld door Rineke Dijkstra. Het was een opvallend persoonlijk artikel – zelfs voor Anils doen. Hij beschreef hoe hij zijn verwachting van wat het betekende om Nederlander te zijn, steeds opnieuw moest aanpassen. Het

is een mooi, meanderend stuk waarin hij concludeerde dat hoewel hij de Nederlandse cultuur met de paplepel had ingegoten gekregen, het land zich niet zomaar liet toe-eigenen.

Hoe zelfgenoegzaam en in zichzelf gekeerd Nederland ook was, het land prikkelde mij om de strijd ermee aan te gaan. Nederland moest je bevechten, tegen de halsstarrigheden moest je strijden, de rollen die je werden opgelegd moest je verwerpen. Hoe radikaler en brutaler je dat deed, des te meer je werd gewaardeerd. Dit land houdt niet van mensen die van hem houden, dit land houdt van mensen die hem tarten, uitdagen, provoceren en kleineren. [...] Dat was de grote opdracht die ik mezelf stelde: ik moest weigeren verwaarloosbaar te zijn. (Ramdas 1998a)

Het was een voornemen dat hij in deze jaren volledig leek na te leven. Hij zou uitdagen, provoceren en bovenal weigeren om verwaarloosbaar te zijn. Het leidde tot een essay dat hem jaren na dato zou achtervolgen, in de zin dat het gericht was op een schrijver die in staat bleek om jaren, zelfs decennialang wrok te blijven koesteren.

Op 14 maart 1997 publiceerde hij het opiniestuk 'Moedwil en kwade trouw bij blanke schrijvers. Niemand heeft oog voor het vreemde', waarin hij stelde dat het 'een wanprestatie [is] van de Nederlandse vertellers om niet te zien dat hun samenleving in de afgelopen twintig jaar drastisch van kleur en aard is veranderd'. (Ramdas 1997a) Hij gebruikte twee boeken om zijn kritiek mee te onderbouwen: *Zionoco* van Leon de Winter en *De buitenvrouw* van Joost Zwagerman. Het opvallende is dat zijn kritische stuk, dat veel stof op zou doen waaien en voor altijd zijn relatie met Joost Zwagerman zou tekenen, niet direct volgde op het uitkomen van de romans. *Zionoco* kwam uit in 1995 en *De buitenvrouw* in 1994. Misschien was het het succes van de boeken, die in zijn ogen niet voldeden aan de voorwaarden van een goede roman, wat hem stak. Immers, als niemand anders aanstoot had genomen aan de clichématige opvoering van zwarte personages in deze werken, dan betekende het dat er niet alleen iets schortte aan de schrijvers, maar aan het hele literaire veld.

In beide boeken werden personages van kleur opgevoerd: in

Zionoco was het de zwarte minnares Sandra, in *De buitenvrouw* de gymlerares Iris – tevens minnares van de witte hoofdpersoon. Beide vrouwen werden vooral van de buitenkant beschreven, met dierlijke of aardse eigenschappen en een buitengewone nadruk op het seksuele aspect. Anil wees op De Winters Sandra ‘die haar grote lippen accentueert met felrode lipstick, om haar parmantige kont altijd tanga-slipjes draagt’ en ‘als een poema gromt als ze klaarkomt’. Ze is ‘fel, sierlijk en katachtig’. Sol vrijt met haar, maar minacht haar tegelijk: ‘Het maakte eigenlijk niet uit wat ze tegen hem zei. Als ze straks maar lachend en heupwiegend op hem kroop.’ (Ramdas 1997a) Zwagerman liet zijn hoofdpersoon vooral veel naar zijn zwarte minnares kijken. De blik reikte echter niet verder dan de buitenkant. De kleur van die buitenkant – donkerbruin – overheerste daarbij elke indruk die hij van haar persoonlijkheid zou kunnen hebben. ‘Het is zelfs wat de hoofdpersoon Theo Altena het prettigste vindt: lekker kijken naar zijn zwarte buitenvrouw. En wat ziet hij? Hij ziet haar handpalmen die de kleur hebben van sigarettenfilters, haar huid die in kunstlicht glimt als suikerstroop, de groeven in haar knieholten die bij een bepaalde stand van de zon vaak herinneren aan het mauve van rozijnen.’ Ook Zwagerman gaf zijn zwarte personage geen diepte, geen karakter, geen ziel. Het was alsof de zwarte mens niet echt bestond, in de zin dat hij niet méér was dan een vage schim. Anil vergeleek het met de onzichtbare man in de beroemde roman van Ralph Ellison uit 1952: de zwarte mens is voor de witte mens zo onbeduidend, dat hij niet eens echt bestaat. Dat gold ook voor de zwarte mens in de Nederlandse literatuur: hij schitterde door afwezigheid, en op die zeldzame momenten dat een witte schrijver hem wél opvoerde, kreeg hij nooit méér omlijning, laat staan meer diepte, dan een schim.

De kritiek was in de kern vergelijkbaar met zijn commentaar op Surinaamse schrijvers, zes jaar eerder. In zijn essay ‘Surinamers kunnen niet schrijven’ uit 1991 nam hij het de Surinaamse schrijvers immers ook kwalijk dat hun werk geen realistische reflectie van de wereld was. In plaats van de maatschappelijke malaise als startpunt te nemen, schilderden zij een wereld af zoals ze die graag zouden zien.

Nu, zes jaar na dato, nam hij het de Nederlandse schrijvers kwalijk dat ook hun werk onrealistisch was, althans in het opvoeren van gekleurde personages. Maar waar Surinaamse schrijvers een gedroomde werkelijkheid beschreven, liepen Nederlandse schrijvers vast in hun blinde vlekken. In de Nederlandse literatuur bleven gekleurde personages bordkartonnen karakters, omdat de schrijvers niet voorbij hun eigen vooroordelen kwamen, of omdat ze misschien een intrinsieke interesse in de gekleurde mens misten. Wat hij De Winter en Zwagerman nog het meest kwalijk leek te nemen, was dat zij er zich wel erg makkelijk van af hadden gemaakt. Dat zag hij aan hoe achteloos ze met de Surinaamse taal en cultuur omsprongen:

Dat is trouwens een opvallende overeenkomst tussen Leon de Winter en Joost Zwagerman: de behoefte om de grondigheid van hun research te demonstrenen met behulp van woordjes uit het Sranang Tongo, zonder te beseffen hoe sterk deze verbonden zijn met klassecategorieën. Het is ongeveer als de echtgenote van de Nederlandse notaris die aan tafel tegen haar zoon ‘krijg de klere’ zou roepen. (Ramdas 1997a)

Misschien nam hij het de schrijvers wel extra kwalijk zich er zo makkelijk van af te hebben gemaakt, omdat hij zelf zich juist al jong in de Nederlandse literatuur en cultuur had verdiept. Hun onzorgvuldigheid stak wel erg schril af tegen de moeite die hij zich had getroost – al sinds die veelvuldig bezongen periode toen hij Jan Wolkers in de bibliotheek van het Cultureel Centrum Suriname las – om te begrijpen wie de Nederlander was, wat zijn drijfveren waren, hoe zijn beschaving historisch gezien gevormd was. Al die interesse, al dan niet aan hem opgedrongen, had geresulteerd in een zeker begrip en kennis van de Nederlandse identiteit. Misschien verwees hij zelfs met de titel van het essay naar een van de literaire iconen van Nederland (de titel herinnert immers aan *Moedwil en misverstand*, de verhalenbundel van W.F. Hermans uit 1948) als subtiele hint naar hoeveel hij, als Surinamer, wist van Nederland. Dat twee populaire schrijvers als De Winter en Zwagerman niet verder kwamen dan een beschrijving van een Surinaams personage met niet meer diepte dan de omtrekken van

het (zwarte) uiterlijk, stak hem. Het deed denken aan een overtuiging die veel mensen uit de voormalige kolonie hadden: dat de liefde en interesse tussen de kolonie en het vaderland niet helemaal wederzijds was. Hier, in de twee boeken die bij hoge uitzondering zwarte personages opvoerden maar die dat onzorgvuldig en misschien zelfs clichématig deden, kwam die ongelijkwaardige relatie op een nieuwe manier aan het licht.

Een andere gedachte die zich aandient bij het lezen van Anils protest, en dan met name ten aanzien van *Zionoco* van Leon de Winter, is dat hij het misschien ook niet helemaal accepteerde dat een witte schrijver zo kritisch op Suriname was. Hij noemde de hoofdpersoon Sol ‘een knorrige Nederlander die even zijn afkeer laat blijken van “de houten bouwvallen met afgebladderde gevels die worden weggevreten door de tropische regens en de moordende zon, de stank van de rottende vruchten, de kale etalages, het vale drukwerk, de lethargische mannen op de straathoecken, de achterlijkheid en de naïeve opgewektheid waarmee iedereen de ellende wegwuift”’. De beschrijving die Anil hier overnam uit de gewraakte roman kon zo uit zijn eigen vroegere essays komen, op een van de talloze gelegenheden dat hij Paramaribo kenschetste. In de roman van De Winter vond hij deze beschrijving echter tekortschieten. Net als de Surinaamse personages kreeg ook Suriname zelf geen diepgang, vond hij: ‘Het verre land is niet meer dan een akelig decor waartegen de Nederlander zijn verloren liefdes beweent.’

Hij nam niet de kleinste mensen de maat: zowel Zwagerman als De Winter genoot in 1997 – hoewel niet altijd even zwaar in literair gewicht – aanzienlijke faam. De Winters *Zionoco* was genomineerd voor de AKO Literatuurprijs, en Zwagermans *De buitenvrouw* zou een moderne klassieker worden. Het schetst hoe overtuigd Anil was van zijn gelijk, of van zijn positie, of hoe groot hij de polemiek wilde maken. Of misschien was van alle drie wel sprake. In elk geval ging zijn essay niet ongemerkt voorbij. Zwagerman reageerde twee weken later ook in *NRC*, met een stuk waarin hij stelde dat Anils argumenten van morele aard waren. Het was allemaal heel sympathiek dat hij zich zo

betrokken toonde met allochtonen die zichzelf niet of nauwelijks in de Nederlandse literatuur terugzagen, zei Zwagerman. Maar '[i]k begrijp minder goed waarom hij in dit verband álle schrijvers opzadelt met de morele plicht om in hun werk blijk te geven van een soortgelijke betrokkenheid'. (Zwagerman 1997)

De schrijver, vond Zwagerman, had het onvervreemdbare recht om te schrijven wat hij wilde, op de manier waarop hij dat wilde. Op de kritiek van Ramdas dat zijn zwarte personage eendimensionaal was beschreven, schreef Zwagerman dat dit was omdat het vanuit het perspectief van de witte man was, die zichzelf erop betrapte een dubbele moraal te hebben ten aanzien van de zwarte minnares. Dat de manier waarop zijn zwarte personage praat niet klopte, was gewoonweg niet waar: Zwagerman woonde in Amsterdam en 'je moet wel stokdoof zijn als je na tien jaar wonen en werken in de Amsterdamse wijk De Pijp niet een aanzienlijk aantal "Surinamismen" hebt kunnen verzamelen'. (Zwagerman 1997)

Wat niet helemaal in Zwagermans reactie te lezen is, maar wat in werkelijkheid wel zijn verontwaardiging vergrootte, was dat het zijn bewuste keuze was geweest om in een roman de nieuwe samenleving te schetsen. Het gebeurde inderdaad vrij weinig dat witte schrijvers reflecteerden op de multiculturele wereld, en nu deed iemand dat een keer en werd hij pardoes op zijn vingers getikt. Kennelijk was hij zich bewust geweest van hoe betrekkelijk onbekend hij was met de wereld die hij beschreef, want hij had het manuscript vooraf door Michiel van Kempen laten doorlezen, opdat deze met zijn kennis van de Surinaamse cultuur fouten er vooraf uit zou kunnen filteren. Dat was maar goed ook, zei Van Kempen later. Zwagerman had geen idee gehad van hoe de Bijlmer in elkaar zat: 'Er stonden zo veel dingen in waarvan jij en ik onmiddellijk zouden zeggen ja, als je je even oriënteert in die wereld, ga voor mijn part drie maanden hier in de Bijlmer zitten – en dan weet je het.'

Toch had Van Kempen voor beide partijen begrip: enerzijds vond ook hij dat *De buitenvrouw* oude clichés in een nieuw jasje stak ('Wéér een exotische vrouw als verleidster... om nou te zeggen dat dat drie

stappen vooruit is in dat hele gebeuren, nee.’). Aan de andere kant gebeurde er nu wel eindelijk eens iets in de Nederlandse literatuur, werd er eindelijk eens een beweging naar buiten gemaakt. Het was in die zin een waardevolle exercitie, of hij nou gelukt was of niet. ‘Maar ik denk dat Joost Zwagerman dacht, nou heb ik eens een boek geschreven over de multiculturele samenleving, en ja, dan is het weer niet goed.’

Het was een klassieke polemieek over de aard en functie van literatuur. Het thema – de plek van de gekleurde medemens in een witte samenleving – was weliswaar minder conventioneel, maar het viel in grote lijnen wel binnen de van tijd tot tijd terugkerende discussie over in hoeverre literatuur de politieke werkelijkheid van de omgeving moet reflecteren. Met zijn opmerking dat het in Nederland stonk naar ‘culturele apartheid’, sleurde Anil het debat over de multiculturele samenleving de letterkunde in. Een week na het antwoord van Zwagerman werd hij uitgenodigd om zichzelf nader te verklaren bij het televisieprogramma *Buitenhof*, waar hij tegenover Bas Heijne en Margriet de Moor werd geplaatst. De Moor en Heijne waren het met elkaar eens dat het grootste probleem was dat Anils verwijt moreel van aard was, en niet zozeer met de literatuur te maken had. Schrijvers waren het aan zichzelf verschuldigd om zich aan niets anders te binden dan hun eigen doel, hun eigen nieuwsgierigheid, hun eigen werk. Die vrijheid moesten zij, net als andere kunstenaars, te allen tijde krijgen en verdedigen. De Moor – die eerder niet-Nederlandse personages in haar werk opvoerde – begreep weliswaar wat Anil aan de kaak trachtte te stellen, maar zij wees erop dat de vrijheid eerst kwam, en dat niemand de schrijver zou moeten vertellen wat hij moest schrijven. Dat was ook niet zijn punt, reageerde Anil. De schrijver móest inderdaad niets. Maar het was toch wel van de zotte dat nagenoeg niemand in de Nederlandse letteren die bonte verzameling van Nederlanders in zijn werk terug liet komen. Bas Heijne wilde niets weten van wat hij een sociologische benadering van de literatuur noemde: ‘Een schrijver schrijft wat hij weet of wat hem fascineert en wat hij wil weten.’

Anil: ‘En mijn kritiek is dus dat ze bepaalde dingen niet weten. En mijn vraag is dan waarom weten ze het niet.’

Heijne: 'Omdat het een proces is...'

Anil: '...en mijn antwoord is: ze doen hun werk niet goed.'

Gespreksleider Maartje van Weegen onderbrak de toch wel onderhoudende discussie met de aan Anil gerichte vraag waarom schrijvers eigenlijk niet weten wie hun gekleurde medemens is. Hij moest zich dat toch eigenlijk wel kunnen voorstellen, dacht ze, want 'u woont hier al tien jaar, werkt hier, woont in een mooi dorp in Utrecht, Margriet in een mooi dorp in het Gooi, Bas aan de mooie grachten in Amsterdam: wanneer kom je allochtonen tegen? Wat weet je van ze? Het is toch zo? U bent toch een voorbeeld van iemand die perfect geïntegreerd is?'

Deze vreemde gevolgtrekking van het gebrek aan toegang tot allochtonen uit een succesvolle integratie leek Van Weegen zelf niet op te vallen. Het verraadt de overtuiging dat wie zich in de hogere klassen van een samenleving beweegt – zoals schrijvers bijvoorbeeld – nu eenmaal niet in contact komt met buitenlanders. 'Kom nou,' reageerde Anil met een mengsel van geamuseerdheid en ergernis. 'Natuurlijk weet je het! Je weet hoe een stad in elkaar zit, je weet hoe een samenleving aan het veranderen is. Je leest erover in de kranten. Je komt ze tegen in het openbaar vervoer...'

Er werd aan tafel in de televisiestudio geen gemeenschappelijke grond gevonden, en dat lag deels aan die stille overtuiging dat er een natuurlijke afstand bestaat tussen de elite en de multiculturele samenleving. Deels ook kwam het neer op een verschil in literatuuropvatting, die eigenlijk ging over wat literatuur zou moeten (of kunnen) zijn, namelijk een venster op de grotere wereld. Het was op zich een interessante discussie, ware het niet dat hij gesmoord werd in de gedachte dat elke morele oproep een beperking van de vrijheid van de schrijver was. Zelfs toen Anil (een aantal keer) uitriep dat hij nooit had gezegd dat schrijvers iets niet zouden mogen, werd dat niet gehoord. Of niet geaccepteerd. Toen Maartje van Weegen zei dat zijn essay las als een opdracht dat er een minimaal aantal boeken over zwarte mensen geschreven zou moeten worden, reageerde Anil: 'Welnee, dat staat er helemaal niet.' Van Weegen: 'Ja, maar zo voelt het wel.'

En toen de presentatrice stelde: ‘Zwagerman zegt: het is mijn fundamentele recht om te schrijven wat ik wil,’ reageerde Anil: ‘Tuurlijk.’

Van Weegen, bits: ‘Nee, niet natuurlijk. U vindt dat helemaal niet.’⁷

De dag voor de uitzending van *Buitenhof*, op zaterdag 5 april, had Adriaan van Dis een avond in debatcentrum De Balie georganiseerd waarbij hij Zwagerman en Anil tegenover elkaar plaatste. In het verslag dat Sjoerd de Jong er die maandag van deed in *NRC* stond te lezen dat het een fel debat was, waarbij het publiek zich overwegend in het kamp van Anil bevond. ‘Gespreksleider Adriaan van Dis vond het zaterdag sneu voor Zwagerman en De Winter, die niet aanwezig was, dat zij object werden van Ramdas’ kritiek, terwijl ze een “dappere, moedige poging” hadden gedaan de multiculturele samenleving in hun werk te brengen. “Juist omdat zij een poging doen ga je op hen letten”, lichtte Ramdas toe. “Dat is *bad luck*.”’ (De Jong 1997)

Stephan Sanders viel hem vanuit de zaal bij, schreef De Jong. Het punt dat hij maakte was desondanks een sterk argument dat samen-vatte waar volgens Anil het pijnpunt lag, namelijk bij de ongelijkwaardige interesse in de ander. Misschien was Anil overgevoelig geweest, zei Sanders vanuit de zaal in De Balie. ‘Van zwarten wordt ook altijd vanuit een blank perspectief gezegd dat ze overgevoelig zijn. Inderdaad. Maar hoe komt het, dat Anil wel jouw leven kan beschrijven maar jij niet het zijne?’ (De Jong 1997)

Sanders kon zich jaren later slechts vagelijk het debat in De Balie herinneren. Wat hij nog wel wist, was dat hij het eigenlijk niet met Anil eens was geweest. Hij had uit loyaliteit de kant van zijn vriend gekozen, maar eigenlijk vond hij dat geen enkele schrijver aan zijn kleur gehouden zou moeten worden, en dat Anil het schrijverschap niet individualistisch genoeg benaderde. Ook aan de argumenten van collega-schrijvers Margriet de Moor en Bas Heijne af te lezen, de bij vlagen geïrriteerde reacties van Maartje van Weegen en het medelijden dat Adriaan van Dis zei te hebben met de goedbedoelende Leon de Winter en Joost Zwagerman, stond Anil eenzaam in zijn kritiek. Toch was het niet zo dat hij zich bedreigd voelde, of in een hoek ge-

drongen, door de kritiek die hij op zijn stuk kreeg. ‘Ramdas toonde zich geen moment getroffen door Zwagermans verweer,’ schreef Sjoerd de Jong in zijn verslag van de avond in De Balie. (De Jong 1997) En ook in de televisiestudio van *Buitenhof* was hij volledig op zijn gemak, alsof hij het gelijk aan zijn kant had – en alsof hij ervan genoot kringen in de vijver te maken. ‘De manier waarop deze discussie gevoerd wordt geeft ontzettend veel hoop,’ grijsde hij aan het eind van de uitzending. ‘Stel je voor, we zijn in *Buitenhof* terecht gekomen!’

Hij leek echter niet door sensatiezucht gedreven. De literatuur – en de roman in het bijzonder – nam voor hem een uitzonderlijke positie in. Het was de roman waardoor men de aard van een cultuur kon leren kennen. Daarom juist was het zo belangrijk dat kleurlingen die deel uitmaakten van een samenleving niet langer onzichtbaar bleven. De discussie over de vrijheid van de schrijver vond hij onzinnig: die vrijheid was heilig en stond buiten elke kijf. En natuurlijk wilde hij niemand censureren. Hij wilde alleen dat voor witte schrijvers, bruine en zwarte mensen échte mensen waren. In al hun complexiteiten en ge-laagdheid. ‘Het gaat er niet om of het allemaal wel politiek correct is,’ zei hij tegen Zwagerman in De Balie. ‘Het gaat veel dieper. Waarom kom je geen zwarten tegen in hun volle werkelijkheid, als levende wezens?’ (De Jong 1997) Op de opmerking van Maartje van Weegen dat het Zwagermans recht was om te schrijven wat hij wilde, over wie hij wilde, antwoordde Anil: ‘Jawel. Het is zijn recht om het te schrijven en het is mijn recht om het te lezen en dan ga ik ermee aan de slag. Ik als lezer heb natuurlijk ook zo mijn rechten.’

Margriet de Moor: ‘Jouw argumenten zijn niet literair. Jij hanteert een moreel argument.’

Anil: ‘Ik ben een moreel mens, daar kan ik niet omheen. Ik wil de roman serieus nemen om iets te begrijpen van het leven.’

Hij was misschien wel boven alles precies dit: een moreel mens. Die moraliteit gaf houvast en richting. Hij had het grotere gelijk aan zijn zijde, vond hij, en daarmee ging hij de nieuwe uitdagingen in zijn leven aan.

Het Blauwe Licht

Gelukkig heeft de televisiewereld er iets op gevonden om haar onschuld terug te winnen: het inbouwen van zelfreflectie door televisie over televisie te maken.

Stine Jensen

In 1996 verhuisde de familie Ramdas uit Amsterdam naar Loenen aan de Vecht. In dit dorp, waaraan een imago van rijkdom en kleinburgerlijkheid kleefde, kon Anil via via een rijtjeshuis met een voor- en een achtertuin kopen. Het had genoeg slaapkamers voor Chandra en hem en ook voor de kinderen, en bovendien een zolder waarbij hij zich voorstelde dat zij er in de loop van de jaren spullen zouden verzamelen. In dit 'lief, burgerlijk huis in de traditie van de jaren zestig' (Ramdas 1996: 48) zouden zijn kinderen kunnen opgroeien, en zouden hij en Chandra, die ooit dachten slechts tijdelijk in Nederland te zullen blijven, wortel kunnen schieten. Aan deze plek, zo stelde hij zich dat voor, konden ze zich hechten. Dat Loenen een chique bijklank had – iets heel anders dan de Bijlmermeer waar hij tijdens zijn tijd bij *De Groene Amsterdammer* had gewoond, en dat in zijn ogen altijd wat schamel afstak tegen het Amsterdamse stadscentrum waar veel van zijn collegae woonden – maakte het voor hem extra aantrekkelijk. Hij schreef over de beslissing om in een 'gewoon' huis te gaan wonen in *De beroepsherinneraar*: 'Ik wilde een plek waar mijn kleintjes naar terug konden keren en waar ze in de gekste hoekjes oud speelgoed en spullen aantreffen die ze hadden gekend, die herinneringen opriepen, waar verhalen omheen hingen.' (Ramdas 1996: 55)

In het nieuwe huis richtte Anil een werkkamer voor zichzelf in. Het

was eigenlijk een omgebouwde garage, maar het werd een plek waarin hij zich terugtrok, een eigen domein met hoog opgetaste torens van boeken, asbakken met stompjes Van Nelle-shaggies en stapels met kranten. Chandra herinnerde zich dat hij nooit chagrijnig was, maar wel altijd druk. Als de kinderen lawaaiig waren, zei hij eenvoudig: 'Ik doe even mijn deur dicht, want ik ben bezig.' Zonder ergernis, maar ook zonder tegenspraak te dulden. En als Chandra plannen had om samen weg te gaan, moest ze dat vooraf bespreken. Een spontaan uitje was onmogelijk – er was stevast een deadline of een optreden. 's Nachts werkte hij vaak door. 'Ik was altijd als eerste in bed,' zei Chandra terugkijkend. 'Hij werkte altijd. Alles was zijn werk.'

In de jaren voor de eeuwwisseling gebeurde er dan ook veel in Anils professionele leven. Hij trad toe tot het bestuur van het Prins Claus Fonds (waar hij koningin Beatrix leerde kennen en zich erover verheugde dat zij, net als hij, van roken hield). In 1998 ontving hij de E. du Perronprijs omdat hij volgens de jury 'een medicijn gevonden [leek] te hebben tegen gemakzucht, zelfgenoegzaamheid en onverschilligheid'. ('Anil Ramdas winnaar')

Met deze uitgesproken waardering voor zijn prille oeuvre op zak, stortte hij zich op het andere deel van zijn carrière: de televisie. Na zijn overdonderende debuut bij *Zomergasten*, de ernstige vingeroefeningen met *In mijn vaders huis* en de reisreportage *Wel de snack, maar niet de saus*, was het tijd voor het serieuze werk: een vernieuwend televisieprogramma dat meerdere seizoenen zou lopen, en hem het aanzien van een bekende Nederlander zou geven. Vanaf 1997 tot en met 2000 presenteerde hij, samen met zijn goede vriend Stephan Sanders, een VPRO-programma zoals dat nog niet eerder op Nederlandse televisie was uitgezonden. In *Het Blauwe Licht* reflecteerden ze op Nederland 3 om iets voor de klok van acht uur 's avonds op televisiefragmenten, geflankeerd door gasten uit de wetenschap, politiek of schrijverswereld. Een intellectuele duiding, als het ware, van een populair-cultureel verschijnsel. Of zoals Stine Jensen het programma duidde: '*Het Blauwe Licht* was een voorloper in dit genre' van 'zelfreflectie door televisie over televisie te maken'. In het programma werd kritisch gekeken naar de manier waarop de werkelijk-

heid werd verbeeld. Bijvoorbeeld door stil te staan bij de verhouding tussen daders en slachtoffers. Wat te denken, vroeg Anil dan aan zijn gasten, van Groningse probleemjongeren die met bivakmuts en zonnebril hun identiteit verborgen in een televisieprogramma? Ze klonken als en leken op terroristen, op misdadigers. Tegelijkertijd stelden ze op hoge toon dat zij juist slachtoffer waren van pesterijtjes en onbegrip. Op die vraag reflecteerden vervolgens zijn gasten, in dit geval historicus Bastiaan Bommeljé en televisiemaakster Ireen van Ditschuyzen.¹ En wie dacht dat het spijkers op laag water zoeken was om een analyse te geven van zo iets frivools als televisie, keek soms nog raar op. De discussies kregen zo nu en dan scherpe randjes, bijvoorbeeld toen een piepjonge Femke Halsema, toen nog GroenLinks-kandidaat voor de Tweede Kamer, ernstig en intelligent het seksisme aankaartte waarmee de vooraanstaande journalisten Max van Weezel (*Vrij Nederland*), Kees Lunshof (*De Telegraaf*) en Willem Breedveld (*Trouw*) in *Netwerk* een vrouwelijke staatssecretaris beoordeelden. Pesterige jongetjes, noemde Halsema hen, die zich stoer voelden wanneer ze het zwakste meisje van het schoolplein tot hun slachtoffer maakten.² Dat een aanstormend politica geen blad voor de mond nam ten aanzien van de politiek commentatoren van drie belangrijke kranten, was voor de televisiekijker heerlijk om naar te kijken. Het was ook die combinatie van factoren die het programma interessant maakte: televisie, of popcultuur, en scherpzinnige commentatoren die niemand naar de mond praatten, maar juist een tegenperspectief boden van wat op het televisiescherm werd aangereikt. Bovendien gaf het programma Anil de mogelijkheid om zijn postuur als scherpe denker nog verder vorm te geven. De manier waarop hij zich presenteerde met *Het Blauwe Licht* lag in het verlengde van hoe hij dat deed bij *Zomergasten*, namelijk als een authentieke en onafhankelijke intellectueel. Hij ontleende, kortom, zijn gezag deels aan het centraal stellen van die autonomie.

Voor het programma verzamelde Anil een paar getalenteerde jonge mensen om zich heen. Hij had al vroeg oog voor mensen die een intelligente, nieuwsgierige benadering van de wereld hadden. Het was

een kwaliteit die hij trouwens altijd bij zich zou dragen; ook toen hij later gebukt ging onder somberheid en alcoholisme, bleef hij aandacht houden voor nieuwe generaties programmamakers en journalisten. Toen hij in 1997 de redactie van zijn nieuwe televisieprogramma samenstelde, verzamelde hij dan ook veelbelovende jongens om hem te ondersteunen. Een van die mensen was Pieter Hilhorst, een jonge politicoloog die later in Amsterdam wethouder van financiën, onderwijs en jeugdzorg zou worden. Ze leerden elkaar kennen toen Hilhorst Anil uitnodigde voor een debat over de islam bij Studium Generale in Maastricht. Na afloop van het programma was de laatste trein naar Amsterdam al vertrokken. Anil bleef daarom bij Hilhorst logeren. 'En toen,' zei Hilhorst er later over 'hebben we de hele nacht doorgezakt.' Het was het begin van een warme vriendschap. Toen Hilhorst later in De Balie werkte, kwamen ze elkaar regelmatig tegen. De politicoloog was acht jaar jonger dan Anil, en stak zijn bewondering voor hem niet onder stoelen of banken. Toen Anil een keer een stuk had gepubliceerd dat begon met de regels 'Ik wou dat ik Stuart Hall was,' zei Hilhorst tegen Anil: 'Ik wou dat ik Anil Ramdas was.' Anil, niet onbevattelijk voor vleierij, vond het een prachtige binnenkomer en sloot Hilhorst in zijn hart. In 1997 haalde hij hem als redacteur bij *Het Blauwe Licht*. Later zou Hilhorst vervangen worden door Gerke Nauta, een toen nog jonge en veelbelovende televisieredacteur die zou uitgroeien tot de 'televisievader van BNNVara'. (Soudagar)

Het programma was een idee geweest van Anil, maar Stephan Sanders werd er van meet af aan bij betrokken – aanvankelijk zelfs tegen zijn zin. Sanders had geen televisie in die tijd, toen Anil tegen hem zei een toestel aan te schaffen. 'Hoezo?' reageerde Sanders, die naar eigen zeggen geen interesse in televisie had. 'We gaan een tv-programma maken over tv,' was Anils korte antwoord. En vóór Sanders het in de gaten had, stond er een toestel in zijn huis, en kwam Anil er later nog een videorecorder bij brengen ook.

Het programma werd voorbereid in Hilversum maar opgenomen in De Balie, in Amsterdam. De set was, in vergelijking met Anils eerste programma *In mijn vaders huis*, bijna frivool te noemen. Een tafel

met daarin verzonken vier televisietoestellen. Tegenover de schermen Anil en Sanders, tussen hen de wisselende gasten. In plaats van de te grote, en wat stijve maatpakken die Anil eerder droeg, stak hij zich voor *Het Blauwe Licht* in overhemden zonder jasje, soms van glimmend satijnachtig materiaal in opvallend paars.

Van meet af aan werd het programma – en het presentatieduo – door de rest van de Nederlandse mediawereld in de gaten gehouden. Cornald Maas analyseerde *Het Blauwe Licht* meermaals in zijn rubriek in *de Volkskrant*³ en ook Joost Zwagerman nam het programma van tijd tot tijd onder de loep,⁴ al dan niet als opstapje om Ramdas of Sanders een veeg uit de pan te geven – de polemiek rondom zijn roman was hij wellicht nog niet vergeten.

De waardering was gemengd. Sommigen vonden het elitair geneuzel, anderen prezen juist hoe verfrissend het format was. Weer anderen stoorden zich aan hoe belangrijk de presentatoren zichzelf vonden. Zo schreef Maxim Februari: ‘Hier spreken toch mensen die in staat zijn tot enige reflectie. Waarom worden ze dan, gevangen in het blauwe licht, plotseling zo zelfgenoegzaam en zo meedogenloos? Waarom doorzien ze niet dat de aanwezigheid van de camera ook hun eigen meningen manipuleert en vervormt?’

Hoe verschillend de lezingen ook waren, één ding was duidelijk: het programma hield de gemoederen aardig bezig. Dat het werd gezien als een elitaire exercitie om televisiebeelden op een inhoudelijke manier te duiden, vonden Anil en Sanders overigens helemaal geen probleem. Fokke Obbema schreef in *de Volkskrant*: ‘Met hun keuze voor het kijkersperspectief wagen Ramdas en Sanders zich aan een genre dat gereserveerd leek voor krantenpapier: de televisiekritiek. Wat een programma als *Zeeman met boeken* voor de literatuur is, poogt *Het Blauwe Licht* voor de televisie te zijn.’ Sanders en Ramdas ruimden royaal plek in voor maatschappijkritiek. De kijker, schreef Obbema, waande zich met de literair en wetenschappelijk onderlegde gasten die in het programma werden uitgenodigd ‘al lang niet meer in een mediaprogramma’. (Obbema)

Opvallend is dat niet alleen het bijzondere format de aandacht trok, maar ook het gegeven dat allebei de presentatoren niet wit waren. In *HP/De Tijd* schreef Ron Kaal dat de twee mannen hun succes op televisie en als schrijvers aan hun huidskleur dankten. Tegen *de Volkskrant* zei Anil dat hij de opmerkingen van Ron Kaal ‘net niet racistisch’ vond. Wel noemde hij het ‘etnische rancune’: ‘De toon was: wat doen die twee jongens daar, wat weten ze ervan? Je kunt het afdoen als de pijn van een oudere man, maar ik ben er wel van geschrokken.’ Sanders wees erop dat hun huidskleur niet voor het eerst ter sprake werd gebracht. ‘De schrijver P.F. Thomése noemde ons programma in de *NRC* al eens aardig gedaan voor beroepsnegers. Beroepsallochtoon, mulat, *negerette* – dat soort kwalificaties hoor ik vaker. Kennelijk zijn sommige mensen er nog niet aan gewend gekleurde mensen op televisie te zien die het niet hebben over hun kleur, maar over wat er in de wereld gebeurt.’ (Obbema)

Inderdaad had P.F. Thomése een paar maanden eerder in *NRC*, in december 1997, een hoogst merkwaardige opmerking gemaakt. Gevraagd naar wat hij beschouwde als de vijf gedenkwaardigste televisieprogramma’s van dat jaar, plaatste hij *Het Blauwe Licht* op de vierde plaats. Hij schreef:

HET BLAUWE LICHT. Met Stephan Sanders en Anil Ramdas. Als Marcel van Dam zelfs niet meer politiek correct kan debatteren, wordt het eens te meer duidelijk hoe onmisbaar deze twee fantastische beroepsnegers zijn in de hedendaagse raciale en ethnische [sic] smeltkroes die Nederland geworden is. (Thomése)

Deze opmerkingen, zowel van P.F. Thomése als van Ron Kaal, leken op Anil en Stephan Sanders na niemand echt tegen de haren in te strijken. Sterker nog, dát Anil het uitgangspunt dat hun succes een gevolg was van een politiek correcte voorkeur voor hun afkomst ‘net niet racistisch’ had genoemd, vond een publicist als Joost Zwagerman eigenlijk misschien wel kwalijker dan de gemaakte opmerkingen. Hij noemde het artikel van Kaal ‘een streng doch rechtvaardig stuk’. Dat Anil en Sanders zich verzetten tegen Kaals lezing, vond Zwagerman

dan weer kleinzielig: ‘Kaal had namelijk beweerd: Ramdas en Sanders “sproeien modieuze meningen op grond van hun zichtbare gelijk: als kleurling, als migrant en als homoseksueel”. Wie zo’n zichtbaar gelijk van kanttekeningen voorziet, is vanzelfsprekend “net niet racistisch”, nietwaar?’ (Zwagerman 2000b)

Misschien stak het dat er twee mannen van kleur de vrijpostigheid hadden om zichzelf centraal te stellen in een goed bekeken televisieprogramma, en zichzelf bovendien een plek aanmaten vanaf waar ze commentaar op de wereld gaven. Dat was in elk geval hoe Anil het zag. Toen het programma na drie seizoenen was gestopt, zei hij erover:

Eigenlijk was het een overtuigd migrantenprogramma en dat was het wezenlijk fascinerende van *Het Blauwe Licht*. Twee zwarte jongens waren zo onbescheiden om alles en iedereen van commentaar te voorzien. In elke aflevering zat minstens één item over culturele verschillen en confrontaties, of het nou ging over een blazersensemble in een klein gat in Nederland of over de raciale scheidslijn in het Nederlands voetbalelftal. Maar we behandelden het altijd sluipend en smalend. Het programma was zo multi-culti als het maar kon zijn, zonder dat de kijker het in de gaten kreeg. En dat was onze bewuste opzet. (Nieuwenhuis)

Stephan Sanders wees er jaren later op dat het programma weliswaar relatief veel invloed had, en goed bekeken werd, maar dat er ook genoeg mensen waren die het ‘postmodern gelul over kleur’ vonden. Dat kleur zo evident aanwezig was in een televisieprogramma, was in die tijd absoluut niet vanzelfsprekend. Mensen vonden het vreemd, ‘omdat wij het niet als probleem benoemden, maar gewoon [zoiets hadden van]: wij zitten hier en we hebben een programma en er komen ook veel gekleurde mensen aan tafel. En het gaat er ook wel eens over. Nou, ik kan me herinneren uit bladen en kranten dat dat hele concept – dat ze dat idioot vonden. Er was ook wel wat venijnigheid. Zo van, wat doet die Sanders daar? Die Ramdas is tenminste nog echt een allochtoon, maar die man die [laten] ze daar gewoon een beetje allochtoontje spelen.’

Anil verzette zich tegen het label van politieke correctheid dat hem in een moment van onoplettendheid was opgeplakt. Niet alleen werd hij ervan beticht, in de woorden van P.F. Thomése, een 'beroepsneger' te zijn, ook begon hij te merken dat de onderwerpen die hij aansneed meer en meer als politiek correct gelabeld werden. Het was een brandmerk waarvan hij niet meer afkwam, en waar hij het bovendien niet mee eens was. Maar '[h]et lastige is dat je je niet tegen het gerucht kunt verweren. Het is het oordeel van een geheim tribunaal. De aanklacht werd gefluisterd in de wandelgangen van mediaredacties en in kroegen die tot heel laat open zijn.' (Ramdas 1998b)

Hij kreeg het brandmerk, zo schreef hij in een stuk dat bol stond van de ironie, omdat hij was begonnen met kritiek op blank Nederland te leveren. Dat had hij natuurlijk nooit moeten doen. Hij had spijt, zei hij, en hij zou het goed maken. Alles om het etiket van politieke correctheid te verliezen:

Het begon zo goed: toen ik tien jaar geleden in *De Groene Amsterdammer* schreef werd ik tot de jonge, boze generatie gerekend die zijn 'eigen mensen' van katoen gaf – dat was erg mode in die tijd. Ik schold op moslims, op hindoes, op negers en ook een beetje op blanken. Oh wat was ik een heerlijke rebel, na elk stuk in de krant kreeg ik een uitnodiging van de Ikon-radio om me te verdedigen tegen verontwaardigde zaakwaarnemers die mij een bounty noemden: bruin van buiten en wit van binnen.

Toen ging er iets fout. Voor ik het wist begonnen meer mensen te vloeken op die gekke allochtonen, Bolkestein doorbrak taboes, en met hem nog een paar rakkers, en weg was mijn speelterrein.

Intussen verhuisde ik van *De Groene* naar *NRC Handelsblad*, waar ik de hijgende adem van de blanke welgestelden in mijn nek voelde. Dus keerde ik me heftig tegen hen, zoals het een avontuurlijke geest betaamt, dacht ik. Met groot enthousiasme ging ik tegen blanken tekeer en schreef in dezelfde vaart het foutste stuk van mijn leven, zo'n twee jaar geleden: dat de Nederlandse literatuur spierwit was, dat de Nederlandse schrijvers de multiculturele samenleving nog niet hadden ontdekt en deden alsof het eeuwige leven zich afspeelde in het Zaandam van de jaren vijftig. Oef, wat was dat stuk fout. Hoe durfde ik de literatuur een opdracht te geven? Al was het

maar de opdracht om om zich heen te kijken, hoe durfde ik!
Stom, stom, stom, ik besef het nu volledig. Want ik verspeelde alle krediet die ik had bij de culturele elite en werd veroordeeld tot levenslange politieke correctheid.

Mag ik, in dit laatste stuk van het jaar, zeggen dat het me spijt? Theo van Gogh, Gerry van der List, Theodor Holman, Ron Kaal, Jan Mulder (want hem heb ik ook vreselijk boos gemaakt omdat ik een onderscheid zag tussen een donker en een licht Oranje-elftal), Max Pam, Maarten van Rossem, Bart de Graaf [sic], Joost, Leon, Youp, Carlo, Bo, Wim, Dirk, Menno, Elsbeth en Maria, helden van de incorrectheid, willen jullie het mij vergeven? Ik beloof dat ik in het komende jaar rucksichtslos zal razen tegen moslimhonden, profiterende asielzoekers, smerige nichten, de teringlijers in het Zuiden, driekwart van de wereld, al die ellendelingen die het niet voor zichzelf kunnen opnemen, die lamzakken die zich niet eens behoorlijk kunnen voeden en scholen, die misdadige nikkers en die moordende Hutu's en Tutsi's. (Ramdas 1998b)

‘De andere helft was drank’

Pieter Hilhorst voerde de eindredactie over het programma. Hij herinnerde het zich als een heftige periode – niet in de laatste plaats door de dynamiek tussen Stephan Sanders en Anil, die op z'n zachtst gezegd intens was. Het redactionele team, dat Hilhorst later in een tweet ‘De Blauwe Licht Boys’ zou noemen,⁵ kwam op maandagen bij elkaar bij Anil thuis in Loenen aan de Vecht. Ze aten samen, ook met Chandra en de kinderen. Vaak schoven ook Anils zusje Kawita en haar man John bij het eten aan. Kawita had Anil destijds veel geholpen met het samenstellen van zijn televisieavond voor *Zomergasten*, en ze was met haar internationaal georiënteerde perspectief en kennis van de actualiteit een officieuze maar sterke aanvulling op de redactie.

Na het eten trok Anil zich met ‘de jongens’ terug in zijn werkkamer om ideeën te bedenken en het programma voor te bereiden. Uit de beschrijvingen van Sanders, Hilhorst, Kawita en de anderen uit die tijd komt stevast het beeld van Anil naar voren als iemand met een ongekende controledrang: elke stap werd doordacht en voorbereid,

en alles moest precies gaan zoals Anil het in zijn hoofd had.

De opnames vonden op dinsdagen plaats in De Balie. Na de opnames at het team samen met de gasten, en praatten ze met elkaar na. Terwijl de redactie naar boven ging om de beelden te monteren, bleven Anil en Stephan aan de bar beneden hangen. Wanneer de montage af was, sloten de jongens zich bij hen aan. Een paar jaar lang – zolang het programma liep – gedroegen ze zich als een roedel jonge wolven. Stephan noemde het later een ‘viermanschap met broers’, waarbij de twintigers Gerke Nauta en Scotty Gravenberch zo’n tien jaar jonger waren dan Anil en Stephan en hun best deden om hun oudere collega’s bij te houden in werk- en dranklust.

Scotty Gravenberch was de laatste aanvulling op de redactie; hij sloot zich in het tweede seizoen bij het programma aan. Hij had net met de antropologe Lulu Helder *Sinterklaasje, kom maar binnen zonder knecht* gepubliceerd, een boek waarmee ze voorliepen op de zwartepietendiscussie die decennia later zou losbarsten, en hij werd door Anil gevraagd om zich bij ‘de jongensclub’ te scharen als vervanger van Pieter Hilhorst. (De Waard) Gravenberch bleek met zijn anarchistische aanleg en achtergrond in filosofie (hij stopte met zijn studie Wijsbegeerte toen hij de baan bij *Het Blauwe Licht* aannam) een prachtige combinatie te vormen met Gerke Nauta, die eerder bij een programma van Paul de Leeuw had gewerkt en gold als een groot televisietalent. Nauta was bovendien de zoon van Lolle Nauta, een door Anil sterk bewonderde filosoof. Alles bij elkaar was het een club eigenzinnige jongens en mannen die elkaars ideeën uitdaagden en het gevoel hadden dat ze *on top of the world* waren. Voor Gravenberch voelde het alsof hij in een familie werd opgenomen, en dan een familie waarin het een voortdurend plagen en stoten was, en waar je je plek moest bevechten. Het riante salaris dat hij nu verdiende, stond in schril contrast met het beperkte budget waarmee hij kort ervoor als student rond moest zien te komen, en het versterkte het gevoel dat ze het leven moesten vieren.

Gravenberchs herinneringen aan de *Blauwe Licht*-periode komen overeen met die van Sanders en Hilhorst (die ook na zijn vertrek bij het programma hecht met de groep bleef): na elke uitzending trokken

ze de stad in en dronken tot ze niet meer konden. Overmoedig door hun succes, elkaar uitdagend tot scherpere gesprekken en tot steeds meer drank, sommigen van hen ook met drugs om wakker te blijven en door te kunnen gaan, vormden ze een gezellige maar ook onuitstaanbare groep mannen. Hun stamcafé was de iconische bruine kroeg Eik en Linde in de Amsterdamse Plantagebuurt, dat ook mensen als Ramses Shaffy tot zijn stamgasten rekende. Het liep er meermaals uit de hand. Nadat ze het voor de zoveelste keer te bont hadden gemaakt – en dan met name Stefan, Anil, Scotty en Pieter, want Gerke moest dankzij een strenge vriendin vaak op tijd naar huis – mochten ze Eik en Linde niet meer in. Ook andere plekken, zoals de Odeon, waar sommige jongens niet eens meer de moeite namen om hun lijntje coke in de wc's op te snuiven, maar het gewoon in de gang deden, werden ze op een goed moment geweigerd.⁶

De behoefte aan ontlading leek na elke opname een beetje groter te worden. In *Badal* schreef Anil over zijn alter ego:

Na de opname op woensdag werd er gemonteerd met vele flessen drank. Om vier uur 's middags kwam hij naar de studio, ver na middernacht vertrok hij, en was hij gegaan van lichtelijk aangeschoten naar stomdronken. Er was niemand die hem vermaande, en als iemand hem wees op zijn zwakke, soms wat beverige gestel, zei hij dat het oppotten van alle energie gedurende een week, om in veertig minuten tot een uitbarsting te komen tijdens de opname, hem tot een wrak maakte. Dat was de halve waarheid. De andere helft was drank. (Ramdas 2012: 234)

Ja, zei Pieter Hilhorst jaren later, het was een wilde tijd. *Het Blauwe Licht* was een prachtig programma, de druk was groot. Ze vonden elkaar in vriendschap en in de overtuiging dat ze met iets bijzonders bezig waren. Ze dronken, gingen de stad in 'en dat was dan heel lang en heel laat'. Anil was, in de woorden van Hilhorst, 'gewoon een stevige drinker', maar Stephan Sanders maakte het soms echt bont. 'Soms belden de mensen in De Balie van beneden naar boven en dan zeiden ze, Stephan heeft zich uitgetkleed, dan liep hij daar rond met ontbloot bovenlijf en dan moest ik hem meenemen, en dan gingen we ergens anders heen.'

Stephan Sanders herinnert zich dat Anil niet of nauwelijks dronk toen hij hem ontmoette bij *De Groene Amsterdammer*. ‘Volgens mij,’ schreef hij in zijn memoir over Anil, ‘ben ik de eerste geweest die hem ooit dronken heeft meegemaakt. Meteen ook zo dronken dat hij in elkaar zakte en ik voor de zekerheid de ambulance heb gebeld. Commentaar van P., die afkwam op het rumoer: “Maar kijk naar die jongen: veel te iel en fijngebouwd voor het grote drinken. Grote lichamen kunnen veel aan. Hij moet voorzichtig zijn, hij is delicaat.”’ (Sanders 2013: 40)

Het einde van het licht

Het succes van het programma had niet alleen invloed op het gedrag van de ‘jongensclub’, maar ook op de relatie tussen de boezemvrienden Anil en Stephan. Anil voelde zich als een vis in het water met een vaste plek op televisie, maar Stephan Sanders werd de druk al snel te groot. Het was niet alleen dat zijn leven opeens zo in de greep van het programma was – ook de relatie met Anil leek alleen nog maar met hun werk te maken te hebben. *Het Blauwe Licht* ‘dreef echt op die vriendschap die heel intiem was, maar ook heel breekbaar’, zei Sanders later. Anils ambitie, die Sanders ‘na-oorlogs’ noemde, zat hun daarbij stevig in de weg. Volgens Sanders was Anil vastbesloten om een ster te worden, een *household name*, iemand die veel geld zou verdienen met dingen die hij zelf bedacht. Iemand die een gezin kon onderhouden, een huis kon kopen in Loenen aan de Vecht, zijn kinderen op een dure internationale school kon plaatsen en het dus op een bepaalde manier had gemaakt. Maar terwijl Anil opging in de route die hij voor zichzelf had uitgestippeld, bevond Sanders zich op een ander pad. Niet alleen verloor hij zijn vader en zijn zusje in die periode, hij had het nog steeds vreselijk druk met zijn column voor *de Volkskrant* en zijn radio-programma. De last die het televisieprogramma op hem legde, werd hem te veel. Op een dag zat hij aan zijn bureau. Hij moest een column inleveren en besepte dat hij simpelweg niet meer kon schrijven. In paniek belde hij zijn psychiater, Aleksander Korzec. Korzec luisterde naar hem en zei: ‘Jongen, je bent gewoon hartstikke overspannen.’ Zich rea-

liserend dat de arts gelijk had, belde Stephan met Anil om te zeggen dat het echt niet langer zo ging; hij moest duidelijk pas op de plaats maken. Anils reactie was kil te noemen, ongeïnteresseerd bijna. Depressies en overspannenheid waren iets voor aanstellerige Nederlanders, zei hij. Stephan moest maar maken dat hij kwam, want de uitzending was veel belangrijker dan wat hij zich verbeelde te hebben.

Pieter Hilhorst zag van dichtbij hoe de show de bijzondere vriendschap tussen de twee mannen belastte. Dat Sanders zo depressief was dat hij niet meer kon werken, kon Anil zich gewoon niet voorstellen, vertelde hij aan Hilhorst. Anil voelde zich door zijn vriend in de steek gelaten – en vond hem bovendien een slappeling.⁷ Het was iets waaraan Sanders jaren later vaak terugdacht toen de vriendschap tussen hen stevig bekoeld was en Anil zelf onder zware depressies gebukt ging. Misschien, vroeg hij zich af, had Anil zich niet kunnen voorstellen dat depressie een werkelijkheid was voor veel mensen, omdat hij het bij zichzelf volledig ontkende. Hoe dan ook weigerde Sanders op dat moment om te doen alsof er niets aan de hand was. Hij bleef thuis, en werd in die aflevering vervangen door Bas Heijne. ‘Ik ben toen lekker naar Goa vertrokken,’ zei Sanders er later over. ‘Met mijn anti-depressiva. Ben ik een tijdje in een huisje aan het strand gaan zitten, en binnen drie weken was ik weer zo fris als een hoentje.’

De vriendschap tussen de twee mannen grensde aan broederliefde – met de broederlijke concurrentiestrijd van dien. ‘Omdat we natuurlijk zo dicht bij elkaar stonden was er ook enige rivaliteit: wie was de leukste, wie was de grappigste, wie scoort het beste. Dat mag je natuurlijk nooit zo hardop zeggen, maar zo werkt het bijna altijd tussen broers,’ zei Sanders er later over. Hun rivaliteit werd op televisie nog eens uitgevergroot. Niet alleen blies het besef voor de camera te spreken hun ego op, ook werden de twee mannen door de kijkers met elkaar vergeleken. *De Volkskrant* schreef: ‘[Z]odra de aandacht op de presentatoren van *Het Blauwe Licht* is gericht, veranderen ze. Sanders en Ramdas worden dan prima donna’s, hanige mannetjes die elkaar voortdurend vliegen afvangen. Allebei voeren ze het hoogste woord. Als het cassetterecordetje te dicht bij Sanders staat, wordt Ramdas jaloers. Als Ramdas te

lang achter elkaar praat, valt Sanders hem in de rede.’ (Effting)

Toen de VPRO had aangekondigd dat Anil voortaan de presentatie in zijn eentje zou doen, en dat Stephan Sanders als vaste gast regelmatig zou aanschuiven, was het wellicht een opluchting voor hen allebei. Anil werd niet langer vertraagd door de onwilligheid van Sanders, en Sanders kreeg wat meer ruimte om te schrijven, of om gewoon te bestaan buiten de dwingende lens van de televisiecamera. Hun vriendschap had misschien een knauw gekregen, maar vanuit een vanzelfsprekende loyaliteit spraken ze er niet over in het openbaar. ‘Waar ik het meest trots op ben,’ zei Sanders in een dubbelinterview met *de Volkskrant*, ‘is dat we nog steeds vrienden zijn.’ Anil reageerde: ‘Ik ben bij mezelf nagegaan waarom ik drie jaar lang *Het Blauwe Licht* heb gemaakt met such a pain in the ass als Stephan Sanders. Dat is omdat ik niet zonder hem kan.’ (Effting)

Het leek ook een vanzelfsprekendheid dat de allerlaatste aflevering van het programma vriendschap als thema had. Stephan en Anil waren voor de gelegenheid te gast terwijl Jeroen Pauw en Paul Scheffer de presentatie in handen namen. Het laatste fragment was voor Sanders en Anil duidelijk een verrassing: een stukje uit het televisieprogramma *Lolapaloeza* over mannenvriendschap. Het leidde tot een zeldzaam beeld: Anil Ramdas die om woorden verlegen op zijn stoel heen en weer schoof. Het was duidelijk dat de redactie uit was op een reactie, een reflectie op de vriendschap tussen de twee mannen die de afgelopen drie jaar de kern van *Het Blauwe Licht* waren geweest. Anil praatte er wat overheen, zei iets over dat vriendschap een gekozen familieverband was, maar slaagde er niet in om een scherpe analyse te geven. Voor een publiek uitleggen wat vriendschap was, schuurde te veel tegen toneel aan, vond hij. ‘Wat nu gebeurt, op dit moment, jullie confronteren ons met een fragment dat we nog niet kenden. [Het] is het gevoel van: hoeveel gaan we over onszelf en over elkaar zeggen.’⁸ Na de talloze keren dat hij de vriendschap met Stephan publiekelijk had bezongen, was er kennelijk toch een grens. En misschien had die meer te maken met Sanders terugtreden uit het programma, wat Anil een gigantische teleurstelling vond, dan met een behoefte aan privacy.

Het programma eindigde heel plotseling, en zeer tegen de zin van Anil. Wat de aanleiding was, werd nooit helemaal duidelijk. Talloze scenario's deden de ronde.⁹ 'Sterker nog,' schreef *NRC* daags na aankondiging van het stoppen van *Het Blauwe Licht* over het aantal verklaringen voor waarom het populaire programma moest stoppen, 'het waren er zó veel, en ze spraken elkaar zó zeer tegen, dat nu niemand meer weet wat er nu eigenlijk aan de hand is.' (Van Gelder 2000) De hoofdredacteur van de vpro, Hans Maarten van den Brink, had in een interview gezegd dat Anil en Stephan een jaar eerder hadden aangegeven dat ze ermee wilden stoppen. Een paar maanden later schreef Anil hem in een brief dat hij zich had bedacht en alsnog door wilde gaan met het programma. Dat kon toen niet meer, omdat het geld en de zendtijd al onder andere programma's verdeeld waren. (Van Gelder 2000) Anil en Stephan vertelden echter een ander verhaal. In *de Volkskrant* zeiden ze woedend te zijn dat Van den Brink zonder overleg had besloten om het programma niet te verlengen, en dat het juist goed was om op hun hoogtepunt te stoppen. (Effting)

Ze deden veel moeite om het programma te verkopen aan de commerciële zender Net5, maar besprekingen met sbs liepen op niets uit. (Effting) In de media liet Anil weten woedend te zijn, maar deed hij er ook vrij luchtig over. 'Ach,' zei hij tegen *De Groene Amsterdammer*, 'het is allemaal niet zo interessant. Tuurlijk waren wij woedend op Hans Maarten toen we het hoorden, maar nadat hij ons uitgelegd had hoe de vork aan de steel zit, was voor ons de kous af.' (Nieuwenhuis)

Het was in werkelijkheid een grotere klap dan hij wilde toegeven. Met zijn baan als presentator verdiende hij veel meer geld dan hij ooit had gehad. Het belangrijkste was, dat hij zijn gezin kon onderhouden met het geld dat zijn eigen, authentieke ideeën opbrachten. Hij wilde, zoals hij eens aan Stephan Sanders vertelde, de belangrijkste intellectueel van Nederland worden. Het was een brandende ambitie die Sanders nooit helemaal kon begrijpen: 'Ik dacht, dat heb ik wel eens bij mijn grootvader gezien of zo. Maar wij? Mijn generatie? Zo ambitieus? Dat kende ik echt niet! Wij deden in elk geval alsof we niet ambitieus waren. Of dat het allemaal zo vanzelf kwam, of dat we ons

niet uitsloofden. Maar Anil sloofde zich echt uit. [...] Hij wilde een intellectueel zijn die ruim kon leven van het intellectueel zijn. En hij wilde, niet onbelangrijk, zijn familie tot eer strekken.'

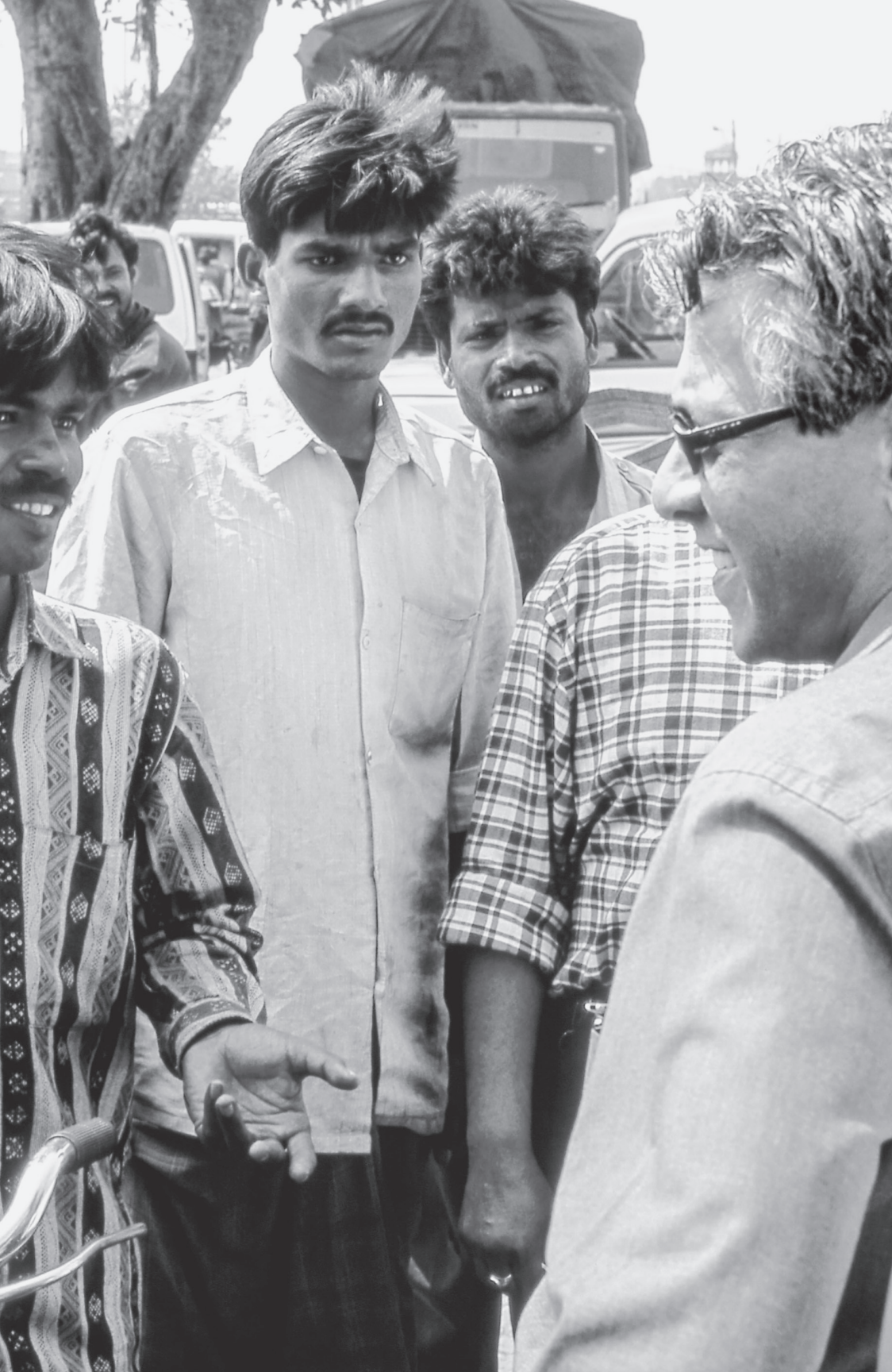
Anil was, zei Sanders, niet alleen Anil Ramdas, de journalist en de televisiepresentator. Hij was ook altijd in het diepst van zijn hart de stamoudste van zijn familie. De man die de rest moest meenemen in de opwaartse mobiliteit. 'Gewoon' sociaal-economisch succes was daarbij voor hem niet voldoende. Natuurlijk had hij bedrijfskunde kunnen studeren om ergens in een directiepositie te belanden, om maar wat te noemen. 'Maar hij wilde juist níet burgerlijk zijn. Hij wilde aan zijn burgerlijke vader laten zien: we zijn zover, wij Surinamers, wij Hindostanen. Wij kunnen het ook net zo goed als die witte [mensen] dat kunnen. Op een intellectuele manier. Dat is denk ik heel in het kort wat zijn perceptie was.'

Het einde van zijn televisieprogramma was dan ook een klap die op verschillende niveaus doorwerkte. Chandra herinnerde zich dat ze vóór het ontslag bij de VPRO niet eerder meemaakte dat haar echtgenoot het zwaar had. Hij werkte ongekend hard, was altijd met zijn werk bezig. En hoewel hij veel meer dronk dan ze van hem gewend was ('Na afloop van het programma wist ik stevast: hij komt dronken thuis') kon ze hem nooit betrappen op een sombere dag. Dat veranderde toen *Het Blauwe Licht* ophield. Hij sprak er met niemand over, zelfs niet met haar. Maar ze kende hem al sinds ze allebei nog kinderen waren en wat ze zag, baarde haar zorgen. Een keer vroeg ze hem waarom hij eigenlijk zoveel was begonnen te drinken. Hij antwoordde dat hij het deed, om zijn angsten te bezweren. Welke angsten, vroeg ze verbaasd. Hij was altijd zo vol zelfvertrouwen, had zichzelf uitgevonden in een land, in een werkveld dat hem volledig onbekend was geweest. Waar kon hij in hemelsnaam zo bang voor zijn?

Dat zij hem zou verlaten, zei hij. Dat ze weg zou gaan, en zijn kinderen, zijn basis, zijn thuis met zich zou meenemen. 'Dat is wat hij tegen mij zei. En door die angsten ging hij drinken.'

Hij bouwde een plek, een huis, een basis: iets wat voor hem, lang geleden, verloren was geraakt. Het huis in Loenen, met de zolder voor de

kindertekeningen, de kalme vanzelfsprekendheid van het dorp waarin het zich bevond, de voortuintjes en de burens die elkaar allemaal kenden – het was een manier om die vaste plek te proberen te bestendigen. Tevergeefs, naar zou blijken.

In je eentje de Titanic optillen

Hoe eenzaam ik me voel, omringd door deze mensen.

Anil Ramdas

In april 2000 werd Anil benaderd door *NRC*: of hij misschien interesse had in de functie van buitenlandcorrespondent in India. Het verzoek kwam precies op het moment dat het einde van *Het Blauwe Licht* in zicht kwam: de laatste uitzending was gepland voor 31 mei. Hoewel India niet het eerste land was dat in hem was opgekomen, had Anil volgens Chandra altijd gedroomd om in het buitenland te wonen en werken. Niet voor niets had hij erin geïnvesteerd om hun kinderen op de International School in Hilversum op school te laten gaan. Maar zijn idee was dat hij misschien ergens in Afrika een tijd zou kunnen werken, omdat dat continent hem interesseerde. India kende hij een heel klein beetje van de keer dat hij er voor een studiereis was geweest, en hoewel hij zelf best nieuwsgierig was, verwachtte hij niet dat Chandra erin mee zou gaan. Zij was net gaan werken als onderwijzeres en zou dan haar baan moeten opzeggen. Daar kwam bij dat Mrinal en Nezmia op een lastige leeftijd waren (ze waren op dat moment negen en dertien jaar) en zij zouden de verandering misschien te ingrijpend vinden. Het leken belangrijke bezwaren, maar toen Anil het aan Chandra voorstelde, wees ze het idee niet gelijk van de hand. India had haar niet meteen getrokken, maar het stootte haar ook niet gelijk af. Haar baan vond ze niet bijster interessant, en ze wilde eigenlijk wel wat anders proberen. Dus stemde ze in. Anil kon het eerst niet geloven. Hij was er al van uitgegaan dat ze zou weigeren, en dat hij daarom het aanbod van de krant zou afslaan. Maar ze zei, waarom niet,

laten we het doen. En toen kon het avontuur beginnen. Maar van alle avonturen die ze al samen waren aangegaan, was dit er een dat ze pas werkelijk in een andere wereld zou torpederen.

Het had veel voeten in de aarde, de verhuizing. Tussen de beslissing, in mei genomen, en het werkelijke vertrek in september moest alles geregeld worden. Het huis in Loenen werd verhuurd, de spullen die meegingen werden verzameld en in een zeecontainer naar India verstuurd. Anil ging vooraf een keer naar Delhi om een geschikt huis te zoeken en verschillende scholen voor de kinderen te bezoeken. De krant hielp mee met het aanleveren van contacten voor visa, verblijf, inboedel.

Hij zocht ter plaatse uit wat de kosten van personeel waren (hij noteerde in zijn boekje dat een kok 2000 Indiase roepie kostte, omgerekend ongeveer 100 gulden, een schoonmaker was 5000, omgerekend 250 gulden, een chauffeur tussen de 3000 en 5000 rs, dus maximaal 250,- gulden) en waar hagelslag en andere voor India exotische eetwaren verkocht werden (voor hagelslag naar Modern Bazaar, naar Jor Bagh voor salami), en waar de goede restaurants waren (in Habitat Centre, waar ook een cultureel centrum gehuisvest was).

Anils jongste zusje Siema, een van de kinderen die zijn vader Harripersad met zijn tweede vrouw had gekregen, ging dat eerste jaar mee naar India. Siema was een intelligent meisje met een heldere blik en Anil nam haar als vanzelfsprekend onder zijn vleugels. Ze ging sinds haar vijftiende al met het gezin van haar broer mee op vakantie en had een hechte band met haar neefje en nichtje met wie ze feitelijk niet zoveel in leeftijd scheelde. In 2000 was Siema net twintig geworden, ze studeerde Engelse literatuur in Leiden en droomde ervan om een jaar in het buitenland te studeren. Eerder was ze al uitgeloot voor een uitwisselingsprogramma met India, dus toen Anil en Chandra haar vroegen om een jaar met hen mee te gaan, was dat een wens die uitkwam. In de weken dat Anil en Chandra hun nieuwe huis inrichtten, verbleef de familie in hotel Nikko, waar Siema op Nezmia en Mrinal paste. Anil hielp haar met de inschrijving aan de JNU, de Jawaharlal Nehru Universiteit in New Delhi. Via een van zijn contacten – hij

kende de hoofdredacteur – kreeg ze een stageplek bij *Biblio: A Review of Books*, het toonaangevende Indiase literatuurtijdschrift. Ze waren, weer, aan de andere kant van de wereld neergestreken. En ook hier nam Anil zijn rol als pater familias serieus. Hij zorgde ervoor dat iedereen comfortabel was en dat niemand zich zorgen hoefde te maken. Dat wil zeggen: dat niemand zich over zichzelf zorgen hoefde te maken. Want die zorgen staken al gauw alsnog de kop op, alhoewel ze vooral betrekking hadden op hem, op Anil.

Anil wilde niet in het deel van de stad wonen dat volledig door expats werd bewoond. Het huis dat hij had gekozen bevond zich ergens tussen Old Delhi, dat erbij lag als een stereotiep plaatje van een drukke Indiase stad, met draden tussen elektriciteitspalen en een gigantische drukte daaronder, en New Delhi waar het politieke centrum van de stad was. Het huis stond tegenover de ambassade van Tanzania, en naast een hostel dat alleen voor meisjes toegankelijk was.

Het familiehuus was een groot onderkomen met drie etages, elke etage had een eigen keuken, twee slaapkamers, een grote woonkamer en twee badkamers. De eerste etage werd ingericht als eetkamer met een voorkamer. Op deze etage hield Anil zijn werkkamer. De bovenste etages waren de slaapvertrekken. De woning was groot genoeg voor het gezin en Siema, die haar eigen slaapkamer kreeg, en voor het personeel – de kok, de huishoudster, de klusjesman – om elkaar niet voor de voeten te lopen. Er was genoeg ruimte, ook, voor Anil, toen alles eenmaal geregeld was en iedereen zijn plek had gevonden, om zich terug te trekken in zijn werk, in zijn kamer en uiteindelijk in zichzelf.

Hij was zenuwachtig geweest voor het vertrek. Natuurlijk was hij eerder in het diepe gesprongen als het om zijn carrière ging; bij zijn studie in Amsterdam was alles nieuw geweest, en toen hij aanklopte bij *De Groene Amsterdammer* was ook elke stap een onzekere geweest. Misschien was het correspondentenschap in India een avontuur dat hem meer angst aanjoeg dan hij durfde toe te geven. Er waren twijfels over of hij de juiste man voor de baan was. Twijfels die soms door

anderen hardop geuit werden. Een maand voor zijn vertrek bezocht *De Groene* hem thuis in Loenen. De journalist vroeg zich af of hij wel geschikt was als correspondent. ‘Die vraag, en de uitvoerige inleiding, verrast Ramdas een beetje. In de serre van zijn huis in Loenen aan de Vecht schijnt de zon rond dit middaguur op z’n felst. Ramdas hangt in zijn rieten stoel en heeft zijn blote voeten nonchalant op tafel gelegd. Hij neemt een slokje van zijn blikje bier (“Het Indiase ritme heeft me al helemaal in zijn greep”), peinst een beetje in de verte en prevelt langzaam: “Interessant, interessant.” (Nieuwenhuis) Wat volgde, volgens het artikel in *De Groene*, was een betoog over hoe hij wel degelijk de juiste man voor die correspondentenplek was. Hij zette hartstochtelijk uiteen hoe hij zijn kosmopolitische kijk op intieme, menselijke ervaringen zou combineren met een meer objectief journalistiek doel om verhalen te verzamelen. Een paar weken later klonk in zijn stuk voor *NRC*, hoewel enigszins aangedikt voor het effect zoals hij gewoon was te doen in zijn teksten, echter toch een vertwijfelde noodkreet door. Iedereen vond het maar wát mooi en stoer dat hij de stap naar het verre India nam. Hij wantrouwde hun blijdschap. Zagen de mensen hem niet iets te graag gaan? Misschien was zijn openhartigheid hier onderdeel van zijn zelfrepresentatie, waarbij kwetsbaarheid als stijlform werd opgevoerd, maar er zou ook heel goed een kern van waarheid in kunnen hebben gescholen toen hij schreef:

De verhuizers waren enthousiast. Naar India, zeiden ze, wat een avontuur! Okee, het zijn maar verhuizers, dacht ik bij mezelf, maar toen kwamen alle vrienden. Naar India, wat een avontuur! Ja, zei ik schaapachtig, ik ben er nu aan toe. Het is ‘een uitdaging’, ik word voor drie jaar de correspondent van *NRC Handelblad* in New Delhi, ik ga met mijn hele gezin migreren, ja, avontuur bestaat nog!!!

De waarheid is een tikje anders. Ik wil niet verhuizen, ik wil niet naar een ander huis in een ander land in een ander continent. Hier ben ik aangekomen, in dit dorp vlakbij Amsterdam, en ik wil er niet weg, jongens, geloof me toch. Maar nee, ik krijg applaus omdat ik naar India ga. India, daar zijn toch je wortels, zeggen mijn dierbare vrienden, en het woord

dierbaar ga ik zo meteen schrappen. Mijn wortels zijn hier, beste mensen, ik dacht dat jullie het leuk vonden dat ik in Nederland woonde. (Ramdas 2000a)

Geen journalistiek

Vier maanden later noteerde hij in zijn aantekeningen: ‘Zolang ik notitieblok in hand hou kom ik overal → groot ontzag voor journalist.’

Hij was toen in Ahmedabad, een stad zo’n duizend kilometer ten zuidwesten van Delhi die op 26 januari 2001 getroffen werd door een zware aardbeving van 6.9 op de schaal van Richter. Hij was snel ter plekke – veel sneller dan journalisten van andere internationale media – en kon vooraf waarschijnlijk niet voorspellen wat hij er zou aantreffen.

Het was vreselijk. Hij schreef op, in korte, trefzekere zinnen: ‘In grote blauwe vrachtwagens worden schuldige stenen weggevoerd.’ En: ‘Huilende vrouwen op grond – mannen met tranen – radeloos lopend’ en ‘leven gaat door. Leven is zo wreed.’ En: ‘Onvoorstelbaar – uit puin komen dingen die bekend voorkomen – een deurknop, een stukje vloermat.’ Bij het bergen van de lijken van een ingestorte school: ‘13.05 uur, 4e lijk. Moderne gympen, jeans.’ En: ‘Gaaf nu vlot. 13.20. 6e lijk [...] Heel veel lijkgewaden worden nu gevraagd en brancards. Maar nu ga ik weg. Kan er niet meer tegen. Bij 7e. Ouders identificeren hun zoon/dochter meteen in klaarstaand [sic] ambulance. Gehuil. Groot verdriet – ook v. medeleerlingen.’

Tegelijkertijd viel hem op hoe mensen de tragedie gebruikten om zichzelf voor het voetlicht van de hongerige media te plaatsen: ‘Ook politie-inspecteurs beleven finest hour. Kijken heel trots (net als gekke vrijwilliger met stok). Héél veel mensen bemoeien zich ermee. Die zogenaamde “vrijwilligers” waren niets anders dan “handige ramp-toeristen”.’

De ramp in Ahmedabad maakte grote indruk op hem, en de herinnering eraan zou hem nog lang achtervolgen. Hij beseftte dan en daar dat de manier waarop traditionele journalisten hun scoops verzamelden,

hem helemaal niet lag. Later schreef hij hoe erg hij zich had geschaamd, tussen mensen die alles hadden verloren, op zoek naar iets wat hij voor de krant kon gebruiken:

De enige grote ramp die ik in mijn povere journalistieke carrière versloeg, was de aardbeving in Gujarat, vorig jaar. Toen ik daar was, als één van de eerste journalisten en u hoort de kinderachtige trots, maar ik was er mooi eerder dan CNN, wist ik niet wat ik doen moest. Er zaten mensen op straat, huilend om de dierbaren die ze verloren hadden in de ingestorte gebouwen achter hen. Maar ik durfde ze niet aan te spreken, ik durfde ze zelfs niet aan te kijken. Uit een vreemd gevoel van gêne. Het onbehagen hun privacy te zullen schenden. Het is schroom, vermengd met koketterie. (Ramdas 2001)

Zijn wantrouwen tegenover de conservatieve verslaggeving was groot. Hij was er getuige van hoe internationale media met gekleurde lenzen naar het land keken, en hoe zij actief op zoek gingen naar verhalen en beelden die hun idee van de plek bevestigden. In Ahmedabad zag hij hoe een vader van een slachtoffer huilend instortte. Omstanders voerden hem troostend weg van de plek waar hij zijn kind verloor – waarna een cameraman achter hem aanrende om het verdriet te filmen. Als het geen tragedie was, dan was het een andere extremiteit waarop men inzoomde. Zoals het grootste religieuze feest ter wereld, de Kumbh Mela, het scheppingsverhaal van de hindoes dat al vierduizend jaar werd gevierd. Maar dat historische gewicht was niet waarover westerse journalisten repten. Zij richtten zich liever op de enkele *naga* die als vorm van zelfkastijding een jeep met een touwtje aan zijn blote penis door het zand trok. Terwijl dat soort journalisten joeg op situaties die het extreme gezicht van India uitvergrootten, probeerde Anil juist de achterkant van het circus te laten zien. Hij schreef over de gespannen verhouding tussen de waarde van het feest voor de hindoes, en de manieren waarop het als *the greatest show on earth* aan de rest van de wereld werd verkocht. (Ramdas 2004: 29) Hij bezocht de kampen aan de randen van het feest, waar de armste pelgrims in geïmproviseerde hutten bivakkeerden en waar juist de allerbeste zan-

gers en muzikanten muziek maakten. ‘Media,’ noteerde hij in zijn boekje ‘kunnen het bizarre weergeven. Het exotische. Maar de schoonheid ervan niet.’

Anil probeerde de betovering en de complexiteit wél te zien en te vangen in zijn stukken voor *NRC*. Maar in werkelijkheid vielen de armoede in grote delen van het land, de behandeling van de laagste kasten, de voortdurende oorlogsdreiging met buurland Pakistan, de minderwaardige positie van vrouwen, het onvoorstelbare geweld tussen hindoes en moslims – ja, de gigantische omvang van de ellende, hem zwaar. Hij kon erover schrijven in de krant, maar de Nederlander kon zich vanuit zijn veilige positie in een relatief overzichtelijke wereld nooit voorstellen hoe bar en boos het op andere plekken kon worden. ‘Er is niet zo gek veel veranderd, na het kolonialisme,’ schreef hij. ‘Ook nu weten ze in de arme landen meer van de rijke dan omgekeerd. In India kan ik kijken naar de BBC en CNN, maar in Nederland moet je erg je best doen en over internet beschikken om “Aaj Tak”, het nieuwskanaal van zuidelijk Azië, te kunnen volgen.’ (Ramdas 2004: 190)

De komische buitenstaander

In Delhi ontmoette hij andere mensen. Journalisten, schrijvers, kunstenaars, uitgevers. Intelligentie mensen met wie hij misschien vooraf dacht een connectie te zullen hebben. In de praktijk kwam het contact niet verder dan de oppervlakte. Hij was een Hindostaan, hij sprak Hindi en hij kende de cultuur van India. Maar zijn ideeën sloten niet aan bij de omgeving, en hij bleef iemand van een andere plek. Badal, het romanpersonage dat hij naar zichzelf modelleerde, ging in de roman ook als correspondent naar India. In de ogen van de intellectuelen in Delhi was Badal niets meer dan ‘een rechtse man met een ordinaire smaak’ (Ramdas 2012: 272), die zichzelf zeldzaam belachelijk maakte met zijn verdediging van het westers imperialisme:

Op de feestjes van Dharm werd hij gezien als de komische buitenstaander. [...] Terwijl de anderen lachten om hem en hem meestal ook uitlechten, omdat hij een exotische clown was, bleef Isha met hem in discussie gaan.

[...] Het moeilijkst had Isha het met Badals verdediging van V.S. Naipaul. 'Het slechte aan het kolonialisme was niet dat het intrinsiek kwaadaardig was, maar dat het zijn eigen belofte niet waarmaakte. Zich niet aan zijn woord hield,' zei hij. 'Wat was die belofte dan volgens jou? Beschaving brengen, zeg je. Denk je echt dat ze dat zelf geloofden? Dat was niets anders dan een leugenachtige rechtvaardiging, een dom excuus.'

'O, oké, maar dan geef je toe dat ze het hadden, een bepaalde beschaving? En dan geef je mij gelijk: hun slechtheid bestond uit het feit dat ze die beschaving niet hebben gedeeld met hun koloniën.' (Ramdas 2012: 271-272)

Anil fictionaliseerde in *Badal* zijn pogingen om in India tot het soort discussies te komen zoals hij die gewoon was te hebben in Nederland, bijvoorbeeld met de jongens van *Het Blauwe Licht*, of zijn studievrienden in Amsterdam. In India, merkte hij, sloegen dergelijke gesprekken dood. Zijn zus Kawita en haar man John zagen het van een afstand gebeuren. Ze bezochten het gezin elk jaar, soms een paar keer, en waren getuige van Anils groeiende eenzaamheid. Kawita: 'India zelf voor Anil, was niet goed. Hij raakte ontzettend geïsoleerd. Hij kon geen aansluiting vinden met de lokale intellectuelen. Die waren met heel iets anders bezig, het was een echte mismatch onderling.' Het lukte hem niet om op dezelfde golflengte te komen met de Indiase schrijvers en denkers, beaamde John. De onderwerpen waren te verschillend. Kawita: 'Hij was meer met de diaspora bezig dan dat zij daarmee bezig waren.' Anil beklagde zich bij zijn zus en zwager dat er nog steeds een behoorlijk antikoloniale houding was 'naar alles wat Europees en wit was', en dat niemand daarin een wat meer gemengde houding aannam. Het nam hem de wind uit de zeilen wanneer hij een genuanceerdere discussie wilde voeren.

De manier waarop men in Delhi gewend was sociaal samen te komen, lag hem ook niet. In plaats van aan een tafel in een bruine kroeg, of een rustig restaurant, met flessen wijn en wat kleine hapjes urenlang gesprekken te voeren die meanderend van het ene onderwerp in het andere overgingen, ontmoette men elkaar in Delhi bij iemand thuis. Er werd meteen van wal gestoken met sterkedrank. Pas tegen elf uur 's avonds werd er, heel zwaar, gegeten. Daarna gingen de mees-

te mensen meteen naar huis. Voor een goed gesprek was geen ruimte, althans, niet zo veel ruimte als Anil graag wilde. Deze stijl van socialiseren, van drinken en elkaar ontmoeten, paste hem niet, zag Kawita. Zijn sociale leven bestond voor een belangrijk deel juist uit elkaar uit te dagen in het gesprek, uit discussies die hoog op konden lopen. Dat daar alcohol mee gemoeid was, was eerder een bijkomstigheid. Hier, in India, kwam de drank in het centrum van alles te staan.

Werd hij in Nederland tenminste nog erkend voor zijn bijdragen aan het debat, in India was hij niets bijzonders. Pieter Hilhorst bezocht Anil in Delhi en zag dat hij daar weinig vrienden maakte. 'Ik denk ook wel dat hij daar eenzaam was. In Nederland was hij natuurlijk beroemd en bekend. En daar, ook bij de intellectuelen die daar waren, bij het blad waar hij binding mee had, dat waren heel leuke mensen, maar voor die mensen was hij gewoon een buitenlandse correspondent, dus niet iemand die in het centrum stond.'

Zijn oudere zus Shanti zocht hem ook op en zag dat het gebrek aan erkenning hem zwaar viel. Dat hij vereenzaamde, lag volgens haar echter ook aan het feit dat hij er geen moeite in stak om nieuwe vriendschappen te sluiten. 'Met als gevolg dat hij erg eenzaam was in India.'

Anils kritische blik op het land viel niet bij iedereen in goede aarde. Ram Hiralal, de man die een tijd een relatie had met Anils moeder Kamla, had goede contacten in Delhi, waar hij ook een kantoor hield. Hij herinnerde zich dat hij van verschillende kanten hoorde dat Anils verslaggeving over de misstanden in het land, als eenzijdig en node-loos grof werden beschouwd. Het commentaar was, dat India bezig was te moderniseren, en dat het langzaam maar zeker de goede kant op ging met het bestrijden van armoede en achterstand. Dat dit voor iemand als Anil té langzaam ging, deed geen recht aan de inspanningen die werden gedaan om de situatie te verbeteren. Hiralal zag dat zijn voormalige stiefzoon moeite had met de grote verschillen tussen arm en rijk in het land, maar ook met de manier waarop er over vrouwen werd gedacht. Hij nam geen blad voor de mond, en aarzelde niet om India af te schilderen als een land dat in sommige opzichten achterlijk was. Zijn weerstand tegen deze kanten van het land, vervreemd-

de hem feitelijk van zijn omgeving, zag Hiralal. ‘Hij paste niet in India. Hij paste ook niet in Nederland, ook niet in Suriname. Hij had nog niet gevonden waar hij moest blijven. Het is vreemd, maar hij heeft nergens kunnen passen.’

Neemrana

Misschien was de leukste, of in elk geval de meest bijzondere, ontmoeting met de Indiase intelligentsia wel die in Neemrana. Daar werd in februari 2002 een literaire conferentie georganiseerd ter ere van V.S. Naipaul, die het jaar ervoor de Nobelprijs voor de literatuur had ontvangen. Anil deed er verslag van in *NRC*:

Het was een goed idee van India om een groot feest te geven voor V.S. Naipaul, ter gelegenheid van zijn Nobelprijs. Maar in India loopt een goed idee altijd uit de hand, schijnt het. De premier moet een openingsrede verzorgen, alle belangrijke ambassadeurs moeten de Nobel-laureaat een diner aanbieden, Indiase schrijvers uit heel de wereld moeten er zijn om de held van het vaderland hulde te brengen, er moet een besloten conferentie komen in het mooiste en duurste hotel in Rajastan [sic], kasteel Neemrana, maar het mislukt allemaal zo voorspelbaar en tragisch. (Ramdas 2002b)

Het neusje van de literaire zalm, zestig schrijvers sterk, werd uitgenodigd om een paar dagen in de schaduw van Naipaul door te brengen en te verblijven in de adembenemende omgeving van een vijftiende-eeuws kasteel in Rajasthan, zo’n 120 kilometer van Delhi. Het was de bedoeling van de organisatie dat de afgelegen plek ruimte en inspiratie zou bieden aan de schrijvers. Ze zouden met elkaar in gesprek gaan over abstracte thema’s zoals ‘het gewicht van de geschiedenis’, maar het ontardde in ruzies en achterklap, en een Nobelprijswinnaar die zich precies gedroeg zoals zijn beruchte reputatie voorspelde.

Anil schreef in *NRC* over hoe Naipaul de echtgenote van de Amerikaanse ambassadeur schoffeerde door haar onnozel te noemen en van tafel weg te lopen. Het was, schreven ook Indiase media, een opeenstapeling van beledigingen en gekwetste gevoelens, die zelfs voor Naipauls

toedoen opvallend was. Over een onbekende Nederlandse essayist was hij echter wél lovend geweest. Hij had hem aan zijn tafel geroepen en stelde hem voor aan de prominente gasten: Anil Ramdas. Anil schreef in *NRC* dat hij 'kwispelend' de lovende woorden van de gevierde (en gevreesde) schrijver aanhoorde. 'Naipaul gaf mij een hand en zei tegen Hildebrand, de vrouw van de Amerikaanse ambassadeur: "Dit is een belangrijke man. Hij is de enige Indiër die in het Nederlands schrijft."' (Ramdas 2002b)

Die woorden werden ook opgepikt door de Indiase krant *HT City*, die op 23 februari 2002 verslag deed van de bijzondere bijeenkomst. Onder een foto van Anil – grijs jasje, licht overhemd, donkere zonnebril – stond: 'Anil Ramdas, India-correspondent of *NRC Handelsblad*, who writes in Dutch, was especially mentioned by Sir Vidia as a promising writer.' (Kumar) Anil bewaarde de pagina tot aan zijn dood.

Drank

In India werd hij meer gezien als een Nederlander dan hij ooit mee had gemaakt in Nederland zelf. Hij werd er door de Nederlandse gemeenschap warm binnengehaald, werd uitgenodigd om haring te happen bij de viering van het Leidens Ontzet en werd gevraagd om lid te worden van de Nederlandse Vereniging in Delhi. Hij moest, kortom, naar India verhuizen om een 'echte' Nederlander te worden. Het was de zoveelste toevoeging aan de gefragmenteerde migrantenidentiteit, met het verschil dat deze keer zijn belangrijkste identiteit – die van de Surinamer – op de achtergrond werd gedrongen:

Ik ben hier dus Nederlandser dan in Nederland. In Nederland ben ik een allochtoon, een benaming die je ongevraagd krijgt en die overgaat van generatie op generatie. Het liefst ben ik overal een Surinaamse hindoestaan, maar dat levert in India problemen op. In de trein vroeg een oud vrouwtje mij waar ik vandaan kwam. Suriname, zei ik. Welke trein er naar toe ging? Geen enkele, gaf ik toe. Ze keek mij met diep mededogen aan. Zo'n onbelangrijke plaats, niet eens een treinstation. (Ramdas 2000b)

Een van de Nederlanders die hij in Delhi ontmoette, was Annette van der Hoek, een promovenda die onderzoek deed naar devotionele middeleeuwse poëzie in het Hindi aan de Jawaharlal Nehru University van Delhi. Van der Hoek ontmoette Chandra en Anil in een supermarkt waar westerse producten werden verkocht. Ze stond in de rij te wachten en hoorde mensen achter zich Nederlands praten. Ze keek om en zag – wat ze dacht – een Indiaas stel. Toen ze zich weer omdraaide, denkend dat ze zich had vergist, hoorde ze weer Nederlands en beseftte dat het Indiase stel vloeiend Nederlands sprak. Ze sprak ze uit nieuwsgierigheid aan. Chandra reageerde sympathiek, herinnerde Van der Hoek zich later, terwijl Anil enigszins arrogant wegkeek alsof hij, de bekende Nederlander, werd herkend en zij, Annette, ‘een of andere groupie was’. In werkelijkheid had ze zelfs nog nooit van hem gehoord.

Kort daarop liepen ze elkaar weer tegen het lijf. Dit keer op een feestje van een gezamenlijke kennis van de ambassade. Chandra en Anil hadden hun zoon Mrinal meegenomen. Van der Hoek: ‘Die ging dan als het goed is mee met zijn ouders naar grotemensenfeestjes en dat vond hij niet altijd leuk, maar dan had ie een heel parmantig koffertje bij zich. En die ging op zijn knietjes zitten bij dat tafeltje, deed zijn koffer open en al zijn kleurpotloodjes en zijn schetsboekjes en dan ging hij op zijn knieën naast mij zitten en zei: wat mag ik voor je tekenen?’

Later ging Annette lesgeven op het geïmproviseerde schooltje in de ambassade, waar ‘diplomatenkindertjes’ Nederlandse les kregen om hun beheersing van de taal goed te houden. Chandra bleek het schooltje te runnen – een plek die haar op het lijf geschreven was omdat ze ervaring in het onderwijs had.

Toen ze elkaar daar voor de derde keer ontmoetten, nodigde Chandra Annette uit om bij haar en Anil te komen eten. Anil, nog steeds misplaatst achterdochtig, hield hun gast een tijdje in de gaten. Toen hij merkte dat zij oprecht geen idee had wie hij was, vroeg hij het haar op de vrouw af. Of ze heus niet, ooit, iets van hem had gelezen? Nee, antwoordde ze. Daarop stormde hij naar zijn werkkamer en trok een exemplaar van *De beroepsherinneraar* uit de boekenkast

en overhandigde het aan haar met de opdracht: ‘Ga jij dat maar eens lezen.’

Annette werd daarna zonder meer opgenomen in het gezin. Chandra noemde haar ‘Truusje’, omdat Annette haar herinnerde aan een oude Nederlandse vriendin uit Suriname, en voor Anil was zij ‘Netje’, en zij samen ‘Netje en Nieltje’. Ondanks het feit dat Van der Hoek niet veel in leeftijd scheelde met Anil, werd zij benaderd als een jongere vriendin, omdat ze nog niet de grotemensenstappen had genomen zoals Anil en Chandra dat wel hadden gedaan: trouwen, kinderen krijgen, carrière maken. Wel was Van der Hoek intelligent, bekend met India, en sprak zij vloeiend Hindi – beter dan Chandra zelfs. Bovendien had zij de nodige duisternis in zich, of anders gezegd: de nodige levenservaring. Anil kon met haar praten over hoe vervelende ervaringen doorwerkten in een volwassen leven. Hij luisterde aandachtig naar haar verhalen, gaf haar advies over persoonlijke zaken die haar dwarszaten: haar relatie tot haar familie, haar slechte smaak in mannen. Naarmate hun vriendschap hechter werd, en Anil vertrouwder met haar raakte, werd hij ook meer open over zichzelf. Annette kreeg het idee dat hij eenzaam opgegroeid was, ‘in een groot leeg huis en met z’n moeder de schijn ophouden naar de buitenwereld’. Als kind had hij zich staande moeten houden in het hiaat dat de scheiding tussen Harripersad en Kamla had veroorzaakt. En hoewel hij altijd omgeven was door neefjes en nichtjes en andere kinderen maakte Annette uit zijn verhalen op dat ‘daar ook iets eenzaam is ontstaan’.

In India voelde Anil zich alleen thuis bij zijn gezin. Hij was een echte pater familias, vertelde Annette later. Hij hield ervan om thuis te zijn, thuis te werken, over straat te slierten en kleine verhalen te sprokkelan. Zijn lievelingsplek was aan het hoofd van de tafel, waarvandaan hij oreerde over zaken die hij belangrijk of interessant vond, een glas platgeslagen bier voor zich. ‘Hij was het gelukkigst als hij verhalen vertelde.’

Ze trokken veel met elkaar op en al snel ontstond er een innige vriendschap tussen de twee. Niet dat het de vriendschappen die hij in

Nederland had achtergelaten, verving. Daarvoor waren ze misschien niet gelijkwaardig genoeg. Hun relatie was er eerder een van de mentor en de leerling. Zij was een onbeschreven blad voor wat betreft een aantal onderwerpen waarin Anil goed ingevoerd was, zoals Indiase cinema. Toen Anil begreep dat Annette nog nooit een Bollywoodfilm had gezien, zette hij haar terstond op de bank voor de televisie. Al kijkend naar zijn favoriete films legde hij aan haar de diepere lagen van de film uit. Andersom hielp zij hem ook. Ze was een struise, Hollandse vrouw, voor de duvel niet bang, en als Anil er niet was, hielp zij Chandra met het oplossen van kleine problemen, of het voorbereiden voor een reis. Soms ging ze mee met Anil, bijvoorbeeld toen hij het grensconflict tussen India en Pakistan moest verslaan en naar de Wagah Border werd gestuurd. Hij durfde niet alleen, herinnerde Van der Hoek zich. 'Waarom moet ik daarnaartoe?' vroeg hij zich hardop af. 'Ik ben geen echte correspondent. Ik ben iemand die het kleine leven observeert. Ik wil gewoon naar de markt en dan schrijven over hoe de marktjongens hier nog steeds koelies worden genoemd en godbetert met een rieten mand op hun hoofd achter rijke mensen aan lopen te dragen. Daar wil ik over schrijven en dan moet ik van de krant naar de grenzen! Ik strijd niet met een granaat, ik strijd met een pen.' Het waren heel veel woorden om uiteindelijk uit te komen bij de conclusie dat hij bang was om naar het van oorlogsdreiging doordrongen gebied af te reizen. Dus vroeg hij haar mee, en zorgde ervoor dat NRC haar een klein bedrag betaalde voor haar bijdrage als indoloog – een smoes die de krant volgens Van der Hoek maar half geloofde.

Op een van die keren dat ze met hem meereisde, maakte Van der Hoek ook mee hoe laveloos dronken Anil kon raken. Ze maakte zich zorgen over zijn drankgebruik, maar meer nog over zijn psychische staat. Hij vertelde over zijn angsten, maar liet in het midden waarvoor hij dan eigenlijk bang was. Annette zei dat ieder mens zijn angst in de ogen moest kijken, dat 'je er dwars doorheen moet'. Dat was wat zij deed; ze was aangerand en mishandeld toen ze op haar 23ste door India reisde. Het land had haar pijn gedaan, vertelde ze. Maar in plaats van ervan te vluchten, keerde ze terug en keek het land in de ogen.

Zodat ze kon genezen. Dat, zei ze tegen Anil, was wat hij op zijn beurt met zijn eigen angst zou moeten doen. Nee, antwoordde Anil. 'Jij kan dat maar ik kan dat niet.' Het antwoord maakte haar woedend. Er zat zo veel machteloosheid in, en het scheen haar toe dat hij bij voorbaat al de strijd met zijn eigen demonen had opgegeven.

Annettes verhaal over de (seksuele) mishandeling maakte indruk op Anil. Hij verpakte het, hertaalde het als het ware, in een stuk voor *NRC* waarin hij een gesprek opvoerde tussen hemzelf en mannen in de trein:

Ach zo. Westerse vrouwen zijn dus een soort beesten waarmee je mag doen wat je wilt? Westerse vrouwen hebben geen moraal, geen karakter, geen principes? Jongens, gebruik toch die grijze massa onder die tulband! [...] Ik voelde me een beschermheilige van alle blanke vrouwen, negen uur lang, terwijl de mannen niet meer met me spraken en overgingen in het Punjabi. Ik kon er daarom rustig over nadenken: waarom heiligheid en plezier elkaar uitsluiten. Waarom je geen seksueel genot kunt nastreven, als man, en de vrouw toch respecteren. Je kunt ze vereren of verkrachten. De middenweg, dat is wat de seksuele revolutie heeft geweest. Maar India kan die weg nog even niet vinden. (Ramdas 2002a)

Hij gaf het stuk aan haar nadat het geplaatst was en zei: dit is een eerbetoon aan jou. 'Hij wilde,' zei Annette, 'alle vrouwen beschermen tegen rotte mannen.'

Ze spraken veel over hoe het voor Anil voelde om in India te zijn. Bij een van hun openhartige gesprekken bekende hij: 'Ik dacht, in India gaat iedereen om mijn grapjes lachen. En ze lachen nog steeds niet.' Wat Van der Hoek zag na een paar jaar vriendschap met Anil, was wat haar vaker was opgevallen onder Surinaamse Hindostanen die naar India kwamen. Veel mensen in de diaspora hadden heimwee. En nu ze eenmaal in het vaderland waren, bleek dat dat land ze niet helemaal accepteerde, in elk geval niet zoals ze dachten. Het was, zei ze, alsof zij nog verder ontwortelden wanneer ze in India waren. Ze dachten er thuis te komen, hadden daar misschien zelfs op gehoopt. De

grote paradox was dat India sterk leek op wat Surinaamse Hindoestanen kenden, en even sterk een heel andere wereld bleek. ‘Die weemoed hing ook om Anil heen. Die realisatie – dan ben ik dus nergens thuis – die heb ik ook over Anil heen zien dalen.’

Wat Anil in India meemaakte, was niet alleen die tegenstrijdige ervaring van herkenning en vervreemding. India boezemde hem even vaak afkeer in. Hij was daarbij extreem persoonlijk in zijn literaire reflecties op het land, waardoor hij zijn postuur nog meer vorm gaf als zijnde een schrijver voor wie de persoonlijke ervaring en de persoonlijke herinnering van literair gewicht waren. Zijn verslag van een bezoek aan Bihar, de streek waar zijn voorouders vandaan kwamen, sprak boekdelen. Het was alsof hij beland was in de hel op aarde. Zijn beschrijving van de streek stuurt rillingen langs de ruggraat van de lezer. Alles, van de ziekenhuizen (‘Een geel gekalkt gebouw met bloedvlekken op de wanden’ (Ramdas 2004: 17)) tot de hoeren, van de criminaliteit en de armoede tot de stank van de beschimmelde waterpoelen waaromheen de dorpen gebouwd waren en waarin iedereen zijn behoefte deed, zich waste en waaruit iedereen dronk, was een grote verschrikking. Hij schreef:

De hutten bestaan uit brokken klei en koeienmest, de daken zijn van riet. De oudjes wachten op hun dood op gevlochten bedden met houten poten, de mannen roken een gerold tabaksblad en jeuken de korstige huid onder hun lendendoek. [...] Het zijn kleine mensen met ingevallen wangen en slechte tanden die hun leven in gehurkte houding doorbrengen, kokend, wassend, plantend en oogstend, en anders liggen ze te bevallen. Het schrikbarende is dat ik hun taal versta. Ik kan ze zien als primitieve wezens uit een andere wereld, maar ik ken hun dialect, hun aanspreekvormen, hun uitdrukkingen. (Ramdas 2004: 18)

En:

Verraadt mijn hyperventilerende toon nou een speciale betrokkenheid bij Bihar, een verborgen gevoel van schaamte misschien, over het oude land

van herkomst? Nee, nee, voor mij is Bihar zomaar een streek in India.
Eerlijk waar. (Ramdas 2004: 20)

Hoe moest hij omgaan met de sensatie van iets te herkennen als onderdeel van hemzelf – de taal, de gezichten, de geuren, de religieuze gebruiken – en er tegelijkertijd van te walgen? Het leek op een vorm van zelfhaat, die hem overviel op een plek die hem juist enigszins vertrouwd zou moeten zijn. Maar India was vreemd op een andere manier dan Nederland was geweest. Het lukte hem niet om er vaste grond onder zijn voeten te vinden. Toen hij Bihar bezocht, was de herkenning groot en intiem. De zoete chai deed hem denken aan zijn grootmoeder die hem stiekeme slokjes voerde toen hij een klein jongetje was. De typische geur van brandend hout in de kleioven, het accent waarmee mensen spraken. Alles bracht hem terug naar zijn jeugd – aan de andere kant van de wereld. Een deel van hem verlangde naar deze herkenning, dit gevoel van thuis. ‘Ik probeer de sensatie vast te houden,’ schreef hij, ‘het tintelende gevoel wanneer je merkt dat het verleden echt bestaat.’ (Ramdas 2004: 24) Maar hij was te anders, te weinig echt van die plek, om er houvast te kunnen vinden. In zijn notitieboekje schreef hij op hoe ongekend alleen hij zich voelde tussen de mensen: ‘Als ik aantekeningen maak komen ze als idioten om me heen staan – kijken naar mijn magische bewegingen terwijl ik schrijf. Alles aan mij moet wel magisch zijn. [...] Hoe eenzaam ik me voel omringd door deze mensen.’

Hij was misselijk, schreef hij erachter. Hij had buikpijn. Het leidde hem af: ‘Maak ik zoiets groots mee en zit ik te denken aan eigen buikpijn.’

Of hij zich niet lekker voelde door de emoties die de plek in hem wakker maakten, schreef hij niet op. Wat hij wel deed, was korte metten maken met de gedachte dat hij überhaupt zou moeten zoeken naar een plek om thuis te komen. Iedereen die hij ontmoette, scheen te denken dat hij hier kwam om zijn wortels te vinden. Dat was niet zo, vond hij zelf. ‘Mensen denken dat ik “grond” zoek, letterlijk. Ik zoek gronden – van vertrek.’

Dit was wat Annette van der Hoek bedoelde met wat zij omschreef

als een vacuüm. Anil zei en schreef weliswaar over hoe een mens niet kón ontwortelen omdat een mens een mens was, en geen plant, maar, zei Annette, daarin was hij heel tegenstrijdig: 'Ik denk dat Anil toch dacht [...]: als ik eenmaal thuis ben dan valt alles op z'n plek. [...] Ik zag het, ik zag dat hij verlangde naar dat ergens echt helemaal thuis zijn, en gezien zijn, en erbij horen. En dat India misschien een soort laatste plek was waar hij verwachtte dat te zullen vinden. En zoals dat voor meer Hindostanen [geldt]; dat blijkt dan toch niet zo te zijn.'

Het was hem al snel duidelijk geworden dat de culturele afstand tussen hemzelf en dit land van herkomst zo groot was, dat een zoektocht naar een plek van bestemming of een plek van afkomst geen enkele zin had. Hij vroeg zich hardop af waarmee hij nu eigenlijk bezig was. Hij keek, en zocht en dacht na, maar bleef uiteindelijk 'achter met nutteloze aantekeningen en nutteloze vragen'. (Ramdas 2004: 25)

Zijn vrienden in Nederland maakten zich intussen grote zorgen. Sommigen, zoals Pieter Hilhorst en Scotty Gravenberch, zochten hem op in Delhi en schrokken van wat ze aantroffen. Hilhorst erkende dat Anil in Amsterdam, en dan met name ten tijde van *Het Blauwe Licht*, goed dronken kon worden. Het was echter nog niet problematisch geweest. Toen hij hem in India opzocht, zag hij dat de manier van drinken essentieel veranderd was: 'Op die dagen werd de stemming van Anil bepaald door de drank. Dus 's ochtends was hij niet te genieten, 's middags was hij leuk, slim en vol goede verhalen en 's avonds was het soms ook wel een kwade dronk. Dat vond ik wel moeilijk.'

Het gezin bewoog zich als het ware om Anil heen. De vanzelfsprekendheid waarmee Anil en Chandra samen voor de kinderen zorgden, bijvoorbeeld door om de beurt 's ochtends op te staan en de kinderen klaar te maken voor school, was voorbij. Chandra kon hem proberen wakker te maken, maar dat lukte steeds vaker niet. Langzaam maar zeker verschoof de verantwoordelijkheid voor het gezin naar haar, en steeds meer trok Anil zich terug in zijn werkkamer. En terwijl zij zich opwierp als een enorm toegewijde moeder, die haar kinderen niet eens aan de chauffeur toevertrouwde maar altijd, 's ochtends én 's middags, meeging om ze van de International School op te halen

(‘want stel je voor dat de chauffeur er met je kinderen vandoor rijdt’), verdween Anil steeds verder uit beeld. Chandra: ‘Naar mijn gevoel dronk hij alleen maar bier. Indiaas bier. Dan gingen er echt heel veel liters op een dag naar binnen. Maar ik ben later tot de ontdekking gekomen dat hij ook sterk dronk. Dat liet hij dus stiekem naar binnen halen. Dus het kan ook zijn dat het al vanaf het begin zo was.’

Indra Boedjarath, een goede vriendin van Anil uit Den Haag, was een van de mensen die zich zorgen begon te maken over zijn drankzucht. Zij had Anil leren kennen toen ze een keer als gast was uitgenodigd voor *Het Blauwe Licht*. Toen had ze hem hooghartig en zelfingenomen gevonden. Boedjarath ging in 2001 op vakantie naar India en liep hem via een gezamenlijke kennis aan de ambassade weer tegen het lijf. Ze raakten zo alsnog bevriend. Terug in Nederland onderhield ze het contact via de berichtenservice MSN Messenger. Het virtuele contact, de fysieke afstand en het tijdsverschil stonden de intensiteit van hun gesprekken niet in de weg. Het leek er zelfs op dat het Anil hielp om juist openhartiger te zijn. Hij schreef haar vaak ’s nachts, en deelde alles met haar. ‘Op een of andere manier voelde hij zich vertrouwd waardoor hij van alles begon te delen, echt zijn diepste zielenroerselen, nou ja, alles wat hem bezighield.’ Na een tijdje begon Boedjarath te beseffen dat Anil een probleem had. Ze vond hem destructief, en hij dronk te veel. Ze verzamelde moed en schreef hem een brief waarin ze openhartig vertelde dat het in haar ogen niet goed met hem ging. Hij verkeerde in een crisis, en hij moest dit onder ogen komen, vond zij. Hij antwoordde per e-mail:

From: ajsramdas@hotmail.com

To: indraq@hotmail.com

Subject: Re: man in crisis

Date: Fri, 8 Feb 2002 13:26:49 +0100

Nou ja, nu we elkaar verontschuldigd hebben, kan ik de brief net zo goed beantwoorden. Al goed, man in crisis, en inderdaad, wie niet; dat maakt het allemaal zeer onbijzonder, en daar ben ik ook weer tegen. Ik ben godjandorie, zo bijzonder als wat.

Als ik soms diep in de nacht zit te denken, met veel borstklapperij: ik heb verdomme zeven boeken geschreven. Mooie tv-programma's gemaakt. Zomergasten, ik was toen 32. Edward Said en Ben Anderson geïnterviewd en de Dalai Lama, ik heb het voor elkaar gekregen dat V.S. Naipaul mij uitdrukkelijk uitnodigd [sic] voor een weekend samen met hem in Kasteel Neemrana, 19 febr a.s. Ik heb de Nederlandse cultuurminister geadviseerd en op 34 jarige leeftijd de Den Uyl lezing gehouden, ten overstaan van het voltallige kabinet (Pronk die mij in de ochtend thuis opbelt om zich te verontschuldigen dat hij er niet bij kan zijn omdat hij in Amerika zit) – op twee na de belangrijkste lezing van Nederland, daar boven staan de Huizinga-lezing en de Van der Leeuw-lezing en dan denk je dat je het als hindoestaans jochie wel hebt gehad, wordt [sic] je zeven jaar later gevraagd om de Van der Leeuw lezing te doen, nog groter, nog imposanter. Way to go, Nickerian-boy. Wat is er meer, want als je met borstklapperij beging [sic] moet je stug doorgaan. Ik heb de Indiase Cinema voor het Nederlandse publiek geïntroduceerd, de Sangam scene was het begin van het India-filmfestival. Mijn essaybundel *De Papegaai* kent het record aantal herdrukken van zes! Geen enkele nonfictie is in Nederland in de jaren negentig zo goed verkocht. Ik kan prat gaan op belangrijke vijanden: Joost Zwagerman als kruisvaarder, Theo Van Gogh en nog een paar naarlingen. Ik heb de reputatie dat men geen nee zegt als ik iemand voor de radio uitnodig: iedereen komt onmiddellijk braaf. Alsook voor televisie. Ik kan ook prat gaan op een paar goede vrienden, Stuart Hall, Stephan Sanders, en jij ook eigenlijk. Ik kan vertellen dat ik Prins Claus persoonlijk ken en een keer ergens in een hoek stond en dat Beatrix naar me toekwam met de hand uitgestoken: Meneer Ramdas, hoe gaat het met U?

En toch voelt het allemaal niet zo. Ik zou willen van wel: goedkoop trots op verworvenheden, succesvol leven, veel geld, mooie kinderen, lieve vrouw en lang en lang getrouwd (volgend jaar 25 jaar), nog jong uitziend en ik kan met iedereen naar bed die ik maar wil. Stomme dingen gedaan natuurlijk, sterren mogen veel, en een paar verstandige.

Het voelt niet zo. Het voelt eenzaam. In de zin van alleen. In dit prachtige idiote land dat India heet is het zo alleen, te midden van 1 miljard mensen. Zes bediendes.

Als het baasje wakker wordt, wanneer het hem belieft, meestal na 10 uur,

staat zijn dampende koffie op zijn tafel en zijn de kranten op volgorde op de stoel naast hem gelegd. Als baasje dan na de douche de deur opent komt als vanzelf een glas vers geperste sinasappelsap [sic] binnen, gezeefd, want dat vindt baasje lekker. Voor het diner wordt voor baasje apart gekookt, want hij houdt van peper, madame jenet. In de middag kan de jongen die huismeester is naar hem toe komen met de mededeling: Sir, bier is op. Dan geeft baasje hem 500 Rs.

En toch voelt het niet zo. Niets van geluk. Niet eens op afstand. Crisis? Ok. Depressie? Nee. Want ik ben volkomen gelukkig tussen, zeg maar 8 uur 's avonds en 9 uur.

Als je depressief bent moet je consequent zijn.

Wel nu, wat was er meer?

O ja, vergat het bijna: meneer houdt van alcohol, want dat verdooft en maakt meer kapot en zo (en wat maak jij veel taalfouten zeg). Dat vindt meneertje best. Er is geen reden om oud te worden. Mijn ideale leven is die van de consul in Mexico van *Under the Vulcano*. Leef met smaak en flair, maar hou het kort. Dat geldt ook voor een goed verhaal. Wat zijn we anders meer dan goede verhalen?

De stadia van dronkenschap? Vrolijkheid maak ik nooit mee. Ik ben tegen vrolijk. Euforie al helemaal niet, ik plons meteen in melancholie. Maar altijd gaat het om goede smaak. En als ik drink, word ik nooit wankel. Ik verlies nimmer de motorische controle. Nou ja, twee keer in mijn leven misschien.

Agressief? Tuurlijk. Maar ik ben agressiever als ik nuchter ben. Gemener, slechter, doortrapper. Waar ben je anders intelligent voor? Vrouwenhaat, op seks gebied? OK, maar dat is niet agressief. Dat hoort zo. Seks gaat over macht en nergens anders over. Zonder agressie geen macht.

Of ik de werkelijkheid anders beleef? Als dat niet het geval was, was ik niet gaan schrijven. Waarom willen mensen mij lezen? Omdat ik het anders beleef, verdorie. Anders hadden ze het zelf wel kunnen bedenken. Als ik zeg, zoals ik binnenkort zal zeggen, dat het belangrijkste lied op de wereld 'My Own Home' was van *Jungle Book*, het lied dat het waterhalende meisje zong, dan is dat inderdaad 'de werkelijkheid anders beleven'. Is dat vreemdend voor je naasten? Ja, maar vreemd is een ander woord voor origineel. Daarom ben ik geen boekhouder of loodgieter.

Ik vind het wel fijn eigenlijk, dat je zoveel aandacht aan me besteedt. Ben het amper waard en ik besteed zelf al heel veel aandacht aan mij, daar kan je niet aan tippen. Hooghartig, dat heb ik uitgevonden. Maar het is lief bedoeld, snap ik na enig nadenken, en om het op mijn beurt bevoogdend te zeggen: aandoenlijk.

Nou, hou je taai he,

Anil.

Het was een openhartig relaas waarin hij zichzelf op de borst klopte, zich daarvan bewust toonde, dan weer toegaf dat hij misschien wel een probleem had – om vervolgens te stellen dat hij het eigenlijk wel prima vond om destructief te zijn. Jong sterven had immers ook zo z'n charme.

Op een dag kwam dat moment van de dood akelig dichtbij. Anil was alleen thuis toen hij plotseling flauwviel. Hij vertelde er later over in een openhartig interview met Arie Boomsma en Stephan Sanders:

Eerst merk je dat je misselijk bent, het komt gek genoeg vooral naar boven bij het tandenpoetsen. En vervolgens vind je jezelf terug in de badkamer of ergens anders. Bijna comateus. Als je wakker wordt, komt de pijn. Ik wist niet wat het was. Eerst denk je aan een hartaanval. Er was niemand thuis, mijn vrouw Chendra [sic] niet, en ook mijn twee kinderen waren weg. (Boomsma 77-78)

Hij werd opgehaald door een geïmproviseerde ambulance, die niet veel meer was dan een omgebouwd busje waarin nog net een brancard paste. Een machteloos zwaailicht op het dak haalde niets uit tegen het verkeer in Delhi, en hij stond 'uren vast in de files' (Boomsma 77-78), terwijl een man zonder enige medische kennis in het busje naast hem hurkte, hem over het hoofd aaide en geruststellend zei dat alles goed zou komen. In het ziekenhuis werd zijn maag leeggepompt. Het bleek dat hij een enzym miste dat alcohol afbreekt. Zonder dat enzym in zijn systeem bleef hij langer dronken dan de gemiddelde persoon. Het verklaarde waarom hij vaak 's ochtends bij het opstaan nog steeds dronken was van de avond ervoor. Het tekort werd waarschijnlijk veroor-

zaakt door een ontstoken alvleesklier, een aandoening die pancreatitis heet en die vaker bij zwaar en langdurig alcoholisme optreedt. De diagnose joeg hem schrik aan, en hij stopte onmiddellijk met drinken, of in elk geval: voor drie maanden. Daarna verdiepte hij zich in de ziekte en ontdekte dat het weliswaar chronisch was, maar niet dodelijk. Dus, bedacht hij, hij kon net zo goed af en toe een glas drinken. ‘Enfin, onverbeterlijk,’ concludeerde hij zelf. ‘De schrik was er snel af, en de twee flessen wijn gingen er weer met dezelfde vastberadenheid in.’ (Boomsma 78)

Europa is de wereld niet

In dezelfde week dat Anil rondliep tussen het puin van het door een aardbeving verwoeste Ahmedabad, publiceerde Paul Scheffer aan de andere kant van de wereld zijn geruchtmakende essay ‘Het multicultural drama’. Het stuk zou in Nederland leiden tot een nog grotere storm aan reacties dan Bolkesteins lezing in Luzern, negen jaar eerder. Scheffer waarschuwde voor het gevaar van het ontbreken van een gezamenlijke identiteit. Sinds de ontzuiling hing Nederland van los zand aan elkaar. Hoewel er nooit sprake was van een uitgesproken chauvinisme, was er wel altijd een aantal kerneigenschappen waarop ‘de’ Nederlander zich kon beroepen. Die bekend veronderstelde eigenschappen waren verdwenen uit het Nederlandse bewustzijn, en met de komst van grote groepen migranten zou dat tot problemen kunnen leiden. Bovendien, en dat was Scheffers voornaamste aanklacht, had de elite geen oog voor de problemen die zich aan de (gekleurde) onderkant van de samenleving afspeelde. Hij verwees in het stuk naar het artikel waarin Anil Joost Zwagerman – en de rest van de Nederlandse literaire wereld – de maat nam:

Anil Ramdas kritiseerde de Nederlandse schrijvers wegens hun onvermogen de werkelijkheid van immigranten in hun literatuur tot leven te brengen [...]. Zijn waarneming klopt, maar zijn verwijt is onterecht. Aan de literatuur kun je vooralsnog aflezen hoe beperkt de integratie in Nederland is. Voor de meeste schrijvers in Nederland is de ‘multiculturele samenle-

ving' een verschijnsel van horen zeggen, iets van een vluchtige blik in het straatbeeld. Het is geen onderdeel van hun geleefde werkelijkheid, en, naar men mag aannemen, geldt dat ook voor de meeste burgers in dit land. We leven in Nederland langs elkaar heen: ieder zijn eigen café, zijn eigen school, zijn eigen idolen, zijn eigen muziek, zijn eigen geloof, zijn eigen slager en straks zijn eigen straat of buurt. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat al die oude en nieuwe Nederlanders weinig tot niets van elkaar weten. (Scheffer 2000)

Scheffer verwoordde in het stuk de opmerkingen die Anil eerder veelvuldig had gemaakt: dat de Nederlandse tolerantie een vorm van desinteresse was. Maar terwijl Ramdas' stukken enige invloed hadden, kwam het artikel van Scheffer aan als een mokerslag – en is de invloed ervan op het integratiedebat niet makkelijk te overschatten. Paul Scheffer had de knuppel in het hoenderhok gegooid en de gemoederen erover waren nauwelijks bedaard toen het jaar erop, op 11 september 2001, een groteske aanslag in New York plaatsvond. Het bleek niet alleen het startschot voor een jaar waarin het anders zo kalme Nederland overvallen werd door een storm aan historische gebeurtenissen, maar ook het begin van een brede mentaliteitsverandering ten opzichte van de samenleving in het algemeen, en van de multiculturele maatschappij in het bijzonder. Baukje Prins schreef hierover dat het in Nederland, meer nog dan elders in Europa, leidde tot angst en haat jegens moslims, én tot een ingrijpende verandering in de manier waarop er gedacht werd over de waarde van tolerantie: enerzijds telde Nederland meer gewelddadige aanvallen op moskeeën dan andere landen, anderzijds gaf een aanzienlijk deel van de Nederlandse moslims aan sympathie te voelen voor de aanslagplegers in New York. 'Hoewel deze uitkomsten werden gerelativeerd door het hoge percentage moslims dat de aanslagen wel afkeurde, waren ze voor niet-islamitische Nederlanders schokkend genoeg. [...] Want hoe was het mogelijk dat medeburgers die, zo meende men, met zoveel welwillendheid waren benaderd en zoveel ruimte kregen voor de beleving van eigen identiteit en religie, toch dergelijke gevoelens van vijandigheid koesterden ten aanzien van de Westerse cultuur en de Nederlandse samenleving?' (Prins 11)

Na de aanslagen van 9 september 2001 volgden de gewelddadigheden elkaar in hoog tempo op, van de oorlogen in Afghanistan en Irak tot andere terroristische aanslagen. In dat klimaat van angst en woede verscheen in Nederland een politicus ten tonele die even charmant en innemend was als uitgesproken afkeurend ten opzichte van de islam: Pim Fortuyn. De recente (internationale) gebeurtenissen werkten mee aan de populariteit van Fortuyn, maar in analyses werd achteraf ook gesteld dat hij het Nederlandse publiek een idee van een nationale identiteit voorschotelde, iets waaraan mensen grote behoefte hadden. Fortuyn nam expliciete standpunten in ten aanzien van onderwerpen waar een decennium eerder nog voorzichtig mee om werd gegaan. Het maakte hem populair omdat hij 'zei wat mensen dachten', en wat hij zei had met name betrekking op allochtonen en moslims. Zijn onverbiddelijke uitgesprokenheid inspireerde tot een debat dat tot dat moment nooit eerder op zo'n harde toon werd gevoerd. Na de moord op Fortuyn behaalde de LPF in mei 2002 een ongekende verkiezingsoverwinning. Het betekende, concludeerden mensen zoals Baukje Prins 'een definitieve omslag in de publieke opinie: het ideaal van de multiculturele samenleving werd failliet verklaard, het minderhedendebat heette mislukt te zijn'. (Prins 11-12)

Nederland raakte, kortom, in het kielzog van de aanslagen in New York verzeild in de meest turbulente periode van de recente geschiedenis. Anil Ramdas, de scherpe criticaster van multicultureel Nederland, was er echter niet bij. Hij zat precies in die periode tussen 2000 en 2003 in het verre buitenland, waar hij worstelde met verschillende demonen die misschien wel in elkaars verlengde lagen: ontworteling, thuisloosheid, alcoholisme, onzekerheid. Hij constateerde zelf dat hij in India in een heel andere wereld verzeild was geraakt, volkomen ontkoppeld van de Nederlandse realiteit, en in zijn afwezigheid was Nederland onherkenbaar veranderd. (Ramdas 2017: 14) Ondanks het feit dat hij de verandering niet van dichtbij meemaakte, kon hij het niet altijd nalaten er iets vanuit India over te schrijven. Meteen was de tegenstelling tussen de twee posities zichtbaar: terwijl Nederland meer en meer in de ban raakte van angst en woede, nam Anil bijna schou-

derophalend afstand van wat in zijn ogen overtrokken reacties waren. In zijn column voor *NRC Handelsblad* van 29 april 2002 schreef hij:

Ik volg het nieuws uit Nederland dagelijks en dat ontnemt je elke nostalgie. [...] [E]en land dat zo massaal achter iemand als Pim Fortuyn aanloopt kan ik even niet serieus nemen. (Ramdas 2002d)

Terwijl Nederland zichzelf volgens Anil in de navel bleef staren, drongen zich in India concrete, levensgrote gruwelijkheden aan hem op. Betrokken als hij altijd was geweest bij verschillende vormen van onrecht, zou het goed kunnen dat de werkelijkheid van zijn nieuwe omgeving een buitengewoon heftige invloed op hem had. Bij de religieuze rellen tussen hindoes en moslims in 2002 liet het land een ongekend bloeddorstig gezicht zien. Treinwagons, afgeladen met hindoes, werden door moslims in brand gestoken. Kinderen die aan het vuur trachtten te ontsnappen werden doodgeslagen. De wraak van de hindoes was ongekend; meldingen over willekeurige moslims die zonder meer werden aangevallen en afgemaakt, stroomden binnen. Anil beschreef hoe televisiebeelden werden uitgezonden waarin het huis van een islamitisch gezin in brand werd gestoken. Een meisje van twaalf dat wist te ontsnappen, werd met kerosine overgoten en in brand gestoken. De televisiecamera's bleven intussen draaien. Hij schreef over de gruwelijke moordpartijen:

Joseph Conrad deed een wanhopige poging de donkere kant van de mens te doorgronden en geloof me, het is niet te doorgronden. Wat ik nu ga schrijven is dan ook geen poging daartoe, maar louter een verwarde uitdrukking van het feit dat ik zoets voor het eerst van zo dichtbij meemaak. (Ramdas 2002c)

Zijn perspectief op de terechte zorgen die Nederland zich maakte over de nieuwe vormen van multiculturalisme was beïnvloed door wat hij in India meemaakte. Hier openbaarde zich de grote wereld. De kleinburgerlijke visie van de bezorgde Nederlander, vond hij verre van interessant. Het was zoals de beroemde schrijfster Sagarika Ghose tegen

hem zei: 'Ah, je hebt het over Europa, maar Europa, weet je, is de wereld niet.' (Ramdas 2003a) Dat perspectief zou hem ook niet verlaten toen hij terugkeerde uit India. In 2004, toen de cineast Theo van Gogh door een moslimextremist vermoord werd, bleef hij de gevaarlijke tijd waarin Nederland dacht te verkeren, bagatelliseren: 'Nederland heeft een situatie gehad waarin de tolerantie-mythe zo lang in stand werd gehouden dat toen het een beetje mis begon te gaan, Nederland is doorgeslagen. Het ging niet eens mis, er werd één man vermoord op straat. Hoe kan dat? Waarom waren er juist in Nederland zulke heftige reacties?' (Derksen 308) Dat iemand op basis van zijn overtuigingen op klaarlichte dag werd vermoord, betekende in zijn ogen niet zoveel: 'Op een bevolking van 16 miljoen is dat niets. Ik heb 2 ½ jaar in India gezeten, ik heb daar in Gujarat rondgereisd toen daar 1500-2000 moslims werden afgeslacht, als represaille voor het feit dat er hindoeïelgrims werden aangevallen. Dat is de grote wereld. Daarbij vergeleken is Nederland een kabouterland, Madurodam.' (Derksen 312)

Terug naar Madurodam

De krant had hem aangeboden om nog twee jaar langer als correspondent in India te blijven. De kinderen voelden zich er thuis, hadden het zelfs uitstekend naar hun zin. Toch verhuisde het gezin in 2003 terug naar Nederland. Chandra herinnerde zich dat Anil in de krant schreef dat zij terug had gewild, maar in werkelijkheid was de aanleiding om terug te keren Anil zelf geweest: het leven met zijn verslaving was onhoudbaar geworden. De ziekenhuisopname was een harde confrontatie geweest, maar eigenlijk was alles wat daaraan voorafging al te veel geweest. Vrienden getuigden later hoe Chandra de spil van het gezin was en hoe zonder haar alles als een kaartenhuis in elkaar zou zijn gestort. Ze was in de herinnering van Stephan Sanders een vrouw met ‘oneindig geduld en uithoudingsvermogen’ (Sanders 2013: 20) en hield zich in India sterk voor de kinderen, maar intussen had ze zelf niemand bij wie ze haar hart kon uitstorten. ‘Ik wilde eigenlijk al eerder terug, want ik vond dat hij hulp nodig had. Vanwege zijn alcoholgebruik ook daar op een gegeven moment. [...] Ik eiste dat hij daar [in India, KA] een psychiater, een psycholoog, ergens hulp zocht. En toen zei hij, nou nee, ik vertrouw de mensen hier niet. Toen zei ik: dan gaan we naar Nederland terug, want ik kan het nu niet meer aan. Je hebt echt hulp nodig.’

Anil liet aan de hoofdredactie weten dat hij terug naar Nederland zou komen. Voor de buitenwacht werd niet duidelijk wat de reden van zijn terugkeer was, zijn probleem met drank was alleen bekend bij mensen die dicht bij hem stonden. In India had het monster van de verslaving zich relatief ongezien kunnen ontwikkelen. Zelf schreef hij er logischer-

wijs nog niets over. De openbare bekentenissen dat hij een probleem met drank had, zouden later komen – toen het niemand in de Amsterdamse culturele wereld kon zijn ontgaan, en toen hij gedwongen werd om zijn alcoholisme deel te maken van zijn publieke verschijning. Wat hij wél deed bij zijn aanstaande terugkeer naar Nederland, was kritisch kijken naar hoe hij zijn rol als correspondent had vervuld. In zijn laatste artikel als buitenlandcorrespondent – hij zou hierna als columnist aan *NRC* verbonden blijven – schreef hij dat als hij de klok drie jaar terug zou kunnen draaien, hij zich niet de taak zou stellen om een gigantisch complexe samenleving als de Indiase trachten te begrijpen. Het was, vond hij, ook niet de taak van de correspondent om te doen alsof hij het land waarover hij schreef, volledig kon vatten. In de laatste alinea vatte hij – wellicht onbedoeld – zijn intiemste staat samen:

De beste correspondent is de eenzame correspondent. De correspondent die zich niet al te zeer laat leiden door nieuwswaarde en belangwekkendheid, de correspondent die ook zijn eigen waarneming en fascinatie volgt. Of desnoods achter alle andere journalisten aanholt, maar die dan niet dezelfde richting op kijkt. Er naast kijken, dat is in drie woorden wat ik bedoel. En ik wou dat ik dat drie jaar eerder had geweten. (Ramdas 2003c)

‘Directeurtje spelen’

Het kwam goed uit dat bijna gelijktijdig met de beslissing om te vertrekken uit India, Anil werd benaderd door een headhuntersbureau. Net als toen hij van zijn afgebroken promotieonderzoek aan de UvA in de positie van redacteur bij *De Groene* was gerold, diende zich ook nu naadloos een nieuwe uitdaging aan. Het verzoek was of hij zou willen komen praten over een positie als directeur van De Balie, het Amsterdamse debatcentrum dat in de jaren tachtig door onder meer Felix Rottenberg was opgericht en sindsdien een keur aan directeuren had zien komen en gaan. Chris Keulemans, die er van 1995 tot 1999 aan het roer stond, had Anil al eerder op het oog gehad om het centrum te leiden. In zijn ogen was hij de meest geschikte kandidaat. Keulemans werkte er toen Anil er *Het Blauwe Licht* opnam. Hij was

getuige geweest van de vele ‘liederlijke drankgelagen’ na de opnames, maar zag ook hoe strak Anil het team leidde, en hoe sterk hij in de inhoud van het programma was: ‘Op dat moment had hij nauwelijks zijn gelijke qua overzicht en analyse op wat er gaande was in Nederland en in de wereld. En hij had natuurlijk de uitstraling, hij had het charisma. Hij leidde toch *Het Blauwe Licht* ook op een manier die wat minder calvinistisch was dan de mijne, maar hij deed het wel. Hij runde dat echt. Ik zag hem absoluut met een zakelijker type naast zich De Balie op een hoger plan trekken.’

Dat Anil niet al in 1998 werd benaderd als opvolger van Keulemans, had een merkwaardige aanleiding. Keulemans was al een tijdje achter de schermen bezig het personeel en de programmeurs van het debatcentrum ‘diverser’ te maken – zonder dit nadrukkelijk naar voren te brengen. Toen het hoofd van de politieke programmering, Kees Vendrik, in het kielzog van Femke Halsema naar de Tweede Kamer vertrok, wees Keulemans Jude Kehla-Wirnkari als diens opvolger aan. Kehla kende hij als activist in Amsterdam-Zuidoost. Hij was, vond Keulemans, een betrokken en geïnformeerde man, en een ‘eloquente, strijd bare socioloog’. Er werd niets tegen de aanstelling van de van oorsprong Kameroense Kehla ingebracht, maar toen Keulemans kort daarop in gesprek ging met zijn bestuur over zijn eigen opvolger als directeur, bleek dat er een kennelijke grens was aan de mate van diversiteit die De Balie aan zou kunnen. Op zijn lijstje met mogelijke kandidaten had hij Anil op één geplaatst, en Andrée van Es op twee. Keulemans: ‘Dus ik sprak met onze voorzitter Han Lammers op een middag in het café bij ons, en ik zei tegen hem dat ik Anil echt de allerbeste vond om de directeur van De Balie te worden. Toen zei Han Lammers, de oud-wethouder, op dat moment commissaris van de Koningin in Flevoland – die keek me zo brommerig aan en die zei: “Nou, laten we niet wéér zo’n zwarte jongen doen.”’

De nieuwe directeur werd daarom Andrée van Es, en Anil – die niets wist van de (on)mogelijkheid om Balie-directeur te worden – vertrok als correspondent naar India.

Toen Anil vier jaar later alsnog werd benaderd, had Keulemans niets te maken gehad met zijn aanstelling. Het bestuur had een extern

bureau ingehuurd om te onderzoeken wie voor de plek in aanmerking kwam, en dat bureau was op Anil Ramdas als beste optie uitgekomen. Chris Keulemans en Pieter Hilhorst zaten niet in het bestuur, maar gaven wel af en toe advies over de koers van het debatcentrum. Ze vonden het allebei – op dat moment – nog steeds een goed idee om Anil te benaderen. Hij had er het intellectuele gewicht voor en voelde zich thuis op de plek waar hij zelf programma's had gemaakt en waar hij *Het Blauwe Licht* had gepresenteerd. De hoop was dat zijn naamsbekendheid positief op De Balie zou afstralen.

Later, toen de nieuwe carrièrestap een fiasco was gebleken, zouden sommige mensen zeggen dat Anil nooit geschikt was geweest om het debatcentrum te leiden. Coen Verbraak schreef in zijn portret van Anil in *Vrij Nederland* dat mensen om Anil heen verbaasd waren geweest over de keuze om directeur te worden. Hij zou er niet de persoon naar zijn om een team te leiden; hij hoorde óp het podium, niet erachter. Ook Stephan Sanders leek het te beschouwen als een vreemde sprong. Een stap achteruit, zelfs. Ik dacht dat je romancier was, riep Sanders uit tijdens een radio-interview met zijn goede vriend. 'En nu: directeur! Manager!' lachte Sanders schamper. 'Wat is er met je gebeurd?!' Anil zelf vond het echter helemaal niet zo'n rare sprong – en als hij dat wel vond, deed hij net alsof het niet zo was. Zijn verweer klonk in elk geval aannemelijk. De Balie, antwoordde hij, zag hij als 'een driedimensionaal tijdschrift'. Televisie had de laatste jaren gefaald als een serieus medium. Mensen hadden behoefte aan een plek waar gediscussieerd werd over de samenleving. De Balie kon onder zijn leiding zo'n plek worden. Terugkijkend vatte hij zijn ambities met De Balie samen als '[e]en centrum dat je voor je zag als het Institute for Contemporary Arts in Londen, waar Stuart Hall regelmatig optrad. Cultural Studies, maar dan levend, live.' (Ramdas 2017: 26)

Pieter Hilhorst was ervan overtuigd dat Anil de perfecte man voor de plek was. Hij wist dat Anil zich thuis voelde in De Balie, onder meer vanwege de sfeer van kosmopolitisme die er hing. Een van de eerste dingen die Anil deed, in de herinnering van Hilhorst, was op alle be-

langrijke internationale tijdschriften een abonnement nemen. Het zou De Balie een kosmopolitisch aanzicht geven wanneer men daar, op de leestafel, de beste bladen van over de hele wereld zou kunnen inkijken. In een zeker opzicht benaderde hij zijn rol als directeur op dezelfde manier zoals hij zijn positie als hoofd van zijn gezin, en als hoofd van een televisieredactie opnam, namelijk als de man die aan de kop van de tafel zijn ideeën overdroeg aan de mensen om hem heen, hen van zijn overtuigingen doordrong, opdat zij zijn gedachtegoed zouden uitdragen, ook dát paste hem uitstekend. Op de beste momenten in zijn rol als directeur lukte het hem als geen ander om zijn team te inspireren. ‘Het was een beetje zijn kracht dat hij je op een lieve, zachtaardige manier in de goede richting stuurde,’ herinnerde Reimer van Tuinen zich. Van Tuinen verzorgde samen met Chris Funeaux en Natasja van den Berg de programmering onder Anil. ‘Die hele openheid van zijn blik en zijn intellectuele vitaliteit. Nog steeds eigenlijk uniek in Nederland, de speelsheid van zijn denken. De originaliteit ervan. Met populaire cultuur erbij en zo. Ik bedoel, hij was heel theoretisch onderlegd, maar hij was ook heel speels daarin. Hij was nooit zo zwaar en serieus als andere essayisten. En, dat maakte denk ik ook dat het werkte, dat clubje van ons. Dat we aan zijn lippen hingen altijd als we hier zaten, en hij vertelde.’ Te denken dat het directeurschap een bokkensprong was, was volkomen onterecht. Hij genoot ervan om met een team te brainstormen, programma’s in elkaar te zetten, de juiste sprekers erbij te bedenken, vertelde Hilhorst. ‘Anil was echt absoluut niet alleen maar een schrijver.’

Als directeur was hij inhoudelijk ijzersterk, benadrukte ook Van Tuinen. Van Tuinen was door Anil aangetrokken nadat hij een indrukwekkende avond had samengesteld over de Irakoorlog. Anil wilde dat bezoekers toegang kregen tot alle grote media die in Nederland niet voor het voetlicht werden gebracht, opdat de problematiek van de oorlog van alle mogelijke kanten belicht zou worden. De avond was een groot succes. Maurice Stroming, die de media-afdeling aanstuurde, herinnerde het zich nog goed. De Verenigde Staten waren dat jaar Irak binnengevallen als onderdeel van hun war on terror. De wereld hield zijn adem in voor wat er te gebeuren stond. Stroming:

Toen hadden we de balie ingericht als een *info-warroom*. [Met het idee] van: we gaan hier nu volgen wat er daadwerkelijk gebeurt, met zo veel mogelijk informatiebronnen en -stromen en we gaan dat analyseren en beschouwen. We hadden boven in de foyer allemaal projectieschermen met CNN, Al Jazeera, Iraaks Saddam-propagandamateriaal – wat helemaal waanzinnig was om naar te kijken en allemaal naast elkaar, SKY NEWS, NOS, en internet natuurlijk. Het was een heftige manier om die oorlog hier te beleven, eigenlijk. Maar [het had] ook tegelijk een soort schoonheid.

Programmeurs leerden Anil kennen als een inspirerende directeur voor wie geen idee te bont was. Hij liet iedereen meedenken, van stagiaires tot technici, en elk goed programmaplan kreeg een kans. Als directeur vond Van Tuinen hem inhoudelijk en intellectueel van grote waarde; hij maakte ruimte voor allerlei ideeën waardoor ‘er een enorm positieve, gemotiveerde, inspirerende sfeer hing’, en reikte tegelijkertijd dingen aan waaraan het personeel zich kon optrekken, of die de koers die hij voor ogen had duidelijk schetsten. Van Tuinen herinnerde zich bijvoorbeeld een groot programma rondom de literatuurwetenschapper Roland Barthes. Anil belegde daartoe een vergadering met het voltallige personeel, inclusief de bemanning van de bar en het restaurant. Hij had vooraf fotokopieën gemaakt van *Mythologieën*, het boek waarmee Barthes in 1957 vanuit wetenschappelijk perspectief ‘lage’ cultuur analyseerde. Hij gaf een kopie aan iedereen die bij De Balie werkte, met het verzoek om het boek vooral te lezen. ‘De helft van de mensen wist niet wat ze ermee moesten,’ zei Van Tuinen. ‘Maar hij was heel inclusief in die zin. Zo van, iedereen doet mee.’

Het programma dat Pieter Hilhorst het meest bijbleef, was de ‘Vrouwenmoskee’. Anil wilde als reactie op het heersende anti-islamsentiment een programma maken waarmee het perspectief gekanteld werd. De Balie werd een dag en een avond lang ingericht als de eerste vrouwenmoskee ter wereld, met een vrouwelijke voorganger, en vrouwelijke sprekers die de positie van de vrouw in de islam centraal stelden. Van tevoren werd op het Leidseplein door een vrouw

in het Nederlands en Arabisch opgeroepen tot het gebed. Daarna, in De Balie, sprak Meral Polat een preek uit die geschreven was door Nahed Selim en geregisseerd werd door Adelheid Roosen. Als hoofdspreker van de avond trad Nawal El Saadawi aan, de beroemde Egyptische feministe die Anil eerder te gast had in zijn televisieprogramma *In mijn vaders huis*.

Het waren, inhoudelijk gezien, extreem spannende jaren voor De Balie. De redactie speelde in op explosieve onderwerpen en probeerde ruimte te geven aan het debat. Alles draaide daarbij om stijl. Toen Rob Oudkerk in opspraak was geraakt door zijn als grapje bedoelde opmerking over ‘kut-Marokkanen’ (en aftrad als wethouder door geruchten over vermeende bezoeken aan prostituees), stelde De Balie een twee dagen durend programma samen onder de naam ‘Kutvolk!’ Het programma stond ‘in het teken van de publieke moraal en het wisselvallige politieke klimaat’. *De Volkskrant* schreef dat het programma speels in samenstelling was, met plek voor cinema, toneel en debat. Ruimte was er ook voor verschillende politieke geluiden, getuige het slotdebat waarin onder leiding van Anil niet alleen de linksgeoriënteerde Femke Halsema en Ali Lazrak, maar ook Jort Kelder als hoofdredacteur van *Quote* en Joost Eerdmans van de LPF met elkaar in gesprek gingen. De ambitie van De Balie onder Anil Ramdas werd met dit soort groots opgezette programma’s duidelijk. Het centrum gebruikte nu, net als zijn directeur, grote woorden om de eigen tijd te kenschetsen. Zoals *de Volkskrant* het opschreef: ‘Volgens de organisatoren is de democratie in verwarring en komt dat vooral door de grilligheid van de kiezers.’ Onder Anil werden er programma’s gemaakt vanuit een oprecht gevoel van urgentie, vertelde Reimer van Tuinen later.

Het directeurschap gaf Anil de gelegenheid om het debat niet alleen aan te gaan en te stimuleren, maar dit ook in een mooie vorm te geven. Mooi, als in: een vorm waarin de stijl even belangrijk was als het debat. Hilhorst: ‘De vrouwenmoskee was een mooie vorm, welke vorm je daarvoor kiest, dat je daarin kritiek op de islam kan hebben én kritiek op de islamofobie. En [Anil liet zien] dat nadenken over de

vorm waarin je je boodschap wil vertellen niet minder belangrijk is dan de boodschap zelf.'

Zijn gebrek aan ervaring leek hem bepaald niet in de weg te staan. Hij had wel vaker dingen gedaan die volledig nieuw voor hem waren. Als hij enthousiast genoeg was, lukte het altijd wel. Voor De Balie had hij al meteen een koers voor ogen gehad. 'Ik wil beter begrijpen hoe het intermenselijke in elkaar zit,' legde hij in een interview in *Met het Oog op Morgen* uit. De Balie kon daarin instrumenteel zijn. Het grote debat over de multiculturele samenleving bestond uit 'platgetreden paden, stomvervelend'. Wat De Balie zou bieden, waren manieren om onder dat lege debat door te duiken en te 'onderzoeken hoe jonge Nederlanders betekenis geven aan wie ze zijn'. De Balie moest wereldser en menselijker worden, en het debat moest daarbij nooit uit de weg gegaan worden. Integendeel, hij wilde juist de botsing laten zien, want botsing was een theatrale ervaring. 'Als het op het podium botst, dan kunnen we er wat van leren.' (Sanders 2003)

De staat van Nederland

De vraag was natuurlijk in hoeverre Nederland aan het begin van het nieuwe millennium bereid was 'wereldser en menselijker' te denken. Er was op dat moment misschien juist eerder sprake van een tegengestelde beweging, een beweging die behoefte had aan de geborgenheid van het eigene en het bekende. Wat 'menselijk' was, werd daarmee verbonden aan wat 'eigen' was. De grote wereld was al binnengedrongen op manieren die veel mensen hoogst onaangenaam vonden. De moord op Pim Fortuyn in 2002 lag nog vers in het geheugen. Na de dood van zijn voorman won de Lijst Pim Fortuyn 26 zetels in een land dat zich zorgen maakte over hoe om te gaan met de islam in zijn midden. Twee jaar later, op 2 november 2004, werd de grote criticus van deze religie, Theo van Gogh, op klaarlichte dag doodgestoken. Een brute daad die aanzette tot ideeën (en uitspraken) over of tolerantie haar grenzen kende. Er was op dat moment in de geschiedenis geen ruimte voor wereldser en menselijker denken, zoals Anil Ramdas had gewild. En het moment dat er van de botsing tussen ideeën iets ge-

leerd kon worden, was achtergebleven in de jaren negentig, toen Nederland in het algemeen toleranter was voor de vreemdeling in zijn midden. De moord op Van Gogh had, zoals de historicus Arend Jan Boekstijn in een speciale aflevering van *Het Blauwe Licht* zei, de parameters van de Nederlandse samenleving veranderd. 'Nu kan je niet meer zeggen, het komt allemaal wel goed met Nederland.' Nederland was niet alleen verbijsterd, maar vooral ook woedend dat hun politici en kunstenaars de mond gesnoerd werd door mensen die buitenlandse ideologieën aanhingen. Politici spraken nu over 'islamofascisten' en 'Jihad in het Oosterpark' en een islamitische basisschool werd in brand gestoken, de muren volgekalkt met RIP THEO. De hoofdredacteur van *HP/De Tijd*, Henk Steenhuis, wilde af van het 'politiek correcte denken', en voer een kleine kruistocht tegen media die zichzelf censureerden. 'Je mag niet zeggen dat mensen ongelijk zijn. Of dat de westerse samenleving superieur is.' (Geelen) In een interview met *de Volkskrant* stelde hij dat het vooral *Elsevier* en *HP/De Tijd* waren die in de jaren negentig het immigratiedebat aan durfden te gaan. Over Hans Janmaat en het cordon sanitaire dat zich in de jaren tachtig rondom hem had gevormd, zei Steenhuis: 'Je hoeft geen held van hem te maken, maar zijn ideeën leefden onder een deel van de bevolking, en de media waakten ervoor dat die verder doordrongen in de samenleving.' Mensen als Anil Ramdas noemde hij poortwachters die 'elk onwelgevallig geluid in het integratiedebat demoniseren en in de hoekplaatsen van racisme en vreemdelingenhaat' (Geelen)¹ – een stelling die in elk geval ten dele onwaar was, gezien de frequentie waarmee *De Groene Amsterdammer* in die tijd pijnpunten in de multiculturele samenleving aanwees. Niet in de laatste plaats door Anil Ramdas.

De tijd dat Nederland zich in alle ernst bezon op de veranderende samenleving was allang voorbij. Die kanteling zette al in aan het eind van de jaren negentig – een verandering waarvan Anil zich indertijd bewust was, getuige de vele manieren waarop hij zich vóór zijn vertrek naar India in zijn werk verzette tegen de verharding in de maatschappij. De groeispurt die deze ontwikkeling in de tussenliggende

jaren had ingezet, was echter misschien alsnog groter dan hij kon vermoeden.

‘Ik weet niet wanneer Nederland is opgehouden serieus na te denken over dingen waar wij vroeger tamelijk makkelijk over konden schrijven,’ antwoordde hij in een radio-interview op de vraag wat er in zijn ogen – en in zijn afwezigheid – veranderd was in de periode tussen 2000 en 2003. Als voorbeeld noemde hij de manier waarop de intelligentsia zich ooit met de Rushdie-affaire bemoeiden, en hoe toentertijd nog universele waarden golden, en grote idealen van de wereld verdedigd moesten worden tegen religieus of welk soort fanatisme dan ook. De manier om universeel te denken, stelde hij, was veranderd naar een manier om Néderlands te denken. ‘Dat vind ik een te sterke verkleining.’ Op dezelfde vraag die aan hem werd gesteld in een portret in het televisieprogramma *Een Vandaag* op 9 augustus 2003 antwoordde hij dat er zóveel veranderd was, ‘dat het van buitenaf bijna niet meer te volgen, is. [...] De mate van hysterie, de mate van opgewondenheid, de mate van onrust – die kende ik eigenlijk niet van Nederland.’ Hij stond niet alleen in zijn observatie dat Nederland ingrijpend aan het veranderen was. De burgemeester van Amsterdam keek op vergelijkbare manier naar de omslag in zijn stad in 2003. Aan de vooravond van zijn vierde ambtsjaar zei Job Cohen dat hij met name het klimaat van afnemende tolerantie problematisch vond. Racisme leek meer ruimte in het hart van de samenleving te hebben gevonden. Minderheidsgroepen – Cohen noemde als voorbeeld Marokkaanse Amsterdammers – hadden het gevoel dat zij ‘in een verdedigende positie zijn geraakt’. Van alle problemen die de hoofdstad kende, zei Cohen, geloofde hij ‘dat ik de verharding, de groeiende discriminatie, toch het lastigste vind. Dat is een cultureel probleem, en aan culturele problemen is heel moeilijk wat te doen.’ (Berends)

Dat Anil juist in dit klimaat iets dacht te kunnen betekenen met De Balie, was tekenend voor het gewicht dat hij aan de culturele voorhoede toebedeelde. Hij vond dat een intellectueel het aan zijn rol verplicht was om zich met de samenleving te bemoeien. Wat hij in 1997 schreef, geloofde hij ook nog in 2003: ‘Het multiculturalisme is, zoals het woord al zegt, een culturele kwestie die bemoeienis vraagt van

intellectuelen en cultuurbeoefenaars.’ (Ramdas 2017: 121-122) En zij zouden dat moeten doen, niet vanuit blinde liefde, maar eerder vanuit persoonlijke betrokkenheid, en een daaruit voortkomende solidariteit. Hij zou van De Balie een plek maken waar kritisch naar de samenleving gekeken kon worden. Een plek waar mensen met elkaar in gesprek zouden gaan over de grote en kleine veranderingen, en over de mogelijke betekenissen daarvan.

Dat Nederland niet in de stemming was om het gesprek aan te gaan, en dat steeds meer mensen hardop uitspraken dat het nu wel genoeg was geweest met de Hollandse tolerantie, werkte misschien niet mee aan de populariteit van De Balie. Maar dat het kon uitlopen tot de mislukking die het uiteindelijk werd, lag aan andere dingen.

India had Anil eenzaam gemaakt. Eenzamer dan hij misschien ooit was geweest. Hij was er gaan drinken, meer en consequenter dan hij al deed. Hij was er ziek geworden, was er na een ziekenhuisopname van drie weken noodgedwongen afgekickt – maar had de draad van de verslaving daarna evengoed weer opgepakt. Zijn goede vriend Fred van Dijk, met wie hij eerder films maakte over Suriname en met wie hij door Afrika had gereisd voor een serie documentaires, schrok van hoe Anils conditie was verergerd. De twee ontmoetten elkaar in Nederland, een paar weken voordat Anil definitief terug zou keren. Van Dijk zou een korte film maken over India voor *Maandag Prinsjesdag*, een televisieprogramma van Joost Prinsen. Op de vlucht naar Delhi bleek er iets mis te zijn gegaan: Anils stoel bleek eerst vergeven te zijn, en vervolgens lukte het ’t personeel niet om de twee mannen naast elkaar te plaatsen. Dat was van het grootste belang, vonden de twee, omdat ze de lange vlucht zouden gebruiken om de plannen voor de film door te spreken. ‘De gemoederen liepen alsmaar hoger op en na dreigingen van zijn kant om hiermee de publiciteit in te gaan kregen we allebei een stoel in de businessclass. Naast elkaar. De hele vlucht door hebben we zitten praten, over de wereld, het leven, zijn nieuwe baan bij De Balie, het absurde theater dat India was volgens hem. Er werd ons heerlijk wijn geserveerd daar in die pom-

peuze stoelen in de neus van dat vliegtuig.’ Het was een ervaring die Van Dijk niet zou vergeten, en niet in de laatste plaats omdat eenmaal in India aangekomen hij merkte dat zijn vriend ‘inderdaad flinke stappen had gezet op de weg naar alcoholverslaving’. De gewoonte om elke dag in grote hoeveelheden te drinken, bleef niet in India achter. Toen Van Dijk eind augustus met Anil meeging naar de televisiestudio van Joost Prinsen om hun film daar te presenteren, merkte hij meteen dat Anil sterk aangeschoten was. Van Dijk:

Het optreden in het live programma zelf werd een catastrofe. Ten eerste was Anil al flink aangeschoten. Hij viel de presentator aan op de foute manier waarop die onze titel voordroeg. Let wel, Joost Prinsen, befaamd en gelauwerd acteur. Die niet eens fatsoenlijk pauze nam bij de drie puntjes tussen twee woorden. Anil deed hem voor hoe het wél moest. Van de rest van de uitzending weet ik bijna niks meer. Het werd een heel gênante vertoning. Na Anils optreden ging het programma nog door, maar ik wilde hem met zo min mogelijk kabaal weg hebben uit die studio en dat is uiteindelijk gelukt.

Het gesprek met Prinsen verliep inderdaad wat stroef, maar voor de gemiddelde kijker was niet echt te zien dat Anil aangeschoten was. De vragen waren dan ook niet heel diepgaand; het leek meer op een doorsnee kroeggesprek, waarvoor iemand als Anil zijn hand niet omdraaide. Of, zo kon het ook zijn, iets waarmee hij inmiddels al genoeg oefening had. In elk geval was het een veelbetekenend startschot voor zijn directeurschap bij De Balie, een periode die – achteraf – misschien het best gekarakteriseerd werd door grote, gefnuikte ambities en grote, dagelijkse hoeveelheden drank.

Wat niet hielp, was dat De Balie er bij Anils aantreden slecht aan toe was. Het culturele centrum was in 2003 zijn subsidie van het ministerie van vws verloren, een klap die een gat van 184.000 euro in de begroting sloeg. De overige subsidies (van ocw en van de gemeente Amsterdam) dekten slechts veertig procent van het budget. Het was van levensbelang om geld te verdienen aan zaalhuur en aan de horeca.

Het restaurant van De Balie ging echter gelijktijdig een aanzienlijke reorganisatie in, van een klein, slecht gerund extern restaurantje naar een plek waar van 's ochtends negen uur tot twee uur 's nachts mensen kwamen eten en drinken. Van de directeur werd niet alleen verwacht dat hij mooie programma's bedacht en zijn team inspireerde. Het was even belangrijk dat hij contracten afsloot met huurders of geld bij elkaar zocht voor de vele, dure programma's die niet door de resterende subsidies gedekt werden. De mensen met wie Anil moest samenwerken voor die meer prozaïsche taken, viel het dan ook als eersten op dat hij er niet volledig op zijn plek zat. Een van hen was de horecamanager Simone van Thull. Ze was aangenomen om het restaurant van De Balie uit het 'buurthuis-gevoel' te halen, en er een goede, op zichzelf staande plek van te maken. Zij zag al snel waarin Anil als leidinggevende tekortschoot. Hij trok zich vaak terug in zijn kamer en op de programmamakers na, sprak hij weinig met zijn personeel. Na afloop van de avondprogramma's bleef hij regelmatig tot diep in de nacht in De Balie achter om na te praten met de gasten, en relaties warm te houden. Maar hij kwam ook meestal pas om twaalf of een uur 's middags op kantoor aan. De aansluiting met het deel van het personeel dat om negen uur begon en om vijf uur weer wegging, was dan ook minimaal. Dat hij een drankprobleem had, werd al heel snel duidelijk. Hij bestelde zonder omwegen drank aan de bar, waar keurig werd bijgehouden wie wat had besteld. Het barpersoneel kreeg dus dagelijks onder ogen wat hun baas had ingenomen. Er werd gezegd dat hij standaard een fles jenever op zijn kamer had staan, waaruit hij zichzelf de hele dag door bijschonk. Ook kwam hij vaak dronken op afspraken – zelfs als ze belangrijk waren. Dit gebeurde bijvoorbeeld ook in vergaderingen met de brouwerij, een onmisbare speler in het horecaveld, al was het maar omdat restaurants afhankelijk waren van leningen die brouwers wel en banken niet verstrekten. Van Thull moest lijdzaam toezien hoe haar directeur dronken aan dergelijke gesprekken aanschoof, en soms afspraken maakte die hij niet na kon komen.

Het feit dat Anil zowel inhoudelijk als praktisch de zaak diende te leiden, begon al snel een probleem te worden. Het was, achteraf gezien,

een grote en eigenlijk ook merkwaardige inschattingsfout van het bestuur geweest. Want terwijl Chris Keulemans altijd een zakelijk leider naast zich gehad, en ook zijn opvolger Andrée van Es begon met Jan Here als zakelijk directeur naast zich, kreeg De Balie in de persoon van Anil Ramdas een eenpersoonsdirectie. En dat was ondanks het gegeven dat het personeel er al in 2001 bij het bestuur op aandrong dat er twee directeuren zouden moeten komen, en ondanks het feit dat Anil van meet af aan had gezegd dat hij inhoudelijk grote ambities had, maar interesse noch kennis had van de praktische kant die aan de positie kleefde. Daar kwam bij dat het al rommelde in de organisatie voordat hij aantrad. Sinds het vertrek van oprichter Felix Rottenberg, die het centrum elf jaar lang leidde, volgden vijf directeuren elkaar in hoog tempo op. Geen van hen bleef langer dan drie jaar aan. ('Anil Ramdas wordt directeur') Anil zou er geen uitzondering op blijken.

Liever een directeur die dronken van de trap valt

In de centrale hal van De Balie loopt een statige houten trap in twee delen naar de eerste etage, waar de kantoren van de directie en de programmering zich bevinden. Op een middag stond Anil boven aan die trap, en stapte mis. Men zou later zeggen dat hij dronken was. Iets wat, gezien zijn gebruikelijke inname, niet onaannemelijk was. Hij stapte mis, en viel met veel lawaai en onder toezien oog van bezoekers en restaurantgasten van de treden naar beneden. Hij was niet de eerste (en waarschijnlijk ook niet de laatste) die op die trap struikelde. Maar hij was wel de directeur, en bovendien eentje die zo langzamerhand de naam van alcoholist begon te krijgen. Het incident op de trap leidde ertoe dat het personeel besloot tot een heuse interventie. Daags na het ongeluk werd alle personeelsleden verzocht om zich te verzamelen op de tribunes van de grote zaal. Anil werd op een stoel voor hen geplaatst. Iedereen kreeg de kans om zijn ongenoegen te uiten over zijn gedrag, en Anil kreeg de ruimte om erop te reageren. Het was 'een rare bijeenkomst', vond Simone van Thull. Want hoe lastig ze het soms ook vond om met hem te werken, zo'n confrontatie ging toch wel erg ver. Het leek een soort tribunaal, vond ook Reimer van

Tuinen. Sommige collega's zeiden ronduit dat ze vonden dat Anil een drankprobleem had, dat hij niet meer functioneerde, en vroegen hem wat hij ging doen om het op te lossen. 'Het was extreem vernederend voor hem,' vond Van Tuinen.

Wat Van Thull – en wellicht veel andere collega's – ook vervelend vond, was de manier waarop Anils openbare dronkenschap afstraalde op het imago van de organisatie. Dat was in elk geval bij één incident aan de hand. Zijn gedrag tijdens een programma over Edward Said op 4 december 2003, waarbij Anil duidelijk aangeschoten was, zou leiden tot kritiek en nauwverholen leedvermaak in *Trouw*.

De avond was georganiseerd naar aanleiding van het overlijden van Said, en er zou worden gedebatteerd over beeldvorming rondom de islam. Het panel, bestaande uit Nasr Abu Zayd, Bart Jan Spruyt, Asef Bayat, Abdelkader Benali en Michiel Leezenberg, was met zorg samengesteld. Anil had zich persoonlijk bemoeid met de voorbereidingen. Volgens zijn goede vriendin Indra Boedjarath had hij zich erop verheugd, en was hij er vooraf 'laaiend enthousiast' over geweest. Boedjarath, geïnteresseerd in het debat, bezocht de avond samen met een goede vriend. Voor de aanvang van het programma zocht ze Anil op in zijn kamer. Daar merkte ze dat hij meer gedronken had dan gewoonlijk. Ze maakte zich er niet al te veel zorgen over, vooral niet toen hij de avond inleidde zoals ze het van hem gewend was: slim, gevat, beheerst. Maar hoe meer de avond vorderde, hoe meer Anil zichzelf begon te herhalen. Hij was nu zichtbaar aangeschoten, en Boedjarath merkte dat zijn manier van praten een aantal mensen in het publiek begon te irriteren.

Abdelkader Benali, die in het panel zat, nam zijn herinnering aan de avond jaren later (in 2020) op in zijn Anton de Kom-lezing. Het was een vreselijk ongemakkelijke ervaring, die in het licht van de latere ontwikkelingen het begin van een neerwaartse spiraal leek te zijn geweest:

Aan het begin van de avond was al duidelijk dat Ramdas in beschoonen staat verkeerde; de drankkegel scherpte zijn tong en maakte hem blind voor de anderen. Zijn betweterigheid was verstikkend. De ruimte die we

kregen om onze mening te laten horen werd al snel geminimaliseerd; ik voelde al snel dat we in de ogen van Anil niet geschikt waren om het werk te analyseren. We waren vooral gevraagd om kritisch te zijn op Edward Said, maar zo ver kwamen we niet eens. Als een betweterig jongetje dat zijn zin maar niet krijgt had Anil het hoogste woord. [...]

Het publiek begon te morren. En Anil Ramdas ging in gevecht met zijn publiek. Waarom zou je in gevecht gaan met het publiek? Misschien begreep Anil Ramdas niet dat je niet kan winnen van een groep, zelfs als je gelijk hebt. Er ontstond een gespannen sfeer, de avond eindigde met ruzie. Ik was blij dat ik naar huis kon.

Sjoerd de Jong, die bij de avond aanwezig was, herinnerde zich de spanning in de zaal, en de weerstand van het publiek tegen Anil. Die gooide door zijn manier van voorzitten en zijn gebrek aan aandacht voor andermans mening inderdaad olie op het vuur. De ergernis uit het publiek werd echter niet alleen veroorzaakt door Anils betweterige houding, merkte hij. Er speelde volgens De Jong ook iets anders, namelijk een zeker ongeduld om met hem af te rekenen:

Er bouwde zich in die zaal voelbare agressie op tegen Anil. Opeens sprong er een jongen op de vloer die riep: 'Wie zijn geld terug wil, moet mij maar volgen naar de kassa.' Echt een rebellie tegen Ramdas. Er zat ook iets in van: 'We zullen die modelallochtoon nu eens even goed aanpakken! We geven hem een koekje van eigen deeg.' (Verbraak)

Een paar dagen later schreef Anil in zijn *NRC*-column enigszins schuldbewust over wat hij van plan was geweest te bewerkstelligen met het debat, en hoe dat faliekant mislukt was: 'De avond had moeten gaan over de relevantie van Edward Said voor de tijden waarin we nu leven. Er waren vijf sprekers en de boel liep in het honderd, niet in de laatste plaats omdat ik de avond voorzat. Als je al zo goed denkt te hebben bedacht waar de discussie heen moet en wat de uitkomst hoort te zijn, moet je niet nog eens gaan voorzitten.' Hij vond dat hij als moderator het gesprek te veel naar zich had toegetrokken en dat hij 'kattig en onverschillig' was geweest. (Ramdas 2003d)

Hij trok het boetekleed misschien aan omdat hij het oprecht zo voelde, maar het droeg ook bij aan wat hij zelf altijd omschreef als de voorwaarde van intellectuele inspanningen, namelijk dat iemand zelfkritisch durft te zijn. Hij gaf daarmee opnieuw vorm aan zijn postuur als publiek intellectueel pur sang, hoewel hij in het stuk ook de ruimte nam om alsnog zijn gelijk te halen door de relevantie van Saids ideeën uit te leggen – iets waar hij op de avond in De Balie niet aan toe was gekomen.

Het had daar kunnen eindigen; bij een mislukte avond en een voorzichtig mea culpa in de krant. Een paar dagen later, het was inmiddels een volle week na het debat over Edward Said, publiceerde *Trouw* een artikel waarin de avond werd besproken alsof het een evenement van groot belang was geweest. Mensen die erbij waren geweest, kwamen erin aan het woord, en Anil werd om een reactie gevraagd. Het stuk benadrukte hoe groot het fiasco van de avond was (er werd geschreven over een ‘rampzalig verlopen debat’) en hoezeer dat te wijten was aan de voorzitter van de avond: ‘Boe-roepende mensen die hun geld terug-eisen, en teleurgestelde panelleden. Dat was de oogst van een discussie in de Amsterdamse Balie, afgelopen donderdag, over de actualiteit van Edward Said. Gespreksleider Anil Ramdas, de nieuwe directeur van cultureel centrum de Balie, joeg de zaal tegen zich in het harnas.’ Ook werd, schijnbaar achteloos, melding gemaakt dat hij ‘te lang te dicht bij de bar had gestaan’. Na navraag van de journalist van *Trouw* antwoordde Anil ‘Ik dronken van één glas wijn? Kom nou.’ (‘Tumult’)

Dat hij meer – veel meer – had gedronken dan een enkel glas wijn, was zijn vriendin Indra Boedjarath wel duidelijk. Ze had die avond echter ook sterk het gevoel gehad dat mensen grote verwachtingen hadden van Anil. Om hem in aangeschoten staat een debat te zien leiden, was voor veel mensen een teleurstelling. Hij faalde die avond, dat zag Boedjarath. Maar wat ze ook zag, was dat een misstap hem niet gegund werd. ‘Hij mocht niet uitglijden.’ Het verslag van *Trouw* over de avond was in haar ogen sterk overdreven. ‘Zo heb ik het niet onthouden. Ik heb het wel zo teruggelezen. Als je het leest, dan klinkt het alsof de halve zaal wegliep.’

Waarom besteedde een dagblad als *Trouw* überhaupt aandacht aan een avond in een Amsterdams debatcentrum? Het had immers niet per se nationale nieuws waarde dat er een discussieavond niet naar tevredenheid was afgelopen, noch dat de directeur annex gespreksleider het gesprek naar zijn hand zette. Waarom zou de krant daarvan gewag maken? Het verbaasde Sjoerd de Jong destijds al. De rommelige avond in De Balie was in zijn ogen niet interessant genoeg om erover in een nationale krant te schrijven. Er moest iets anders achter schuilen; een afrekening met Anil, of in elk geval met de politieke ideeën die hij voorstond, vond De Jong. ‘Het punt is, dat er vervolgens een nummertje van gemaakt is in *Trouw* waar toen Jaffe Vink zat, chef van Letter & Geest, die echt een hekel had aan Anil, althans, die heel erg bezig was om tegen multiculturalisme te schrijven, tegen die linkse politiek correcte enzovoorts.’

Jaffe Vink (over wie *Trouw* in 2008 schreef dat hij jarenlang ‘vanwege zijn niet-aflatende waarschuwingen voor de gevaren van de islam en de zwakte van het multiculturalisme, door de linkse goegemeente als “eenzijdig neoconservatief” was verguisd’ (Boevink)) stond in zijn opvattingen over het multiculturalisme niet alleen. In het politiek-maatschappelijke klimaat van dat moment was vooral oog en oor voor de potentiële gevaren van de islam, en aanzienlijk minder geduld voor manieren om de groeipijn van een samenleving te duiden. Het stuk in *Trouw* maakte dan ook korte metten met wat Anil zelf beschreef als een poging om de relevantie van Edward Said te bewijzen. Said, zei Ramdas, zou wars zijn van de *moral high ground*. Mensen die een kruistocht tegen de islam voeren – hij had het specifiek over Ayaan Hirsi Ali die daags ervoor een kritisch opiniestuk schreef over ‘zwarte’ scholen – moesten niet verketterd worden omdat ze drogredenen aanvoerden. Nee, schreef Anil, zij moesten juist bewust worden gemaakt van hun (in zijn ogen ongeldige) impliciete veronderstellingen, zodat ze helderder en scherper en misschien ook realistischer zouden nadenken. Feitelijk wees hij op een manier waarop het debat gevoerd zou moeten worden; zuiver op de redenering en het argument, omdat daar ‘meer heil in [zat] dan de simpele afkeer of

verwerping'. Edward Said was immers 'wars van eenvoudige gevoelens als haat; hij zou, gegeven de huidige pers over moslims, gezocht hebben naar gronden waarom we géén hekel moeten hebben aan moslims'. (Ramdas 2003d) Dit betoog werd door *Trouw* teruggebracht tot een avond waarop Anil Ramdas het wilde hebben over 'waarom we géén hekel moeten hebben aan moslims'. ('Tumult')

Een veranderde zeitgeist – of toch de drank?

Sjoerd de Jong stelde, terugkijkend in een portret van Anil in *Vrij Nederland*, dat de avond een keerpunt was gebleken. 'Hij was heel lang een intellectuele voorloper geweest. Maar Anil begreep Nederland niet meer. En Nederland begreep hém niet meer. Hij was in de ogen van anderen opeens een vertegenwoordiger van het ancien régime geworden, een achterhaalde politiek correcte betweter.' (Verbraak) De ooit zo gevierde intellectueel was verworpen tot een irritante betweter, een gutmensch avant la lettre, en zijn misstappen werden misschien juist daarom met veel smaak aan het publiek tentoongesteld. Dat een nationale krant als *Trouw* überhaupt aandacht besteedde aan zoiets relatief onbeduidends als een lokaal georganiseerd debat, moet volgens Sjoerd de Jong dan ook in dat licht gezien worden. De Jong: '*Trouw* heeft daar een paar dagen later een nieuwsbericht van gemaakt: debat in De Balie mislukt, enzovoorts. En dan denk ik, Jezus man, wat is dat nou voor nieuws? Mensen die aan het woord kwamen over Anil en dat hij te veel gedronken had, en dan denk ik ja fuck you, wat is dat nou? En een paar dagen later die week een groot stuk in *Letter & Geest* met een foto erbij, waarin Anil met de grond gelijk gemaakt wordt. En daar denk ik dan bij: dat is gewoon iemand pakken.'

Dat gevoel dat er spelers in het veld waren die erop zaten te wachten om Anil te 'pakken' zou later nog een paar keer opspelen. Er waren, zoals Pieter Hilhorst het observeerde, 'allemaal mensen die wachtten tot Anil op de grond lag om te schoppen'.

Dat hij dronk in hoeveelheden waardoor hij soms geen zinnig woord meer uit kon brengen, hielp niet. Hij werd arrogant en volkomen onhebbelijk. Veel mensen konden hem niet uitstaan op die mo-

menten. Zo weet Abdelkader Benali de mislukte avond over Edward Said bijna volledig aan de drank. Anil dronk zich moed in, schreef hij. Zo veel moed dat hij zichzelf en anderen overschreeuwde: 'Zonder alcohol kon Ramdas niet zichzelf zijn, met alcohol kon een ander zichzelf niet bij Ramdas zijn. Ik heb dat aan den lijve ervaren.' (Benali)

De Balie was een plek waar Anil dacht de mooiste en meest urgente programma's te maken. Dat lukte. De keerzijde was dat hij dacht dat drank hem zou helpen bij het bedenken van die programma's. Het was 'omdat hij dacht dat hij er beter in was als hij dronk', zei Pieter Hilhorst later. Het was ook waarover Anil zou schrijven in zijn roman *Badal*. Hilhorst: 'Dat is de grootste leugen van *Badal*. Omdat Badal drinkt om een kunstenaar te kunnen zijn, terwijl een alcoholist drinkt om te drinken. Het is helemaal niet zo dat hij beter schreef als hij dronk. Integendeel.'

Door de voordeur eruit

In De Balie deed Anil dingen die ongekend waren in de Amsterdamse culturele wereld, zag ook Chris Keulemans. Intussen zat hij echter wel 'in een fase [...] dat hij rond de lunch, rond de royale lunch waar ik ook wel eens ben aangeschoven, op de overloop boven met het hele team en de hofhouding, elke middag al heel vroeg aan de drank ging'. Keulemans hoorde steeds vaker dat het personeel van De Balie ontevreden was, en dat het met de bedrijfsvoering gevaarlijk mis begon te lopen. De verhalen over dronkenschap waren niet het probleem, volgens Keulemans. Erger was dat De Balie als instituut gevaar begon te lopen. Dat Anil geen verstand had van de zakelijke kant, was niet helemaal waar: 'Hij was natuurlijk niet onzakelijk, helemaal niet. Dus hij zorgde ook wel voor financiers en sponsors en alles. Maar de dagelijkse *nitty-gritty* van zo'n organisatie, dat deed hij niet, of dat wilde hij niet doen.'

Op een zeker moment werd Pieter Hilhorst door Anil gebeld. Het ging financieel niet goed met De Balie, vertelde hij. Hilhorst beseftte dat er ingegrepen moest worden. Hij benaderde Chris Keulemans en Felix Rottenberg om de mogelijkheden te bespreken van een soort

hulpcomité om De Balie financieel te redden. De mannen gingen in gesprek met Paradiso, de poptempel op een steenworp afstand van De Balie. Paradiso stond wel open voor een samenwerking, maar zag dat dan als een fusie die feitelijk het einde van De Balie als debatcentrum zou betekenen. Er werd naar andere mogelijkheden gezocht. Intussen bleek uit een rondgang onder het personeel dat op een uitzondering na niemand tevreden was over de manier waarop Anil leiding aan het bedrijf gaf. Het bestuur deed niets, en het was duidelijk dat een ingreep noodzakelijk was. Keulemans: 'We hadden geen formele rol. We kwamen ongevraagd naar binnen stappen. En onze onvrede richtte zich vooral op het bestuur dat er een puinhoop van had gemaakt, en niet op Anil. Alleen merkte je gewoon aan alles in het gebouw dat Anil, zoals hij toen leefde, voor chaos zorgde.'²

Er werd gezocht naar iemand die Anil zakelijk kon ondersteunen en de problemen bereikten nu ook de media. 'Het Amsterdamse debatcentrum De Balie heeft naast directeur Anil Ramdas een interim-manager aangesteld, Ad Poppelaars,' schreef *de Volkskrant* op 25 augustus 2005. 'Ook werken drie oudgedienden van De Balie op eigen initiatief aan een toekomstplan voor het centrum, dat bijna een derde van zijn subsidies verloor en fors moet bezuinigen.' (Ramaer) Achter de schermen verliepen de gesprekken tussen Anil en Rottenberg, Keulemans en Hilhorst stroef. Anil was in zijn eer gekrenkt en het leek alsof hij het als een vernedering zag dat de mannen, van wie er eentje nota bene een goede vriend was, zich genooddaakt voelden om 'zijn' tent te redden. De hele exercitie vond hij extreem pijnlijk. Keulemans: 'Hij was in mijn herinnering stug tegenover onze bemoeienis. Echte gesprekken hoe je met hem aan het hoofd de organisatie kon versterken, liepen daarop spaak.'

Rottenberg sprak met het bestuur en overtuigde het ervan dat het zo niet verder kon. Keulemans: 'En toen moesten we zien of we De Balie konden opschonen. En we Anil op een chique manier via de voordeur naar buiten konden helpen.'

Anil werd uitgenodigd voor een gesprek met Rottenberg en Hilhorst. Ze zouden elkaar ontmoeten in het appartement van Rottenberg in

Amsterdam. Het was vooraf duidelijk geweest dat het zo niet langer door kon gaan, en dat Anil zou opstappen als directeur. Hij leek er vrede mee te hebben, en toch dronk hij zich voorafgaand aan het gesprek moed in, in een Chinees restaurant in de buurt. Het gesprek zelf, dat volgens Hilhorst 'in goede harmonie' had moeten verlopen, verliep rampzalig. Hoe dat zo kon gaan, was achteraf moeilijk te zeggen, maar Hilhorst vermoedde dat het te maken had met de manier waarop Rottenberg dacht Anil een 'chique' uitweg te bieden, waarvoor hij dankbaar zou moeten zijn. Anil was verbolgen over het feit dat hij voor een voldongen feit werd gesteld, en dat er eigenlijk van hem werd verwacht om ja en amen te zeggen op het plan dat door de mannen aan hem was voorgelegd. Het zou kunnen zijn dat hij extra gekrenkt was in zijn trots omdat het juist Rottenberg was die hem de wacht aanzegde. Er speelde volgens Keulemans oud zeer tussen de twee mannen. Anil had de voormalig partijvoorzitter van de PvdA een aantal keer flink aangepakt in de krant, vanwege de manier waarop Rottenberg in Anils ogen de idealen van de partij had verkwanseld. Hij sprak in *NRC* al in 1992 over 'de illegalenjacht van Rottenberg' (Ramdas 1992i) en, een week later, over hoe diens 'woeste taal' in het politieke veld op ethische gronden zou moeten worden afgewezen. (Ramdas 1992j) Hij nam het de PvdA in de persoon van Felix Rottenberg expliciet kwalijk dat zij rechtse waarden adopteerde. Zo erg, zelfs, dat een rechts boegbeeld als Wim Couwenberg 'vindt dat Rottenberg en de zijnen in de discussie over vreemdelingen tezeer zijn doorgeslagen'. (Ramdas 1992k)³ Toen hij in India zat, draaide Anil er ook zijn hand niet voor om om zich te bemoeien met de in zijn ogen teloorgang van het Nederlandse televisielandschap. Het kwam, schreef hij, omdat presentatoren geen enkele intellectuele pretentie meer hadden. Een punt dat hij onderbouwde door Rottenberg (en Matthijs van Nieuwkerk) als voorbeeld te noemen. (Ramdas 2002e)

Het moet pijnlijk en misschien zelfs vernederend zijn geweest dat juist deze Rottenberg, die in Anils ogen aandeel had gehad in de verzuiging van het linkse gedachtegoed, hem vertelde dat De Balie onder zijn leiding geen kans van slagen meer had. Hilhorst, die had gehoopt op een vriendelijk, nuchter gesprek, stond hulpeloos tussen de twee

woedende mannen in. Later die middag zocht hij Anil nog op in Loenen aan de Vecht, waar hij in Anils stamkroeg met hem meedronk en zag dat zijn vriend meer moeite had met zijn aanzegging, dan hij had verwacht. Misschien was het zijn trots, misschien zijn angst voor het verlies van aanzien. Misschien was het dat het voelde alsof hem een plek werd ontnomen waarvandaan hij had gehoopt tegenwicht te bieden tegen een verkillend politiek klimaat. Een desillusie, wellicht, op weer een ander gebied. Maar het was in elk geval in de woorden van Hilhorst 'iets enorm groots wat hij had moeten wegslikken'.

Het was misschien logisch om Anil te ontslaan, stelde Reimer van Tuinen, maar niet helemaal eerlijk. Van Tuinen was een van de enkelingen in de organisatie die juist tevreden was geweest met de directeur. 'Het beeld ontstond dus dat hij een alcoholist en een verslaafde was en dus niks meer kon. Maar voor ons, dus voor de programma-afdeling, functioneerde hij heel goed. En af en toe kwam hij een uur te laat, maar dat maakte voor ons niet uit. [Want] hij was intellectueel altijd nog heel scherp. Misschien dat hij minder aanwezig was of zo, dat je steeds meer doorkreeg: er is een probleem met Anil. Maar dat had in mijn ervaring geen invloed op hoe hij meedacht, programma's begeleidde, en altijd weer met enthousiasme, nieuwe ideeën, nieuwe dingen probeerde te doen.' De Balie was in Van Tuinens ogen onder Anil een plek waar programma's vanuit een zekere urgentie werden bedacht vanuit het idee dat het ertoe deed wat de culturele wereld inbracht: dat je met een kritische blik de samenleving vooruit, of omhoog, kon stuwen. Pieter Hilhorst bleef erbij dat Anil een goede directeur was geweest, ook nadat het op een fiasco was uitgelopen. In elk geval was hij erin geslaagd de idealen die hij met zich meebracht, en de manier waarop hij mensen kon laten kijken naar de wereld, van invloed te laten zijn op het karakter van De Balie. 'En de manier van hoe je verbanden kan leggen tussen verschillende dingen. In zijn schrijfstijl bijvoorbeeld, de verbinding tussen alledaagse voorbeelden en grotere theorieën. Die stijl vind ik dat hij heel goed kan, maar ook het kijken naar de wereld, het dingen zien. Wel stelling nemen maar meer vanuit een soort verwondering. Een cultural studies-achtige be-

nadering. Dat vond ik heel mooi en dat past ook heel goed in De Balie.’

Het was niet gelukt om van De Balie een Nederlandse tegenhanger van het Institute of Contemporary Arts te maken, zoals Anil zich dat had voorgenomen. Terugkijkend zou hij niet openlijk bekennen dat hij er zelf enige schuld aan had gehad. Hij sprak niet over een gebrek aan inzet, en ook niet over zijn verslaving die de bovenhand kreeg. Nee, '[h]et mislukte, simpelweg omdat Nederland geen geld heeft voor zulke vage zaken als identiteit, heimwee, vermenging, ritualistiek, multimedialiteit en politiek als theater'. (Ramdas 2017: 26)

Het was een mooi voorbeeld van hoe hij zijn onzekerheid naar de buitenwacht toe maskeerde door de context aan te halen waarbinnen hij zijn werk deed: het was niet alleen zijn schuld geweest, het lag minstens evenveel aan de zaken waar het land belang aan hechtte. Hij gaf zichzelf daarmee vorm als de denker, de programmamaker, die juist wel tegen de klippen op zaken als 'identiteit, heimwee, vermenging' centraal stelde. In een later interview met Frénk van der Linden in 2010 durfde hij persoonlijk te worden en toe te geven dat De Balie een scharnierpunt was geweest in zijn leven:

Frénk van der Linden: 'Wat beschouw je als een groot verdriet in je leven?'

Anil: 'Er zijn een heleboel kleine...'

Van der Linden: 'Wat heeft je grondvesten doen schudden?'

Anil: (lange stilte) 'Ik zou zeggen de periode na De Balie. Ik was directeur daar. Al tijdens De Balie misschien. Direct daarna.'

Van der Linden: 'Je vertrok oneervol.'

Anil: 'Ja. Dat was een vreselijke periode.'

Hoe ging hij om met dergelijke moeilijke situaties, wilde Van der Linden weten: 'Dan druipt je af, al dan niet staart tussen de benen. Is er niet iets in religie wat dan zingeving biedt?'

Anil: 'Nee nee nee, ik heb het opgelost met drank.'

Van der Linden: (lachend) 'Dus jouw god heet Johnnie Walker.'

Anil: 'Je had naar de kerk of naar de kroeg kunnen gaan. Die twee staan om die reden naast elkaar.'⁴

De wereld die niet meer bestaat

Het is een hele merkwaardige gewaarwording, dat je ineens weer in je jeugd stapt – die er niet is.

Anil Ramdas

Na zijn dood zou er veel geschreven worden over hoe Anil nergens thuis was, hoe hij nergens thuiskwam. Hij verhuisde in zijn leven meermaals. Van het stille, landelijke Nickerie waar hij zijn vroegste jeugd in comfortabele luwte doorbracht, naar Paramaribo waar de geschiedenis zich onder zijn ogen voltrok. Daarna naar Nederland, waar alles leek op wat hij erover had gelezen, en toch zo verschrikkelijk anders was. Hier wisselde hij weer van plek, maar nu in sociaal-maatschappelijk opzicht. Hij begon als een van de vele immigranten, een van de vele buitenlanders of gelukszoekers, en speelde zichzelf in de kijker als toonaangevend publicist. Hij vertrok vrijwillig voor maanden naar Curaçao, voor weken naar Zimbabwe, Tanzania, Kenia, voor jaren naar India. En al die indrukken hadden effect op hem, op zijn blik op de wereld. Ze transformeerden hem en voegden zelfbeelden toe. Maar nu was de wereld om hem heen veranderd zonder dat hij had gekozen ernaartoe te verhuizen. Hij had dat al meegeemaakt in Suriname, waar het sentiment na 1980 zo plotseling en zo gruwelijk omsloeg dat het kon uitmonden in de decembermoorden. Hij zou nooit meer terug kunnen naar Suriname, niet voorgoed. In zo'n land kon hij niet wonen.

Maar dat hij nergens thuis was, was slechts ten dele waar. Want Anil kon Nederland nooit achter zich laten. Het was het land waarvoor hij had gekozen, en waar hij zich intens bij betrokken voelde. In

zijn literatuuropvatting betekende schrijven: trachten te veranderen wat verbeterd kon worden. Weggaan uit Nederland zou hem als schrijver, zelfs als mens, ongelooftwaardig maken. Opgeven was geen optie. Minder idealistisch worden, evenmin.

Tegelijkertijd was er veel aan de hand in zijn persoonlijke leven. Wat ooit begon als drinken voor de gezelligheid met de jongehondenclub van *Het Blauwe Licht*, was uitgegroeid tot een onversneden, verwoestende verslaving. Hij wist het, maar hij stond er hulpeloos tegenover. Misschien was het een vorm van egoïsme, zoals verslavingen soms zijn. Hoe dan ook was het een onderdeel van zijn leven geworden, zo groot, zo zwaarwegend, dat het de liefde die hij deelde met het knapste meisje van Paramaribo verwoestte. Chandra kon het, na India, na De Balie, bijna niet meer opbrengen om met hem samen te wonen. Misschien moest Nederland maar even wachten om bijgestuurd te worden. En was het goed voor iedereen als hij naar Suriname ging. Misschien vond hij daar rust, voor even.

Het ontslag bij De Balie was om meerdere redenen een bittere pil. Natuurlijk was er de gevoelde vernedering dat het hem niet was gelukt om er het bruisende, belangrijke debatcentrum van te maken dat hij voor ogen had gehad. Hij zal zich bovendien bewust zijn geweest van de op volle toeren draaiende geruchtenmachine, de manieren waarop men elkaar in de Amsterdamse goegemeente smakelijk vertelde over hoe vaak, hoe dronken, hoe erg van de trap, het met hem gesteld was geweest. Daar kwam bij dat hij de rol van broodwinnaar uiterst serieus nam. Mrinal, zijn zoon, ging naar de International School in Hilversum, hoe hoog het jaargeld ook was. Zijn dochter Nezmia studeerde in Londen – ook niet de goedkoopste stad om te verblijven. Zijn vrouw mocht het aan niets ontbreken. Dat hij zijn vaste baan verloor, was dus niet alleen gezichtsverlies, maar vooral ook verlies van hoognodige inkomsten. Nu hij weg was als directeur had hij alleen nog zijn column in *NRC Handelsblad*. De inkomsten daarvan waren niet voldoende om zijn gezin mee te onderhouden. In zijn agenda van 2005 zijn aantekeningen te vinden die kunnen wijzen op de geldzorgen die

hem na het aangekondigde ontslag plaagden. Hij overweegt erin hoeveel hij kon vragen voor een lezing, en op sommige bladzijdes staan nog een aantal keer losse bedragen neergeschreven, alsof hij piekerde over hoe hij het tekort aan inkomen zou kunnen ondervangen.

Volgens zijn vriendin Maltie Punwasi lag zijn verlangen om een goede kostwinner te zijn in het verlengde van de verwachtingen die hij van huis uit had meegekregen: een goede, succesvolle zoon zijn. Zijn ouders niet tot schande zijn. En te zorgen voor de mensen die hij tot zijn familie rekende. En zoals succes niet alleen tot zijn eigen persoon strekte, zou falen ook niet alleen hemzelf raken. ‘Hij moest van zichzelf de sterke man zijn,’ zei Punwasi over hem. ‘Er mochten geen zorgen zijn, alles moest lopen.’

In *Badal* waren later ook hierin weer duidelijke parallellen aan te wijzen, zoals toen hij schreef over hoe wederzijdse verwachtingen en sociale druk in zijn protagonist leidden tot onzekerheid:

Badal ergerde zich aan de energie die zijn vrouw stak in het ophouden van de schone schijn, maar hij begreep het wel en deed eraan mee. Hij wilde ook niet dat iedereen zou weten dat hij zijn gezin niet op een fatsoenlijke manier kon onderhouden, dat hij faalde, als kostwinner. (Ramdas 2012: 57-58)

Geld betekende echter niet alleen dat de schijn van voorspoed eenvoudig op te houden was – het betekende ook een betere relatie tussen Badal en zijn vrouw. In de roman stelde het de hoofdpersoon in staat het huis uit te breiden met een op zichzelf staande werkkamer. Ruim en comfortabel genoeg om zich in terug te trekken, zich onder te dompelen in het werk – en zich nog minder met het gezin te bemoeien: ‘Hoe meer hij verdiende, hoe minder last hij en zijn vrouw hadden van elkaar.’ (Ramdas 2012: 233)

In de werkelijkheid van 2006, na het ontslag bij De Balie, waren de spanningen binnen het gezin onder andere door Anils drankgebruik enorm opgelopen. Chandra kon zich later nauwelijks herinneren hem überhaupt gezien te hebben ten tijde van De Balie. Nadat ze terug waren gekomen uit India, had zij er haar handen vol aan om de kinderen

weer op de rit te krijgen, te zorgen dat iedereen zijn plek weer vond in Nederland. Haar man bemoeide zich er nauwelijks mee. Chandra: 'Anil was alleen maar met zijn werk bezig.' Hij had enorm opgekeken naar een positie als deze, had het een grote eer gevonden om ervoor gevraagd te worden. Toen het uit zijn vingers glipte, nam het drinken toe, ook stiekem. Hij verloor zijn rijbewijs, werd rondgereden door een zwager van Chandra. Het drinken verhevigde en de afstand tussen de twee mensen die al zo lang zo diep van elkaar hielden, werd gaandeweg onoverbrugbaar. Vrienden herinneren zich hoe Anil zich terugtrok in zijn werkkamer, er soms nauwelijks uit kwam, en hoe hij tegelijkertijd een grote invloed had op de sfeer in het gezin. Stephan Sanders wijst erop dat de keuze van Anil om naar Suriname te vertrekken, juist onder de omstandigheden van dat moment, vooral pragmatisch van aard was. 'Hij kon ook wel denken, oké ik heb nu geen geld, het gaat slecht met mijn huwelijk, ik zou niet weten wat ik moet gaan doen. Oh kijk, er is een beurs. En dan kon hij ook echt zo vertellen: "Wat ik altijd heb gewild, is een beurs voor Suriname." We hadden daar echt nog nooit over gesproken, maar [...] die vindingrijkheid had hij ook. Dat vond ik ook leuk aan hem, dat hij zo het leven te slim af was, weet je wel? Een soort van Anansi-achtigheid had hij.'

Het was in elk geval van het allergrootste belang dat hij zijn plek in de wereld opnieuw vond. Ook al joeg de zoektocht hem waarschijnlijk ontzettend veel angst aan, en had zijn zelfvertrouwen een grote knauw gekregen na de mislukte exercitie met De Balie. Hij was, zei Pieter Hilhorst later, sowieso veel angstiger dan mensen dachten. Bang om te falen, en bang om door de mand te vallen. Toch was terugtrekken voor hem nooit een optie. Hij moest dóór. Pieter Hilhorst: 'Hij vond altijd, als je ergens bang voor bent, dan moet je een stap vooruit doen in plaats van twee stappen achteruit. Maar wel een ijschotsspringer. Dus als je een rivier over moet steken, niet teruggaan. Doorgaan, dus van de ene ijschots op de andere springen. En daardoor was er ook een soort angst, er komt een moment dat ik door de mand val. Maar zijn benadering was: als ik word betrapt, *up and over*.'

Up and over werd het dus. Een jaar weg uit Nederland zou hem

misschien helpen om zijn positie te herijken. Bovendien zou het ruimte geven om het stof te laten neerslaan. Hij regelde een 'schrijfpdracht' zoals hij het in verschillende e-mails noemde,¹ vroeg geld aan bij een niet heel erg voor de hand liggend fonds, het NCDO, een kenniscentrum voor burgerschap en internationale samenwerking (Pieter Hilhorst: 'Er waren altijd wel mensen die fan van hem waren en dingen voor hem wilden regelen. Dat was ook met het NCDO. Dat paste er niet helemaal in maar dan wist hij toch wat te regelen'), en tekende een contract bij De Bezige Bij voor een boek over Paramaribo 'om te weten te komen hoe de stad van zijn jeugd in deze eeuw functioneert'.²

De rest van zijn geld verdiende hij met zijn tweewekelijkse column in *NRC*. Hij zou een jaar wegblijven, zijn vrouw en kinderen zouden hem halverwege het jaar een keer opzoeken. Nadat hij alles geregeld had, zette hij zich op het vliegtuig naar Paramaribo, waar hij in november 2006, daags na Onafhankelijkheidsdag, landde.

Trieste dagen zou je over moeten kunnen slaan

De opdracht voor in het boek *Paramaribo, de vrolijkste stad in de jungle* was een liedtekst van Randy Newman, 'It's a Jungle Out There', de titelsong van de Amerikaanse politiserie *Monk*. De tekst beschreef een overvolle en chaotische wereld waarin talloze gevaren ons bestaan bedreigen, terwijl de ik-persoon zich als enige van die gevaren bewust is:

It's a jungle out there / Disorder and confusion everywhere / No one seems to care / Well I do / Hey, who's in charge here? [...] People think I'm crazy, 'cause I worry all the time / If you paid attention, you'd be worried too / You better pay attention / Or this world we love so much might just kill you.

Het is interessant om te bedenken waarom Anil juist deze opdracht had meegegeven aan het boek dat hij schreef nadat hij een jaar in de stad van zijn jeugd had doorgebracht. Wie het nummer luisterde, zou het misschien opvallen dat de pessimistische tekst botste met het vrolijke, upbeat tempo van de muziek. Het geeft de woorden een manische,

bijna waanzinnige lading. Een interpretatie die zich daarbij opdringt: de zanger, observator en ik-persoon houdt vast aan zijn sombere lezing van de wereld – tegen de dwingende stroom van een luchthartige en zorgeloze omgeving in. Het was een tegenstelling die niet toevallig ook terugkwam in de essays die Anil bundelde in het boek. Aan de ene kant was daar de stad en haar inwoners: optimistisch tegen wil en dank. Daar tegenover stond Anil: de tijdelijke bewoner die zijn omgeving tegen het licht hield – misschien wel tegen het licht van zijn eigen zorgwekkende werkelijkheid. In zijn column van 15 januari 2007 – hij was toen nog geen twee maanden in Suriname – schreef hij over de Surinaamse realiteit:

Men is meestal niet verzekerd tegen ziektekosten en elke calamiteit wordt daardoor een ramp, want er is ook niets gespaard, niemand heeft een reserve en de toekomst is hoogst onzeker en we doen allemaal alsof er niets aan de hand is en we gaan vrolijk naar het casino. (Ramdas: 2007a)

In de columns die hij in de rest van het jaar over zijn verblijf schreef, beschuldigde hij Suriname en de Surinamers van gebrekkige realiteitszin, diepgewortelde inefficiëntie, gebrek aan toekomstvisie en verwoestende identiteitspolitiek.³ Zelfs zijn speelse vergelijkingen waren veelzeggend, bijvoorbeeld toen hij een op het oog onschuldig feestje in Paramaribo vergeleek met een sleutelscène uit de oorlogsfilm *Apocalypse Now*. In het leeuwendeel van zijn stukken stelde hij, net als Randy Newman in het nummer 'It's a Jungle Out There', de tot droefenis en angst stemmende werkelijkheid tegenover een bijna manisch-clowneske manier om met die werkelijkheid om te gaan. Opvallend is daarbij natuurlijk dat 'de' werkelijkheid samenviel met de eigen, geleefde werkelijkheid van de observator, in dit geval Anil Ramdas. Zijn verwesterde blik zag een puinhoop waar Surinamers zelf een volwaardige samenleving ervoeren. Dat deze werkelijkheden onverenigbaar met elkaar bleken, was misschien wel een van de grootste decepties die hem stond te wachten.

Een plek buiten de wereld: vervreemding en eenzaamheid

De eerste aantekening die hij in zijn agenda maakte nadat hij in Suriname was aangekomen, was op 7 december: '9:30 met Edje op stap'. 'Edje' was Edgar Ho, een van Ramdas' oudste vrienden. Ho was in 2004 terugverhuisd naar Suriname, dus toen Anil in 2006 voor langere tijd in Paramaribo verbleef, konden ze elkaar weer regelmatig ontmoeten. Van alle plekken waar Anil in Paramaribo kwam, en van alle mensen met wie hij in die periode omging, voelde hij zich het meest thuis bij 'Edje' en diens vrouw. Ze spraken zelden tot nooit af in bars, deels omdat Ho zich daar niet thuis voelde tussen de 'bewonderaars' die graag een praatje met Anil aanknoopten en de zakelijke afspraken die hij er regelmatig had. Deels was het omdat hun vriendschap zich altijd al in het huiselijke had afgespeeld: films kijken (Ho reisde in die tijd veel naar China waar hij de beste arthousefilms uit Italië, Korea, China en Japan vond) en rustig bij elkaar zijn. Het ging niet goed met Anil, dat zag zijn oude vriend ook. Ho meende dat dit vooral kwam omdat Anil in een lastige levensfase zat: net als veel mannen rond hun vijftigste jaar, moest hij opnieuw zijn plek in het leven bepalen. Ho meende dat Anil had besloten om naar Suriname te komen, in zijn eentje, om 'even de boel op een rijtje te zetten'.

Na een kort verblijf in hotel Residence Inn – waar het internet niet of extreem slecht werkte – week Anil uit naar Zeelandia Suites, het hotel dat gelieerd was aan het immens populaire café 't Vat. Hij plaatste zichzelf daarmee in het hart van het uitgaansgebied van Paramaribo. 't Vat was de plek waar tout Suriname bij elkaar kwam om gezien te worden. De bekende kunstenaar Erwin de Vries had er een eigen tafel (hij had hem zelf beschilderd en aan de eigenaar van 't Vat geschonken met als voorwaarde dat steeds als De Vries het etablissement bezocht, zijn tafel door het personeel naar buiten gedragen werd). Journalisten, kunstenaars, directeurs, muzikanten: iedereen die iemand was, kwam bij 't Vat. Voor Anil was het letterlijk een kwestie van zijn kamer uitkomen, en hij stond in het midden van alles. Centraler dan deze plek, kon bijna niet. 't Vat kwam regelmatig terug

in het boek dat hij uiteindelijk over zijn periode schreef – hoewel niet altijd even positief. Vooral de eigenaar van het café en het hotel, Jan van Charante, kreeg ervan langs als zijnde een onsympathieke man met een slechte band met zijn personeel.

Na de Zeelandia Suites vertrok Anil naar Noord-Paramaribo, waar hij aan de Van Roosmalenstraat een appartement had gehuurd. Hier had hij geen last meer van geluidsoverlast, of van te veel afleiding van zijn werk. Wat hij echter had onderschat was hoe groot het isolement in dit deel van de stad zou zijn. Liepen kennissen makkelijk langs toen hij nog bij 't Vat logeerde – 'op' Noord (zoals Surinamers het zeiden) kwam niemand toevallig. Wilde hij hier iemand zien, dan moest hij een afspraak maken. Het verdiepte zijn eenzaamheid op een manier die hij misschien zelf niet verwacht had. Het is niet moeilijk om te zien hoe zich dat vertaalde in zijn werk: in een aantal stukken, zowel in de krant als in de bundel, was zijn eenzaamheid bijna tastbaar, bijvoorbeeld toen hij zich afgesneden zag van de buitenwereld toen de grote regentijd het complete internet- en telefoniesysteem plat had gelegd. 'Dat ene kleine touwtje waaraan Suriname vastzit aan de wereld was geknapt,' verzuchtte hij in een column die hij, heel toepasselijk, 'Eenzaamheid' noemde. Over zijn isolement dat daarvan het gevolg was, werd door de omgeving nogal lacherig gedaan. Maar, schreef Anil, besepte men wel wat de invloed was van een te grote eenzaamheid op liefde? Wat was liefde eigenlijk nog, in tijden van eenzaamheid? Behalve dat het een te nadrukkelijke verwijzing was naar de beroemde roman van Gabriel García Márquez, was 'eenzaamheid minstens zo dodelijk als cholera'. (Ramdas 2007e)

In plaats van actief het gezelschap van mensen die hij vertrouwde op te zoeken, trok hij zich steeds verder terug in zijn schulp. Vrienden die hem opzochten, schrokken van de staat waarin ze hem troffen. Toen Anil vier maanden in Suriname was, kwam Stephan Sanders samen met zijn partner over uit Nederland om hem op te zoeken. '[H]et was echt verschrikkelijk wat we aantroffen. [...] Zijn psoriasis had heel erg opgespeeld. En hij was eigenlijk alleen maar bezig te

drinken van 's ochtends tot 's avonds. Het was ontluisterend. Heel zwaar om te zien.'

Sanders herinnerde zich dat Anil afspraken niet nakwam, of vreselijk dronken aankwam, of soms zelfs gewoon niet kwam opdagen. Een keer belde hij af 'met een enorme smoes, maar ook echt zo dat ik zei: Anil dit is een smoes. Je bent stomdronken. En toen zei ik: dan zie ik je overmorgen, dan kom ik langs. En dan was hij gewoon niet thuis. Het was vermijdingsgedrag van zijn kant.'

Hij trachtte goede vrienden af te stoten, soms ook door ze te beleiden, en hij kon zich daarbij onuitstaanbaar gedragen. Maltie Punwasi herinnerde zich een avond in een kroeg aan de Waterkant in Paramaribo. Ze had Anil opgehaald en zou hem ook weer thuis afzetten. Hij bleef echter nieuwe glazen wijn bestellen, ook nadat ze had aangegeven te willen vertrekken, en hij weigerde met haar mee te gaan. Toen hij vervelend tegen haar begon te doen, had ze er genoeg van en vertrok. Terwijl ze wegreed, bedacht ze zich en keerde om. 'Ik ben teruggegaan, ik zeg: je stapt nu in. En ik breng je naar huis.' Overvallen door haar besluitvaardigheid, gehoorzaamde hij schoorvoetend. Zij beseftte toen al dat hij probeerde om mensen van zich af te duwen, dat hij probeerde 'te slaan voordat hij geslagen werd', zoals Punwasi het zelf noemde. Zij liet zich echter niet wegduwen. 'Wat hij ook deed, al had hij me een dag ervoor voor schut gezet – ik stond er de volgende dag wéér. Ik heb hem nooit in de steek gelaten.'

Het was een verregaande loyaliteit die Anil van meer vrienden eiste, maar die misschien niet geheel wederkerig was – en die daarom niet iedereen (meer) voor hem kon opbrengen. Zijn vriend Pieter Hilhorst had hem bijvoorbeeld graag op willen zoeken in Suriname. Vooral toen hij via via hoorde dat het niet goed met hem ging. Hij deed het echter niet, omdat hij inmiddels wist hoe ingewikkeld de vriendschap met een verslaafde in elkaar stak; alsof hij de verslaving van zijn vriend 'goed moest breien'.

Schrijven in de hoop om thuis te komen

In *Paramaribo, de vrolijkste stad in de jungle* legde Anil uit wat voor boek hij had willen schrijven en welke vragen hij zich had voorgenomen om te stellen. De werkelijkheid bleek anders dan hij zich vooraf, in Nederland, had voorgesteld. De literaire wereld van Suriname ('eigenlijk een grote bedoening, waarbij vrienden elkaar stukjes voor-lazen' (Ramdas 2009: 215)) bleek te oninteressant om een hoofdstuk aan te wijden en voorgenomen diepgravend journalistiek werk over de criminaliteit in de stad werd efficiënt tegengewerkt door bureaucratisch personeel en zwijgzame topambtenaren. Overal waar hij kwam werd hij bovendien met argusogen bekeken: 'Ik was niet vreemd genoeg, en niet Surinaams genoeg. [...] Maar iets daartussen-in, een ex-Surinamer, een onechte Nederlander, dat riep problemen op. Dat schiep wantrouwen omdat je, zoals ik al zei, het land eerder had verraden.' (Ramdas 2009: 224) Dat hij zo hard uitviel tegen het land en zijn bewoners, kwam in zijn eigen ogen misschien nog het meest voort uit de ambitie die hij voor zijn geboorteland had. Want natuurlijk kon hij met een vergeeflijker blik kijken en wijzen op de aandoenlijkheid van de omgeving en de warmte van het volk, 'maar ik weigerde het domweg te accepteren, ik weigerde mij neer te leggen bij het idee dat dit alles was, het hoogst haalbare van dit volk in deze stad'. (Ramdas 2009: 237)

Het kwam op vrienden over alsof hij tegen beter weten in had gehoopt thuis te komen in het land dat hij decennia geleden had achtergelaten. Maltie Punwasi, de vriendin die weigerde hem in de steek te laten, was jarenlang vooral een goede kennis van Chandra. Anil kende ze als de wat afwezige echtgenoot die zich zelden buiten zijn werkkamer vertoonde. Ze leerde hem daarom pas echt kennen toen zij in 2006 en 2007 meerdere keren naar Suriname reisde in verband met een aantal liefdadigheidsprojecten. Op verzoek van Chandra zocht ze Anil op, vooral om te zien of hij het goed maakte of, zoals hij bij hun eerste ontmoeting in Paramaribo gekscherend zei: 'om te zien wat ik hier uitspook'. Hun ontmoetingen ontwikkelden zich al snel tot een war-

me vriendschap die deels gebaseerd was op hun vergelijkbare jeugd. Net als bij Anil was Malties jeugd getekend door ouderlijke ruzies en spanningen. Chandra hoopte dat het gedeelde trauma haar echtgenoot wat steun zou bieden. Maltie: 'Want die onrust die zij bij hem zag, herkende ze ook bij mij. Het verband is dat je altijd op zoek bent naar geborgenheid, naar warmte, naar liefde, naar erkenning. En je wil het altijd goed doen omdat je... Je wil niet falen. Je mag niet van jezelf falen.'

Het bleek inderdaad een stevige basis te zijn voor een vriendschap waarin Anil over onderwerpen durfde te praten die hij bij anderen misschien ontweek. Als Maltie in Suriname was, dan reed hij met haar langs de adressen uit zijn jeugd.

Hij is veel bezig geweest met waar hij gewoond heeft. We hebben rondjes gereden [in de] Celinastraat. Waar dat huis stond, hoe dat huis er toen uitzag. Welke ondeugende dingen hij gedaan heeft. Hij ging eigenlijk ook een beetje terug naar zijn eigen jeugd, en dat beeld werd alleen maar triester. [...] Maar hij is niet alleen gegaan om een boek te schrijven over Suriname. Hij heeft deze opdracht ook gedaan omdat hij voor zichzelf ook een aantal dingen nog moest checken, te weten moest komen en ook moest loslaten.

In zijn column voor *NRC* schreef hij in februari 2007 dat hij zich verzetten tegen het thuis voelen in een stad die niet meer vertrouwd voelde: 'De stad zoals die was in mijn herinnering, is er niet meer. De stad waar ik altijd tegen iedereen zo bevlogen over vertelde, die stad heeft me belazerd door niet meer te zijn zoals ik het me herinnerde.' (Ramdas 2007c)

Misschien was de behoefte aan dat gevoel van 'thuis' gegroeid na zijn terugkeer uit India in 2003. Hij wist zich toen niet meer thuis in Nederland, als hij dat ooit wel echt was geweest, deels omdat Nederland hem opeens grover, onvriendelijker, zelfs barbaarser voorkwam dan vroeger. Dat het vaderland India ook geen thuis was, had hij toen al ervaren. De Balie, waarvan hij een cultureel en intellectueel huis had willen maken, was hem nu ook ontglipt. Wat restte, was het gezin en dan misschien toch, uiteindelijk, het geboorteland. Dat de plek

waar hij opgroeide niet meer bestond, kwam hard aan. Het boek kreeg niet de vorm die hij voor ogen had gehad. De mensen werkten niet mee, het land was weliswaar nog herkenbaar, maar hij was zelf te veel veranderd om zich er nog thuis te voelen. Hij was een onderzoeker, 'iemand die belangstelling had voor de samenleving op een andere manier dan waarop men het zich voorstelde'. Hij, Anil Ramdas, was daarmee van geen enkele betekenis in Suriname. Erger nog, hij was er 'domweg ondenkbaar'. Halverwege de zoektocht gaf hij het op, en zat zijn tijd uit in de gevangenis van de geest dat zijn geboorteland bleek te zijn: 'dit Macondo, waar ik zulke hoge verwachtingen van had'. (Ramdas 2009: 225)

Sociaal en intellectueel isolement

Terwijl Anil in Nederland een bescheiden roem genoot, kende in Suriname slechts een handvol mensen hem. Het lijkt erop alsof hij niet helemaal kon wennen aan de anonimiteit. Zijn vriend Edgar Ho had bijvoorbeeld het gevoel dat wanneer ze ergens zaten, Anil ervan uitging dat andere gasten of voorbijgangers hem kenden, terwijl dat niet per definitie zo was. Een aantal mensen die zijn werk wel kenden – en waardeerden – hielden hem zo nu en dan een hand boven het hoofd. Televisie- en filmproducent Eddy Wijngaarde was zo iemand, net als de jurist en publicist Carlo Jadnanansing. Het zou ook op voorspraak van deze laatste zijn dat Ramdas een lezing verzorgde bij de Rotary Club. De twee mannen ontmoetten elkaar op de herensociëteit Het Park waar Anil als introducé van een ander naartoe was meegenomen. Jadnanansing, die een bewonderaar was van Anils werk, stelde voor dat hij een serie van drie lezingen zou verzorgen. Anil stemde in. Het zou echter bij de eerste lezing op 23 oktober 2007 blijven.

Zijn 'stiefvader' Ram Hiralal was erbij toen hij die avond het spits van de serie afbeet voor een publiek van Rotaryleden in hotel Krasnapolsky. Volgens hem sprak Anil de leden erop aan maatschappelijke betrokkenheid te veinzen, terwijl ze er in werkelijkheid vooral op uit waren

om hun eigen positie te versterken. Suriname miste, in Anils ogen, een visie voor de toekomst. In plaats van zich op nieuwe technologieën te richten bleef het land gericht op uitputtelijke bodemschatten. Het onderwijs was niet goed toegerust om nieuwe generaties klaar te stomen voor de toekomst.

Het publiek reageerde furieus op zijn woorden. Een bron die anoniem wil blijven zegt over de sfeer tijdens de lezing dat het ermee begon dat het publiek onbekend was met Anils werk – en daarom ook met zijn stijl. Ze voelden zich overvallen door de kritische toon van zijn lezing. De mensen in de zaal werden tijdens zijn voordracht steeds onrustiger, en toen de vragenronde aanbrak was de sfeer vijandig, op het agressieve af. Het leidde ertoe dat de organisatie ter plekke in overleg met Anil besloot om het vragenrondje vroegtijdig af te knippen, en om de twee geplande lezingen te doen vervallen. Jadnanansing bracht Anil naar huis, en herinnerde zich jaren later nog dat zijn gast zichtbaar aangeslagen was.

Oude wijn in nieuwe zakken

Anil was een van die mensen die weg waren gegaan, hoog en droog in het Westen zaten toen Suriname door een extreem moeilijke periode was gegaan. Tussen hem en de ‘echte’ Surinamers stond ‘altijd weer, het verraad van degenen die naar Nederland waren gevlucht. Ik merkte die vijandigheid sinds dag één, de houding dat men niet op mij zat te wachten en wie ik wel dacht dat ik was.’ (Ramdas 2009: 222) In Suriname was men niet in staat over zijn eigen rancune heen te stappen, stelde Anil na een jaar in Paramaribo te hebben rondgelopen.

Met dit soort opmerkingen maakte hij natuurlijk geen vrienden. Maar het is te eenvoudig om te stellen dat de Surinaamse elite te gevoelig was om kritiek te accepteren. Anils manier van kijken werd door sommigen vooral beschouwd als gedateerd: het was een perspectief dat al vaker was uitgeschreven. Het enige bijzondere aan zijn stukken was dat het dit keer niet een witte maar een bruine Nederlander was die het land bezag vanuit een westers perspectief – met bijbehorende arrogantie. In de ogen van vakgenoot Iwan Brave – journalist eerst bij *Het*

Parool en later hoofdredacteur bij *De Ware Tijd* – herhaalde Anil vooral de trucjes waarmee hij eerder zo veel lof vergaarde – als een ex-voetballer die nog een keer zijn oude kunstje wil laten zien. Het Suriname dat hij beschreef in zijn columns tijdens het verblijf in Paramaribo in 2007 bestond volgens Brave allang niet meer: ‘Het leek wel alsof hij in de jaren negentig rondliep. Hij kwam met een aantal clichés die ik zelf al over Suriname in 1996 had gepresenteerd. Al was het misschien zo, maar dat was al genoeg gedaan over Suriname.’ De vergelijking tussen het moderne, ontwikkelde Westen, waarvan het achterlijke, onverbeterlijke Suriname het steevast verloor, was niet meer dan oude wijn in nieuwe zakken.

Volgens filmproducent Eddy Wijngaarde werd Anil gewoonweg niet geaccepteerd in Suriname, ‘en dat voelde hij’. Wijngaarde zelf had juist grote waardering voor Anils analytisch vermogen en zijn kritische blik. Tegelijk wist hij uit eigen ervaring dat juist die eigenschappen in Suriname niet werden gewaardeerd. Als men al over Anil sprak, dan was vooral zijn drankgebruik onderwerp van gesprek. Voor de rest werd hij volkomen genegeerd. Wijngaarde: ‘Ze zagen hem niet staan en niet zitten en niet liggen.’

Maltie Punwasi beaamt dat Anil in zijn jaar in Suriname doodongelukkig was.

Hij had zich bij haar en bij andere vrienden meermaals beklaagd over het intellectuele niveau waardoor hij omgeven was. Edgar Ho: ‘De *New Yorker* vond hij fantastisch. De mensen hier hebben daar nog nooit over gehoord. Daarvoor kiest men Suriname. Je kiest Suriname om je af te sluiten van de wereld. Je denkt, ik ben veilig hier in Suriname. De wereld hoort me niet.’

Het punt is natuurlijk, dat Anil juist wel gehoord wilde worden. Onbegrepen, genegeerd en uiteindelijk doodgezwegen, schreef hij dat de Surinaamse intelligentsia op hem overkwam als ‘danig verbitterd, verongelijkt, zuur, ongastvrij, kleingeestig en potsierlijk’. (Ramdas 2009: 223) Het klonk als een afrekening, en dat was het misschien ook wel.

Als een schim langs de muren

‘Ik had het erg naar mijn zin in Zeelandia Suites,’ schreef Anil in *Paramaribo*, ‘ik kon het uitstekend vinden met het personeel en samen met hen haatte ik de malle directeur.’ (Ramdas 2009: 70) Die malle directeur was ‘niet echt een aanspreekbare man [...] kaal en licht van kleur en men zei dat hij een opleiding tot arts had gevolgd’. (Ramdas 2009: 28) Jan van Charante, eigenaar van Zeelandia Suites en het ernaast gelegen ’t Vat, was een lichtgekleurde Surinamer en was inderdaad bedrijfsarts in Nederland voordat hij terugkeerde naar zijn geboorteland om er in het ziekenhuis te werken. Hij richtte ’t Vat op als plek waar collega-artsen en andere vrienden elkaar na het werk troffen. Dat Anil hem ‘haatte’ hoorde hij pas later, toen *Paramaribo* was gepubliceerd en hij er van verschillende kanten op werd gewezen hoe zijn voormalige gast kennelijk over hem dacht. Hij keek ervan op, want van enige animositeit was voor zover hij het had gemerkt, geen sprake. Het zou kunnen zijn, zo merkte Van Charante jaren later fijntjes op, dat Anil gepikeerd was omdat hij graag zijn verblijf in Zeelandia Suites wilde verlengen maar daar niet de (fikse) korting voor kreeg die hij wilde. Een andere aanleiding voor de vileine opmerking aan zijn adres kon Van Charante niet bedenken. Hij en Anil spraken zelden met elkaar, en hij herinnerde zich hem als een kalme man die achter in de zaak een tafeltje koos waaraan hij in alle rust dronk, boeken las en van tijd tot tijd met mensen sprak. Wat hem wel opviel, steeds opnieuw, was de manier waarop Anil de zaak binnenkwam. Normaliter staken gasten dwars de zaak door, hier en daar mensen begroetend, zoekend naar een vrij plekje om te zitten. Zo niet Anil. Hij kwam zo onopvallend mogelijk binnen en gleed dan ‘als een schim’ langs de muren naar een van de tafels achter in de zaak.

Van Charantes observatie past in het beeld dat ontstaat bij Anils jaar in Suriname. Enerzijds koos hij ervoor om plekken te bezoeken waar mensen hem zouden kunnen kennen. ’t Vat bijvoorbeeld was bij uitstek een plek waar de culturele elite elkaar trof en waar mensen samenkwamen die hij openlijk bewonderd had, zoals kunstenaar Erwin

de Vries. Maar terwijl anderen *centre stage* namen in een dergelijke omgeving, koos Anil ervoor om meer langs de kant te zitten, onopvallend maar zichtbaar genoeg voor de mensen die hem wél zouden willen aanspreken, bijvoorbeeld omdat ze hem herkenden uit de Nederlandse media. Dat waren vaak ‘Hindostanen uit Den Haag’ zoals zijn vriend Edgar Ho zich herinnert: Nederlandse Surinamers die op vakantie waren en graag een bekende landgenoot trakteerden op een drankje of twee. Het waren eerder bewonderaars dan gelijkwaardige gesprekspartners. Mensen voor wie Anil zich niet per se interesseerde maar met wie hij kon verdwijnen in de Surinaamse nacht. Dat nachtleven beperkte zich dan ook niet tot het redelijk overzichtelijke ’t Vat. In zijn stukken voerde hij een aantal stamkroegen op, van het populaire Zanzibar en de oudemannenkroeg Café Swans tot de wat duistere Ome Fred aan de Hogestraat. Laatstgenoemd etablissement stond ook wel bekend als Fred Bar en werd vooral door Hindostanen bezocht. Het gebouw stond in 2019 nog steeds ‘ingeklemd tussen twee bouwvallige woonhuizen’ zoals Anil beschreef. (Ramdas 2009: 42) Het was een donkere kroeg, met zware kozijnen die omhoogschoven over stevige metalen tralies, een bar rechtsachter in de hoek en een handvol vierkante hoge bartafels rondom een poolbiljart. Aan de buitenkant, met uitzicht op de her en der opgebroken stoep en de verwaarloosde straat, was een smal terras met een tweetal tafeltjes omzoomd door een muurtje van gestapelde betonblokken. De Hogestraat was een onooglijke straat in een achterbuurt met wat bordelen en andere bars van hetzelfde twijfelachtige allooi. Fred Bar werd op een gegeven moment – na de periode dat Anil er kwam – overgenomen door No Surrender, de Surinaamse afdeling van de motorclub die in Nederland werd verboden vanwege het vermoeden van illegale praktijken. In Suriname deden geruchten de ronde dat de groep betrokken was bij cocaïnehandel en huurmoorden. Over een van de kopstukken van de motorclub werd gefluisterd dat hij ten overstaan van een vol terras van het bekende Torarica-hotel een Venezolaanse prostituee bijna doodsliep. Uit angst voor represailles durfde niemand de politie te bellen. Dat juist deze motorclub in het oude pand van Ome Fred zijn clubhuis inrichtte, lijkt veelzeggend. Anil beperkte zich dus in elk

geval niet tot de meer mainstream kroegen die Paramaribo rijk was. Dat kon ook bijna niet, meende Iwan Brave, die eerder de oversteek maakte van Amsterdam om zich te vestigen in Suriname. Het Surinaamse nachtleven had een sterk aanzuigende werking. De dynamiek was (en is) er anders dan in het Westen: in een derdewereldland als Suriname zoekt iedereen op de een of andere manier zijn geluk. De duisternis is daardoor nooit ver weg. Brave: 'Paramaribo is al geen lichtstad. Als het hier tien uur wordt, krijgt het al iets heel unheimisch. Alsof het al middernacht is. Dat gevoel. Dus je zag ook om twaalf uur letterlijk [...] hoe die bovenwereld naar bed ging, en je zag echt zo'n onderwereld opkomen. En de jongens die op straat staan. Duistere figuren.' Brave wil maar zeggen: Paramaribo kan een spookachtige stad zijn waarin de beste verleidingen je precies bieden wat je zelf zoekt. Ook al zoek je geen seks, of vrouwen, of geld. De verleiding voor Anil was misschien wel om bewonderd te worden door drinkebroers die hem vertelden wat hij wilde horen, terwijl hij intussen steeds sneller oploste en verdween in zijn omgeving. Brave: 'Het is de onderkant. Het is de zelfkant van het leven. Zoals vroeger Amsterdam was. [...] Het is heel spannend, het is echt heel los. En als je niet op past dan ga je onderuit in die verleidingen. Al was Ramdas niet met vrouwen bezig, maar misschien komen er wel heel veel nepmatties op hem af. [...] Ik denk niet dat hij een vrolijke wereld heeft gezien.'

Het zelf zonder waarde

Intussen begon de jarenlang opgebouwde spanning ook vat op Anils lichaam te krijgen. Hij had altijd psoriasis gehad, maar het was nooit echt verder doorgebroken dan wat droge plekjes op zijn ellebogen. Als kind had hij bij zijn vader gezien hoe de huidziekte kon leiden tot natte, vieze wonden, die zo erg waren dat zijn vader altijd gekleed was in lange mouwen en lange broeken. (Ramdas 2009: 228) De psoriasis liet plekken achter in de kleren van zijn vader, en de zalfjes die hij er tegen smeerde roken vies. Het had hem allemaal als kind met walging vervuld – en met angst dat hem hetzelfde lot zou wachten.⁴ Zijn broer Raj kreeg er als volwassen man wel last van, maar Anil droeg de ziek-

te nagenoeg onopvallend met zich mee. Tot nu. In het rampzalige jaar in Paramaribo brak de psoriasis met volle kracht door. Zijn lichaam, zo schreef hij, zat op een dag onder de ‘vlekken in grillige vormen als landkaarten. Mijn rug leek een mijnenveld en ook op mijn armen en handen en benen en voeten zaten ze, zo snel en voortvarend dat je ze kon zien opkomen.’ (Ramdas 2009: 228) Anil, toch al bovengemiddeld zelfbewust als het om zijn lichaam ging, voelde sterk hoe de mensen die hij noodzakelijkerwijs onder ogen kwam – zijn chauffeur die hem naar de dokter reed, het meisje bij de drogisterij die het recept uit zijn aangetaste handen aanpakte – schrokken bij de aanblik van zijn aangetaste huid. ‘Dat was het lastige aan psoriasis: de walging die het opriep bij je medemens. Het was toch vooral een sociale aandoening.’ (Ramdas 2009: 229)

Hij mocht wekenlang niet naar buiten en sloot zich verplicht op in de kamer aan de toch al stille noordkant van Paramaribo. De gevoelens van angst en somberheid hadden in deze omstandigheden alle kans om hem te belagen. Wat ze ook deden. ‘Ik had geen medicijnen en ik was dus niet bezig beter te worden. Wat deed een verstandige mens in dat geval? Die raakte in paniek. Die werd somber en vervolgens depressief, die werd apathisch en begon de langwerpige tegels op het plafond van zijn slaapkamer te tellen. Negenenzestig in totaal, de halve tegels bij de randen niet meegerekend.’ (Ramdas 2009: 229-230)

De keuze om een jaar naar Suriname te komen was voorafgegaan door verlies, verlies van een thuis bij zijn gezin – dat door de opgelopen spanningen niet meer voelde als de luwtevolle haven van waaruit hij ooit de wereld inging. Maar ook verlies van aanzien, nu hij zijn positie bij De Balie verloor, en natuurlijk het verlies van een vast inkomen dat daarbij had gehoord. Hij was uitgesproken instabiel toen hij in november 2006 naar Suriname vloog. Wat hij daar ook had gehoopt te vinden – inspiratie, een gevoel van thuiskomen, rust en een weldadige stilte na de vele ruzies thuis – hij vond het niet. Niet op de plekken die hij kende uit zijn jeugd, die in zijn nieuwe, door zijn kosmopolitische ervaringen die hij in de grote wereld buiten Suriname opdeed gevormde blik onherkenbaar veranderd waren. En ook niet

tussen de andere schrijvers, denkers of wetenschappers met wie hij had gehoopt zinnige discussies te kunnen voeren over de staat van het land. Wat dat gevoel van verlorenheid met hem deed, is subtiel terug te lezen in wat hij schreef in *Paramaribo*. Een bekende toneelschrijfster – wellicht doelde hij op Thea Doelwijt – had hem herkend op een literaire avond in Tori Oso, het literaire centrum van Paramaribo. De schrijfster had hem gewenkt, maar nadat hij naar haar tafel was gekomen, vroeg ze hem fijntjes of hij even ijs voor haar lauw geworden drankje wilde halen. ‘Ik schrok van het verzoek,’ schreef hij. ‘[M]aar er zaten zo veel mensen aan haar tafel dat ik moeilijk kon toegeven aan mijn opkomende verontwaardiging.’ (Ramdas 2009: 140)

Zelfbewust als altijd omschreef hij zijn verontwaardiging als het letterlijk dalen in waarde. Dat was misschien nog het meest ingrijpende wat er in Suriname met hem gebeurde, ook omdat hij het niet had verwacht. In dit land, in de ogen van de Surinamers, was hij iets anders dan wat hij dacht te zijn, of wat hij wilde zijn. Zijn waarde daalde. Niet zozeer omdat zijn teksten waardeloos waren, maar omdat hij zich niet liet beperken door de lokale regels en gewoonten en daarom niet meer werd gehoord. Het leek wel alsof hij in het geheel een andere taal sprak. Zijn engagement was te kritisch, zijn positie niet genoeg aan etniciteit of geboortepiek gebonden. De mensen met wie hij wel door een deur kon – Eddy Wijngaarde, Carlo Jadnanansing, maar ook de journaliste Marieke Visser met wie hij al eerder correspondeerde – hield hij subtiel af. Op feestjes vertrok hij vroegtijdig en uitnodigingen voor etentjes zegde hij op het laatste moment af. Hij was ontegenzeggelijk eenzaam in het jaar dat hij *Paramaribo* schreef, maar het was een eenzaamheid die hij voor een belangrijk deel verkoos. ‘Ik denk dat Anil in wezen gewoon ook niets liever wilde dan gewoon van Suriname houden en door Suriname omarmd te worden,’ zei Marieke Visser later. Hij wilde diep vanbinnen ‘door de mensen omarmd [...] worden, maar hij geloofde niet in zichzelf.’ In plaats van vaker thuis bij zijn oude vriend Edgar Ho af te spreken, of Marieke Visser op te zoeken bij haar gastvrije gezin, dronk hij zich een stuk in de kraag met vage figuren die hij niet of nauwelijks kende. Wat hij daar zocht laat zich moeilijk raden. Misschien was het een-

voudiger om op zulke plekken, waar losse of losgeslagen entiteiten, zonder gezicht en zonder letterlijke identiteit langs elkaar bewogen, zichzelf te zijn. Of zichzelf er juist te verliezen, en zich te verdoven tegen de pijn van dat verlies. Gemaakte vrolijkheid en oprechte moedeloosheid schuurden nergens zo dicht tegen elkaar aan als in Paramaribo in 2007. Dat gold niet alleen voor de stad, maar ook zeker voor Anil. In de weken dat hij door de psoriasis veroordeeld was om binnen te blijven, realiseerde hij zich dat hij er misschien wel erger aan toe was dan de mensen die hij zo vol overtuiging de maat had genomen. Hij keek de ene aflevering van de Amerikaanse serie *Monk* na de andere. Het openingsnummer waarnaar hij verwees in de titel van het boek, 'It's a Jungle Out There', zou 'voor eeuwig gegrift zijn in mijn geheugen als de verwoording van de moedeloosheid die een mens kan ervaren in zo'n vrolijke stad als Paramaribo'. (Ramdas 2009: 231)

Nét niet doodgaan

Het was het jaar waarin Máxima met een enkele opmerking dat ‘de Nederlander’ niet bestaat, bedolven werd onder kritiek. Het was tekenend dat die enkele, toch vrij diplomatieke, opmerking een lawine aan commentaar veroorzaakte. Natuurlijk was er wel een Nederlandse identiteit, zei de een. Welnee, die identiteit heeft nooit bestaan, riep de ander. Maar wie was Máxima nu helemaal, als allochtoon, om iets te kunnen zeggen over wat ‘de Nederlander’ was? Moest ‘de Nederlander’ dat soms niet zelf bepalen? *De Volkskrant* schreef dat het ‘[d]e eerste kras [was] op het onomstreden optreden van de prinses sinds haar entree in 2002’. (Hoedeman) Kennelijk waren er tijden aangebroken waarin er behoefte was aan een eenduidige identiteit; aan handvatten waaraan de Nederlander zich kon vasthouden en waarmee hij kon zeggen wie hij was, en waar dat voor stond. De tijd van fragmentatie, van twijfel, van dualiteit was definitief voorbij. Nederland was nog wat verder opgeschoven op de weg die het was ingeslagen. Een weg waarin weinig ruimte was voor dialoog over identiteit, en waarin de plek van ‘de’ Nederlander hevig bevochten werd.

Wat was Anils plaats in een tijd als deze, een tijd waarin twijfel stond voor zwakte? Zijn jaar in Suriname had geen licht op de zaak geworpen. Misschien had het de ontheemding juist versterkt. En dan niet de ontheemding die de meeste mensen in hem als migrant zagen, maar vooral ook het gevoel zijn plek verloren te zijn in een wereld die onder zijn ogen veranderd was. Hij bleef, tegen de stroom in, schrijven over de tekortkomingen van de huidige tijd. Het was een probleem, stelde hij, dat men in Nederland niet meer met elkaar van gedachten wisselde. Wat er nu werd gezocht, was het debat. En dat debat

was niet stijlvol, niet geraffineerd. Eerder had het, in de ogen van Anil, iets van porno, want, schreef hij in 2007: ‘Hoe steviger, hoe beter.’ (Ramdas 2007i) Ooit was het een linkse gewoonte om de knuppel in het hoenderhok te gooien. Die gewoonte was nu gekaapt door rechtse politici, die stijl en raffinement inruilden voor wat Anil zag als een typisch mannelijke eigenschap, namelijk de behoefte om de ander te vernederen, te vloeren, kapot te maken. ‘Dat nu Geert Wilders en Rita Verdonk het verst durven gaan in het debat, is een godswonder dat alleen in Nederland mogelijk lijkt. De meest pornografische debater was natuurlijk Theo van Gogh, maar over de doden niets dan goeds.’ (Ramdas 2007i) De vloer was nu aan de patsers. Waar de anderen, zij die nog durfden te geloven in nuance, nu naartoe moesten – dat was onduidelijk.

Terug uit Su

Weinig dingen bleven verborgen in de kleine Surinaams-Nederlandse gemeenschap. Via de mofokoranti was het Jessica Dikmoet, journaliste en goede vriendin van Anil, ter ore gekomen dat het niet goed met hem ging. Ze schreef hem: ‘Hi Anil, Laat ajb wat van je horen. Ik hoorde van Walther, dat zijn vrouw met je op de vlucht zat en dat je toen erg ziek was. Ik ben zo benieuwd hoe het met je gaat.’¹ Hij was ziek, inderdaad. Sterker nog, hij was uitgeput. Zijn lichaam was in Suriname tot het uiterste gedreven. Alcohol had zijn organen onophoudelijk belast en de spanning vocht zich een weg naar buiten, kwam in bultjes, blaasjes en ontstekingen door zijn huid gedrongen. Zijn jaar in Paramaribo zat erop, maar eenmaal terug in Loenen was er weinig ruimte om bij te komen van zijn ervaringen, of om zijn weg terug te vinden uit de eenzaamheid die hem in Suriname had bevangen. Zijn huwelijk had niets gewonnen met de tijdelijke verwijdering, en Chandra vond het moeilijk om hem terug in huis te hebben. Bovendien was de nood nog steeds aan de man: zonder vaste baan had hij geen vast inkomen naast wat hij als columnist bij *NRC* verdiende.

Van zijn vrienden was hij intussen stuk voor stuk vervreemd geraakt. De mensen die ooit tot zijn inner circle behoorden, zagen van

een afstand hoe hij de controle over zijn leven verloor. Ze stonden machteloos ten aanzien van wat soms voelde als zelfdestructie. Met Stephan Sanders – die hij tot aan het einde aan toe liefdevol ‘Steeffie’ noemde – had hij na zijn terugkeer uit India minimaal contact. Sanders vond het moeilijk om toe te kijken bij de keuzes die zijn vriend maakte. De keren dat Anil in zijn tijd als directeur uit Loenen naar De Balie reed met een paar slokken te veel op, botsingen of andere ongelukken veroorzakend, voelden voor Sanders soms als ‘gecamoufleerde zelfmoord’.² Zijn verslaving was ook tussen hem en Pieter Hilhorst in komen te staan – bij uitstek een vriend op wie hij altijd sterk geleund had. Hij noemde hem wel eens grappend zijn alarmnummer; als er iets was, dan kon hij altijd Hilhorst bellen voor hulp. Toen Anil hem vroeg om naar Suriname te komen, had Hilhorst er geen zin meer in om Anil altijd maar uit de problemen te helpen. Later voelde hij zich daar enorm schuldig over: ‘Ik heb pas achteraf gezien hoezeer de vraag om naar Suriname te komen een alarmnummer was.’ Op dat moment echter, was Anil zo hard bezig zichzelf te vernietigen, dat hij al doende zijn vrienden van zich vervreemde. Stephan Sanders zei, terugkijkend op die periode van excessief drankmisbruik dat het hem als vriend verscheurde. Enerzijds was er een intens medelijden. Anderzijds maakte het hem ook kwaad: ‘Je wordt ook boos. Het is niet alleen maar solidariteit.’

Wake up

Chandra wilde dat hij vertrok. Hij was al vaak gestopt met drinken, maar alleen om een paar maanden later weer te beginnen. De spanningen in het gezin waren te groot geworden, hij moest weg. Het leek het uur van de waarheid; de werkelijke, echte bodem van de put waar naar hij al zo lang op weg was, was nu duidelijk in zicht. De gedachte om alleen te moeten wonen, zonder zijn kinderen, zonder de vrouw die hij bijna zijn hele leven had liefgehad, joeg hem meer angst aan dan wat dan ook. Hij schreef haar wanhopige mails, vol liefde maar ook vol woede en onmacht, maar het mocht niet baten. Om zichzelf en Chandra wat ruimte te gunnen, logeerde hij soms bij zijn moeder

Kamla, die in Den Haag woonde. Hij hield van haar, hij kon haast niet anders, maar haar karakter dat op goede momenten flamboyant, tegendraads en eigenzinnig genoemd kon worden, speelde op te veel kwade momenten op als zelfzuchtig, star en egocentrisch. In de loop der jaren had ze veel mensen gekwetst, zei bijvoorbeeld Anils zus Shanti. Hun moeder had in haar leven veel mensen gekend, was vaak het centrum van haar eigen wereldje geweest. Maar nu ze op leeftijd was, was ze vereenzaamd. Shanti zocht haar nog wel op, als een van de weinigen van haar kinderen. Ook Anil bleef haar trouw bezoeken, ondanks hun ruzies en onenigheden. De rest van de kinderen beperkte het contact tot het minimale – sommigen verbraken het helemaal. Anil was anders dan zijn broers en zusters, zei Shanti. Hij had altijd een zwak gehad voor zijn moeder. Hij paste ervoor op om haar pijn te doen, zelfs als zij hem wel kwetste met haar egocentrische gedrag. Shanti: 'Anil was de eerste die bij mijn moeder ging wonen. Omdat hij zich verantwoordelijk voelde voor haar.'

Decennia nadat zij een gezin hadden gevormd, bleek dat Harripersad, die juist was begonnen als de traditionele Hindostaanse man die geen boodschap had aan Kamla's zucht naar vrijheid, de vader ook die Anil en Chandra had gedwongen om in zijn woonkamer in Den Haag volgens Hindostaanse traditie te trouwen, dat juist hij degene was die in de daaropvolgende jaren tot enorme persoonlijke groei in staat was geweest. Hij had nog twee kinderen gekregen met zijn tweede vrouw, en had zichzelf geleerd om door hun ogen naar deze nieuwe, westerse wereld te kijken. Hij waardeerde hun zelfstandigheid, en trachtte om hun de mooiste waarden uit hun Hindostaanse cultuur mee te geven in de moderniteit van Nederland. En daarin slaagde hij. Hij hield zielsveel van zijn kinderen en zijn kleinkinderen, vertelde Chandra later. En hij was trots als geen ander op zijn beroemde zoon. Anil op zijn beurt was trots op zijn vader, op hoe hij ondanks zijn eigen strenge opvoeding zich al in Suriname verder van de traditionaliteit had ontwikkeld, en nu in Nederland opnieuw een stap in zijn ontwikkeling maakte. Het was een bewijs van een enorme veerkracht, die Kamla misschien wel miste.

Hij kon en wilde niet te vaak bij zijn moeder logeren, en waarschijnlijk schaamde hij zich ook te sterk bij het idee dat hij als volwassene man bij zijn moeder zou moeten wonen. Geld voor een ander huis had hij niet, maar Chandra bleef erbij dat hij moest vertrekken. Hij had zijn huwelijk laten stranden, hij was er niet in geslaagd om het ideale plaatje vol te houden. Het was hem niet gelukt om verder omhoog te klimmen op de sociaal-economische ladder, en ook niet om de positie te behouden die hij had bereikt. Dat hij nu niet het geld had om een extra appartement te huren, vergrootte het gevoel dat hij had gefaald.

De stress werd hem te veel. Zijn eerste hartinfarct kreeg hij in bed, naast Chandra.

Hij was net weer afgekickt. Het was dus een sobere periode waarin hij niet dronk. Ze waren net naar bed gegaan, de kinderen waren diep in slaap. Anil stond op om naar de wc te gaan. Chandra werd wakker. Toen hij terug in bed kwam, hoorde ze aan de vreemde manier waarop hij ademde dat er iets mis was. Kort erop kreeg hij enorme pijn op zijn borst. Hij riep dat ze het alarmnummer moest bellen. De ambulance bracht hem naar het ziekenhuis, waar hij meteen gedotterd werd. Het was een vreselijke ervaring, vertelde Chandra later. Maar het zou kunnen dat het hartinfarct ook de eerste wake-upcall was die hij in dat jaar zou krijgen. De nood was nu dan toch echt aan de man. Het was tijd dat hij controle nam over zijn leven, waar mogelijk.

Hij vond een baan als adviseur bij het in 2007 opgerichte multiculturele platform Kosmopolis. Na gerenommeerde functies als buitenlandcorrespondent en directeur van De Balie, was dit geen aanstelling waar hij veel trots uit kon halen, maar hij verdiende er in elk geval geld mee. Dat hij in deze periode ook zijn plek als columnist bij *NRC* verloor, moet pijn hebben gedaan. Weliswaar kreeg hij er een andere positie voor terug – hij werd verslaggever ‘religie’ en zou in die hoedanigheid eens in de twee weken op de achterpagina schrijven over de manieren waarop men in Nederland een geloof beleet – maar die plek had niet het aanzien dat hij als vaste columnist kreeg. Het was in elk

opzicht een degradatie. Een andere klap kwam uit de persoonlijke hoek: de gezondheid van zijn vader, op dat moment 79 jaar, ging zien-derogen achteruit. Het was misschien niet verrassend dat Anil juist toen, in juli 2008, een tweede hartinfarct kreeg.³ Hij werd weer gedotterd, en artsen zeiden hem dat hij een derde infarct waarschijnlijk niet zou overleven. Hij leefde in een soort reservetijd, maar het weerhield hem er niet van opnieuw naar de fles te grijpen. In juli 2009 werd hij opgenomen in het AMC met hartritmestoornissen. Een week na de ziekenhuisopname zat hij, nog wat wankel, tegenover Stephan Sanders in de radiostudio van *OBA Live*, en gaf een van zijn meest openhartige interviews ooit. Sanders was geschrokken van hoe slecht zijn oude vriend eruitzag. Zijn gezicht leek vervormd ‘zoals dat met heel drank-zuchtige mensen kan’. Hij was broodmager en keek ontzettend bang uit zijn ogen.⁴ Misschien kwam het door zijn zwakke gesteldheid van dat moment, misschien door de openhartigheid die een jarenlange vriendschap afdwong, maar Anil gaf eerlijk en volkomen kwetsbaar antwoord op de intieme vragen die Sanders hem in het radio-interview stelde. Op de vraag of hij zich herkende in het beeld dat Sanders van hem had, namelijk dat hij iemand was die overal, op alle plekken, wist te overleven, antwoordde Anil: ‘Het is altijd door het oog van de naald. [...] Het maakt je soms wanhopig. Eigenlijk ben je, ik althans, altijd aan het redden. [...] Het is altijd het laatste randje waarvan je denkt oké oké oké, nu gaat het fout. Als ik nou dit doe, en als ik nou dat doe, dan red ik het nét.’⁵ Sanders probeerde te begrijpen waar die twijfel vandaan kwam. Want wat hij zag als hij naar Ramdas keek, was juist een getalenteerde, knappe intellectueel ‘die Nederland verliefd op zich liet worden’.

Anil: ‘De waarheid is, als ik mijn eigen gevoel een beetje onder woorden kan brengen... nu schrijf ik gewoon stukjes voor *NRC Handelsblad*, en iedere week weer heb ik het gevoel dit gaat nu een keertje fout.’ Stephan: ‘Dat je door de mand gaat vallen?’ Anil: ‘Juist. Ik ga door de mand vallen.’

Sanders: ‘En wat gebeurt er dan?’

Anil, aarzelend: ‘Dan weet ik me eruit te kletsen.’ Maar, leek hij te zeggen, er kwam onvermijdelijk een moment waarop het niet meer

lukte om de misstappen te voorkomen. Zijn onzekerheid over het eigen kunnen, over zijn talent, was levensgroot geworden. Helemaal nu hij bij de krant was gedegradeerd naar de positie van religiereporter, en veroordeeld was tot het bezoeken van plekken in de verste uithoeken van het land. 'Je komt op plaatsen, daar gebeurt helemaal niks. En dan ben je onderweg naar huis en dan denk je, ok, nu komen ze het te weten, ik heb niks te zeggen. Ik heb geen verhaal.' Stephan Sanders vroeg hem of die onzekerheid dan zover ging dat hij zelfs twijfelde aan zijn intellectuele waarde, aan zijn schrijverschap, aan zichzelf? 'Ja,' antwoordde Anil. 'Het gevoel dat je door de mand valt iedere keer, is eigenlijk de angst dat ze het te weten komen. En wat dat is dat ze te weten komen, dat kan ik zelf niet helemaal formuleren, maar je voelt het wel zo.'

Het was, in de woorden van Stephan Sanders, alsof Anil zó bang was om door de mand te vallen, dat hij van tijd tot tijd zelf maar door die mand probeerde te springen. Alsof hij daarmee een cynische verwachting zou inlossen, of alsof alles kapotmaken de enige manier was om die eeuwige, verstikkende dreiging te doen oplossen. Hij biechtte op hoe dat er in de praktijk uitzag: 'Ik herinner me dat ik een ongelooflijk belangrijke spreekbeurt moest houden. Waarvoor ik helemaal uit India werd overgebracht naar Nederland, in Amsterdam. En dat ik wel goed voorbereid was, maar wat ik die nacht ervoor deed was zó levensgevaarlijk.'

Sanders: 'Namelijk, heel veel zuipen, neem ik aan?'

Anil: 'Ongelooflijk veel zuipen en eigenlijk niet weten waar ik beland was. En de volgende dag om twee uur moest ik op. En om één uur dacht ik, dit red ik van m'n leven niet. Nu ga je door de mand vallen, dit is nu echt het moment waarbij iedereen te weten zal komen dat je uiteindelijk toch echt niks voorstelt. Gebrek aan karakter, gebrek aan persoonlijkheid, gebrek aan fatsoen. Gebrek aan eerbiedwaardigheid. En toen ben ik kreunend en steunend onder de douche gekropen en heb er net zo lang gestaan tot ik dacht, ok, nu kan ik volgens mij een halfuur rechtop staan. En ik heb dat verhaal gehouden en men was wildenthousiast en het viel geweldig. En het was ongelooflijk spannend, het was een van de hoogtepunten van mijn leven.' De lezing was

een succes, maar Anil hield er geen triomfantelijk gevoel aan over. Het is vreselijk, duidde Stephan Sanders het voorval. 'Je merkt dan dat je iedereen voor de gek kan houden en dat niemand ziet hoe je je werkelijk voelt. Het lijkt mij een ontzettend eenzaam gevoel.'

Eenzaamheid, concludeerde Sanders, was een steeds sterker terugkerend thema in zijn leven. En de persoon die die eenzaamheid het effectiefst zou kunnen verlichten, was Chandra. Hoe kwam het dat hij haar niet toeliet? Dat hij zichzelf toestond om haar te verliezen? Zij was 'je grootste droom, de mooiste vrouw die je ooit hebt gezien', zei Sanders. 'Toen ik jou leerde kennen was je zo Hindostaans idealistisch verliefd op die vrouw – ze is ook een heel mooie vrouw.'

Anil: 'Ik vind haar nog steeds een mooie vrouw.'

Sanders: 'Maar waarom ging je dat op het spel zetten, man!' [...]

Anil: 'Je formuleert het heel raar. Ik zette mezelf op het spel.'

Sanders: 'Tuurlijk, maar ook het huwelijk.'

Anil: 'Dat was eigenlijk het meest destructieve. Je zegt van, je zoekt de rampen op. Ja. Dat klopt. Maar ik zou het eerder zo formuleren dat ik het gevoel heb dat ik een ongelooflijke neiging heb tot destructief gedrag.'

Sanders: 'Zelfdestructie?'

Anil: 'Ja. [...] En dan je nét handhaven. Dus het gevaar opzoeken, en weten wanneer je op het randje komt, en toch erdoorheen glippen.'

Sanders: 'Nét niet doodgaan.'

Anil: 'Nét niet doodgaan. Net niet ten onder gaan.'⁶

In het gesprek met Stephan Sanders werd de wisselwerking tussen Anils binnenwereld en zijn omgeving heel duidelijk. Zijn postuur als duider van maatschappelijke thema's vereiste immers een zeker zelfvertrouwen. Nu hij meer en meer naar de marges van het veld werd gedrongen, leek zijn zelfvertrouwen af te nemen. Het gebrek aan waardering kreeg nu niet alleen vat op zijn zelfvertrouwen, maar ook op zijn zelfbeeld als waardevolle schrijver of duider van zijn tijd.

De vrolijkste stad

Het boek waarvoor hij een jaar in Paramaribo had gewoond, was af. Het was niet geworden wat hij aanvankelijk had gedacht, vertelde hij aan Wim Brands in diens boekenprogramma op de VPRO. 'Ik wilde een andersoortig reisboek maken. [...] een serieus reisverhaal vereist een meer intense kijk op de wereld. Dat heb ik geleerd van andere schrijvers die dat doen, Indiase schrijvers, die reizen als een gek. Die nemen het risico om ergens een jaar te gaan zitten, twee jaar, drie jaar. Dat moet ik voor Paramaribo ook kunnen, dat dacht ik.'

En wat gebeurde er toen, vroeg Brands. Anil: 'Dat was géén aangename ervaring.'

Zijn antwoord was vintage Ramdas: uitgesproken kritisch op zijn geboorteland, en de mensen die er woonden:

Het meest treurige was de plotselinge ambitieeloosheid. Het gebrek aan toekomst. Dat zitten hangen in het verleden. Dat nationalistische. Dat alsof we nog steeds onafhankelijk moeten worden. Waarvan, jongens? Jullie zijn al sinds 1975 onafhankelijk. En toch nog het gevoel hebben dat er een bevrijding moet komen. Waarvan? En daar zo vast in zijn, dat het land niet vooruit kan kijken.⁷

Het boek werd niet op veel plekken gerecenseerd, iets wat Anil moet hebben gestoken. In *Trouw*⁸ verscheen een korte aankondiging, *De Groene* plaatste een voorpublicatie. Verder verscheen er alleen een welwillend stukje in *de Volkskrant*. (Bleich 2009) De Surinaamse pers was – naar verwachting – behoorlijk gebeten op het boek. In *Parbode* schreef Frans Voortman dat het racisme van bijna alle pagina's afdroop, 'terwijl ik volgens het boek juist moet geloven dat wij in Suriname de racisten zijn'. Met zichtbaar plezier wees hij op Anils reputatie als drinkebroer. 'Inderdaad,' schreef hij, 'als je "research" zich voornamelijk beperkt door een jaar lang in de kroeg rond te hangen, krijg je het idee dat iedereen feest viert en er geen harde cijfers ter beschikking zijn. Ik weet niet wie zijn feestje hier heeft bekostigd, maar dit soort research kun je beter in Nederland thuis op de bank

doen met een vat wijn naast je en een laptop op schoot. Pas dan krijg je harde cijfers en het gewenste harde hoofd! Nee, het is een bekrompen boekje geworden van een bekrompen rancuneus mens.’

Intussen waren Anils geldzorgen niet afgenomen. *De vrolijkste stad in de jungle* was niet mislukt voor wat betreft verkoopcijfers, maar een bestseller werd het ook niet. Bovendien stond zijn baan bij Kosmopolis op de tocht. Deze stichting ‘die via kunst en cultuur de verschillende bevolkingsgroepen in Nederland nader tot elkaar had moeten brengen’ (Bockma) leek geen bestaansrecht te hebben in een klimaat waarin men uitgesproken sceptisch stond tegenover interculturele toenaderingspogingen. Al eerder was de Amsterdamse afdeling van het instituut van bovenaf geblokkeerd: de gemeente was van plan geweest om onder Kosmopolis een ‘huis van islam’ op te richten, Marhaba (‘welkom’ in het Arabisch) genaamd. Het plan was tegen de haren van de Tweede Kamer in geweest, want het zou te islamitisch zijn. Nu, in 2009, werd het voortbestaan van het hele instituut bedreigd vanwege grote financiële problemen. Het was in meerdere opzichten een cynische neergang, daar Kosmopolis een geesteskindje was geweest van oud-staatssecretaris Medy van der Laan, die het juist na de terroristische aanslagen in New York, en na de moorden op Fortuyn en Van Gogh, van het grootste belang had gevonden dat de dialoog tussen Nederlanders van verschillende afkomst in gang zou worden gezet. (Bockma) Die dialoog kwam niet van de grond, en de neergang van Kosmopolis was een van de tekenen daarvan. Of, zoals Anil in een e-mail aan creatief directeur Rachida Azough stelde: de politieke houding van die tijd, bijvoorbeeld van de PvdA, werkte onmiddellijk door in de culturele sector. Het leidde ertoe dat ‘organisaties als Kosmopolis [...] veel minder welwillend worden behandeld, men doet nu ineens alsof dialoog overbodig is’.⁹

Nu Kosmopolis stopte, kwam Anil verder in de financiële problemen. Hij schreef vrienden en kennissen aan om te zien of zij iets voor hem konden betekenen in zijn zoektocht naar werk,¹⁰ zoals zijn vriend bij NRC, Sjoerd de Jong:

Ha Sjoerd,

Ik heb grote behoefte aan een gesprek (en advies); het gaat niet zo goed met Kosmopolis, mijn boek is af, verschijnt op 19 febr., maar daar krijg je nog een uitnodiging voor; maar hoe verder? Dat soort dingen dus. Laat me weten wanneer je kunt, groet, anil.¹¹

Intussen was het geduld van Chandra voor haar drankzuchtige echtgenoot op. Ze eiste dat hij stopte met drinken – zo niet, dan wilde ze een echtscheiding. Hij beseftte dat dit zijn laatste kans was. Hij had alles wat belangrijk voor hem was, kapotgemaakt. Chandra gaf hem nog een laatste kans om zich te herpakken.¹² Hij greep die aan, met beide handen, en voor het eerst met de oprechte intentie om werkelijk beter te worden. Het hielp dat hij een idee had voor een groot boek. Een boek dat in ambitie al zijn eerdere werk de loef af zou steken.

Nieuwe moed

Na hun extreem openhartige gesprek op de radio, beseftte Stephan Sanders hoe slecht het met Anil ging en dat hij acuut hulp nodig had. Anil was het met hem eens. Hij, die ooit tegen zijn vriend had gezegd, op het moment dat deze zich door een periode van somberheid worstelde, dat depressie een westerse aangelegenheid was, vroeg nu om een aanbeveling bij Sanders' arts. Dat was Alex Korzec, de gerenommeerde psychiater die aan het hoofd stond van de psychiatrische afdeling van het Sint Lucas Andreas Ziekenhuis in Amsterdam. Sanders regelde dat Anil kon worden opgenomen en onder begeleiding van Korzec zou afkicken van de drank. De sessies leken te helpen. Chandra, die soms aanschoof bij de gesprekken met de psychiater, vond dat Korzec veel beter werk verrichtte dan een eerdere arts bij wie Anil in therapie was geweest. Die had hij zonder moeite om de tuin geleid door juist de dingen te zeggen die hij wilde horen. De therapie had toen niets uitgehaald. Bij Korzec was het anders: hij vroeg door waar hij weerstand voelde. Hij ging op een andere, diepere manier het ge-

sprek met Anil aan en prikte door zijn maniertjes heen. Chandra was blij met de behandeling. Althans, met de behandeling zoals die was begonnen. Het ging goed. In elk geval voor anderhalf jaar.

Tenzij er iets gruwelijk misgaat

Het zou allemaal wel overgaan, zeiden de intellectuelen. Terwijl het hun heilige taak is om niet zo te denken. Ze moeten altijd, onvermoeibaar, op de waarheid wijzen, fatsoen bepleiten, beschaving bevorderen.

Anil Ramdas

De grootste teleurstellingen volgen op momenten van valse hoop. Hij had de bodem van zijn persoonlijke put in zicht gekregen en was bijna alles verloren wat hem dierbaar was. Hij leek zich nu, onder begeleiding van Alex Korzec, te realiseren dat hem niet nog veel meer kansen restten op herstel. Hij stopte met drinken, nu echt en niet voor een paar weken. Hij wilde oprecht veranderen, zag ook zijn vriendin Indra Boedjarath. Ze had vooral het idee dat Anil het niet zozeer voor zichzelf deed, als wel dat hij bereid was om te leven zoals gewenst was, op een manier waarmee hij anderen geen pijn meer deed. Hij benaderde het afkicken als een project: 'Wat moet ik doen, wat moet ik innemen, hoe ga ik het aanpakken.' Hij werd er enthousiast van, kreeg nieuwe lust voor het leven. Maar, zei Boedjarath achteraf: 'Ik denk dat hij er ook in wilde geloven.'

Het lukte beter dan de keren ervoor. Hij was nu, schreef hij aan Peter van Ingen 'helemaal van de drank af (ja, ja, geen druppel, het is niet te geloven, maar een energie die ik overhoud)'. Hij mailde de presentator die hem bij *Zomergasten* aan Nederland had geïntroduceerd omdat hij om werk verlegen zat 'en weer jeuk in de handen om iets te doen' had.¹ Met de nieuwe energie die een bestaan zonder drank bood, begon hij te reflecteren op zijn leven, de keuzes die hij had gemaakt, de verwachtingen die hij had gehad, de teleurstellingen die

daarop volgden. Op een bestaan dat altijd gezocht had om grote ontwikkelingen te trachten te duiden. Een bestaan dat tegelijkertijd onderhevig was aan grote omwentelingen in zichzelf, en in reactie op de buitenwereld. Hij dacht na over de relatie tussen het heel intieme, de individuele ervaring, en de omgeving. Het zou geen essay worden, besloot hij al meteen. Daarvoor was het onderwerp te groot, het thema te allesomvattend. Het zou een roman worden, de vorm die hij beschouwde als het hoogst haalbare in de literatuur. Daarmee haalde hij zich een gigantische ambitie op de hals. Na *Het besluit van Mai*, zijn novelle uit 1994, had hij zich niet meer aan fictie gewaagd. Toch had hij het gevoel dat het hem zou kunnen lukken. Na een maand zonder alcohol te hebben geleefd, mailde hij Suzanne Holtzer van uitgeverij De Bezige Bij dat hij een idee had voor een boek. '[I]k moet dit schrijven,' mailde hij. Het boek zou zich afspelen in de troosteloze omgeving van een winters Zandvoort en het zou gaan '[o]ver ambities, verwachtingen, krenkingen, overschatting, for granted nemen van het leven en dan ineens daar allemaal wakker van worden.' Het moest ook een persoonlijke getuigenis zijn, 'over mijn alcoholisme en de overwinning daarvan, de geleden verliezen, vrouw, kinderen, reputatie, de verloren vrienden, de nieuwe vrienden, het leven in de Koerdse kroeg in het dorp, al die romantische personages, allen wachten op de dood, lakoniek, eenzaam, fantasierijk, luisterend naar muziek uit de gecomputeerde [sic] juke box'.²

Ook hieruit bleek zijn levenslust: dat hij trachtte van een verlies winst te maken. Hij was zijn plek als columnist bij *NRC* kwijt, maar het voordeel was dat hij nu veel meer tijd had om te doen wat hij volgens zijn oud-redactrice Maria Vlaar altijd eigenlijk had willen doen: een roman schrijven. Zij had hem er al eerder op gewezen dat zijn ambities om schrijver te zijn, werden verdrukt door het intensieve werk dat hij voor de krant leverde. Nu hij, hoewel tegen zijn zin in, veel meer tijd had om te schrijven, was hij het aan zichzelf verplicht om die ruimte ook echt te benutten. Na akkoord van Suzanne Holtzer met zijn roman-idee, schreef hij de schrijversvereniging van De Bezige Bij aan met het verzoek om zijn verblijf in Zandvoort te bekostigen. Het zou gaan

over een Hindostaans-Surinaamse man van begin vijftig die langzaam maar zeker de aansluiting met de wereld om hem heen verloor. 'Ieder-een kende wel een stukje van hem, maar niemand zag het geheel,' schreef Anil. De hoofdpersoon zou zich, nadat zijn vrouw hem had verlaten, moeten terugtrekken op een plek die, koud, verlaten en troosteloos, zijn innerlijke leven moest weerspiegelen. Een plek als Zandvoort in de winter, bijvoorbeeld. 'U begrijpt, geachte leden van de schrijversvereniging,' besloot Anil zijn schriftelijke verzoek, 'dat ik bij het schrijven van deze roman, (met als werktitel "Het Onnadrukkelijke Leven van H. Badàl"), daadwerkelijk in Zandvoort moet wonen. Dhr. Badàl moet de omgeving als duizend naalden voelen, steken die hij koestert, omdat ze hem sterken.'³

Hij vroeg 3500,- euro als tegemoetkoming in de kosten van zijn verblijf.

Het lukte hem om zich goed te concentreren. Belangrijker nog, het lukte hem om nuchter te blijven. Kort ervoor had Stephan Sanders nog tegen hem gezegd dat 'het enige dat jou helemaal op de rails zou zetten is even, en ik heb het over 6, 7, 8 maanden niks, geen druppel. Dat weet jij, dat weet ik.' Anil had geantwoord: 'Nee, dat weet jij'. Ik heb niet het idee dat het zo werkt.'⁴ Maar toen Sanders hem voor het dilemma stelde: 'Je kunt kiezen tussen een klotejaar en daarna ben je een van de beste schrijvers van Nederland, of doordrinken,' waarmee hij met 'een klotejaar' doelde op een jaar lang zich ellendig voelen omdat hij niet mocht drinken, koos Anil na een lange aarzeling: 'Een klotejaar.'⁵

Het leek erop dat die keuze zich nu aan hem voor had gedaan; hij verbeelde zich dat dit boek, deze eerste, grote roman, het verschil zou kunnen maken. Hij zou misschien inderdaad de erkenning krijgen waarnaar hij zo verlangde. Daarvoor wilde hij de drank wel opgeven, al was het maar voor de duur van het schrijven. Hij koos dus voor een kans om 'een van de beste schrijvers' van het land te zijn, en begon aan 'een klotejaar' door te stoppen met drinken. Wat opviel, was dat hij voor het eerst in zijn leven, zijn gezin deelgenoot maakte van waaraan hij werkte. Hij vertelde over het boek, over de uitdagingen die het in

zich droeg, en de plannen die hij ermee had. Al in oktober 2009 mailde hij twee hoofdstukken aan zijn dochter Nezmaj.⁶ Het was een goede tijd voor hem, en voor het gezin, en Chandra begon goede hoop te krijgen dat er nu werkelijk een nieuwe weg was ingeslagen. Hij was van plan tot februari in Zandvoort te blijven, maar nadat hij de Mexicaanse griep had opgelopen en naar Loenen kwam om beter te worden, bleef hij thuis. Zandvoort werd te duur, schreef hij aan Suzanne Holtzer. Een andere reden om niet meer terug te keren naar de kuststad, volgens Chandra, was dat het eindelijk weer goed voelde thuis.

Er waren nog steeds tegenslagen: hij had gesolliciteerd op de positie voor bijzonder hoogleraar Hindostaanse Migratie aan de vu,⁷ maar was afgewezen omdat hiervoor een afgerond proefschrift als basisvoorwaarde gold (waarmee zijn eigen beslissing om helemaal te stoppen met zijn proefschrift na de problemen met het ministerie van Justitie hem alsnog een gevoelige slag leverde), en ook werd hij niet uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek voor de positie van directeur van SICA, het centrum voor internationale culturele samenwerking.⁸ Hij had nog steeds geldproblemen, en zocht koortsachtig naar een nieuwe, vaste bron van inkomsten. Maar hij had veel energie en goede moed en leek vastbesloten om zich terug het veld in te vechten. Hij tuigde een ambitieus plan op voor een documentaireserie over de geschiedenis van Bollywood, en hij had nog genoeg vuur in zich om van zich af te slaan als de dingen niet gingen zoals hij dat graag zag, getuige ook de correspondentie die hij aanging met Michiel van Kempen. Nadat Van Kempen een kritische bespreking van *Paramaribo* in *Ons Erfdeel* had gepubliceerd, schreef Anil hem een nijldige e-mail: '[B]ehalve slordig [was het] ook een luie recensie, alsof je het boek al rijdend in de auto doorbladerde.' Van Kempen had de ironische laag in het boek gemist, vond hij. Hij somde de punten op die de hoogleraar in zijn recensie nog meer over het hoofd had gezien, en besloot met een ad hominem:

Het grappige is, dat ik moest denken aan wat Albert Helman over je zei (ik vertelde je al dat hij over jou met mij sprak, misschien heb je hier wat aan in je boek over hem):⁹ 'Die van Kempen is een zaakwaarnemer, en een hele

slechte. Het probleem is zijn luiheid, esthetische luiheid.' Ik vroeg wat hij bedoelde, en toen zei hij iets mysterieus als: 'De man kan een erf harken, maar geen put graven. Het gaat hem om het oppervlak.'

Nou ja, daar moest ik het mee doen, maar ik zie nu wel wat hij bedoelde.

Hartelijke groet, anil.¹⁰

Hij had, kortom, nog energie om zich te verzetten tegen hem onwelgevallige meningen. 2010 begon veelbelovend: zijn boek over Paramaribo werd in januari voor de vijfde keer herdrukt (hoewel het met een oplage van 750 exemplaren in de vijfde druk geen groot commercieel succes was), hij kreeg een vast contract bij MTNL voor een eigen praatprogramma dat *De Tafel van Babel* zou heten, en het plan voor een vierdelige documentaireserie over de geschiedenis van Bollywood dat hij samen met Jessica Dikmoet, producent René Mendel van Interakt en regisseur Robert Oey zou maken, kreeg groen licht. Hij was als gastcolumnist verbonden aan *De Groene Amsterdammer* en schreef nog tweewekelijks op de opiniepagina van *NRC*. Voor het Vlaams-Nederlands Huis deBuren zou hij elke maand een stuk schrijven dat zij op hun website zouden publiceren. Een plek waarvan hij vooraf niet had kunnen vermoeden dat het veel aandacht zou trekken, maar die hem niet veel later misschien wel meer ruchtbaarheid zou geven dan hij had gewild.

Intussen kreeg hij een fijne opdracht voor een tijdschrift (*LIV Magazine*) om naar de Andamaneilanden in India af te reizen. Het gaf hem de gelegenheid om kort aan Nederland te ontsnappen, de wereld weer eens vanuit een ander perspectief te zien. Het leven leek hem toe te lachen. 'Ha lieve Steef,' mailde hij vanuit India aan Stephan Sanders. 'kreeg je bericht op mijn mobiele telefoon terwijl ik letterlijk op zee was, de zee van Bengalen, tussen India en Birma, zonder bereik met mobiele telefonie, geen internet, *the works*. Voor een reportage voor tijdschrift *Liv*. Ja, het gaat plotseling de goede kant op, veel opdrachten en die aanstelling bij MTNL. Nu heb ik ineens tijd te kort, zo gaat dat dus. Zit nu in Bombay, ben eind van de week terug. Ik bel je, liefs, anil.'¹¹

Thuis ging het ook goed; er was een rustige periode aangebroken waarin iedereen de ruimte had om bij te komen van de afgelopen on-

stuimige jaren. Mrinal werd toegelaten aan de Hogeschool van de Kunsten in Utrecht – wat Anil met grote trots vervulde. Hij schreef erover aan Stephan Sanders, met wie hij nu hij nuchter was voorzichtig de vriendschappelijke banden begon aan te trekken. '[H]et is hier feest, dat kan je je voorstellen. Alles valt op zijn plaats, dacht ik gisteren voor ik naar bed ging, al weet ik niet wat dat precies betekent.'¹²

Intussen schreef hij vol vuur door aan het manuscript waaraan hij in Zandvoort was begonnen. Hij deelde de synopsis met zijn gezin en zijn beste vrienden, stuurde hun hoofdstukken en wachtte ongeduldig hun reacties af. Hij belde Indra Boedjarath en eiste dat hij bij haar langs kon komen, want hij wilde niet over het boek vertellen over de telefoon. Toen ze enthousiast reageerde op de samenvatting, stuurde hij haar de eerste versie van het manuscript. Hij bleef haar berichtjes sturen of ze het al had gelezen, en zo ja, hoe ver ze al was en wat ze er tot nu toe van vond. Als ze een dag geen tijd had gehad om verder te lezen, reageerde hij diep teleurgesteld. Het moest zijn ultieme, eerste en laatste roman worden, zei hij tegen haar. 'Zo bracht hij het. En: het wordt het beste boek.' Grote ambities, kortom. Achteraf had Boedjarath het idee dat haar vriend het voor zichzelf groot moest maken, zodat hij iets had om zich aan vast te houden. Als hij met kennissen afsprak, vertelde hij enthousiast over de roman. Tijdens een lunch met Sjoerd de Jong in restaurant Dauphine 'blaakte hij van levenslust en enthousiasme'.

Hij sprak af met De Bezige Bij dat hij de eerste versie voor de zomer zou inleveren, opdat het boek in het voorjaar van 2011 zou worden gepubliceerd. Hij was trots op wat het boek aan het worden was, schreef hij aan Suzanne Holtzer van de uitgeverij, maar hij was er ook onzeker over: 'Op sommige momenten vind ik het mooi en briljant, op andere word ik bang en begin ik te twijfelen, maar zo gaat het altijd, toch?'¹³

Wat hij voor ogen had, was een ideeënroman waarbij hij zijn eigen leven als kader gebruikte waarbinnen hij kon reflecteren op essentiële thema's. Het moest een belangrijk boek worden: dit was literatuur als uitkomst van een diepgevoelde noodzaak. Met het boek wilde hij een

zwarte intellectueel opvoeren in de Nederlandse letteren, een veld waarover hij eerder al oordeelde dat het spierwit was en dat het daarom hoognodig toe was aan een personage dat de maatschappelijke werkelijkheid in al zijn complexiteit zou weerspiegelen. *Badal* moest in die zin een literaire interventie zijn op het gebrek aan kleur in de Nederlandse literatuur. Een politieke roman over de ‘veranderingen die zich de afgelopen tien jaar in Nederland hebben voltrokken’. (Etty) Een boek, ook, over hoe het verlies van idealen samenging met het verlies van hoop, van zingeving, van levenslust. Hoe het verlies van een zeker idealisme stond voor het verlies van alles wat de moeite van het leven waard was. Dat het een autobiografische inslag had, stond van meet af aan vast. Hij was er open over dat hij zijn eigen leven als kader gebruikte (hij noemde het ‘de Wikipedia-gegevens van Anil Ramdas’ (Etty)). En ook hij was, net als Harry Badal, teleurgesteld in zichzelf. ‘Ja, ik reken het mezelf aan wat er met Nederland is gebeurd, in die zin is *Badal* een bekentenisroman.’ (Etty) *Badal* was niet minder dan een poging om met literatuur iets in gang te zetten. Want nog steeds was Anil ervan overtuigd dat literatuur en andere vormen van kunst ertoe deden. Literatuur was in zijn ogen altijd al een manier geweest om verder te groeien richting beschaafdheid. Of, zoals het er in 2010 in Nederland voor stond in de ogen van Anil: een manier om zich te verzetten tegen de groeiende ónbeschaafdheid. De populariteit van het rechts-populisme had de onderklasse aan de macht gebracht. Dat het zover kon komen, was in elk geval ten dele de schuld van de elite, vond hij. ‘Onze generatie had nog veel gepassioneerder moeten schrijven, nog betere films en tv-programma’s moeten maken toen we nog gevaarlijk waren, toen we er nog toe deden.’ (Etty) Dat was waar de roman over ging: over hoe intellectuelen zoals Badal ‘de grote beschavingsidealen die ze in de schoot geworpen kregen, hebben verkwanseld’. (Etty)

Badal

Badal werd inderdaad een bijzondere roman, en niet in de laatste plaats omdat de protagonist zo sterk op de schrijver zelf leek. Anil gaf

zijn hoofdpersoon, Harry Badal, vorm als een drankzuchtige schrijver die langzaam maar zeker zijn succes en het daarmee gepaarde aanzien uit zijn handen ziet glippen. Zijn werk voor de krant en op televisie hebben hem ooit bescheiden roem opgeleverd, maar in de loop der jaren heeft zijn leven op allerlei manieren aan glans verloren. Hij overdenkt zijn geschiedenis en zijn toekomst in een troosteloos huurappartementje in een even troosteloze omgeving: de badplaats Zandvoort in de winter. In de manier waarop Badal de omgeving tot zich neemt – en dus aan de lezer toont – wordt duidelijk dat hij de volledige complexiteit van de wereld tot zich wil nemen. Niet alleen in Zandvoort, maar ook in Amsterdam waar hij woonde, in het dorpje waar hij nu met zijn gezin is neergestreken, en in India, waar hij als correspondent gevestigd was. In dat verlangen om alles volledig te begrijpen is hij ambitieus, op het groteske af. Hij loopt echter stuk op de vele onoplosbare tegenstrijdigheden, niet alleen in de buitenwereld, maar ook in zichzelf. *Badal* toont daarmee niet alleen de innerlijke wereld van een hoofdpersoon en zijn wordingsproces, maar wil ook een reflectie op de huidige tijd zijn: Harry Badal is dan een zwarte, postkoloniale intellectueel die probeert te vatten wat zijn plek is in een wereld die steeds opnieuw van gezicht verandert. Het is een zoektocht en een reflectie zowel in en op de grote wereld, als van zijn binnenwereld. Badal denkt na over al die kruisverbanden en loyaliteiten, al die conflicterende verhoudingen die het bestaan vorm en richting geven. Uiteindelijk draait *Badal* om een hoofdpersoon die met het verlies van zijn engagement, zichzelf verliest.

Een van de interessantste thema's in het boek is het idee van een gefragmenteerde identiteit. Anil benaderde dit perspectief – dat hij deels baseerde op de ideeën van Stuart Hall – al eerder, waarbij hij het standpunt innam dat een migrant juist door die versplinterde identiteit, de postmoderne conditie het meest in de vingers heeft van iedereen. Het was een optimistische lezing die hem in de jaren negentig goed paste. Met deze roman kantelde hij het perspectief, en toonde aan dat de wereld er in het nieuwe millennium anders uitzag, dat er geen ruimte meer was voor complexe identiteiten en dat het aangeno-

men optimisme niet langer volstond. *Badal* gaat dan over de invloed van een gefragmenteerde identiteit op het wereldbeeld van de migrant, en op de ontelbare manieren waarop hij zich moet verhouden tot de omgeving. Over de diepe vermoeidheid die dit, uiteindelijk, tot gevolg heeft.

Harry Badal heeft, zoals alle migranten dat in meer of minder mate ervaren, geen natuurlijke plek in de wereld. Hij moet zich overal op een andere manier tot de wereld verhouden, en vraagt zich op elk van die plekken af wat zijn positie is. Een gevolg van de grote geschiedenis, weet hij: hij heeft 'de geest van een gekoloniseerde' (Ramdas 2012: 151), en hoe hard hij ook heeft geprobeerd om aan dat aangeboren minderwaardigheidscomplex te ontsnappen, het zal hem altijd achtervolgen. Uiteindelijk beseft hij dat hij niets wérkelijk weet van al die plekken die hij heeft bezocht, die hij heeft geprobeerd te leren kennen of zelfs geprobeerd heeft eigen te maken. Misschien had hij dat altijd al vermoed, en heeft hij daarom de vlucht omhoog gekozen. Maar in de wereld van ideeën, op het intellectuele platform waar hij in elk geval in intellectuele capaciteit gelijkwaardigheid dacht te vinden, verloor hij uiteindelijk ook zijn plek. Ooit had hij zich daar thuis gevoeld, maar wat 'ooit begonnen was als een eerlijke, intellectuele exercitie in een open atmosfeer [...] was ontaard in roddel en kletspraat in populaire kranten'. (Ramdas 2012: 289) Hij trok zich meer en meer terug, slecht op zijn gemak met de verharde manier van omgaan met elkaar. De wereld werd steeds meer een decor, waarvan hij alleen nog maar de kroegen zag, 'en die lijken op elkaar'. (Ramdas 2012: 258)

Hoe verder hij zich terugtrekt uit die wereld, hoe minder hij er thuis is. Een scène in Zandvoort schetst hoe vanzelfsprekend hij zich onzichtbaar laat maken in een wereld waarin hij ongewenst (of onvolwaardig) is. Op zoek naar een mooie leesbril – een van een betere kwaliteit dan de wegwerpbrilletjes van de Hema – stapt hij een dure brillenwinkel binnen. Nog voordat Badal kan vertellen waarnaar hij op zoek is, zegt de winkeleigenaar, met een ijzige achteloosheid: 'We hebben alleen merkbrillen. Die zijn prijzig.' (Ramdas 2012: 331) Ook wanneer Badal zegt dat hij een bril wil, ondanks de hoge prijs, weigert de man hem te helpen. Badal loopt de winkel uit. Hij beseft dat hij

zich niet zozeer vernederd voelt omdat de man onbeleefd is geweest, maar vooral door de vanzelfsprekende manier waarop hij hem de winkel uitstuurde. De verkoper had een ‘natuurlijke superioriteit’ gehad: ‘De man van de brillenzaak had zich geen enkel moment onzeker gevoeld, er was geen twijfel. Dit was zijn natuurlijke omgeving, en Badal was die binnengedrongen.’ (Ramdas 2012: 332)

Het idee dat hij binnen was gedrongen op een plek waar hij niet thuis hoorde, een plek die vanzelfsprekend anderen toebehoort, komt de laatste jaren van zijn leven steeds centraler te staan. Dat komt in de eerste plaats doordat het politiek-culturele klimaat van de jaren tien erop ingericht is om vooral niet de gevoelens van immigranten te sparen. Daardoor komt Badal in een positie, waarin hij zich volledig ontheemd voelt. Hij wil niet de woordvoerder van gekwetste allochtonen zijn. Maar tegelijkertijd ziet hij hoe zij meer en meer gedemoniseerd worden. Terugkijkend op zijn leven weet hij dat hij aan het begin van zijn carrière allochtonen belachelijk heeft gemaakt door hen overgevoelig te noemen. Onder (zwarte) antiracisten had hij zich niet thuis gevoeld, omdat hij ‘hun harde verongelijkheid, hun verbeterheid, hun zwakzinnige idealen’ verachtte. (Ramdas 2012: 360) Hij wilde daaraan voorbij, hij wilde nadenken en praten over grotere onderwerpen, zoals de betekenis van het leven, over fundamentele vragen ‘over identiteit en loyaliteit’. Voor even dacht hij thuis te komen bij witte schrijvers en andere intellectuelen, met het gevoel dat hij zich tussen gelijkgestemden bevond. Maar ook hier liet de veelheid van perspectieven zich gelden. En juist hier deed dit misschien wel het meest pijn. Want: ‘Toen hij merkte dat ook deze blanken hem zagen als een allochtoon, en dat hij behoorde tot hun blinde vlek, dat hij voor eeuwig in hun dode hoek zat, kwam de ontuchtering. En die viel zwaar.’ (Ramdas 2012: 360)

Meer nog dan in de anderen, is Harry Badal teleurgesteld in zichzelf. Hij is niet opgewassen tegen zijn eigen pathetische hang naar erkenning, noch tegen zijn verslaving aan alcohol. Hij schiet steeds hopelozere tekort als vader, als liefhebbende echtgenoot en uiteindelijk ook

als schrijver en essayist die waardevolle bijdragen aan het publieke debat zou moeten leveren. Er zijn genoeg mensen die hem proberen te helpen, hem advies geven of een reddingsboei toewerpen waarmee hij zichzelf boven water zou kunnen houden. Zo zijn er de vriendinnen die geduldig naar hem luisteren en hem advies geven, is er zijn gezin dat met engelengeduld zijn alcoholisme en zijn bokkensprongen duldt. Maar Harry Badal is een wandelende tegenstrijdigheid: enerzijds wil hij worden gered ('hij schreeuwde nog net niet om hulp' (Ramdas 2012: 258)), maar elke redding voelt ook alsof hij opnieuw in het diepe wordt gegooid – en uiteindelijk is hij te moe om opnieuw boven te proberen te komen. Wanneer de chef van de krant hem een kans geeft voor een comeback met dat grote essay, denkt Badal: 'Het aanbod voelde als een touw voor een drenkeling, maar ook als een duw in het diepe.' (Ramdas 2012: 259) Het legt een zoveelste dualiteit in zijn karakter bloot: elke kans die hem wordt gegeven om het leven bij de horens te pakken, vergroot zijn onzekerheid. Hij springt in het diepe met evenveel zelfoverschatting als angstige onzekerheid.

Anil gaf in *Badal* vorm aan de complexiteit van zijn eigen postuur. Het was een complexiteit die specifiek eigen was aan de postkoloniale migrant. Door Harry Badal zo dicht op zijn eigen leven te baseren, presenteerde hij het type schrijver dat hij zelf van belang achtte: iemand die net als hij gevormd was door verschillende invloeden, een schrijver die daardoor rijk was aan ideeën en kennis. Het boek was op verschillende manieren ook een zelfrepresentatie als iemand die ondanks zijn heilige voornemen om de wereld te begrijpen, haar te duiden en literair te vervatten, stukloopt op een gezwollen ego en een verlammende onzekerheid. In *Badal* stelde hij de onmachtige mens (wat ook een vorm van zelfrepresentatie was) tegenover het onbereikbare doel van de literatuur als plek waarvandaan de wereld verbeterd kan worden.

Over de stijl valt ook veel te zeggen. Naast dat Badal soms pagina-lang zijn kennis tentoonstelt, waardoor het boek bij vlagen leest als een opeenvolging van fragmenten uit boeken, essays, films en muziek, valt het op dat Surinaamse personages in het boek praten zoals Surinaamse Nederlanders dat doen. Zo zegt de Hindostaanse S. in

het boek 'ik lust vlees'. (Ramdas 2012: 33) Het is typisch Surinaams-Nederlands dat iets anders betekent dan in het Standaardnederlands. 'Ik lust vlees' betekent hier dat S. trek heeft in vlees (en bijvoorbeeld niet in vis). Andere zaken zoals *fiadu* (een zoete cake) worden in het boek genoemd, zonder dat ze worden toegelicht. Dat natuurgetrouwe 'Surinaamse' van de personages is een detail dat door weinig recensenten is opgemerkt, maar waarmee Anil zich wel degelijk onderscheidde van Joost Zwagerman met zijn zwarte personage in *De buitenvrouw*. Harry Badal is een volwaardig 'zwart' personage in de Nederlandse literatuur door die natuurgetrouwe dialogen, maar vooral ook door hoe Anil aan hem nuances, tegenstrijdigheden en een alomtegenwoordige menselijkheid heeft meegegeven. Anil laat hem met even groot gemak over Bea Vianen praten als over Joseph Conrad, en toont hoe zijn personage onder de invloed van al die verschillende denkwijzen, culturen en ervaringen staat. In latere interviews zei Anil dat hij met Harry Badal een geloofwaardig en vooral een volledig, in de zin van gelaagd en complex, zwart personage in de Nederlandse literatuur wilde introduceren. Harry Badal was zijn verbeelding van een generatie van postkoloniale intellectuelen die hun plek en stem zoeken in een specifieke tijd en op een specifieke plek in de wereld.¹⁴ Daarmee was *Badal* ook een representatie van zijn eigen postuur als iemand die tot die specifieke generatie behoort.

Wat Harry Badal als romanfiguur óók is, is een man van tegenstrijdigheden. Hij wil de wereld verbeteren, maar kijkt ook neer op anderen. Hij is bang maar vol bravoure. Hij voelt zich beter, en ook minderwaardig. Zijn ondergang is net zo dubbelzinnig en tegenstrijdig van karakter als zijn persoonlijkheid. Zijn val is immers niet aan een enkele oorzaak te wijten. Hij lijdt onder een alcoholverslaving maar ook aan een zekere grootheidswaanzin die in weerspraak lijkt met een verscherpt zelfbewustzijn dat hem voortdurend confronteert met zijn eigen tekortkomingen. Het grote essay dat Badal wil schrijven, is een verbeelding van zijn enorme ambitie, en hij laat zijn leven letterlijk ervan afhangen. Het werk, en de positieve receptie van dat werk, is bepalend voor wie Badal denkt te (kunnen) zijn. Hij valt als persoon

samen met zijn werk. Alleen als hij zich als schrijver kan bewijzen, is hij een volwaardig persoon. Dat het grote essay ‘de Nederlander’ als onderwerp heeft, is een belangrijk gegeven. Het werpt een perspectief op dat eerder niet vaak in de Nederlandse literatuur aan bod kwam: een gekleurde hoofdpersoon die de witte mens als onderwerp van onderzoek neemt. Badal wil begrijpen wie die mens is, en waarom hij denkt zoals hij denkt. Het gaat hem er natuurlijk om, om de sentimenten van de Wilders-stemmers te begrijpen, maar gezien de omvang van deze groep, gaat het er hem óók om de gemiddelde Nederlander te doorgronden. Hij wil, zou je kunnen zeggen, middels dit essay begrijpen in welke wereld hij is beland. In het stuk is hij van plan om popcultuur aan grote politieke bewegingen, en huidige sentimenten aan historische gebeurtenissen te verbinden. Dat ‘A Night Like This’ van Caro Emerald op dat moment een grote hit is (het was volgens Badal ‘de achtergrondmuziek voor de dramatische zomer van 2010’ (Ramdas 2012: 342)) heeft in dit licht betekenis. Het is een ballroomjazznummer, stelt Badal. Een muziekstroming die in de jaren vijftig populair was. Wat het essay moet tonen is niet zozeer dat we teruggaan in de tijd, maar dat er wel grote overeenkomsten zijn. Badal haalt Menno ter Braak aan, en zegt:

Het nationaalsocialisme appelleerde aan hetzelfde gevoel als het nationaal-populisme van nu: ontevredenheid. Haat. Rancune en ressentiment. [...] Wat Ter Braak schreef in zijn *Nationaal-socialisme als rancuneleer* gaat bijna letterlijk op voor deze tijd. Rancune is er altijd, er zijn altijd mensen die liever willen haten dan verdragen, en zoals Ter Braak zei: die hatende mensen worden door de geschiedenis groter en kleiner en dan weer groter. Het is een golfbeweging. (Ramdas 2012: 337)

Het gaat hem daarbij niet om de mensen, de tokkies en white trash, zelf. Hij wil met het essay vooral de consensus van de stille meerderheid aan de kaak stellen,

een consensus die langzaam werd opgebouwd, en altijd werd onderschat door de intellectuelen. Het gaat om de propaganda die eraan voorafging,

en waar geen fel weerwoord op kwam, geen effectieve ontmaskering, geen bevlogen weerlegging. Het zou allemaal wel overgaan, zeiden de intellectuelen. Terwijl het hun heilige taak is om niet zo te denken. Ze moeten altijd, onvermoeibaar, op de waarheid wijzen, fatsoen bepleiten, beschaving bevorderen. Want Menno ter Braak zei uitdrukkelijk dat de rancuneleer niets nieuws was. Het is geen uitzonderingstoestand. Het is een essentieel kenmerk van de westerse cultuur. Het moet dus altijd worden bestreden. (Ramdas 2012: 339)

Badal beschrijft met zijn voorgenomen essay een groep mensen waar hij zelf buiten valt. Dat wil zeggen dat het definiëren van de groep – en de consensus die onder hen heerst – tegelijkertijd een scherpstellen betekent van de mate waarin hij zelf buiten die groep valt. Anders gezegd: hoe duidelijker de groep op zijn netvlies komt, hoe duidelijker het wordt dat hij een buitenstaander is.

Het knappe van de roman is dat de schrijver geen moreel oordeel velt over de groep, of over andersgestemden. Hij voert immers een hoofdpersoon op die op zo veel manieren onvolmaakt is, een personage dat op zo veel manieren tekortschiet en van wie je van heel veel mislukkingen in zijn leven kan zeggen dat hij er zelf de hand in heeft gehad, dat het boek nergens verwordt tot een ongenueanceerde aanklacht waarin de goedbedoelende Badal zwart-wit tegenover een barre en boze wereld wordt geplaatst. In dat licht moet ook het slot van het boek gelezen worden. Badal werkt toe naar zijn essay, dat hem naar een optreden van Caro Emerald – de zangeres van de soundtrack van ‘de dramatische zomer van 2010’ – in Venlo brengt. Eenmaal daar blijken de roze huidige barbaren die Badal dacht aan te treffen in het hart van pvv-stemmend Nederland, doodnormale jongens en meisjes te zijn. Terwijl hij over de vrolijk deinende massa heen kijkt, bedenkt hij dat de autochtone Hollander onder dezelfde weemoed, dezelfde vorm van heimwee lijdt als die waaronder migranten gebukt gaan. Het verschil is dat migranten wéten dat het verleden niet bestaat, en dat het een plek is waarnaar je niet kan terugkeren. De Nederlanders die zich laten verleiden door populistische opvattingen over een zuiver ‘blank’ verleden, beseffen dat niet. Zij blijven steken in hun hyste-

rische verlangen naar een puur en ongecompliceerd Nederland, een Nederland waar geen plek is voor mensen zoals Badal.

En dan denkt Badal terug aan Ter Braak, en diens rancuneleer. Hij schrikt wanneer hij beseft: ‘Wat als het ressentiment geen uitzonderingstoestand was, maar een permanente conditie, de menselijke conditie?’ (Ramdas 2012: 402) Dat zou betekenen dat ertegen vechten volledig nutteloos is. Het zou zijn als vechten tegen de zon, of tegen de regen. De haat die nu de kop opstak in Nederland ‘was wat het was. Vanzelfsprekend en onaantastbaar.’ (Ramdas 2012: 402) Hij staat er machteloos tegenover, en als hij ooit had gedacht dat hij er enige invloed op had, dan was hij naïef geweest. Naïef en hoogmoedig. ‘Dacht hij echt dat hij als een nieuwe messias de laconieke intellectuelen die zich geen zorgen maakten omdat het allemaal niet zo’n vaart zou lopen wakker zou kunnen schudden? Dat iedereen zou reageren op zijn alarm over de opstand der horden? Dacht hij dat allemaal echt? Wat een hoogmoed. Wat een schokkende, absurde, doldwaze en tragikomische grootheidswaan.’ (Ramdas 2012: 402) Badal beseft dat hij de wereld wil verbeteren, maar zichzelf amper kan redden. Hij was misbaar gebleken. Als hij op zou houden te bestaan, zou de wereld onaan geraakt doordraaien. Als hij stierf, zou hij eenvoudig plaatsmaken voor iets beters. Met die gedachte in het achterhoofd loopt Badal de zee bij Zandvoort in, op zoek naar zijn thuis, ‘waar het droog was en warm’. (Ramdas 2012: 411) De wereld doet wat zij altijd doet: doordraaien. Badal hoeft alleen maar daar in het water te staan, terwijl de golven over hem heen slaan en de diepte aan hem trekt, op die draaiende aarde, en dan zou zijn huis vanzelf langskomen.

Het is interessant dat Harry Badal zijn belangrijkste essay verbindt aan Ter Braaks rancuneleer. Ter Braak stond zelf machteloos tegenover zijn omgeving, en pleegde zelfmoord. Of, zoals Bas Heijne het in zijn begeleidende essay bij een nieuwe uitgave van het pamflet stelde: Ter Braak vocht tegen de bierkaai, en zou op het einde van zijn leven steeds meer lijden onder ‘het knagende besef dat wat hij schreef niets uitmaakte, dat zijn woorden hun doel misten, dat mensen zich hun funeste en stupide illusies niet door een boek, recensie of pamflet lie-

ten afnemen'. (Heijne 8-9) Op dezelfde manier, en met een vergelijkbare moed der wanhoop, schrijft Badal tegen de bierkaai op. En op dezelfde manier geeft hij uiteindelijk op, in de overtuiging dat het allemaal geen enkele zin heeft.

Dat Anil Ramdas en Harry Badal ontzettend veel op elkaar leken, was evident. Tegelijkertijd verschilden Anil op belangrijke punten van zijn hoofdpersoon. Het onderscheid school met name in de manier waarop Harry Badal zijn engagement uit handen laat glijpen en vervangt door woede. Zo las Pieter Hilhorst *Badal* als een manier van Anil om het lot te bezweren: 'Het is iemand die probeert te bezweren dat hij ten prooi valt aan die harde verongelijkheid. Mensen die het lezen als een autobiografisch boek, die zeggen: hij is het geworden. En naar mijn idee is het een bezwering: zo wil ik nooit worden.'

Anil zelf hield tot het laatste moment juist vast aan zijn engagement. Het werd daarom misschien ook een centraal thema in het boek. In haar bachelorscriptie over nieuwe vormen van literair engagement nam schrijfster Roos van Rijswijk *Badal* als onderwerp van haar onderzoek. *Badal* was volgens haar een voorbeeld van 'praktisch engagement en het verlaten van het postmodernisme'. In *Badal* werd er een nieuwe rol voor de werkelijkheid in fictie geschapen: de maatschappelijke en contemporaine werkelijkheid van buiten staat in de roman nadrukkelijk centraal, inclusief de rol die het boek toebedeelt aan bekende mensen zoals Paul Scheffer, Geert Wilders en Frits Bolkestein. Door die raakvlakken met werkelijke debatten, en door het opwerpen van hedendaagse vraagstukken (in het geval van *Badal* met name op het gebied van multiculturalisme) kan het boek gezien worden als een laatpostmoderne roman, waarin er antwoorden worden gezocht op ironie en relativisme. De twijfel waaronder Harry Badal lijdt (het pendelen tussen verschillende polen zoals oprechte maatschappelijke betrokkenheid en arrogantie, of tussen de positie van intellectuele insider en die van culturele outsider), beschouwt Van Rijswijk als een literair thema.

Het was, alles bij elkaar, een bomvol en extreem gelaagd boek geworden. *Badal* was Anil dierbaarder dan welk werk hij ook eerder had

voltooid. Het maakte hem extra weerloos, misschien. Want zodra het boek af was, zou ‘mijn romankarakter, dat ik zie als mijn mooiste creatie ooit, en nog zo vers en kwetsbaar op straat’¹⁵ aan de oordelen van de anderen overgeleverd zijn.

Om de haat te bezweren

De roman moest slagen, want er stond iets op het spel. Niet alleen het zelfvertrouwen van Anil, die zich de uitgesproken ambitie had gesteld om een weergaloos boek te schrijven. Wat voor zijn gevoel even sterk, of sterker, op het spel stond, was Nederland als beschaafd land. Het was immers de taak van de intellectueel, zoals Anil altijd verkondigd had, om ‘de haat te beheersen’. (Youskine 2011a) Dat hij in al zijn bezorgdheid in de minderheid leek, was omdat witte schrijvers verward waren. Zij onderschatten massaal de haat waartoe mensen in essentie geneigd zijn, stelde hij in een interview uit 2011. Die haat richtte zich nu – toevallig – op allochtonen: op moslims en asielzoekers, op iedereen die voelde als de ander. Het had net zo goed een andere groep kunnen zijn. Maar net als in andere tijden was het ook nu juist aan schrijvers en andere intellectuelen om zich te verzetten, om zich op te winden en zich boos te maken.

En Anil wond zich op. Met net zoveel overtuiging als hij zich uitsprak tegen de hang naar traditie waar veel migranten last van hadden, of de manier waarop antiracismebewegingen een rigide scheiding aanbrachten tussen de zwarte en de witte menselijke ervaring, verzette hij zich nu tegen de zeitgeist van intolerantie en toenemende weerstand tegen buitenlanders. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in mei 2010 publiceerde hij een groot essay waarin hij dertig jaar Nederlands minderhedenbeleid samenvatte. Boven het stuk kopte het ondubbelzinnig: ‘Waarom weldenkende Nederlanders op Job Cohen moeten stemmen.’ Alleen met Cohen aan de leiding zou de minderhedenkwestie, die nu neteliger was dan ooit, serieus genomen worden. Hij zou een nieuw tijdperk in kunnen luiden, een tijdperk dat de kille periode ‘na Paul Scheffer, na Pim Fortuyn, en na de pseudo-intellectuelen van de grachtengordel die zich er liever niet

hardop mee bemoeiden, maar heimelijk wel vonden dat Wilders ergens gelijk had: dat moslims behoren tot een achterlijke cultuur'. (Ramdas 2010c)

De manier waarop hij openlijk personen en groepen de maat nam, deed denken aan hoe hij schreef over de manier waarop Surinamers de toekomst van hun land verloochenden na Bouterse. In 1991 veroordeelde hij het Surinaamse nationalisme tot 'droompjes van hoogmoedige intellectuelen'. (Ramdas 1991c) Hij benoemde het onrecht en de onmacht, als het nodig was tot in detail (over Suriname na de staatsgreep schreef hij over 'de verloedering, het kwaadaardige verraad: staatsgreep, martelingen, politieke aanslagen, massamoorden, beroovingen met machinegeweren, armoede en gebrek, cocaïne en ontplofende handgranaten op feestjes van de gewapende strijdkrachten' (Ramdas 1990d)) en hij deed het toen om dezelfde redenen waarom hij het nu, in 2010, deed. Namelijk omdat hij het als schrijver als zijn taak zag om kritisch te zijn op de plek waaraan hij verbonden was. Hij was in die zin niet afgeweken van wat hij in 1980 al als zijn poëtica uitsprak: 'Intellectuelen horen niet alleen beter te weten, ze horen zich overal mee te bemoeien en nergens over te zwijgen. Zwijgen ze wel, om redenen van takt, onbetrokkenheid of erger, dan zijn ze functionarissen en verliezen ze hun recht op een moreel oordeel.' (Ramdas 1990b) In dit soort krachtige statements gaf hij vorm aan zijn postuur als intellectueel: een vorm waarnaar hij zich vervolgens in zijn teksten ook gedroeg. Hij was een voorbeeld van zo iemand die zich overal mee bemoeide en nergens over zweeg, een schrijver die op veel zaken kritisch was: op de manieren waarop India vrouwen hun plek in de samenleving aanwees, op de onmacht (of onwil) van postkoloniale samenlevingen als de Indiase en de Surinaamse om de talloze knullige, achterlijke culturele maniertjes te ontgroeien. En hij was kritisch, nu meer dan ooit, op hoe het Westen zich altijd bereid toonde om de barbaarsheid van anderen te benoemen en bevechten, maar geen oog had voor de barbaren in eigen gelederen.

De culturele autoriteit die Anil had in en met zijn werk stond echter in verhouding tot een grotere sociale en culturele context (zoals Odile

Heynders dat in haar onderzoek naar de dynamiek van het culturele veld benoemt (Heynders 3)). In die context nam de sympathie van een belangrijk deel van de 'weldenkende' Nederlanders voor rechts-populistische ideeën toe. De peilingen stelden niet gerust. Op de dag van de gemeenteraadsverkiezingen (3 maart 2010) kopte *NRC*: 'Ook in de keurige wijken krijgt de pvv steun'. (Van der Bol) Gefascineerd, en misschien ook wel beangstigd, door wat er in Nederland gebeurde, woonde Anil de verkiezingsuitslag van de verkiezingen in Almere bij.¹⁶ Deze gemeente was bijzonder, omdat de pvv daarin de grootste aanhang leek te hebben (na de verkiezingen bleek dit waar te zijn: de pvv werd met meer dan 21 procent van de stemmen de grootste partij ('ppv grootste'). De lijsttrekker was Raymond de Roon, een voormalige officier van justitie die pleitte voor zogenaamde stadscommando's: mensen die straatjongeren in het gareel zouden moeten houden. Men moest vooral niet denken dat deze kinderen lieverdjes waren, stelde hij. Het was een groep die alleen maar bezig was met 'op zijn luie gat zitten en mensen beroven'. (Mat) Het verkiezingsprogramma van de pvv in Almere sprak dan ook over 'een hardere aanpak van (Marokkaanse, Antilliaanse e.a.) straatterroristen; geen hoofddoekjes in publieke functies en een boerkaverbod'. (Mat) Het was alsof er een startschot was afgevuurd voor ongenueanceerde, agressieve retoriek jegens mensen in de samenleving die niet alleen overlast veroorzaakten, maar die vooral allochtoon waren.

Anil bleef waarschuwen, op alle plekken die aan hem beschikbaar waren. Wisten mensen wel wat hun te wachten stond als de deuren van de Tweede Kamer geopend zouden worden voor 'al die grijnzende, ruwe en grove pvv'ers'? Het zou een ondubbelzinnige aanzet zijn van een geruisloze maar ingrijpende cultuurverandering. Het ressentiment zou een centrale plek innemen in de Nederlandse samenleving. De pvv hoefde niet eens te regeren of een bewindsman te leveren, waarschuwde hij. Alleen al hun aanwezigheid in de kamer was genoeg 'om de toon van de samenleving definitief te veranderen'. We zouden 'krijgen wat we vrezen: een land vol haat, sadisme en wreedheid'. (Ramdas 2010b)

Op 9 juni 2010 bleek dat Nederland inderdaad niet per definitie de opvattingen van Wilders cum suis afkeurde. De gemeenteraadsverkiezingen in maart waren een teken aan de wand geweest. In de Tweede Kamerverkiezingen van juni groeide de pvv van negen naar maar liefst 21 zetels. Hoewel er meer mensen waren die zich (al dan niet publiekelijk) zorgen maakten om de toenemende populariteit van xenofobe ideeën, trok Anil zich de opkomst van het gedachtegoed van de pvv sterker aan dan de meeste anderen, zagen zijn vrienden en kennissen. Reimer van Tuinen merkte al ten tijde van zijn directeurschap in De Balie dat Anil zichtbaar moeite had met het fortuynisme. Van Tuinen was hem tegen het lijf gelopen bij de demonstratie op de Dam, waar de moord op Theo van Gogh herdacht werd en Rita Verdonk de toegestroomde menigte van twintigduizend mensen toesprak. Anil maakte een paniekerige en uitgesproken angstige indruk op Van Tuinen, alsof er voor hem een enorme bedreiging uitging van de stemming van de massa – het had dan ook wel iets ‘volkmenerigs, er heerste zo een totaal idiote opgehitste sfeer’, zei Van Tuinen.

Paul Scheffer dacht dat er nog wat anders aan de hand was, waardoor Anil zich zo bedreigd voelde door de verandering van tijdgeest. Zelf had Anil namelijk altijd gezocht naar een plek vanwaaruit hij onafhankelijk kon denken en schrijven, zonder zich blind loyaal te tonen aan etniciteit of afkomst. Nu werd die plek min of meer besmet. Door de opkomst van Fortuyn en later de pvv kwam hij in een soort van loyaliteitsconflict, dacht Scheffer, ‘want als er zo wordt gesproken over migrantengemeenschappen, over het land waar ze vandaan komen, over de tradities die ze met zich meedragen, dan heb ik [Anil, KA] bijna niet meer de ruimte om daar op een zelfstandige manier heel kritisch over te zijn zonder misbruikt te worden’.

Ook Stephan Sanders vond dat de manier waarop de wereld veranderde van grote invloed was op de manier waarop Anil die wereld bezag. Het ‘vrolijke anti-antiracisme’ dat hij vroeger met Sanders deelde, verdween uit zijn perspectief. Anils wereldbeeld werd loodzwaar. Hij voelde zich omringd door vijanden en ‘zag eigenlijk alleen maar blanke fascistten overal’. De waarschuwing dat Nederland zou vergaan onder de nieuwe rechtse winden die er waaiden, vond Sanders moeilijk

los te zien van hoe slecht het met Anil zelf ging. Er leek geen ruimte meer te zijn voor hem persoonlijk om vindingrijk te zijn, om iets van licht en ruimte te scheppen in het racismedebat. Het scheen hem toe alsof Anil de opkomst van de pvv als een persoonlijke aanval zag.

Een persoonlijke aanval was het natuurlijk niet. Over de rol, aanleiding en gevolgen van het populisme na de jaren negentig in het Westen valt veel te zeggen, maar het had niets te maken met Anil zelf. En toch is het goed voor te stellen dat iemand als Anil dat wel als persoonlijk ervoer. Na de Tweede Kamerverkiezingen kreeg de pvv één op de zes zetels. Dat betekende dat een kleine 1,5 miljoen Nederlanders hun unieke stem uitbrachten op de pvv. Dus voor 15 procent van de stemgerechtigden, oftewel meer dan één op de tien volwassen, enigszins politiek bewuste Nederlanders bleken de ideeën van Wilders, niet zo'n groot probleem te zijn, dat zij – al was het maar uit fatsoen – hun stem niet aan hem schonken.¹⁷ Natuurlijk lag er aan die keuze vaak politieke onvrede ten grondslag, of het verlangen om de oude, ingeslapen politieke garde op te schudden en wakker te maken voor waar de 'gewone' Nederlander mee zat. Maar ontegenzeggelijk lagen in de kern van het magere programma van de partij onfrisse opvattingen besloten, die allemaal betrekking hadden op buitenlanders, allochtonen, kleurlingen. Anders gezegd: het bestaansrecht van de pvv steunde bijna volledig op haar verzet tegen en afkeer van mensen die van buiten kwamen. Het draaide, daarom, dus wel degelijk om mensen zoals Anil Ramdas.

Na de verkiezingen schreef hij in *NRC*: 'Toen ik in de tijd van Pim Fortuyn in India woonde en hij Nederland wereldberoemd maakte met de woorden "we have guests who are trying to take over the house", werd mij ook gevraagd wat ons bezielde. Ik antwoordde dat elk land zo zijn clowns heeft. Ze hoorden mijn optimisme meewarig aan. En nu Geert Wilders. Clowns komen en gaan, en toch bekroop mij dit keer een gevoel van cynisme: het bewijs voor Neerlands hope-loosheid was geleverd.' (Ramdas 2010e) Een paar maanden later, in augustus 2010, stond Anil in de stromende regen voor de publiëksin-

gang van de Tweede Kamer. Er vormde zich een lange rij van mensen die net als hij waren gekomen voor het formatiedebat. Er werden flyers uitgedeeld door het FNV, dat actievoerde voor een betere cao voor beveiligers. Hij weigerde de flyer, want: 'Ik zou zelf een papiertje moeten drukken met "Allochtonen voor een Veilige Toekomst". Want ik stond hier in de rij om iets rampzaligs mee te maken: voor het eerst in de geschiedenis van Nederland kreeg een extreemrechtse partij regeringsmacht.' (Ramdas 2010h)

Hij maakte zich enorme zorgen, schreef hij. En daarom was hij naar de Tweede Kamer gekomen. Om te zien of hij alleen stond in zijn bezorgdheid.

Ik wilde de gezichten zien. Ik wilde de zithouding en de oogopslag zien van de allochtone leden van de Tweede Kamer, vooral die van het CDA en de VVD, als ze hoorden dat het echt zover was. Ik wilde de nervositeit zien van Cohen, het trommelen met zijn lange vingers op het tafeltje, als hij zijn spijt onderdrukte voor het niet meewerken aan het zogenaamde middenkabinet van PvdA, VVD en CDA. Ooit had hij gezegd dat het tegenhouden van de PVV zijn grote drijfveer was om in de landelijke politiek te gaan. Dat hij het gevoel had dat hij het moest opnemen voor de twee miljoen allochtonen, omdat hun lot bij de PVV niet in goede handen was. Terwijl ik daar nat stond te wezen kreeg ik op mijn beurt het gevoel dat de allochtonen nu werden uitgeleverd aan de PVV. Daar op 't Plein in Den Haag, terwijl het water door mijn kraag over mijn rug stroomde, kreeg ik ineens de scherpe gewaarwording dat allochtonen het beschermde kamp werden uitgestuurd, in de richting van de PVV die de bussen al klaar had staan. Zouden ze ook de mannen scheiden van de vrouwen en kinderen? (Ramdas 2010h)

Dit soort uitspraken toonde volgens Sjoerd de Jong hoe Anil er met gestrekt been in ging. Associaties met de Tweede Wereldoorlog en deportaties ging hij duidelijk niet uit de weg. Lezers en collega's verzetten zich tegen zijn toon. 'Wat een schandalige, suggestieve ondertoon zit er in je schrijfsel van maandag 9 aug,' schreef een lezer naar de krant. 'Mijn advies: [...] Vertrouw op het democratisch stelsel als

schokbreker en stuurraket. Stel je op als bindmiddel in plaats van splijtstof (“mannen scheiden van vrouwen en kinderen” [...] hoe durf je?).¹⁸

Van andere schrijvers en journalisten verwachtte Anil niet heel veel bijval. Het was niet zozeer dat ze het oneens waren met hem, of dat ze zich niet uitspraken over de steeds meer zichtbare vormen van xenofobie in de media. Het was eerder dat ze, volgens Anil, niet sterk genoeg stonden tegenover de haatspraak van ‘rechts’. Toen Xandra Schutte een essay schreef in *De Groene* over het in heel Europa veelbesproken idee om de lichaams- en gelaatsbedekkende nikab te verbieden, en daarin stelde dat wanneer het over orthodoxe islamitische kleding ging, iedereen opeens een feminist leek te zijn, reageerde Anil dat zij in haar betoog het belangrijkste punt miste. Het ging de aanjagers van het debat helemaal niet om vrouwenrechten. Het ging ze, enkel en alleen, om het beledigen en criminaliseren van moslims. En omdat de ‘krenking, belediging en vernedering van een geloofs-gemeenschap’ het einddoel van de PVV was, zou Anil ‘dus liever zien dat intellectuelen als Xandra Schutte zich concentreerden op datgene waar zij werkelijk verantwoordelijkheid voor dragen: het beschermen van de liberale rechtsstaat. Dat betekent het strijden tegen degenen die de boerka willen verbieden.’ (Ramdas 2010i)

Xandra Schutte, en het gros van de mensen die in *De Groene* publiceerden, stonden dan nog in Anils hoek. Daarbuiten was het veel minder vanzelfsprekend dat de ideeën van Wilders cum suis werden afgekeurd. Anil stond bijvoorbeeld sympathiek tegenover een initiatief op Facebook. Daar was een groep actief waarin excuses gemaakt werden voor de 1,5 miljoen Nederlanders die op Wilders hadden gestemd. ‘We apologize for the 1.5 million Dutch people that voted for Geert Wilders’ heette de pagina, die eind juni bijna 95.000 leden had. Een sympathiek (hoewel hopeloos) initiatief, vond Anil. Joost Zwagerman had juist scherpe kritiek op de Facebook-groep. *Nrc.next* nam Zwagermans opmerking over en plaatste het onder Anils stuk. Zwagerman: ‘Nu excuseren mensen zich voor andermans “verkeerde” stemgedrag.’ Even later heeft hij het over de morele voortrefte-

lijkheid van de oprichters: “Ikzelf ben heel erg in orde, maar wat verschrikkelijk dat de Ander zo abject gedrag vertoont. Sorry, mensen!” Brrr...¹⁹

In de generatie Nederlandse schrijvers waartoe Anil behoorde (grofweg geboren tussen 1954 en 1966) zaten volgens de publicist Huib Ludriks ‘opvallend veel schrijvers en kunstenaars die voor de makkelijke weg kozen en achter rechtse populistten als Pim Fortuyn en zijn *Nachwuchs* aanliepen’. (Ludriks 20) Ludriks noemde als voorbeeld Theo van Gogh, Joost Niemöller, Leon de Winter en Joost Zwagerman. Met die laatste zou Anil in een bitter conflict geraken.

Intellectuelen die een afwachtende – of nog erger: een instemmende – houding aannamen ten aanzien van Wilders waren in de ogen van Anil volstrekt waardeloos. Maar vanuit de politiek viel ook niets te verwachten, schreef hij. Bij de in zijn ogen ongeïnspireerde Abel Herzberg-lezing van Alexander Pechtold merkte hij verbitterd op dat het linkse politici volledig leek te ontbreken aan visie of vergezicht: ‘Dit was het dus. Terwijl rechtse politici allang weten wat ze met Nederland aanwillen, moeten linkse politici nog diep nadenken. Alsof we alle tijd hebben.’ (Ramdas 2010k)

Angst

Anil was bang. Zijn laatste columns in 2010 en 2011 waren ervan doordrongen.

Hij zag hoe Nederland in twintig jaar tijd veranderd was. In mei 2011 schreef hij: ‘Er ontstaat zo langzamerhand het tegendeel van het ideologische multiculturalisme: het ideologische nationalisme.’ (Ramdas 2011e) De ontwikkeling van Frits Bolkesteins opvattingen waren daarin exemplarisch. Was Bolkestein ooit degene die de knuppel in het hoenderhok had gegooid met zijn lezing in Luzern, twintig jaar later zag hij zich links en rechts ingehaald door politici die zonder aarzelen veel extremere standpunten in het migrantendebat innamen. Dus scherpte hij nu ook zijn mening aan. Armoede was volgens Bolkestein inmiddels een gevolg van cultuur, en niet van kolonisatie.

Anil interpreteerde het zo, dat volgens Bolkestein kolonisatie ‘een uiting van trots en moed’ was, en ‘het imperialisme [...] een uiting van groot zelfvertrouwen. In twintig jaar tijd,’ schreef Anil in juni 2011 ‘is Bolkestein gegaan van een pleidooi voor cultureel pluralisme naar absolute westerse suprematie.’ (Ramdas 2011g)

Overall in de media en in de politiek klonken echo’s van Wilders, van Fortuyn, van Van Gogh, en in Anils ogen waren te veel mensen zo bang om achter te blijven bij de groep linkse fatsoensridders die in hoog tempo als uitgerangeerd werden verklaard, dat zij hun common sense volledig verloren en om het hardst grofheden over de multiculturele samenleving riepen. Hij was bang voor de gevolgen van deze cultuuromslag, bang dat het land ‘ten onder gaat aan intolerantie, aan vreemdelingenhaat en aan hufterigheid’, (Ramdas 2011h) en hij bleef herhalen dat dit niet het land was dat hij kende, niet het land dat ooit bekendstond om haar tolerantie. ‘Het is voor de cultuur en voor allochtonen de moeilijkst denkbare tijd in Nederland,’ schreef hij in januari 2011. ‘Nog maar tien jaar geleden moest de meerderheid leren om meer rekening te houden met minderheden. Het huidige kabinet wil het omgekeerde. Dat is krankzinnig.’ (Ramdas 2011b) Een maand later vroeg hij zich hardop af of mensen niet zagen dat er een tijd was aangebroken van vergevorderd racisme? Dat we ‘weer leven in tijden van hevige vreemdelingenhaat’? (Ramdas 2011d) Waar anderen de vergelijking met de jaren dertig en veertig uit de weg gingen, lag Anil juist op ramkoers:

De mensen in de jaren dertig wisten niet wat zou kunnen gebeuren: het fascisme, de nazi’s, de Holocaust. Maar nu kan niemand ongeïnformerdheid veinzen. De xenofobie die tegenwoordig zo wellustig wordt gepropageerd door Wilders en de zijnen en die, soms gretig en soms schouderophalend, voor zoete koek wordt geslikt door de aanhangers van de PVV, is in die zin niet te vergelijken met de houding van de Hollanders in de jaren dertig. Toen wisten Hollanders niet wat zou kunnen volgen. Nu wel. Het racisme van toen was van beginners. Nu zijn het gevorderden. (Ramdas 2011d)

En zelfs al zou het niet direct uitlopen op zoiets rampzaligs als de Tweede Wereldoorlog, dan nog was er veel te verliezen. Hij was bang voor een ‘zacht dictatoriale’ (Ramdas 2010c) samenleving, die Nederland terug zou werpen in haar ontwikkeling, in haar beschaving, zo je wil. De manier om op die samenleving uit te komen, was middels een populistische strategie die op zijn allereenvoudigst werd uitgevoerd, namelijk door ‘de aandacht op een zichtbare zondebok’ te richten. In dit geval: de moslim. Maar ‘[h]et had ook de jood of de neger of de homo kunnen zijn’. (Ramdas 2010c) Juist datgene wat hij vroeger zo had bewonderd – de kalmte, de koele bedachtzaamheid van Nederland – werd vervangen door een toenemende hysterie. En in die hysterie werd er vanuit de meest basale emoties gevloekt en gescholden. Geert Wilders was een van de grootste aanjagers van precies dat klimaat. Wat betekende het dat ‘gematigde’ partijen met de pvv de kamer deelden? En in hoeverre zouden zij uiteindelijk het discours van Wilders adopteren, het integreren in hun eigen uitingen, daarmee kiezers af trachten te snoepen van de pvv, maar daarmee ook onherroepelijk het klimaat van Nederland veranderen? Anil wist het antwoord; namelijk dat de pvv juist vanuit zijn positie als populaire buitenstaander ‘een land vol haat en wreedheid [zou] creëren’. (Ramdas 2010b)

Het was niet alleen de haat zelf die Anil vreesde. Waar hij ook bang voor was, was dat in zo’n giftige, agressieve omgeving men niet toekwam ‘aan zoiets weerbarstigs en delicaats als beschaving’. (Ramdas 2010c) Zijn verweer tegen de mores van zijn tijd was niet gespeeld; hij voelde het echt als een bedreiging voor het land waarvan hij zoveel was gaan houden. Hij was een allochtoon tegen wil en dank, en wilde ‘uit het diepst van mijn hart’ een Nederlander zijn. (Geelen 2010) Er was hem alles aan gelegen om de ‘droevige, kille, harteloze tijd tussen 2000 en 2010’ af te sluiten. ‘Tenzij er iets gruwelijk misgaat. Vandaar deze oproep. Het is voor mij van levensbelang,’ verzuchtte hij in april 2010. (Geelen 2010)

Hij waarschuwde keer op keer voor een dreigende uitholling van cultuur, sprak in navolging van Tommy Wieringa in *NRC* over hoe het

stuitende dedain voor cultuur van staatssecretaris Zijlstra (Cultuur, vvd) doorsijpelde naar alle bestuurlijke regionen. (Ramdas 2011i) Nederland zou, onder Wilders, die sterk wilde bezuinigen op cultuur, afdalen tot een niveau van veredeld karaoke. Alleen nog de ‘makkelijke’ cultuur zou overeind blijven: ‘De kunstjes van De Toppers en André Rieu zijn hapklaar: iedereen kan meezingen, meedeinen en meeklappen. Niet nadenken. Lekker dom blijven. Dat lijkt het ideaal te zijn van dit kabinet.’ (Ramdas 2011a) Vergeleken met de rest van de wereld, was Nederland extremistischer in het mislukt verklaren van de multiculturele samenleving: ‘Radicaler dan elders is etniciteit in het verdomhoekje gestopt van culturele achterlijkheid’ (Ramdas 2011f), en wie zich daartegen uitsprak, deed niet meer mee, stelde hij. En hij was zich er uitermate van bewust dat hij zichzelf met zijn kritiek op Nederland buitenspel zette: ‘Ik kan aan de blikken van anderen zien dat ik mezelf buiten de orde plaats. Multiculti is niet hip, maar passé.’ (Ramdas 2011f)

Hij leek hier geen spel te spelen; zijn essays en columns waren een natuurlijke weergave van hoe hij zich voelde. Postuur en persoonlijkheid vielen in dit laatste deel van zijn leven samen. Zijn overtuiging dat schrijverschap en engagement onlosmakelijk met elkaar verbonden waren, leek nu een extra lading te krijgen. Namelijk dat schrijverschap en persoonlijk levensdoel met elkaar vervlochten waren. Dat betekende dat er in zijn ogen sprake was van een nauwe drie-eenheid van engagement – schrijverschap – levensdoel. Het een was met het ander verbonden, en het ander had geen nut zonder het een. Het scheen sommige mensen toe dat Anil van toon veranderde, en dat dit te maken had met hoe schril het publieke debat was geworden. Alsof Anil zich aanpaste aan de toon en het gebrek aan stijl waarmee het veld inmiddels doordrongen was. Zijn trouwe vriend Pieter Hilhorst noemde in dat licht het televisiedebat waarin Anil zich tegenover Mark Rutte vond, in mei 2010.²⁰ Volgens Anil zelf, zoals hij het opschreef in een gastcolumn in *De Groene Amsterdammer*, had hij zich tot het debat laten verleiden door pure mediageilheid, door het verlangen naar vijftien minuten roem. Hij kreeg echter geen vat op de

gladde Rutte, die zijn vragen pareerde en niet of slechts gedeeltelijk beantwoordde. Anil erkende dat hij in het debat het onderspit delfde: ‘Tv leent zich niet voor nuance en diepgang, maar voor soundbites en slagzinnen en daar is Rutte natuurlijk eindeloos bedreven in dan jij ooit zult zijn.’ (Ramdas 2010d)

Hij presenteerde zichzelf in zijn column als het type dat weliswaar de discussie met de lijsttrekker verloor, maar dat wel de beschaving, de nuance en het verlangen naar verdieping aan zijn kant had. Het was echter meer dan een expliciet vormgeven van zijn publieke postuur: hij voelde de noodzaak om weerstand te bieden aan de verruwing van het debat. In het laatste jaar van zijn leven waarschuwde hij, maakte zich kwaad, somberde en wond zich op. Maar hoe oprecht hij ook was in zijn zorgen om de staat van de samenleving, voor zijn professionele omgeving waren zijn stukken vooral een herhaling van stappen. De redactie van *NRC* besloot dat zijn columns begonnen te vervelen. Toen hij pas uit India terugkwam, werd hij door sommigen weliswaar al als een *has-been* beschouwd, maar had hij nog altijd belangrijke bewonderaars op de burelen van de redactie, zoals Juurd Eijvoogel en Sjoerd de Jong. Zij zorgden er ieder op hun eigen manier voor dat hij op andere manieren aan *NRC* verbonden bleef.²¹ Na zijn vaste column werd hij religieverslaggever, en toen ook dat werd stopgezet stelde De Jong voor dat Maarten Huygen – die op dat moment chef *Opinie* werd – zijn wekelijkse rubriek afwisselde met Anil, zodat Anil nog steeds een plek had. Met een wisseling van de wacht op de hoofdredactie kreeg De Jong een andere plek bij de krant. Anil verloor daarmee zijn laatste medestander achter de knoppen. Het resultaat liet niet lang op zich wachten: zijn werk bij *NRC* werd, na twintig jaar, definitief stopgezet.²²

Het valt inmiddels moeilijk te ontkennen dat de verruwing van het debat hand in hand is gegaan met een verlies van normen die vóór de klinkende politiek-culturele overwinning van de pvv vanzelfsprekend waren. Sterker nog: Geert Wilders won onwaarschijnlijk veel sympathie met uitspraken die decennia eerder ondenkbaar waren. Toen hij in 2008 de Koran met *Mein Kampf* vergeleek, stelde de rech-

ter in een kort geding dat hij daarmee in zijn recht stond. Ook zijn uitspraken over dat de profeet Mohammed een barbaar zou zijn en de islam fascistisch vielen onder de vrijheid van meningsuiting. ('Rechter: Wilders mag islam') Nederland was het in die mate eens met niet alleen wát hij zei, maar zeker ook de manier waaróp. Hij werd in 2007, 2010, 2013 en 2015 uitgeroepen tot politicus van het jaar. ('Wilders politicus' en 'Geert Wilders weer verkozen') Hij was populair bij de mensen en voelde zich volledig op zijn gemak om publiekelijk te spreken over 'het verraad van Nederland' als land dat zijn 'eigen' mensen in de steek laat. Die 'eigen' mensen 'wonen in moeilijke wijken waar ze last hebben van het tuig, Marokkaans of anders, [...] die hun dochters verkrachten'²³ en over allochtonen als 'laffe Afrikaanse en Arabische roedels die in onze straten de gewone Nederlander als prooi opjagen'.²⁴

Twaalf jaar nadat Anil zijn angst uitsprak voor een land 'vol haat en wreedheid' (Ramdas 2010b) schreef journaliste Hassnae Bouazza over de invloed van Wilders sinds zijn aantreden in de Kamer:

Dat is wat mensen in het land zagen: een politicus die hen ontmenselijkte, hen in hun waardigheid en veiligheid aantastte, die zijn gevolg beloofde minder Marokkanen te regelen en Nederland te de-islamiseren, werd door politiek en media omarmd als een normale collega met debatwaardige ideeën. Hij heeft wel een punt, klonk het regelmatig. Premier Rutte was het privé 'met hem eens'.

Pas toen politici zelf bedreigd werden, en journalisten begonnen te lijden onder die steeds verder opgerekte vormen van vrijheid van meningsuiting, begon er iets van verzet tegen het verharde klimaat te komen. Maar in 2010, toen Anil tegen het toenemende ressentiment in de samenleving ageerde, werd er vooral geluisterd naar wat nog gold als nieuw en dus belangwekkend. Sjoerd de Jong stelde, terugkijkend, dat Anil inderdaad heel uitgesproken was over de pvv. Misschien meer uitgesproken dan veel anderen, want: 'Er was toen geen goed weerwerk tegen de agressie van de media als GeenStijl en die kringen, [men wist] niet echt hoe ermee om te gaan.'

In zijn afkeer – al dan niet vrijwillig – van het medialandschap, richtte Anil zich met des te meer bezieling op het afschrijven van zijn manuscript. De werktitel was ‘H. Badal en zijn verloren thema’²⁵ en het zou gaan, schreef hij aan Suzanne Holtzer van De Bezige Bij, over een man die terugkijkt op zijn leven in een multiculturele samenleving. ‘Hij is oprecht, wat soms hysterische vormen aanneemt, hij jaagt mensen tegen zich in het harnas, beticht de allochtonen van kleinzieligheid, de blanken van onachtzaamheid, iedereen van wereldvreemdheid. Zijn hoogtepunten en dieptepunten ziet hij voorbijkomen, zijn grote reizen, zijn beste vrienden – blanken en allochtonen, die hij langzaam de rug toekeert. [...] De discussies die hij voerde zijn verstomd, men heeft het ineens over andere dingen. Dingen waarover hij niet wil meepraten.’²⁶

In een postscriptum voegt hij eraan toe: ‘Ik probeer in het boek iets te doen wat ik belangrijk vind: het scheppen van een serieuze [sic] zwarte personage in de Nederlandse literatuur. Een ontwikkelde, bereisde en belezen allochtoon, die loopt in het decor van de Rushdie-affaire tot de komst van de Pvv. [...] Ik ga natuurlijk de vraag krijgen of het boek autobiografisch is of niet. In grote lijnen komt mijn leven inderdaad overeen met dat van de hoofdfiguur, maar daar kan ik niets aan doen. De bijfiguren zijn verzonnen. En ach, misschien is de hoofdfiguur ook maar een bijfiguur.’²⁷

Het was de roman waarin hij alle grote thema’s die hem hadden beziggehouden, met elkaar zou verbinden. Het zou een Groot Boek zijn, zoals echte literatuur was. Het was niet dat hij ontevreden was met wat hij tot dat moment had geschreven en had gepubliceerd. Maar de tijd was rijp om het wijdere geheel, de belangrijke verbanden te vervatten in een literair werk. In 2006 schreef hij al dat hij ‘geen grote doos op zolder met losse vellen’ wilde opleveren. (Ramdas 2017: 27) Hij wilde, in elk geval één keer, ‘dat ene grote substantiële allesomvattende werk maken, waarin alles bij elkaar kwam, waarin grondig uit de doeken werd gedaan wat het thema is, en welke benaderingen de beste zijn’. (Ramdas 2017: 27) Hij had zich eerder in zijn carrière laten afleiden door vluchtiger werk – hoewel het altijd had gedraaid om het onderzoeken van ‘de menselijke wil binnen de beperkende

omstandigheden' (Ramdas 2017: 27) – terwijl er altijd die droom was geweest voor dat ene, belangrijke boek. Toen hij dat schreef was het 2006, en kon hij nog zeggen: 'ach, je bent nog geen vijftig, je hebt nog tijd zat'. (Ramdas 2017: 27) Nu was hij vier jaar verder, hij had Nederland van verschillende kanten gezien. De tijd voor een roman als *Badal* was rijp.

In de synopsis die hij vooraf aan zijn uitgeverij mailde, legde hij uit dat Harry Badal nieuwe inspiratie vindt. Badal gaat 'op zoek naar de mensen die hem fascineren en hem angst aanjagen'. Het was 'een nieuw soort mensen die hij eerder niet gezien had, blanke mensen die iedereen haten'.²⁸ Anil noemde ze: white trash.

White trash

Sinds het begin van 2010 publiceerde Anil maandelijks een column op de website van Vlaams-Nederlands Huis deBuren – niet zelden was het een doorplaatsing van stukken die hij voor bijvoorbeeld *De Groene Amsterdammer* schreef. Het was een luw hoekje op het internet dat niet veel bezoekers trok.²⁹ Dit veranderde na de publicatie van 'Het culturele drama' op 9 september 2010.³⁰ In het stuk reflecteerde Anil op het inmiddels tien jaar oude essay van Paul Scheffer. Anil was het deels eens geweest met Scheffers essay, maar merkte toch 'twee dramatische vergissingen' op. Scheffer had de werkeloosheid, schooluitval en andere problemen onder allochtonen vergeleken met de achterstand onder autochtone Nederlanders die onder aan de sociaal-maatschappelijke ladder stonden. Dat was, in Anils lezing, 'de oude sociale kwestie' onder autochtonen. Het grootste deel van de Nederlanders dat ooit 'achter' liep, had nu middenklassenbanen en -inkomens. Daarmee zou die sociale kwestie zijn opgelost, en het was een opwaarts pad dat allochtone nieuwkomers, die onder aan de ladder begonnen, ook zouden kunnen volgen. Het essay had Scheffer veel bekendheid gebracht, en beleidsmakers hadden in hun handen geknepen met deze optimistische en ook wel praktische denkrichting. Maar Scheffer zat ernaast, vond Anil. Ten eerste was die sociale kwestie onder autochtonen helemaal niet opgelost. Ze mochten misschien wel meer geld te besteden hebben dan vroe-

ger, maar hun culturele achterstand was nooit ingehaald. Dat was dan het tweede, minstens even grote probleem met Scheffers standpunt: dat hij aannam dat het culturele probleem ondergeschikt was aan het sociale. Anil schreef:

[I]k maak me diepe zorgen om de cultuur van de autochtonen, van de blanken, van de Hollanders. Kijk nu eens naar het Nederland van vandaag. Lees de reacties van lezers bij artikelen in *De Telegraaf*. Zie de uitzendingen van twee nieuwe omroepen in Nederland, WNL en Powned, beide eigendom van *De Telegraaf*. Zie het aanbod op de Nederlandse televisie, die wordt gedomineerd door de commerciëlen. En zie de aanhang van de PVV, die almaar groeit, en nu al staat op meer dan twee miljoen.

Die Hollanders die in die eigen huizen wonen en een eigen auto hebben en met vakantie kunnen, zijn voor een groot deel white trash. Het zijn tokkies, het zijn families Flodder, met achterlijke ideeën en onbeschofte omgangsvormen. Wat kun je anders zeggen van de meeste *Telegraaf*lezers, SBS-6- en RTL-kijkers en PVV-stemmers, dan dat ze boers, onbehouwen, ruw, plat, vulgair, ordinair en ongemanierd zijn? Primitieve, rancuneuze, rechtse en extreemrechtse types zonder moraal, zonder principes, zonder idealen; kan het anders worden geformuleerd?

De culturele beschaving van een groot deel van de Hollanders is net zo mislukt als die van een groot deel van de allochtonen. En dat komt omdat we cultuur minder belangrijk vonden, en omdat we onder de sociale kwestie alleen de materiële kanten verstonden. Fatsoen is niet materieel, niet te meten, en dus onzichtbaar.

Voortbordurend op Scheffers essay zegt men tegenwoordig dat 'de multi-culturele samenleving' is mislukt. Ik kan alleen maar zeggen dat het erger is: de 'culturele samenleving' is mislukt. Daarom zitten we nu opgescheept met zoveel platvloersheid die ons leven elke ochtend, elke middag en elke avond vergalt. (Ramdas 2011c)

Dat een deel van de autochtone onderklasse zich economisch omhooggewerkt had tot een bestaan in de middenklasse, was geen garantie gebleken voor het in stand houden (of brengen) van beschaving. Kijk nu, stelde Anil, die groep die financieel eigenlijk niet

werkelijk te klagen had, was alsnog achterlijk en onbeschoft en vooral onbeschaafd.

Wat opvalt aan de tekst, is vooral hoe onramdasiaans het aanvoelt. Was Anil altijd de man van de stijl geweest, hier bouwde hij bijna de toon van de andere kant na. Hij was grof, ongenueanceerd en ronduit beledigend. Het was dan ook, volgens Pieter Hilhorst, een stijloefening geweest. Het stuk was een uitvergroting van wat Anil beschouwde als het probleem in de samenleving: hoe nuances verloren raakten, en mensen zich alsmaar grover over de ander begonnen uit te spreken. Hilhorst kon zich voorstellen dat Anil het stuk deels schreef als oefening voor zijn personage Harry Badal: een man die van de zachte verontwaardiging naar de harde verontwaardiging verschoof. Alleen had Anil er niet op gerekend, misschien, dat die toon de inzet werd van een discussie, en dat het een jarenoude polemieek weer zou doen opvlammen.

De eerste reacties op de website waren nog tam, hoewel de toon in het algemeen afwijzend was: sommigen vonden het stuk provocerend en bevooroordeeld.³¹ Op de dag van publicatie, 9 september 2010, reageerden drie mensen onder het stuk. De dagen erna volgde een handvol reacties (vijf op 10 september, slechts twee op de 11de). Daarna viel het gesprek stil. Tot, op 14 september, Joost Zwagerman in de *comments section* opdook. Zijn eerste opmerking liet er geen twijfel over bestaan dat hij uit was op een confrontatie: ‘Anil Ramdas, die in de jaren negentig de gewoonte had achter iedere boom een fascist te ontwaren, bereikt in dit stuk nieuwe dieptepunten – zelfs voor zijn doen,’ schreef hij. Anil was ‘haatdragend’ en ‘verblind door withete haat’.³² ‘Ach, en dan nog een detail,’ voegde Zwagerman er iets later aan toe. ‘Ramdas is zo welgemanierd en welopgevoed om uit de school te klappen hoe Scheffer kennelijk bekend staat bij die krant – als “lastig”. O ja? Moeten wij nu onthullen hoe diezelfde Ramdas “bekend staat” – bij de mensen van de Balie, *NRC Handelsblad* en *VPRO*? Wat een niveau. Om te huilen.’³³

Het is merkwaardig dat Zwagerman zo gestoken reageerde. Bijna alsof het stuk over white trash een persoonlijke aanval op hem was ge-

weest. Zou het kunnen dat hier nog oud zeer speelde, van sinds Anil openlijk kritiek had geuit op Zwagermans zwarte personage in *De buitenvrouw*? Anil zelf was daar in elk geval van overtuigd: Zwagerman droeg het hem nog steeds na dat hij het ooit had gedurfd kritisch te zijn op *De buitenvrouw*. Hij reageerde een dag later onder Zwagerman:

Dit is de tweede keer dat ik mij de toorn van Joost Zwagerman op de hals haal. [...] Nu is Zwagerman ontstemd omdat ik de blanke onderklasse als een blanke onderklasse aanwijs, en daarbij de harde term 'White Trash' gebruik. Dat mag niet, volgens Zwagerman, omdat ik de aanhangers van Geert Wilders beledig. Dat is inderdaad heel vervelend van mij. Maar zo komen we telkens weer een stapje dichterbij de ware affiniteit van sommige blanke schrijvers. Het wachten is op het moment waarop zij ronduit zeggen dat ze allochtonen verachten en Wilders toejuichen. Of nee: dat moment is er misschien al.³⁴

Zwagerman reageerde onmiddellijk. Hij nam er ook de ruimte voor, wat extra opvallend was gezien de plek: een reactieplatform van een openbare website. 'Ramdas is ook veertien jaar na 1994 nog steeds de lamentabele en woordverdraaiende querulant die ook al in dat vermaledijde jaar 1994 kennelijk in hem opstond.' Anil, schreef Zwagerman, schreef iets heel anders dan wat hij nu beweerde. Bovendien was hij destijds in een debat met Adriaan van Dis op zijn woorden teruggekomen (volgens Zwagerman 'kromp [Ramdas] ineens toen Adriaan van Dis de al even gedenkwaardige openingswoorden sprak: "Ik heb *De buitenvrouw* gelezen en genoten") en had achter de schermen geprobeerd bij Zwagerman en zijn partner in het gevecht te komen met krui-perige opmerkingen over dat hij het 'allemaal niet zo bedoeld had'. Zwagerman ging verder met vertellen over hoe succesvol het door Anil bekritiseerde boek was geweest, óók in Suriname en op de Antillen. Pas daarna keerde hij terug naar het onderwerp waar het om draaide, namelijk hoe Anil in zijn ogen olie op het vuur van de pvv gooide door over het electoraat van Wilders te praten als zijnde white trash;

In al zijn neerbuigendheid en weerzin lijkt hij meer op Wilders dan hij in staat is te beseffen. Was het iemand anders, dan zou ik dat sneu voor hem of haar vinden. Maar omdat Ramdas behalve tragisch ook geniepig en kleingeestig is (zie zijn bescheten ad hominem-reactie op mijn ontmaskering van zijn haatdragendheid jegens een bevolkingsgroep), vind ik het iets minder sneu dan voor een ander. Ik kan het alleen maar eens zijn met reageerder Coco, die hier stelt dat Ramdas zich van dezelfde vooroordelen en platte retoriek bedient, die hij zo veroordeelt in de populist met wie hij het toevallig niet eens is. Tja. Een antwoord hierop kunnen we van onze teerharige [sic] vriend niet krijgen – omdat 'ie die niet heeft. Wat een misère. En wat een zelfontmaskering.³⁵

Wat volgde was een openbare 'fittie' zoals Jaap Faber het op de site van deBuren noemde. Vanaf het moment dat Zwagerman zich uitsprak tegen Anil, stroomden er uit alle hoeken van het internet reageerders naar de website van deBuren. Het gesprek onder het stuk, dat een paar dagen eerder volledig was stilgevallen, laaide in alle hevigheid op na 15 september. Ter vergelijking: de publicatie op 9 september resulteerde in drie reacties op die eerste dag, vijf op 10 september en twee op 11 september. Daarna was het stil. Na Zwagermans inmenging op 14 september, werd er op één dag (15 september) 75 keer gereageerd.³⁶ Onder de deelnemers aan het gesprek was Zwagerman zelf een van de actiefste: tussen 15 en 18 september plaatste hij elf keer een (lange) reactie. Hij noemde Anil onder meer 'een racist. En niet zomaar een. Hij is hardcore racistisch.'³⁷ Anil reageerde vier keer, veel minder dus dan Zwagerman. Het leger aan reageerders dat in het spoor van Zwagerman naar de site van deBuren was getrokken, plaatste talloze opmerkingen waarin Ramdas van alles werd verweten en voor van alles werd uitgemaakt. Een kleine selectie:

Luuk 15-9-2010: Dit stuk en de reacties bevestigen mij in het beeld dat enige echte racisten in Nederland vooral niet-blank zijn en hun racistische haat richten op blanken (met de veronderstelling dat racisme tegen blanken niet echt racisme is). Treurig.

Het doet me denken aan de zwarte gemeenschap in Amerika die meer bezig is met cry-me-a-river slachtoffer verhalen dan met zichzelf verheffen.

peter 16-9-2010: Anil is een veertje, meer niet. Een lachwekkende subsidieslurper die niets voorstelt.

Peter 15-9-2010: Ramdas: 'fatsoen is onzichtbaar'; Dat klopt wel zo'n beetje als je deze column leest. Na zijn opzichtige deconfiture bij Buitenhof, zakt hij steeds verder weg in zijn eigen moeras.

TisNieZoMoeilijk 15-9-2010: Beste mijnheer Anil Ramdas. U lijkt mij goed geïntegreerd in Nederland en u heeft overduidelijk de juiste weg ingeslagen om een roemrijke carrière te maken aan de politiek correcte zijde van het maatschappelijk spectrum.

Ik weet niet precies wie u bent of wat u verder nog voor hoogst intelligent werk verzet of wat dit werk dan daadwerkelijk bijdraagt aan onze samenleving, maar ik hoop oprecht dat u in de komende jaren ernstig de voet dwars gezet krijgt door nieuwe ontwikkelingen binnen onze maatschappij.

galbak 15-9-2010: Je mag je mening hebben, maar het is wel een erg domme mening van jou Anil. Je bent zelf net zo erg als waar jij wilders stemmers van beticht. Ik stem op Wilders omdat het moet, omdat de rest het verval van Nederland niet ziet. Maar dit is geen Nederlands probleem meer, dit is een Europees probleem, de allochtonen hebben Europa in ieder geval geen toegevoegde waarde gegeven. En dan de islam, dat is iets waar ik maar helemaal niet meer over begin, want dan ben ik nog wel een uurtje aan het typen!

Petra 15-9-2010: Ooit was Ramdas o.k. Ik herinner mij nog zijn kritiek op allochtonen bij wie 'ras boven ratio' ging. Wat is er in de tussentijd met Ramdas gebeurd? Waar heeft hij – onbewust? – de verkeerde afslag genomen? De Nederlandse 'tokkie-samenleving' heeft hem toch ruimschoots gefecirciteerd [sic] op allerlei goedgebetaalde baantjes in het gesubsidieerde circuit. Ondankbaarheid is weer eens 's werelds loon.

Peter 16-9-2010: Anil, Jij moet inderdaad maar terug naar Suriname als je je niet prettig voelt tussen blank vuilnis. Kijken of je die 100.000 euro per jaar ook bij elkaar sprokkelt zonder de subsidies opgebracht door datzelfde blanke vuilnis dat ich te pletter werkt in fabrieken en zorginstellingen. Je bent een heel eng mannetje Anil, een racist pur sang. Vroeger stemde ik links totdat ik ontdekte dat de echte progressieven heden ten dage bij rechts bivakeren. Het ga je goed Anil, zwart vuilnis...

Coco 16-9-2010: Die allochtonen in het algemeen en de moslims in het bijzonder, die in die prachtwijken wonen en een eigen roestbak hebben en met vakantie kunnen, zijn voor een groot deel black trash. Ze staan bovenaan de verkeerde statistieklijsten, ze fokken als konijnen, met achterlijke ideeën en onbeschofte omgangsvormen.

Arie 17-9-2010: Als je de schrijfsels van Anil Ramdas een beetje volgt, blijkt hij zijn eigen racisme steeds minder te verbergen. Ook in dit stukje sijpelt de ongegeneerde autochtonenhaat helaas duidelijk door. Ramdas verkeert alleen in de waan dat hij een intellectueel genie is – aangepraat door politiek-correcte autochtonen die iedere allochtoon ophemelen die een beetje kan schrijven – en dat racisme alleen bij domme autochtonen voor komt. Dus hij mag alles mag zeggen over ‘die Hollanders’ wat in hem opborrelt. We maken in Nederland langzaam de stuiptrekkingen van de politiek-correctheid mee, en voor sommigen is het inderdaad even wennen dat ze hun leugens niet meer aan Jan Modaal kunnen slijten.

Mirre 28-9-2010: Heer Ramdas, ik ben een witte vrouw, academisch geschoold en kots veel aspecten van onze multi culturele samenleving uit. Los van het gezeur over discriminatie, ben ik de criminaliteit, de platheid, de enorme primitieve domheid van bijvoorbeeld het Maroc tuig helemaal zat!! Ik ben geen PVV stemmer, maar door uw pathetische gebrabbel groeit deze partij.

In een maand tijd – tussen 9 september en 7 oktober – werd er honderden keren³⁸ gereageerd onder dit essay, en het aansluitende stuk dat Anil schreef. Het overgrote deel van de reacties was van bovenge-

noemde strekking. Slechts een handvol reageerders durfde toe te geven dat ze het met Anil eens waren (28-9-2010: 'Ik zie een paar verschrikkelijk op hun teentjes getrapte euh blanken. Niet zo gevoelig jongens, we moesten toch vrijheid van meningsuiting doen en zeggen wat je denkt enzo? Bij de eerste de beste gelegenheid dat "de anderen" daarvan gebruik maken is internet te klein.')39

Anil trok zich op 16 september terug uit het gesprek met Zwagerman, omdat het hem duidelijk was geworden dat wat hij als experiment zou hebben ingezet, geslaagd was. De reacties op zijn essay spraken volgens hem boekdelen en toonden in elk geval aan dat white trash niet alleen bestond. Ze was bovendien 'op commando oproepbaar'.⁴⁰

Grote noden onder kleine luyden

Het essay was duidelijk een schop tegen het zere been van nogal wat mensen. Zei Anil Ramdas nu werkelijk dat de culturele beschaving van de Hollanders net zo mislukt was als die van de allochtonen? Juist nu de gemiddelde Nederlander in het centrum van het politieke narratief geplaatst was, nu 'Henk en Ingrid' door Geert Wilders waren gekroond tot 'het hart en de ruggengraat van de samenleving', mensen 'die nu door iedereen worden gepakt. Ze worden door de politieke elite genegeerd, op een zijspoor gezet.' (Trompers) Juist nu alles wat naar elite rook, verdacht werd gemaakt, en er een nieuw geluid verkondigde dat het van het grootste belang was om naar de noden van de 'kleinburger' te luisteren, koos Anil ervoor om te stellen dat een groot deel van het gewone volk achterlijk was.

Publicist Sylvain Ephimenco reageerde op 16 september 2010 in zijn column in *Trouw*. Hij citeerde uit het stuk van 'VPRO-allochtoon Anil Ramdas' en stelde dat Anil nog niet helemaal doorhad dat de tijden waren veranderd, want 'heel wat van die mooie en verlichte eigenschappen die zijn linkse nest vroeger zo comfortabel maakten, [zijn] nu door rechts overgenomen. Hem rest hooguit de jurk van de koningin, of van de imam om de hoek, om zijn tranen mee af te veegen.'

Ephimenco en Ramdas waren geen vrienden van elkaar – Anil schreef over de columnist: ‘Ik lees hem met ’n oog dicht, omdat ik bang ben dat zijn stijl besmettelijk is’ (Ramdas 2008b) en Ephimenco noemde hem ‘Nihil Ramdas’ om ‘de ledigheid van zijn argumentatie te benadrukken’. (Ephimenco 2012) De honende toon die Ephimenco aansloeg, kwam ook terug in het stukje van Bert Brussen, twee dagen later. Anil Ramdas was in zijn ogen een ‘fundamentalistisch elitaire journalist en zelfbenoemd gutmensch’ die ‘eigenlijk alle Nederlanders behalve Anil Ramdas wegzette als Wilders-stemmende onderkruip-sels, white trash en dom tuig’. De ruzie tussen Zwagerman en Ramdas die daaruit voortkwam, leidde volgens Brussen ‘tot groot vermaak van de totale internetgemeenschap die het type “ik ben zo superieur want ik mag in *NRC Handelsblad* schrijven en ik werk voor de VPRO en ben dus moreel superdupergoed”, een prachtige rol vervuld door multisoaptalent Ramdas, inmiddels goed zat is’.

Op dezelfde dag reageerde Martin Sommer in *de Volkskrant*. Ook hij struikelde over de manier waarop Anil over de niet-elitaire autochtoon schreef. ‘Hét kernprobleem waar de linkse partijen niet uitkomen is dat ze een hekel aan het volk hebben gekregen.’ En: ‘Het volk moet zich er toch maar niet te veel mee bemoeien, vanwege slechte smaak en opvoeding. [...] Dat is hét kernprobleem waar de linkse partijen niet uitkomen, aangezien ze zichzelf nog altijd beschouwen als dragers van de emancipatiegedachte.’ (Sommer)

Vrij Nederland schaarde zich in het kamp van Anil, althans voor wat betreft zijn observatie dat Nederland verruwde en de ordinaire schreeuwers steeds meer plek in de media (en de politiek) kregen. Op 23 september 2010 keken Robert van de Griend en Sander Donkers terug op een week waarin ‘wij verwoed en tevergeefs op zoek gingen naar een gids tegen de hufterigheid’. Ze stelden vast dat

de intellectueel [is] verworden tot een bij voorbaat verdacht sujet. [...] En wanneer de intellectueel zich uitlaat over de hedendaagse samenleving, dan zijn we er als de kippen bij om hem uit te maken voor een stoffige schrijftafelgeleerde die geen idee heeft wat er leeft op straat – tenzij onder-

havige intellectueel natuurlijk bereid is wat gepeperde uitspraken te doen over de islam. [...] Van onze culturele voorhoede hoor je zelden iets – behalve dan van Joost Zwagerman. Even leek het of die afgelopen week met Anil Ramdas verzeild was geraakt in een interessante polemiek. Helaas mondde de discussie, die deels ging over hufterigheid, al snel uit in een ordinaire scheldpartij. Aap uit mouw: de ene schrijver was nog altijd boos over wat de andere schrijver zestien jaar geleden over zijn boekje had gezegd. (Van de Griend)

Anils stuk was niets minder dan een knuppel in het hoenderhok gebleken. ‘U wilde reacties, u krijgt reacties,’ schreef Anil aan Willem Bongers van deBuren.⁴¹ Misschien had hij gedacht dat in de aanloop naar zijn boek, dat in het voorjaar van 2011 uit zou moeten komen, al die aandacht ook niet per se verkeerd zou zijn. De discussie die zijn stuk had aangejaagd schetste immers precies die multiculturele kramp waarmee Harry Badal worstelde, die impliciet de vraag opwierp wat de plek was van een zwarte intellectueel in een witte wereld, die nog lang niet in het reine was met hoe multicultureel die wereld was geworden.

Het was hoe dan ook opvallend hoe hevig er werd gereageerd op het stuk, dat alles bij elkaar niet heel lang was en ook niet op een heel belangwekkende plek was gepubliceerd. Bij het teruglezen van de reacties, dient zich ook wel de gedachte aan dat het niet alleen een verontwaardiging was over de manier waarop Anil over ‘Henk en Ingrid’ schreef. Er waren wel meer mensen die zich uitspraken over de ‘verhuftering’ van Nederland. Zou de irritatie misschien nog wat groter zijn, omdat het een allochtoon was die dacht dat hij iets kon concluderen over wat Nederland was, en wat het typeerde? Zoals niet lang daarvoor media en politici struikelden over prinses Máxima, die durfde te denken dat zij wist hoe Nederland in elkaar stak. Máxima was door het stof gegaan voor een ongevaarlijke opmerking als ‘dé Nederlander bestaat niet’. Anil was ook een allochtoon, maar zijn observatie van Nederland was niet onhandig of en passant gemaakt. Hier was een zwarte intellectueel die zonder enige schroom stelde dat hij zich ‘diepe zorgen om de cultuur van de autochtonen, van de blan-

ken, van de Hollanders' maakte. Zo veel hoogmoed, niet alleen van iemand die zonder enige reserve een elitair standpunt innam, maar die bovendien een kleurling was – kon Nederland anno 2010 dit wel behappen? Of, zoals reageerder 'Heikneuter' het stelde: 'Toevallig is dit ons land. Als wij ons daar als tokkies willen gedragen, moeten we dat zelf weten. Of anderen die hier net zijn, dat ook mogen, maken WIJ wel uit.'⁴²

Na alle reacties van zowel online 'reaguurders' als van publicisten in de geschreven media, gooide Joost Zwagerman op 27 september nog wat extra olie op het vuur. In *de Volkskrant* stelde hij dat de kleinere-houding van 'links' slechts zou resulteren in een groeiende Wilders-aanhang. Als voorbeeld van zo'n progressieve opiniemaker die 'een hekel aan het volk' had gekregen, noemde hij Anil Ramdas, bij wie die hekel zelfs 'al [was] verhevigd tot withete haat'. Hij citeerde, zoals ook anderen hadden gedaan, het inmiddels beruchte fragment waarin Anil pvv-aanhangers white trash noemde. 'Godallemachtig,' reageerde Zwagerman daarop. 'Achterlijk. Primitief. Extreemrechts. Zonder moraal. Zonder principes. Ramdas klaagt de vulgariteit van die "white trash"-achtige witte Nederlander aan, maar dan wel in juist die be-woordingen die hij uit andermans mond zo abject vindt. Als hij scheldt, dient de haatpraat kennelijk een moreel doel dat uitnemend is. Scheldt een ander, wiens moraal hem niet zint, dan heet dat primi-tief. Zo zijn we snel klaar.' (Zwagerman 2010) Het dedain waarmee mensen als Anil over de 'lagere' klassen praten, was de reden waarom die mensen zich ongezien voelden. Hun onvrede uitte zich onder meer in hun stemgedrag. Inderdaad: op de pvv.

Anil aarzelde niet met een reactie. Een dag na Zwagermans aanklacht, drukte *de Volkskrant* zijn commentaar af. Zag hij een verband tussen wansmaak en Geert Wilders? Zijn antwoord was: jazeke. Want: 'Door jarenlange culturele verwaarlozing, en opgestookt door types als Wilders, worden blanke laaggeschoolden extremer in hun opvat-tingen.' (Ramdas 2010j) Hij schreef:

Volgens Joost Zwagerman leg ik klakkeloos een verband tussen wansmaak en een extreem-rechtse inborst. Hij haalt een *NRC*-reportage aan waaruit blijkt dat de ouderen in het katholieke zuiden vooral op Wilders stemden vanwege de dreigende bezuinigingen op de zorg. En volgens een *NIPO*-onderzoek zouden ook hogeropgeleiden tegenwoordig hun stem geven aan Wilders, vanwege zijn nadruk op de vrijheid van meningsuiting, en niet vanwege zijn sweeping statements als de kopvoddentaks of het door de knieën schieten van relschoppers. [...] Zwagerman zou hier schande van moeten spreken, hij zou ze moeten herinneren aan wat de filosoof Hannah Arendt ooit de Banaliteit van het Kwaad noemde: geen aandacht hebben voor de morele consequenties van je daden. [...] Zwagerman vraagt of deze white trash ‘bij toverslag’ het *CDA* en de *PvdA* zou hebben ingeruild voor de *PVV*. Antwoord: mensen zijn niet extreem-rechts, ze kunnen het worden. Verstoken van hogere morele waarden, principes en idealen, door toedoen van slecht onderwijs en een karig cultuuraanbod, en opgestoot door types als Wilders, worden ze extremer in hun opvattingen. Zeker als we de uiting van die opvattingen ook nog eens vieren als de vrijheid van meningsuiting, waarin je alles mag zeggen, ongeacht of het pijn doet en kwetsend is. Ik heb in mijn column in *deBuren.eu* ook even gebruik gemaakt van die vrijheid. Ik denk: we zijn tuig, straatterroristen, fascistische ideologieën en dergelijke al zo gewend, daar kan white trash nog wel bij. Zwagerman schrikt van deze ‘huftertaal’, alsof de taal van de *PVV*-aanhang hem al die tijd is ontgaan. Of is het zo dat zij wel mogen, omdat ze het nu eenmaal niet kunnen helpen? Dat is pas aanmatigend. Koppel ik dus, zoals Zwagerman zegt, ‘culturele wansmaak’ automatisch aan ‘extreem-rechts stemgedrag en morele inferioriteit’? Ja. Er is volgens mij namelijk een verband tussen een slechte opvoeding en verkeerde opvattingen. (Ramdas 2010j)

Pauw & Witteman

Volgens een brief die Anil plaatste op de site van *deBuren* werd hij op 16 september door de redactie van het televisieprogramma Pauw & Witteman benaderd met de vraag of hij de dag erna met Zwagerman aan tafel zou willen zitten.⁴³ Hij had gezegd beschikbaar te zijn, maar

werd teruggebeld met de boodschap dat Zwagerman niet wilde omdat hij zijn stelling eerst nog wilde uitwerken en op papier wilde zetten. Daarna was het stil gebleven, tot Zwagerman elf dagen later alsnog een stuk in *de Volkskrant* publiceerde. Diezelfde avond zat hij in de uitzending van Pauw & Witteman. Zonder Anil Ramdas. De redactie had Anil niet gebeld en ook niet op de hoogte gebracht dat Zwagerman de kans zou krijgen om – zonder weerwoord van Anil – zijn standpunt te verdedigen.

In de uitzending werd oud-politicus Rob Oudkerk tegenover Zwagerman geplaatst, om met hem de kennelijke tekortkomingen van 'links' ten aanzien van de 'kleinburger' te bespreken. Zwagerman was uitgenodigd, zo leek het in de introductie van Jeroen Pauw, vanwege zijn stuk in *de Volkskrant* van die dag, dat zou gaan over 'het linkse dedain voor de autochtone kleinburger'.⁴⁴ Zwagerman beweerde dat de aanleiding voor zijn stuk een reportage in *NRC* over 'Wildersland' was. Daarin hadden verslaggevers wekenlang in kaart gebracht waar de pvv-stemmers woonden en wie ze waren. Een van hun conclusies was, dat de islam voor veel mensen nauwelijks een topic was. En ook waren het geen asociale figuren. 'Dat bleek allemaal wel mee te vallen,' zei Zwagerman.

Jeroen Pauw nam het woord: 'Laten we even een quote aanhalen van iemand die jij ook aanhaalt en met wie jij ook een zekere mate van polemiekt hebt gevoerd. Anil Ramdas.'

In beeld verscheen nu, naast een grote foto van Anil, het gewraakte fragment waarover op dat moment al zo veel mensen waren gestruikeld. Jeroen Pauw las hardop mee: 'En zie de aanhang van de pvv, die almaar groeit, en nu al staat op meer dan twee miljoen. Die Hollanders die in die eigen huizen wonen en een eigen auto hebben en met vakantie kunnen, zijn voor een groot deel white trash. Het zijn tokkies, het zijn families Flodder, met achterlijke ideeën en onbeschofte omgangsvormen. Wat kun je anders zeggen van de meeste *Telegraaf*lezers, SBS-6- en RTL-kijkers en pvv-stemmers, dan dat ze boers, onbehouden, ruw, plat, vulgair, ordinair en ongemanierd zijn? Primitieve, rancuneuze, rechtse en extreemrechtse types zonder moraal, zonder principes, zonder idealen; kan het anders worden geformuleerd?'

Een van de gasten aan tafel – Annelies van Bronswijk, hoogleraar gezondheidswetenschappen – hapte hoorbaar naar adem bij het fragment dat voor haar kennelijk nieuw was. ‘Heftig,’ zei Rob Oudkerk.

‘Dat is wel heel erg, hè,’ verzuchtte Van Bronswijk.

Zwagerman beaamde hun gelijk: ‘Dat is nogal wat.’ De tafelgast naast hem (bestuursvoorzitter van zorgverzekeraar cz, Wim van der Meeren) schudde misprijzend zijn hoofd. Intussen was, op de achtergrond op alle schermen, een grote foto van Anil constant in beeld.

Het was een merkwaardig televisiemoment dat bij *Het Blauwe Licht* niet zou misstaan: zes witte mensen die het schijnbaar erover eens waren dat wat deze bruine man – in een soort mugshot tentoongesteld – over ‘die Hollanders’ zei niet door de beugel kon. Zwagerman spinde het gesprek in de studio zo, dat zijn kritiek vooral op links gericht was, en niet op Anil Ramdas. Toch was het vreemd dat juist de schrijver van het stuk dat de polemiek in gang had gezet, in het gezelschap ontbrak.

Anil vond het zelf ook vreemd. ‘Wat mij verbaast,’ schreef hij in een bericht dat hij aan de redactie van het programma richtte, en op de website van deBuren plaatste,

is niet alleen dat jullie mij niet hebben gevraagd deel te nemen aan het debat, dat nota bene met mijn verhaal is begonnen. Ook niet dat jullie hebben verzuimd mij zelfs maar op de hoogte te stellen van de op handen zijnde uitzending; dat was wel zo fatsoenlijk geweest. Mijn verontwaardiging betreft de smakeloze, partijdige, denigrerende en hardvochtige manier waarop jullie mij in de uitzending van maandag jl. hebben behandeld; hebben weggezet, wil ik bijna zeggen.

Jullie laten een foto van mij zien, zoals ik eerder zei, alsof ik een overleden heilige of een gezochte misdadiger ben; jullie citeren selectief enkele zinnen uit mijn verhaal, en laten opzettelijk de context weg; en daarna is er geen weerwoord, niet de minste poging zelfs om evenwicht in de discussie te brengen, of in te gaan op de grofheden die Zwagerman eerder uitte op de website van deBuren (hij noemde mij een ‘hardcore racist’!).

Ik werd weerloos en doelbewust kwetsbaar gemaakt, terwijl ik beschikbaar

ben voor weerwoord en jullie weten hoe jullie mij kunnen bereiken. [...] Is het overdreven als ik de indruk heb dat jullie een beginnetje hebben gemaakt aan een vorm van karaktermoord, door mij op deze manier neer te zetten in jullie programma?⁴⁵

Nadat Anil deze reactie op de site van het televisieprogramma plaatste, werd hij door een redacteur gebeld. Deze zei dat het niet opzettelijk bedoeld was, ‘maar ze vonden het resultaat ook weer niet zo erg...’ (‘Anil Ramdas beschuldigt’)

Het was ‘echt een schande’, vond Sjoerd de Jong, die de ontwikkelingen vanaf de zijlijn had gevolgd. In de discussie zoals die zich online ontwikkelde, vond hij ‘dat Zwagerman veel meer losgaat dan Anil. Daar wordt Anil dus beschuldigd van antiwit racisme. Nou goed, daar kwamen dus Pauw & Witteman op af, die hebben dus allebei uitgenodigd op gesprek bij Pauw & Witteman. Anil wilde, Zwagerman wilde niet, want die was bezig met een stuk daarover en dat wilde hij eerst afmaken. Nou, vervolgens verschijnt dat stuk in *de Volkskrant*, dat is een aanval op Anil natuurlijk, en prompt zit hij, Zwagerman, bij *P&W* om over dat stuk te praten, maar Anil hebben ze niet meer gebeld. En er verschenen wel mugshots van hem in beeld, met een citaat van wat hij had geschreven, en dan hoor je het publiek van “whoo whoo”. Het was echt laag-bij-de-gronds.’

Waarschijnlijk, zei De Jong, ging het zo dat Zwagerman hem er niet bij wilde hebben, omdat zijn betoog zogenaamd breder was dan alleen zijn persoonlijke polemieken met Anil. Voor het publieke oog werd zo het persoonlijke venijn uit het gesprek gefilterd, en kon Zwagerman zonder weerwoord Ramdas afschilderen als een extreem én extremistisch voorbeeld van het linkse falen. De kritiek die Anil in zijn stuk verwoordde, kon op deze manier volledig genegeerd worden, waarmee zijn punt eigenlijk bevestigd werd. Het ging hem namelijk om kritiek op het gebrek aan kritiek. Het Westen bekritiseerde immers voortdurend de barbaren onder andere volken, maar nu de eigen, westerse barbaren de dienst begonnen uit te maken, zou de culturele elite juist naar de eigen samenleving moeten kijken en moeten beseffen wat er

op het spel stond, namelijk: de eigen beschaving. Sjoerd de Jong vond dat '[z]elfs de sneren naar pvv'ers als onbeschaafde white trash die hem zo zijn nagedragen' vooral een ironische ondertoon hadden.

Ze waren een sarcastische omkering van 'ik-zeg-wat-ik-denk'-etiketten als 'kut-Marokkanen' en 'geitenneukers' waar niemand meer van opkijkt of die zelfs zijn omarmd als watermerken van het vrije woord.

Maar dat pesterige gevoel voor ironie, met als kern zijn pleidooi voor 'beschaving', sloeg niet meer aan in een grimmig opinieklimaat dat elk relativisme wilde afzweren en waarin Joost Zwagerman Ramdas in een heetgebakerde polemieek een linkse racist noemde. En dat heeft wél met maatschappelijke context te maken. (De Jong 2013)

De polemieek tussen Anil en Zwagerman was 'het beste voorbeeld' van hoe de 'angst voor het onbekende overheerst', stelde Huib Ludriks jaren later in een stuk over de gedoemde – want relatief jong gestorven – generatie schrijvers waartoe Anil behoorde: 'Ramdas moest weinig hebben van wat later de boze blanke man ging heten.' Daartegenover stond Joost Zwagerman. Hij 'vond de neerbuigendheid van Ramdas kwalijk, Zwagerman roeide liever met de rechtse stroom mee'. (Ludriks)

Anils essay werd moedwillig verkeerd gelezen, zag ook Pieter Hilhorst: 'Door de bril van Joost Zwagerman begon iedereen dat stuk te lezen, en te zeggen "ja, dit is vol dedain geschreven over white trash. Dat mag niet. Je moet naar ze luisteren".' Terwijl, volgens Hilhorst, die Anils standpunt in deze deelde, het hele idee van de westerse beschaving juist is, dat je kritisch op haar blijft. Ze is immers nooit af. Hilhorst: 'Dat is de permanente blik. Daarom is het interessant om te zien wat Anil tegen zo'n Thierry Baudet zou zeggen, omdat die types totaal het idee hebben dat kritiek op het Westen oikofobie is. Maar dát [het gebrek aan zelfkritiek, KA] is pas de échte verkrachting van de westerse beschaving.'

Dat Joost Zwagerman 'een man van vijanden' was, zoals zijn ex-vrouw Arielle Veerman later over hem zei, was een publiek geheim.

(Koelewijn) Uit het boek dat Veerman over hem schreef komt een beeld naar voren van een man die jarenlang wrok koesterde tegen mensen die het met hem oneens waren of hem op een andere manier dwarszaten. Veerman beschreef bijvoorbeeld hoe Zwagerman na hun scheiding een mail aan een vriend stuurde met daarin een ‘tienstappenplan om Arielle kapot te maken’. ‘Een plan dat zeker zou lukken, schreef hij, want: “Ik win altijd, ik heb de langste adem.”’ (Koelewijn)

Onder een van Zwagermans tirades op deBuren schreef Anil hoe Zwagerman hem ook op Facebook, en vaak diep in de nacht, bestookte met berichten. Een ervan kopieerde Anil op de website van deBuren:

Pijnlijk he Anil, nu velen je op internet ontmaskeren als de man die je bent: een racist. Dat was je altijd al, maar in de downfall van je leven kun je het niet meer verbergen. En lees mijn pamflet ‘Hitler in de polder’ er maar op na, door je vriend Sanders aangeprezen op radio 5, dan zul je weten dat ik er fel op tegen ben om de racisme-kaart te spelen – dat doen al zovelen. Dus zegt het zeer veel als juist ik die kaart wel trek. En ik trek ’m voor jou, vriend: jij bent er een, een volbloed en hardcore racist. En geloof me, ik zal mijn pen scherp...⁴⁶

Zwagerman hield woord. Hij scherpste zijn pen, en wist in zijn optreden bij Pauw & Witteman Ramdas feilloos in de hoek van elitaire betweter te manoeuvreren. Anil kreeg geen plek aan tafel en stond machteloos tegenover de manier waarop de complexiteit van zijn ideeën, en de valide kritiek die hij in het stuk op het Westen had geuit, werden versimpeld tot het hapklare idee van de linkse intellectueel als uitgerangeerd personage in het Nederland van 2010.

Gute Nacht, Freunde

En dieper nog: het feit dat ik me zorgen maak om Nederland, en vrijwel niemand anders.

Anil Ramdas

Terwijl Anil al worstelde met de buitenwereld, ontstond er op het persoonlijke vlak ook beroering. Zijn vader, die aan ernstig nierfalen leed, werd steeds zieker. Anils band met hem was de laatste jaren steeds beter geworden, tot het punt dat het een van de mensen was in zijn inner circle tot wie hij zich altijd kon wenden, en die onvoorwaardelijk trots op hem was.

Zijn moeder Kamla bleef even eigenzinnig als altijd – met de relatieve onbetrouwbaarheid van dien. Ze schreef Anil in mei 2010 dat ze aan een boek werkte over haar veelbewogen leven. Het zou beginnen in Guyana, toen ze drie jaar oud was, en omspande de rest van haar leven, van ‘my marriage in Nickerie, 20 January 1953 to 6th of September 1987 when I came to Holland. [...] Then followed my life in Holland, the changes in my life and persona.’¹

Het was absoluut een slechte timing. Juist nu Anil het gevoel had dat zijn plek in de wereld van alle kanten werd betwist en bestreden, koos zijn moeder ervoor om de luiken naar zijn jeugd en zijn familiegeschiedenis open te zetten. Hij voelde zich al onzeker in een wereld die hem meer en meer leek te vertellen dat er geen plek voor hem en zijn overtuigingen was. Een *tell-all* boek van zijn eigen moeder zou het gevoel van onveiligheid alleen maar verergeren. Hij smeekte haar om het manuscript niet te publiceren:

Pailegie² Mom,

Biografieën leiden altijd tot problemen met alle nabestaanden, kinderen, ouders, etc. Weet je nog dat ik ooit in een verhaal even over jou schreef? Je stuurde me een boze brief terug van zes kantjes geloof ik... Verhalen zijn altijd anders in andere ogen. Maar mijn probleem is een heel andere: je weet dat ik een publieke figuur ben, heel bekend onder Nederlanders en vooral onder hindoestanen. Dat levert niet alleen vrienden op: ook een heleboel vijanden. Het is een kleine gemeenschap, jaloezie en dat soort dingen heb je al gauw. Altijd zullen er mensen zijn die je de grond in zouden willen boren, om uiteenlopende redenen. Daarom bijvoorbeeld heb ik zelf geschreven over mijn vroegere drankproblemen, omdat anders anderen er over zouden praten, met veel plezier mijn reputatie zouden willen beschadigen.

Jou [sic] boek zal dan ook vooral zo gelezen worden: in deze kleine hindoestaanse gemeenschap zal men al gauw weten dat jij mijn moeder bent en dat ik je zoon. En men zal er alles aan doen om het zo kwaadaardig mogelijk te lezen, niet alleen in jou [sic] nadeel, maar vooral in mijn nadeel. Ik ben er volledig van overtuigd dat als je het boek publiceert, mijn reputatie en mijn carrière als schrijver en tv-programmamaker ernstig in gevaar komt, misschien zelfs zo ernstig dat ik mijn carrière als afgelopen kan beschouwen.

Ik weet dat ik nu egoïstisch denk, ik denk inderdaad alleen aan mijn carrière, als publieke figuur in Nederland. Maar ik hoop dat jij daar ook aan wilt denken. Als je het meent dat mijn geluk voor jou voorop staat, vraag ik je om het materiaal voor jezelf te houden. En heel voorzichtig te zijn met wie je het verder mocht laten lezen. Ik ken iedereen in de uitgeverswereld, en omdat ik zelf bij de beste uitgever van Nederland ben, De Bezige Bij, zou men dolgraag zelfs je manuscript laten 'uitlekken', en voordat je het weet sla ik een slecht figuur, op het internet vooral.

Ik hoop dat je begrip hebt voor mijn standpunt,
love, anil.

Nadat haar andere kinderen ook negatief reageerden, leek het er even op dat Kamla terugkwam op haar plannen om een boek over haar leven te publiceren.³ In september 2010, echter, kreeg Anil een link doorgestuurd van de website Starnieuws.com. Starnieuws was een

onder Surinaamse Nederlanders bekende website waar nieuwtjes, nieuwsberichten, interviews en columns werden geplaatst over aan Suriname gerelateerde zaken. De link voerde naar een column van Sandew Hira, waarin hij schreef dat hij bij uitgeverij Amrit 'een opvallend manuscript' onder ogen had gekregen. Het ging over een oudere Hindostaanse vrouw van in de zeventig. 'Haar verhaal is het verhaal van duizenden Hindostaanse vrouwen, die geboren en getogen zijn in de verstikkende geborgenheid van de traditionele Hindostaanse platelandcultuur. Ze beschrijft in kleurige details hoe het dagelijkse leven van een Hindostaans gezin in de boiti⁴ bepaald wordt door armoede, achterstand en verstarde omgangsvormen. Haar droom is om advocaat te worden. Haar realiteit is dat ze trouwde met een man die ze schetst als iemand met een kleiner IQ dan de [sic] hare, maar met vuisten die groter zijn dan ze ooit gedroomd had.' Het manuscript was volgens de columnist 'mindblowing', maar de schrijfster trok het alsnog in, omdat haar kinderen 'ronduit afwijzend' waren. Zonde, vond Hira, want het boek zou bij kunnen dragen aan de emancipatie van de Hindostaanse vrouwen in het algemeen.

Sandew Hira was het pseudoniem van Dew Baboeram, een Hindostaans-Surinaamse historicus en publicist met wie Anil nooit een warme relatie had onderhouden. Sterker nog, in zijn eigen woorden waren hij en Baboeram 'sinds 1981 gezworen vijanden'.^{5, 6} Dat Kamla juist naar Baboeram was gestapt met haar manuscript, had voor Anil een laag van verraad toegevoegd aan zijn moeders voornemen om een boek te publiceren. Via een Hindostaanse kennis (de hoogleraar Ruben Gowricharn, die hij in zijn debuut in *De Groene* in 1989 had geïnterviewd) hoorde Anil bovendien dat Baboeram rondbazuinde dat 'Anils moeder een spectaculair boek heeft geschreven wat een beeld geeft van hoe die hele familie in elkaar zit'.⁷

Terwijl Anil zijn leven lang had geprobeerd om de familie bij elkaar te houden, vaak genoeg een gevecht tegen de bierkaai, en om de ideale zoon te zijn voor zijn ouders die zelf verre van perfect waren geweest, had zijn moeder nu, juist op het moment dat hij wankelde, besloten om te schrijven over de pijnlijke momenten uit zijn jeugd, en liet ze anderen meelesen over de meest intieme wederwaardigheden

die wat hem betreft alleen voor de ogen van de familie bestemd waren. Toen hij las dat het manuscript in handen van Baboeram was, ging hij ‘door het lint’, zoals Chandra het noemde. Hij was woest en voelde zich verraden.

Het leidde tot een familiecrisis die pijnlijk genoeg samenviel met het venijnige debat dat zich in de media afspeelde naar aanleiding van het stuk over white trash. Het was een samenspel van aanvallen die, bitter synchroon, zowel van buitenaf als van binnenuit op hem waren gericht. Die gelijktijdigheid van het gevoel gevaar te lopen, was wellicht waar Anil op doelde toen hij aan zijn zus Kawita schreef: ‘Ze [Kamla, KA] heeft geen idee hoe kwetsbaar ze me heeft gemaakt.’⁸

In de loop van het jaar leek het erop dat Kamla het manuscript in-trok, inderdaad omdat ze rekening hield met de gevoeligheden van haar kinderen. Toch zou ze later alsnog een boek publiceren dat op haar leven gebaseerd was. *Waar de lotus bloeit* kwam min of meer gelijktijdig uit met Anils roman *Badal*, in maart 2011. Het boek was een fictionalisering van een deel van Kamla’s leven, waarbij de hoofdpersoon Mira en haar man samenvielen met Kamla en Harripersad. Het boek verhaalde over een ongelukkig en gewelddadig huwelijk. ‘Om geboren te worden als een meisje in een orthodox Hindoe-gezin,’ schreef ze, ‘was erger dan doodgeboren te worden.’ (Sukul 149) De hoofdpersoon pleegde uiteindelijk zelfmoord, omdat ze het gewicht van haar lot als hindoevrouw niet langer wenste te dragen: ‘Mensen gaan dood als ze de wil om te leven verliezen.’ (Sukul 235)

‘Verschrikkelijk,’ vond Ram Hiralal het dat zijn ex-partner Kamla het boek publiceerde. Hij kon zich goed voorstellen dat Anil en zijn broers en zussen het hun moeder kwalijk namen, vooral gezien de manier waarop hun vader – gefictionaliseerd of niet – werd ‘uitgekafferd’. Dat Harripersad geen smetteloze echtgenoot voor Kamla was geweest, was evident. Maar hij was, net als Kamla zelf, een kind van zijn generatie geweest. De orthodox-Hindostaanse tradities hadden het begin van zijn volwassen leven sterk gevormd, maar hij had ze in zijn latere jaren evengoed achter zich gelaten. De liefdevolle vader en grootvader die hij nu was, was allang niet meer de jongen die in 1953 in een gear-

rangeerd huwelijk met een Guyanees meisje van zeventien stapte. De gevoelde schande die Kamla nu, middels dit boek, over hun familie uitstortte, was groot en het zette de verhoudingen die toch al zo gevoelig waren, nog meer op scherp. Het lukte Anil waarschijnlijk niet goed om het van zich af te schuiven. Zijn vriendin Maltie Punwasi vond dat Anil een obsessie had met het bij elkaar houden van de familie. Die behoefte stamde nog uit zijn jeugd, waarin hij volgens Kawita de kruipolie binnen de familie was. Dat zijn moeder altijd een ongeleid projectiel was, zelfs nu ze ver in de zeventig was, was een last die Anil nooit stopte met dragen. Punwasi: 'Zijn grote boosheid naar zijn moeder heeft hem eigenlijk... Is ook desastreus geweest. Zijn moeder... Hij heeft het nooit kunnen verwerken. Hij had echt een haat-liefdeverhouding met haar. Ik weet dat hij zielsveel van haar hield, maar haar [ook] niet kon uitstaan.'

Badal: het sleutelgat missen

In de aanloop naar het boek waaraan hij zo hard had gewerkt, had Anil hoe dan ook geen tijd om zich te veel te laten afleiden door persoonlijke perikelen. Op 13 september stuurde hij de eerste versie van het manuscript van *Badal* naar Suzanne Holtzer ('Lieve Suzanne, Ik zou het nog veel langer voor mezelf willen houden, eindeloos kleine veranderingen/verbeteringen aanbrengen. Maar op een bepaald moment is het genoeg. Dat moment is nu. Ben erg benieuwd wat je ervan vindt.')

Hij was nog steeds gestopt met drinken – voor het langst ooit in zijn verslaving – en vrienden vonden dat het goed met hem ging. Hij verwachtte veel, heel veel, van *Badal*. Het was, vond hij zelf, zijn beste boek.¹⁰ Het liefst wilde hij dat Adriaan van Dis het boek zou aanbevelen, maar na navraag van de uitgeverij bleek dat deze geen tijd vrij kon maken om het manuscript te lezen. De Bezige Bij stelde voor om in plaats van Van Dis een paar schrijvers uit de jongere generatie te vragen om een aanbeveling, om zo een 'frisse literaire spotlight' op zijn werk te schijnen.¹¹ Ze suggereerden Stine Jensen, Abdelkader Benali en Bert Natter, een 'heel leuk gezelschap van oncynische intellectuelen'.¹²

Anil moest er niets van weten. Hij antwoordde dat het juist de bedoeling was 'om de morele en literaire autoriteiten te dwingen zich uit te spreken over een roman waarin het eerste zwarte intellectuele personage uit de Nederlandse literatuur wordt opgevoerd. [...] Mijn roman wil een interventie zijn in een literaire canon, dat was de ontstaansreden ervan. Ik wil niet zomaar gaan behoren bij de allochtone schrijvers, of zelfs bij jonge schrijvers (en hoe jong ben ik, 53!); ik wil de Nederlandse literaire traditie opschudden, een spiegel voorhouden, een maatschappelijk en een politiek debat veroorzaken. [...] Ik wil de top van de Nederlandse literatuur vragen om een moreel oordeel.'¹³

Toen zijn tweede keuze, Bas Heijne, liet weten dat ook hij het te druk had om het manuscript te lezen, schreef Anil, gepijnigd, dat hij 'het wrange gevoel [had] dat de gelederen [zich] sluiten'.¹⁴ Uiteindelijk namen hoogleraar Moderne Letterkunde Thomas Vaessens en schrijver Manon Uphoff de honneurs waar tijdens de boekpresentatie van *Badal* op 31 maart 2011, in het Amsterdamse SPUI25. (Rahan)¹⁵

Er was al wat om over te debatteren, die avond, want een dag eerder kwam al de eerste literaire recensie van het boek uit. John Jansen van Galen had in *Het Parool* geconcludeerd dat *Badal* niet zozeer een roman was, als wel een autobiografie. 'Met niets en vooral zichzelf niet ontziende eerlijkheid portretteert Ramdas in de persoon van Harry Badal zichzelf. Wat bezielt hem om zo'n ontluisterend zelfportret te publiceren? Heeft hij de neiging tot zelfdestructie, die alcoholisten eigen is, willen verwoorden? Dat is gelukt.' (Jansen van Galen 2011)

Anil las de recensie, en schreef aan Suzanne Holtzer: 'Ach, die John Jansen van Galen. De Roman zelf is hem ontgaan. Hoe die neiging te voorkomen, om alleen de sleutels te zoeken, en het sleutelgat te missen.'¹⁶ Jansen van Galen kende vier sterren toe aan zijn toch wel kritische bespreking, wat wellicht een pleister op de wonde was. Een paar dagen later besprak *Trouw* het boek. Het was een zoekende bespreking van een recensent die duidelijk niet wist wat hij met de roman aan moest. 'Hopelijk is dit niet Ramdas' echte leven', kopte het stuk. De recensent vroeg zich af wat nu eigenlijk de bedoeling van dit 'bevreemdende' boek was:

Bevreemdend, omdat Ramdas zijn eigen levensverhaal incognito lijkt op te dienen, zonder dat duidelijk wordt wat nu echt is en wat verzonnen. [...] Is het de drank? Zijn het de anderen? Gaandeweg tekent zich een schrijvend portret af van een ontheemde verslaafde; een narcist die lijdt onder een eeuwig minderwaardigheidscomplex en die dat zelf het beste weet. [...] Vraag is alleen wat we met deze ‘roman’ aan moeten. Wat wil de schrijver met deze vallende man? Vormt hij een spiegel van de verloederding? Moeten we hem redden? (Ruyters)

‘Jammer,’ schreef Anil toen het krantenartikel aan hem werd gemaild, ‘maar dat is geen serieuze recensie.’¹⁷ Misschien had hij niet kunnen – of willen – inschatten dat de toon van de besprekingen al was gezet; men zou *Badal* voornamelijk als mislukte autobiografie zien. Twee weken later publiceerde *NRC* een stuk van Elsbeth Etty, die er voetstoots van uitging dat ‘dit levensverhaal één op één de autobiografie van Ramdas is’. Ze schreef:

Badals eigendunk is met terugwerkende kracht nogal grotesk (zo beroemd was Ramdas nou ook weer niet) en geeft de roman hier en daar iets potsierlijks. [...] Zo beschouwd is *Badal* het larmoyante verhaal van een ambitieuze ‘has been’ die het niet kan verkroppen dat zijn ambities groter zijn gebleken dan zijn talent. Maar dat zou Ramdas tekort doen. Je kunt deze eerste 21ste-eeuwse Nederlandse ideeënroman beter lezen als het verslag van een nederlaag – van Ramdas/Badal én van een hele generatie. [...] Badal komt aan zijn einde in Zandvoort. Daar heeft hij zich teruggetrokken om af te kicken van de drank en een allesverklarend essay over het electoraat van Wilders, de white trash te schrijven. Dat essay is de roman *Badal* geworden, geen literair hoogstandje. Meer vent dan vorm, maar wel een indrukwekkend en krachtig geformuleerd persoonlijk verhaal van een capitulatie op vele fronten. (Etty 2011)

De titel van de recensie (‘Meer ambities dan Talent’) sloeg misschien op de roman, maar het las vooral als een oordeel over de schrijver.

Arjan Peters sloot zich bij de observatie aan dat Harry Badal samen-
viel met Anil Ramdas. In *de Volkskrant* schreef hij ‘Hopelijk is het met
Anil Ramdas minder erg gesteld dan met de zelfgenoegzame, humor-
loze en verloederde Harry Badal.’

Peters vond de fictionele Harry Badal een ‘kwast’ en had het met de per-
soon Ramdas ook niet erg op, gezien zijn afgemeten samenvatting van Anils
loopbaan:

Anil Ramdas (1958), die inderdaad een paar jaar op tv te zien was, en die
daarnaast pronte essays schreef over de multiculturele samenleving [...].
Ramdas is ook nog directeur geweest van debatcentrum De Balie, wat op
een mislukking uitliep. Het is alweer een tijdje stil rond hem. (Peters)

Het boek deed in Peters’ ogen vermoeden dat de teloorgang van Badal pa-
rallel liep met die van Ramdas. De conclusie van zijn stuk was vernietigend:

Wat een pijnlijke egotrip. En wat duurt het lang voordat Ramdas deze kwast
de gedachte ingeeft dat hij misschien eerst zijn eigen leven op orde moet
krijgen, alvorens met het verbeteren van de wereld te beginnen. Het helpt
niet dat Ramdas net zo dodelijk serieus is, en al even beroerd schrijft. (Peters)

Het leek erop dat recensenten niet veel verder lazen dan de biografi-
sche gegevens die versleuteld in de tekst lagen (of, zoals Walter Lotens
in het letterkundig tijdschrift *Oso* schreef: ‘Voor mij is Harry Badal
een slecht vermomd romanpersonage. Je kijkt er los doorheen en dan
blijft er alleen maar Ramdas over.’ (Lotens 2011)).

De publieke klappen die werden uitgedeeld, nog geen jaar nadat hij
in de polemieken met Joost Zwagerman was uitgegleden, kwamen hard
aan. Het bleef bovendien niet alleen bij recensies, ook in persoonlijke
confrontaties met journalisten werd hij niet gespaard. Met name in
een aantal radiogesprekken was, heel intiem en direct, te horen hoe
hij in de achting van anderen was gedaald – en hoe weinig aarzeling
zij leken te voelen om hem dat te laten weten. Het was soms alsof zijn
publiekelijke afglijden hand in hand ging met het uit de mode raken
van zijn zogenaamd politiek correcte opvattingen. Men dacht hem nu

openlijk te kunnen vertellen dat hij simpelweg niet meer meetelde. Het interview dat Jurgen Maas met hem had voor *OBA Live* was daarvan een schril voorbeeld.¹⁸ Maas leek erop gebeten om Anil te confronteren met het gegeven dat hij geen rol van betekenis meer speelde. Hij begon ermee om te stellen dat *Badal* klip-en-klaar over Anil zelf ging. ‘Op de omslag staat een silhouet van een rokende man,’ stelde Maas. ‘En dat bent u.’

Anil Ramdas: ‘Nee.’

JM: ‘Ik kan daar niemand anders uithalen dan Anil Ramdas.’

AR: ‘Als je dat wil zien, dan zie je dat.’

[...]

JM: ‘Wat wel zo is, is dat Harry Badal de kenmerken heeft van Anil Ramdas.’

AR: ‘Veel.’

JM: ‘Dus wij dachten, waarom heet dit boek niet Ramdas?’

Anil legde uit dat het boek niet over hem ging, maar dat hij zijn eigen ‘kenmerken’ gebruikt had omdat het makkelijk was. Maas hield vast, somde de overeenkomsten tussen Harry Badal en Anil Ramdas op, als om aan te geven dat het boek toch echt over Anil zelf ging.

AR: ‘Als het een autobiografie was, dan heb je twee problemen. Eén, iemand die een autobiografie schrijft die lijdt aan grootheidswaan...’

JM (hem onderbrekend): ‘Dat is u niet vreemd, hoor.’

Ondanks de vele pogingen van Anil om het gesprek over de thematiek te laten gaan, vatte Maas het boek samen als ‘een ontluisterend zelfportret, zo wil ik het toch blijven noemen’. Later in het gesprek stelde Maas, nogal plompverloren: ‘Weet je wat ik me wel eens afvraag? Anil Ramdas heeft in zijn leven te vroeg gepiekt.’

Anil viel een moment stil. Hij probeerde zich duidelijk te herpakken, en antwoordde quasiluchtig: ‘Ik hoop dat dit de piek is, hoor.’

Maas duwde door: ‘Ehm, wordt het misschien nog. Maar ga daarin eens mee. In ’91 was je zomergast bij de VPRO. Drie uur lang. Fantastische avond. Ik herinner het me nog. Je was de bekendste migrant, ik heb een hekel aan het woord allochtoon, van Nederland. Gekleurde denker. [...] Je stond bijna op een voetstuk. Mensen dachten, kijk

daar kunnen we wat mee. En dat is nu twintig jaar later niet meer zo.'

'Jammer dat je dat vindt,' antwoordde Anil.

Nog wat later in het gesprek concludeerde Maas dat mensen vroeger nog zaten 'te wachten op wat je zei. En nu, ehm... Roei je met de riemen tegen de stroom in.'

Ook in een interview met Prem Radhakishun liep Anil tegen onbegrip en soms uitgesproken minachting aan. Radhakishun leidde hem in zijn radioprogramma *Premtime* in als iemand wiens ster 'om de een of andere reden' was verbleekt – een opmerking die hij nog twee keer zou herhalen in het livegesprek. Anil trachtte er luchtig mee om te gaan, bijvoorbeeld toen Radhakishun hem vroeg of hij blij was met de vier sterren die John Jansen van Galen aan *Badal* had toegekend. Anil antwoordde grappend: 'Ik was teleurgesteld dat die laatste ster er niet bij was, maar misschien is die verbleekt.' Radhakishun: 'Maar is jouw ster niet verbleekt?'

Anil: 'Nou, *Paramaribo* heeft z'n vijfde druk, heeft een enorm succes beleefd. *Badal* belooft een succes te worden. Intussen kan ik bij de VPRO een programma maken dat precies gaat over het thema dat mij het meest –'

Radhakishun, hem onderbrekend: 'Maar je was [met] "blauw licht" [sic] op primetime, je was correspondent van de *NRC*!' als om te benadrukken hoe groot het verschil tussen zijn vroegere succes was met zijn huidige positie.

In elk interview probeerde hij zich staande te houden, soms door pijnlijke opmerkingen weg te lachen of te negeren, of door het gesprek naar thema's en onderwerpen te sturen die hij belangrijk vond. Hij hield zich groot, onder andere door het succes van zijn laatste bundel te overdrijven. Maar het is niet moeilijk voor te stellen hoe confronterend het moet zijn geweest dat zo veel mensen hem beschouwden als uitgerangeerd – en dat ze geen enkele moeite hadden om dat tegen hem te zeggen.

Intussen bleven de verwoestende recensies binnenstromen. Volgens het *Haarlems Dagblad* was *Badal* 'gepruil over al dat onrecht'. De re-

censent Sonja de Jong vond dat de belangrijkste boodschap van het boek was, dat ‘westerse blanken’ hun gekleurde medemens minachten. De Jong sneerde: ‘Ik beken, ik ben blank en dus zal ik, volgens Anil Ramdas, zijn boek onherroepelijk vanuit het eeuwige blanke superioriteitsgevoel beoordelen.’ Het betoog dat het boek volgens haar was, verwerd gaandeweg steeds meer tot ‘verongelijkt gepruil over het vermeende onrecht’. (Sonja de Jong)

HP/De Tijd vond Anil Ramdas als schrijver ‘voorspelbaar en weinig inspirerend’ (Muus) en *De Standaard* oordeelde dat het boek leed ‘aan weetjesboulimie en onder gebrekkige eindredactie’. (Cloostermans)

De grote ambities die Anil had gekoesterd met de roman, vielen in de maanden na de publicatie in duigen. Alle aandacht in de pers ging naar het biografische element, en de thematiek werd nauwelijks onderzocht.¹⁹ Nu wás *Badal* ook wel een merkwaardige roman, in de zin dat fictie en werkelijkheid opzichtig door elkaar heen liepen. En toch kan achteraf gesteld worden dat critici massaal de stille afspraak schonden om bij de bespreking van een roman de werkelijkheid buiten de deur te laten. Of, zoals Sjoerd de Jong het noemde: ‘de “code” dat recensenten een roman moeten behandelen als autonoom kunstwerk. Verwijzingen naar de werkelijkheid, of naar echte mensen, doen er niet toe voor de waardering van het boek.’ (Sjoerd de Jong 2013b)

De Jong maakte een valide punt. En toch werpt de manier waarop het boek overwegend als een autobiografisch document werd gelezen, interessante vragen op. Als het zo is – en daar leek het sterk op – dat Harry Badal in de ogen van de lezers samenviel met Anil Ramdas, dan kan je je afvragen wat het betekent dat er zo genadeloos werd afgerekend met het boek. Anders gezegd: als het gelukt was wat Anil beoogd had om te doen, namelijk om het ‘eerste volwaardige, ontwikkelde, zwarte, intellectuele personage’ (Youskine 2011a) in de Nederlandse literatuur op te voeren, wat betekende het dan dat de media met dat personage afrekende? Een deel van de besprekingen van het boek was niet minder dan een afrekening met de schrijver ervan. Hier leken allerlei dingen samen te komen. Enerzijds de onhebbelijkheden die

Anil in de loop van de jaren aan de dag legde, en dan met name in zijn hoogtijdagen. De verhalen over zijn arrogantie, zijn eis om een gulden per woord betaald te worden, zijn hooghartige colleges, afgestoken in een kennelijke staat van dronkenschap, konden nu naar hartenlust gemunt worden omdat hij zijn romanpersonage zo duidelijk naar zichzelf had gevormd. Tegelijkertijd leek er ook iets anders te spelen. Anils engagement en voortdurend hameren op de rol en functie van de intellectueel, waarbij hij meermaals benadrukte waarin zijn collega's tekortschoten, werd door veel mensen irritant, dan wel uit de tijd gevonden. De recensies van de roman leken slecht gecamoufleerde afrekeningen met de opvattingen van Anil, en daarmee een afrekening met Anil zelf.

De enige bespreking die het boek los van de schrijver trachtte te zien, en die bovendien dieper op de materie inging, kwam misschien niet toevallig van een andere schrijver. Manon Uphoff, die ook bij de presentatie aanwezig was, schreef een stuk in *De Groene* waarin ze uithaalde naar de luie lezers die de recensenten in haar ogen waren geweest. Badal draaide in haar interpretatie om de crisis van de romanfiguur: 'De crisis van de chaos en het krankzinnig aantal werelden waar we ons toe verhouden en waarin we te weten moeten zien te komen wat onze maat is. Het is een van de meest politieke karakters die ik ooit in een boek ben tegengekomen.' (Uphoff)

Uphoff benaderde het als een gelaagd, complex boek dat toonde waartoe literaire verbeelding in staat kon zijn, namelijk het tonen van de kooi waarin een mens gevangen kan zijn. Anil Ramdas had een wereld gereconstrueerd die op de echte wereld leek, maar die niet hetzelfde was. 'Jammer dat recensenten er niets van begrijpen,' aldus Uphoff. Ze noemde de bespreking van John Jansen van Galen in *Het Parool* 'onmachtig' en vond dat Elsbeth Etty in *NRC* 'voor driekwart van de bespreking akelig [bleef] hangen bij de autobiografische overeenkomsten'. Arjen Peters gebruikte het personage Harry Badal om 'venijnige sneren uit te delen naar Ramdas'. Het was, stelde Uphoff, '[n]iet te hopen dat het met Peters als recensent zo erg gesteld is als hij hier doet bevroeden, in de rol van riooljournalist. Je verwacht dit

soort cynisch meelevende uitspraken in *RTL Boulevard*.' *Badal* was collectief oppervlakkig gelezen, door luie recensenten die speurden naar sappige biografische eigenschappen, vond Uphoff. 'Tegen sommige besprekers zou je willen zeggen: haal dat boek maar weer eens weg van die straat, neem het mee naar huis. Léés het verdomde ding.' (Uphoff)

Het was een hartstochtelijk pleidooi voor de literaire verbeelding in het algemeen, en voor de waarde van *Badal* in het bijzonder. Maar voor Anil was het te weinig, en te laat. In april 2011 begon hij, na anderhalf jaar nuchter te zijn geweest, weer met drinken. 'Daarna is hij niet meer gestopt,' zei Chandra erover. 'Toen werd het alleen maar erger. Toen ging het echt snel bergafwaarts. Tot februari 2012.'

Absurd eenzaam op een feestje

Nederland was – op dit moment – een noodlot, zei Anil tegen Jurgen Maas.²⁰ Voor allochtonen zoals hij was er geen andere plek waar ze thuis waren, of konden zijn. 'Je zult het hier moeten bevechten,' concludeerde hij. 'Wij hebben die plicht. Dat is één uitroep in die roman. En als mensen hiermee aan de haal gaan en er iets anders mee gebeurt dan heb ik het gevoel dat ik tenminste iets bereikt heb.' Maas vroeg hem of dat hem ook niet eenzaam maakte. 'Natuurlijk is het eenzaam,' antwoordde Anil.

Het is absurd eenzaam als je op een feestje komt en je hebt weer iets verschrikkelijks gehoord waarover je het wil hebben en iedereen kijkt je aan alsof je een beetje saai uit de hoek komt. Van: 'What's new?' Die houding. Daarom ga ik ook niet naar feestjes, hoor. Die houding van, daar heb je hem weer. Hij heeft weer een politiek verhaal. Hij heeft weer die opgewondenheid. Ik kwam binnen op een plek en ik zei, heb je gehoord wat Rutte heeft gezegd? 'Wij willen Nederland teruggeven aan de Nederlanders.' Heb je dat gehoord? Ik was in alle staten. En mensen keken me echt aan van, maar what's new.

Anil bleef betrokken, ook toen niemand zich nog opwond over voor hem levensbelangrijke zaken als beschaving, omgangsvormen en idealen voor een betere wereld. Ook toen het hem zijn levensgeluk kostte. 'Jij gaat gebukt onder de last dat je de wereld wil veranderen,' observeerde Prem Radhakishun. 'Ben je nog wel een gelukkig mens?'²¹

'Nee,' antwoordde Anil. 'Ik ben een seriéus mens. En serieuze mensen, die moeten bij situaties die ernst uitstralen en op kunnen brengen. Het vereist energie. Lopen dollen, en keten zoals jij dat noemt, dat kan op bepaalde momenten en dat moet je ook beslist blijven doen in je eigen tijd. Maar het leven is precair en kort. Je wil een betere maatschappij achterlaten. If you can't make a difference just shut up.'

Dat hij invloed wilde hebben, had niet alleen met aanzien en succes te maken. Het had vooral ook te maken met het levensgrote ideaal om de wereld te verbeteren. 'Anders zou ik niet schrijven,' zei hij met doodelijke ernst tegen Radhakishun. 'Anders zou ik mijn bed niet uitkomen. Waarom kom ik mijn bed uit? Om iets te kunnen veranderen. Mezelf te kunnen veranderen, de wereld te veranderen.'

Maar 'de wereld' lachte hem vierkant uit, met idealen en al.

Op 27 mei 2011 werd het vastgelegd hoe het eruitzag wanneer Anil werd uitgehoond om zijn idealen. Hij bezocht die avond een programma in De Balie, waar Arnon Grunberg in gesprek ging met sociologe en ex-politica Evelien Tonkens. Na afloop was er ruimte voor vragen uit het publiek. Anil stond op en kreeg de microfoon. Vanaf de zijkant, in het gangpad, zei hij: 'Arnon, ik begrijp het punt van Evelien heel goed. Maar van jou niet. Waarom kom jij je bed uit? Wat is jouw streven? Wat wil jij beter doen?'

Hij sprak rustig, liet tussen de vragen korte pauzes vallen. Het publiek was stil.

Grunberg antwoordde geïrriteerd: 'Waarom ik mijn bed uitkom? Omdat ik een deadline heb!'

Anil, vasthoudend: 'Wat wil jij veranderen, wat wil jij beter maken?'

Grunberg herhaalde: 'Wat wil je?'

Anil: 'Wat wil je beter maken, wat wil je veranderen?'

Grunberg: 'Ja ik heb net... Als je goed naar me hebt geluisterd...'

Anil: 'Ik luister altijd goed naar je.'

Grunberg: 'Ok.'

Het publiek lachte onrustig.

'Weet je wat het is,' zei Anil. 'Ik heb het vermoeden – ik heb het vermoeden dat jij wegkomt met een algemeen gevoel van, het wordt toch niks.'

Grunberg sloeg nu een kleinerende toon aan: 'Ten eerste lees je mijn stukken dan slecht, en dan heb je ook slecht naar me geluisterd. Ik kan me niet voorstellen dat je zegt dat je naar me luistert, en denkt dat het toch niks wordt. Integendeel. Ik bedoel, ik heb gezegd dat mensen – als je goed hebt geluisterd – wel degelijk kunnen excelleren. Ik denk bijvoorbeeld dat jij in staat bent een heel mooie toren van lucifers te bouwen [het publiek lachte nu hard] en dat je daarvoor je bed uit moet komen.'

Wat volgde, was een uiteenzetting van Grunberg waarin hij stelde dat schrijvers en kunstenaars bescheiden zouden moeten zijn in hun verwachting dat hun werk de wereld beter zou kunnen maken. Bovendien hadden mensen – dus óók schrijvers – het recht om hun bed uit te willen komen alleen om te leven, en meer niet. Op dit punt barstte het publiek weer in lachen uit. Anil stond enigszins verloren in het gangpad, in het halfduister van de zaal. Hij weigerde zich gewonnen te geven, waarschijnlijk omdat hij het intrinsiek oneens was met Grunbergs standpunt. Hij onderbrak Grunberg, en zijn stem klonk schrill toen hij zei: 'Dat begrijp ik wel...' Grunberg, op het podium, stak belerend zijn vinger omhoog: 'Mag ik even, Anil.' 'Nee, nee, nee. Arnon. Nee. Ik begrijp dat mensen uit hun bed komen om voort te bestaan – dat vinden eenenige cellen ook. Het verschil tussen ons en eenenige cellen moet toch iets betekenen?'

Grunberg dacht een moment na en legde nog een keer uit dat het een mogelijkheid was, inderdaad, dat het geschreven woord – zijnde een roman dan wel een column – mensen 'net iets anders naar zichzelf en naar de wereld' kon laten kijken. 'Maar hieraan toegevoegd denk ik dat je het besef van overbodigheid en overtolligheid onderschat. Het feit dat je denkt: ik ben een overbodig mens, en ik ga toch

door met leven, kan je een pervers genoeg verschaffen in het leven zelf. En ik hoop dat jij die kunst zult leren.’²²

Het publiek lachte. Een aantal mensen applaudisseerde. Anil boog kort in de richting van Grunberg, en verliet de zaal.

Het zou kunnen dat Grunberg door hun discussie op een spoor werd gezet, dat resulteerde in een personage in de roman *De man zonder ziekte*. Daarin voerde Grunberg een Zwitsers-Indiase hoofdpersoon (Samarendra, afgekort tot Sam) op. Yra van Dijk schrijft in haar boek over Grunberg dat het personage een ‘vorm van kunstenaarschap’ belichaamt, waarin Grunberg zelf niet gelooft:

De man zonder ziekte zou daarom gelezen kunnen worden als het uitvoerige antwoord op een vraag die de journalist en schrijver Anil Ramdas op 27 mei 2011 aan Grunberg stelde tijdens een debat in De Balie in Amsterdam: ‘Waarom kom jij je bed uit? Wat is jouw streven? Wat wil je veranderen? Wat wil je beter maken?’ De doorgaans hoffelijke Grunberg stak zijn woe-de niet onder stoelen of banken en kleineerde Ramdas in zijn antwoord. De wereld beter maken was een hachelijke onderneming, volgens Grunberg: ‘Ik denk dat je enige bescheidenheid moet betrachten, omdat je niet altijd weet wat de effecten zijn van je daden. [...] En dat je er rekening mee moet houden als kunstenaar of schrijver dat je ook verkeerd begrepen kan worden, dat je je op glad ijs begeeft, en dat je misschien iets maakt wat helemaal niet goed is voor de samenleving.’ De metafoor ‘beter maken’ uit Ramdas’ vraag lijkt een plaats te hebben gekregen in *De man zonder ziekte*. Zo is de roman een poëticaal onderzoek naar de mogelijkheid van kunst en kunstenaarsengagement. Het werk van Samarendra Ambani, wiens naam en half-Indiase uiterlijk veel overeenkomsten met Anil Ramdas vertoont, is dan een allegorische uitbeelding van drie belangrijke redenen om engagement te wantrouwen. (Van Dijk 2018: 280-281)

De discussie in De Balie leek voort te komen uit een verschil in literaturopvatting tussen twee schrijvers. Grunberg en Ramdas hadden zeker respect voor elkaar, getuige ook hun correspondentie in de maanden ervoor. Anil schreef Grunberg dat hij diens roman *Fantoom-*

pijn beschouwde als ‘model [...] voor de perfecte roman’.²³ Hij stuurde hem het manuscript van *Badal*, dat Grunberg beloofde te lezen.²⁴

De pijnlijke confrontatie moet, gezien zijn bewondering voor Grunberg, vervelend voor Anil zijn geweest. Het was dan ook des te akelig dat achteraf bleek dat het was gefilmd door iemand in het publiek. De korrelige opname werd twee dagen later op YouTube geplaatst door Bert Brussen. Brussen was berucht om zijn bijdragen op GeenStijl.nl – hij werd door *Vrij Nederland* ‘het boegbeeld van de online pestgeneratie’ genoemd. (Donkers) Het filmpje duurde zo’n 3,5 minuut en begon vanaf het punt dat Anil het woord nam. Degene die het filmpje opnam, was een van de mensen die het hardst lachten op de momenten dat Grunberg Anils vragen pareerde. De titel van het filmpje was ‘Arnon Grunberg sloopt Anil Ramdas’. Eronder schreef Brussen:

Tijdens een debat in De Balie stelt Anil Ramdas een soort van betuttelende vraag (‘wat wil jij beter maken?’) aan Arnon Grunberg. Die reageert zoals Arnon Grunberg dat altijd doet. Uiteindelijk wordt Ramdas letterlijk door de zaal weggelachen en verlaat hij woest de zaal.

Op het filmpje lijkt het inderdaad zo te zijn, dat Anil zodra de microfoon naar iemand anders gaat, de zaal verlaat (dit is in de opname van De Balie zelf niet te zien). Het laatste wat hij gehoord moet hebben, waren hoe de – ongetwijfeld goedbedoelde – woorden van de moderator (‘dat was Anil Ramdas, hij schrijft zelf ook prachtige stukken in de *NRC*’) werden gevolgd door lachsalvo’s uit het publiek.

Hier, in de botsing met Grunberg, in het onbegrip van de journalisten die hem interviewden, en ook in de manier waarop hij online voor gek werd gezet met zijn engagement, wordt genadeloos duidelijk hoe Anils grootse en bij vlagen groteske ambities stukliepen op een samenleving waarin individuele vrijheid het hoogste goed was en betrokkenheid steeds meer gezien werd als zwakte, of als kenmerk van de linkse gutmensch.

De vernedering

Het was in dit jaar, 2011, dat Anil zijn vriendin Jessica Dikmoet een novelle van Philip Roth cadeau deed. Het ging om *The Humbling*, in het Nederlands uitgegeven als *De vernedering*. Anil gaf het aan Dikmoet met de nadrukkelijke opdracht om het te lezen. Dikmoet: ‘Dit móest ik lezen, want [hij zei, KA]: “dit ben ik, van begin tot einde, dit ben ik. En je moet het lezen. Je moet het spellen van begin tot end. Dit ben ik. Als je wil weten wie ik ben: dit ben ik.”’

De vernedering was in 2009 gepubliceerd en kwam in de vertaling van Babet Mossel uit bij De Bezige Bij. Het boekje telde 143 pagina’s en werd beschouwd als een matige ‘Roth’. *The Guardian* vatte het samen als ‘an embarrassing failure’. (Skidelsky) Een recensie in *Het Parool* stelde dat Roth (1933) ‘de laatste jaren schrijft alsof de dood hem op de hielen zit. [...] En ook in *De vernedering* hangt de schaduw van de dood over alle 140 pagina’s waarover de novelle is uitgesmeerd.’ (Arensman)

Wanneer Anil het boekje in handen kreeg en de tijd nam om het te lezen, is onduidelijk. Hij was een bewonderaar van Philip Roth, hoewel hij diens naam niet zo vaak opvoerde in zijn essays over de waarde van literatuur. In zijn boekenkast stonden, naast bestsellers als *Portnoy’s Complaint* (in het Engels) en *Amerikaanse pastorale*, ook *De menselijke smet*, *Exit geest*, *Een braaf meisje* en *Een stervend dier*. In sommige boeken liet hij consumptiebonnen achter die hij gebruikte als boekenlegger (in *Exit geest* op pagina 93), in andere schreef hij voor en achter in het boek notities en telefoonnummers (in *Portnoy’s Complaint* noteerde hij het nummer van Wim Kieft). De conclusie kan zijn dat hij met de boeken van Roth leefde; dat hij ze meenam wanneer hij onderweg was, en dat ze in de buurt lagen wanneer hij verlegen zat om papier voor aantekeningen.

Wat hij literair gezien van *De vernedering* vond, is niet duidelijk. Maar toen hij het las, herkende hij zichzelf er kennelijk zo sterk in dat hij vond dat het een reflectie was van iets essentieels in zijn karakter, of van het verloop van zijn leven. Voor Dikmoet kocht hij een nieuw

boek, zijn eigen exemplaar hield hij. Het was het boek dat hij bij zich droeg toen hij zelfmoord pleegde, en waarin hij een boodschap voor zijn gezin achterliet.

De vernedering verhaalt over Simon Axler, een beroemde Amerikaanse toneelspeler die van het ene op het andere moment zijn talent verliest. Het is volgens de tekst op het omslag het ‘verslag van een onverklaarbaar, angstaanjagend identiteitsverlies’. Het eerste hoofdstuk ‘Tot ijle lucht’ begint met de alinea:

Hij was zijn magie kwijt. De vonk was gedoofd. Hij faalde nooit op het toneel, al zijn rollen waren sterk en succesvol, en toen gebeurde het verschrikkelijke: hij kon niet meer spelen. Opkomen werd een marteling. De zekerheid dat hij zou schitteren maakte plaats voor de wetenschap dat hij zou falen. Het gebeurde drie keer achtereen en de laatste keer had er niemand meer belangstelling, kwam er niemand meer. Hij kon het publiek niet meer bereiken. Zijn talent was dood. (Roth 2009: 7)

Axler valt samen met zijn werk. Zijn werk bestaat uit het onbenoembare talent dat hij hiervoor heeft. Met dat talent valt het werk weg, en valt Axler zelf weg. Zijn werk is zijn identiteit. Erzonder leven kan hij niet.

Over wat Anil dacht te herkennen in het boek in die mate dat hij zou zeggen ‘dit ben ik’, kunnen we alleen maar speculeren. Maar dat Anil, net als Roths hoofdpersoon, met zijn werk samenviel, was in elk geval tot op zekere hoogte waar. Hij leefde om te denken, en schreef om dat denken vorm te geven. Hij schreef om een stip aan de horizon te zetten; om de beschaving te bevorderen. Hij leefde, daarom misschien ook, om de beschaving te bevorderen. Toen het idee van beschaving ondergesneeuwd raakte – in zijn beleving althans – door ruwere omgangsvormen die werden gevierd onder de vlag van de vrijheid van meningsuiting en de strijd om het behoud van de eigen cultuur, raakte Anil meer en meer zijn podium kwijt. Het werd hem door veel mensen aangeraden – en niet altijd liefdeloos, vaak ook vanuit de behoefte om hem te beschermen – dat hij zich het verlies van positie

niet zou moeten aantrekken. Maar je kan je afvragen in hoeverre het mogelijk is dat iemand die zich de wereld aantrekt, die wereld tegelijkertijd van zich af weet te houden.

Schaamte is bijna het woord niet

De tegenslagen volgden elkaar nu snel op. Hij was weer begonnen met drinken, en na een periode van rust en hoop was dat een grotere teleurstelling dan zijn echtgenote kon verwerken. Toen Anil in oktober 2011 in Frankfurt was voor de Buchmesse, verhuisde Chandra uit hun woning in Loenen aan de Vecht. In Duitsland kreeg Anil intussen een ander akelig bericht van zijn broer Raj: het ging niet goed met hun vader Harripersad.²⁵

Onderweg terug naar Amsterdam, kwam Anil terecht in een situatie die hij later beschreef als ‘potsierlijk’. Hij was getuige van een conflict tussen de conducteur van de trein en een oudere moslima met een hoofddoek. Ze werd streng door de conducteur toegesproken. ‘Streng is eigenlijk het woord niet, hij was haar aan het uitfoeteren. Ik kon niet precies volgen waar het over ging, maar omdat de vrouw bleef zwijgen en naar haar schoot keek, leek het mij iets onredelijks en onrechtvaardigs te hebben. Dus zei ik er wat van. Wat ik zei was: “Wie denk je dat je bent, Geert Wilders?”’ (Ramdas 2011j)

Naar eigen zeggen werd Anil hierop door drie mannen van de NS naar een raamloze cel gebracht ‘zonder polshorloge, zonder mobiele telefoon, zonder riem en schoenen’. (Ramdas 2011j) Chandra, die die avond thuis was, herinnerde zich dat Mrinal naar het station was gegaan om zijn vader op te halen – en dat deze niet volgens afspraak uit de trein was gestapt. Pas ’s avonds laat werden ze gebeld dat Anil mocht worden opgehaald van het politiebureau in Breukelen.

Anil gebruikte het voorval een paar dagen later in zijn column in NRC. Hij concludeerde dat waar vroeger de Nederlandse politie het toonbeeld van voorkomendheid was, zij nu absolute gehoorzaamheid van burgers verwachtte. Zonder het met zoveel woorden te zeggen, stelde hij dat de zero tolerance die in het huidige tijdsgewricht heerste, erg leek op de manier waarop agenten zich in ‘derde wereldlanden’

gedroegen. Islamoloog (en redacteur bij 'zoz') Nuweira Youskine schaarde zich aan de kant van Anil, en kon zich voorstellen dat zijn 'gevoel voor ridderlijkheid' naar boven kwam door de onnodig ruwe behandeling van de conducteur, en omdat er naar zijn idee al genoeg geschreeuwd werd tegen moslima's. (Youskine 2011b) Het voorval werd echter ook met scepsis ontvangen. GeenStijl.nl was er snel bij om te stellen dat Anil de werkelijkheid in zijn column verdraaide. In wat de site 'maar een raar verhaal' noemde, 'die column waarin hij uit de doeken deed hoe hij in onze verharde haatsamenleving in de boeien werd geslagen en in de kerkers onder Utrecht Centraal werd gegoooid, enkel omdat hij een conducteur voor Geert Wilders uitmaakte'. (Van Rossum) De site publiceerde een anoniem verslag van 'Treinreiziger x' die beweerde in de coupé van de ICE-trein uit Frankfurt te zijn geweest toen Anil ruzie met de conducteur kreeg. Volgens de anonieme schrijver had Anil zich volledig misdragen, en was het volkomen terecht dat conducteur de moslima had aangesproken omdat zij geen geldig vervoersbewijs bij zich zou hebben gehad.

Joost Zwagerman had zich op dat moment ook alweer uitgesproken tegen Anil. Volgens de website The Post Online had Zwagerman op dat moment geen Facebook-pagina meer en stuurde hij daarom zijn mening over Anils arrestatie naar deze site. Hij moest niets hebben van Anils 'asociale' gedrag: 'Wat ben je voor een ongelikt, hufterig en opdringerig figuur als je een conducteur toebijt: "Wie denk je wel niet dat je bent?" Aan de hufterigheid à la Ramdas gaat dit land ten onder, maar het erge is dat Ramdas de hufter in hem niet eens herkent. Diep treurig. Is er nou niemand in zijn omgeving die Ramdas ervoor behoedt de sneue figuur in hem althans voor een minimum te onderdrukken?' (Paternotte)

Het incident in de trein was echter voor Anil zelf op de achtergrond geraakt. Ramspoed had zich intussen in allerlei gedaantes aangediend. De rijkssubsidie voor MTNL, dat zijn programma ZOZ uitzond, zou in de loop van 2012 stopgezet worden. Zijn programma kwam daarmee uiteindelijk ook tot een einde, en hij zou weer opnieuw moeten zoeken naar een baan, naar een plek. Hij kreeg tegelijkertijd te

horen dat zijn stukjes als reizende commentator bij *NRC* per eind december zouden stoppen 'omdat ik teveel anti-PVV ben, zoals de hoofdredacteur het uitlegt'.²⁶ Daarmee eindigde zijn werk voor de krant volledig. Daar kwam bij dat, tijdens zijn reis naar Frankfurt, Chandra, naar het scheen definitief, hun huis in Loenen aan de Vecht had verlaten. Als genadeklap was zijn vader in een morfinecoma gebracht nadat zijn nieren het hadden opgegeven. Anil hield zijn vader tijdens diens laatste levensdagen gezelschap. Toen Harripersad op 25 oktober 2011 overleed, raakte het Anil meer dan hij zelfs aan zijn beste vrienden leek te willen vertellen. Hij schreef een eulogie, droeg deze voor bij het afscheid, en stortte daarna volledig in.²⁷

Anil sliep niet meer, zijn antidepressiva leken niet meer te helpen, en hij miste zijn vrouw zo erg dat hij niet meer goed wist waaraan hij zich nog kon vasthouden. Zonder haar was hij niet compleet, schreef hij haar in een e-mail, het voelde alsof er een been geamputeerd was.²⁸

Op 22 december werd zijn laatste bijdrage voor *NRC* gepubliceerd. (Ramdas 2011k) Twee dagen later, op kerstavond, waren Nezmia en Mrinal in Loenen bij hun vader om kerst te vieren. Anil was ontzettend dronken geworden, en had tegen hen gezegd dat hij niet langer wilde leven, en dat hij zichzelf binnenkort dood zou drinken. In paniek belden de kinderen diezelfde avond nog naar Alex Korzec.²⁹ Anil werd onmiddellijk opgenomen in het Sint Lucas Andreas Ziekenhuis.

In het ziekenhuis liep Xandra Schutte hem, volkomen onverwacht, tegen het lijf. Haar ex-partner, schrijver en essayiste Doeschka Meijsing, werd toevallig op dezelfde afdeling als Anil behandeld voor haar alcoholverslaving. Schutte schrok van hoe slecht Anil eruitzag. Hij liep er rond in een kamerjas en een grijs, door de medicijnen opgezet gezicht. Tegelijkertijd had hij nog steeds, op het dwangmatige af, de grootste praatjes, herinnerde Schutte zich. Zo was hij niet zo maar depressief, vertelde hij aan haar. Nee, hij leed onder de heftigste depressie denkbaar, en kreeg de meest waanzinnige behandelingen, met de zwaarste pillen. Met Doeschka Meijsing onderhield hij ter plekke een sympathiek contact, vermoedelijk – volgens Schutte – ge-

voed door de gedeelde ervaring van depressie en verslaving. Jaren eerder had Meijsing met Anil in een panel gezeten en ze was niet onder de indruk van hem geweest. Hij was op haar overgekomen als beleidend en arrogant. Nu ze hem van een kwetsbare kant leerde kennen, trokken ze iets meer naar elkaar toe. Anil keek films op zijn laptop, herinnerde Schutte zich. En Meijsing keek soms met hem mee.

Meijsing zou eind januari 2012 overlijden.

Anil werd na een dag of twaalf ontslagen uit het ziekenhuis. Te vroeg, vond Chandra achteraf. De depressie was allerm minst onder controle. Sterker nog, de ziekte begon door de barsten heen naar buiten te breken en leek niet meer te beteugelen. Begin februari werd Anil door de politie van straat gehaald. Hij zat dronken in zijn auto, en kreeg een rijverbod voor een paar weken opgelegd. Aan Jos Campman, de hoofdredacteur van MTNL, schreef hij een bloederlijk en schuldbeladen bericht:

Misschien moet je een ex-verslaafde nooit vertrouwen. Sterker nog: ex-verslaafden vertrouwen zichzelf niet eens. Toen ik in november knock-out ging, was het niet door alcohol misbruik, maar een 'keurige' depressie. Met ernstige slaapdeprivatie als gevolg. Ik sleepte me er doorheen, zoals je weet. En ach, de verhalen waren er wel; vader dood, vrouw weg. Ik heb me in de winterstop laten opnemen in de psychiatrische kliniek, waar ook Doeschka Meising [sic] was. We hebben lange avonden met elkaar gesproken. En zij is nu dood.

Nou ja, ik was totaal geen ernstig geval in vergelijking met haar, en werd met goede medicatie naar huis gestuurd. Maar toen kwamen de echtscheidingspapieren en de verkoop van het huis en een boek dat mijn moeder publiceerde over haar man (mijn vader) en haar kinderen, zo gênant dat ik bijna het huis niet meer uitdurfde.

Afijn, ik had een antidepressivum, niet waar?

Het ging zo goed, ik zou alles redden, mijn programma's zijn voorbeeldig. Dacht ik.

Gisteravond bleek het tegendeel. Ik vond mezelf jankend op straat, in mijn auto, dwars over de weg, en een fles wodka in de hand. De politie nam me mee.

Als je denkt: het is nu genoeg geweest, ik ben klaar met Anil, heb ik daar alle begrip voor. Mijn waardeloosheid tart alle grenzen van de betamelijkheid. Terwijl ik denk dat ik ontzettend mijn best doe. Maar tevergeefs.

Waarom ben ik weer gaan drinken in Godsnaam? En waarom wilde ik kennelijk gestraft worden, door dwars op de weg met de auto te gaan staan? Wat wilde ik bewijzen, mijn pathetische waardeloosheid?

De politie nam mijn rijbewijs in beslag, parkeerde de auto voor de deur (ja, ze zijn aardig in Loenen), en zei dat ik mijn rijbewijs over twee weken terug krijg.

Maar hoe moet ik verder? We hebben nu toevallig een week vrijaf, maar dan? Ik vind mezelf zo onbetrouwbaar, en zo onloyaal naar jou en mijn redactie toe. Schaamte is bijna het woord niet.

Help me, misschien voor de zoveelste keer: ik wil er bovenop komen zonder te veel drama, en ik roep het drama over me heen.³⁰

Anil was moe. Uitgeput, zelfs. Na zijn ontslag uit het Sint Lucas Andreas Ziekenhuis probeerde hij nog om zijn energie terug te vinden, zocht hij naar de levensmoed die hem tot dan toe steeds over dremfels en dieptes heen had geholpen. Een warm bericht van Chris Keulemans, die *Badal* net had uitgelezen, leek even te helpen. Het was een zeldzaam inhoudelijke interpretatie van de roman en het moet een verademing zijn geweest om te merken dat iemand het boek in al zijn complexiteit trachtte te duiden. Anil stuurde het bericht van Keulemans door naar Chandra, naar Suzanne Holtzer, naar Jessica Dikmoet – kortom naar de mensen die hem nabij waren. ‘De waarde van het boek zit in veel meer dan dat onopgesmukte zelfportret,’ schreef Keulemans hem. ‘Het zit vooral in de constante spanning tussen personage en tijdgeest, tussen het bouwen van een identiteit en het klimaat dat daar constant aan schudt en trekt. De storm van twee decennia (een culturele en politieke en sociale storm) en daarin opstaan, je weg vinden, omver geblazen worden, jezelf oprichten, de weg vooruit weer zoeken.’³¹ Het klonk, achteraf gezien, bijna als een aanwijzing voor Anil zelf. Net als bij zijn alter ego had het politiek-maatschappelijke klimaat ook aan Anils identiteit geschud en getrokken. De storm die in de laatste decennia was opgestoken, had ook hem omvergeblazen.

Het was zaak om zichzelf opnieuw op te richten, om opnieuw de weg vooruit te zoeken. Maar Anil Ramdas was niet Harry Badal. Badal had zijn idealen uit zijn vingers weg laten glippen. Anil had juist vastgehouden aan zijn overtuigingen en aan zijn ideaalbeeld van beschaving. Het had geleid tot spot en irritatie. Het had zijn eigen onzekerheid vergroot, en tegelijkertijd zijn arrogantie naar anderen toe versterkt. Zij beseften niet wat er op het spel stond. Terwijl de rest lachte en feestvierde en de schouders optrok over het opstotende populisme, bleef hij stampen en waarschuwen en roepen. Maar hij was er moe van. Hij was uitgeput, juist omdat hij inmiddels dacht te weten dat het er allemaal niet toe deed. Het gevoel van uitzichtloosheid had niet (alleen) een psychische aanleiding, was ook niet alleen toe te schrijven aan zijn verslaving. Het was een samenspel van zaken die ongrijpbaar waren, met dingen die binnen handbereik leken. Hij schreef aan Suzanne Holtzer dat het bestaan hem steeds zwaarder viel:

Sinds oktober: vader overleden, Chandra echt bij me weg, definitief verhuisd, ach, met mij viel toch niet echt te leven, bovendien: was Badal niet voorspellend genoeg? Zoon besloot bij mij te blijven, dochter is verhuisd naar eigen huis. Ik heb me in december bijna dood gedronken, werd met een promilage [sic] van 4.1 opgenomen op de afdeling psychiatrie van het Lucas Ziekenhuis, (psychose, vechtend en bloedend, ze bonden me vast aan het bed, zoals in de middeleeuwen te doen gebruikelijk), voor het geval je het wil weten: normaal raak je bij een promilage van 4.0 in een coma, en ben je bij 4.5 dood. ik heb mezelf dus bijna ge Amy Winehoused. Afijn, gedetoxed tijdens kerst en oud en nieuw, eenzaam in een kaal kamertje, naast Doeschka Meising [sic], met wie ik nog veel heb gepraat in die twaalf dagen, en die ik nog sprak voor ze de volgende dag naar de operatietafel ging en nooit erboven kwam; maar ze had haar hersens al kapot gedronken, zoals ze vertelde. Afijn, ik ben nu aan een goed werkend antidepressivum, en kom er weer bovenop. Beetje mensschuw, maar zoals ik aan Alex Kortzec (mijn psych) vertelde: veel van mijn depressie heeft toch te maken met het falen van Badal als Roman. En dieper nog: het feit dat ik me zorgen maak om Nederland, en vrijwel niemand anders. Ik vroeg laatst aan Bram de Swaan en Dick Pels in mijn programma: moet Wilders eerst Premier

worden, moeten de deportaties aanstaande zijn, moeten meer Breiviks opstaan voordat jullie als intellectuelen zeggen dat het zo niet verder kan? Ze keken me meewarig aan, alsof ik overdreef.³²

Het onbegrip waarmee *Badal* werd ontvangen was, naar zijn eigen gevoel, een aanleiding voor deze periode van diepe depressie. Daaronder, op een intiemer niveau, lag een gevoel van extreme eenzaamheid. Het idee een roepende in de woestijn te zijn: de enige die de wolven aan de poort hoorde huilen. Tegelijkertijd was er nog altijd de ambitie om er het beste van te maken. Hij pitchte een nieuw programma-idee bij de VPRO waarin hij een nieuw talent naar voren schoof. Hij wilde met Seada Nourhussen, thans hoofdredacteur van *One World*, destijds Afrikacorrespondent voor *Trouw*, een televisieprogramma maken. Anil: 'Ik heb haar een paar keer te gast gehad, en oh, ze is charmant en innemend, maar tegelijk zo vinnig en intelligent. Ik zei de laatste keer tegen haar: vormen we niet het toekomstige koppel, na Barend & Van Dorp en Pauw & Witteman?'³³ Vrienden en kennissen die hem in die periode zagen, vonden hem opvallend zorgzaam en mild: hij spoorde ze aan om hun dromen na te jagen, knuffelde ze zelfs – terwijl hij erom bekendstond niet van lichamelijk contact te houden.³⁴ Maar het water stond hem aan de lippen. Een echtscheiding betekende ook de onvermijdelijke verkoop van het huis dat hij voor Chandra en de kinderen had gekocht. Het huis met een zolder, waarop hij de tekeningen van de kinderen voor altijd zou bewaren. Om weg te sturen van het noodlot waarop hij afstevende, had hij veel, heel veel energie nodig. En dat had hij niet meer.

Op 15 februari 2012 presenteerde hij een uitzending van zoz. Hij had drie jonge, veelbelovende talenten aan tafel: filmmaker Neske Beks, rappers Akwasi en Kevin de Randamie (de broer van rapper Typhoon). Het was een uitzending als veel andere, waarbij Anil goed voorbereid leek. Aan het eind van de show keek hij in de lens van de camera en besloot: 'Dit was zoz. Volgende week zijn we er weer. Graag tot dan.'

De dag erna, op 16 februari, werd hij 54 jaar. Hij reed rond twaalf uur 's middags naar de redactie van MTNL in Amsterdam. De receptionis-

te vertelde later dat hij een uur in de auto bleef zitten, zonder duidelijke reden, voordat hij naar binnen kwam.³⁵ Bij binnenkomst was hij vrolijk en knoopte praatjes aan met mensen van de redactie en andere collega's. In tegenstelling tot de jaren ervoor vertelde hij aan niemand dat hij die dag jarig was. Hij ging na een uur of twee weg en gaf als reden aan dat hij een afspraak bij de VPRO had. De afspraak, wist zijn vriendin Jessica Dikmoet later te achterhalen, had hij afgezegd. De reden van de afzegging zou zijn geweest dat hij naar een begrafenis moest. Bij het verlaten van het pand kwam hij nog zijn editor tegen die hem eraan herinnerde dat ze de dag erna, om tien uur in de ochtend, een afspraak hadden staan. Hij herhaalde: 'Tien uur, morgenochtend,' en verliet het gebouw. Het was een uur of drie in de middag. Vanaf de redactie reed hij terug naar Loenen, naar zijn stamkroeg, waar hij een vriend tegenkwam. Het was de man die hem regelmatig chauffeerde. Anil vroeg hem of hij zin had om met hem te eten die avond. De man weigerde omdat hij al met zijn vriendin had afgesproken. Later zou hij tegen Jessica Dikmoet zeggen dat Anil niet had verteld dat hij jarig was. Als hij dat had geweten, had hij de afspraak met zijn vriendin afgezegd om met Anil uit eten te gaan. Zo verliep de avond echter niet: de vriend vertrok, en Anil liep naar huis, alleen. Hij ging langs de slijter en kocht er twee flessen wodka. Dikmoet belde hem rond deze tijd een paar keer, maar hij nam niet op.³⁶

Een paar uur later kwam Anils zoon Mrinal thuis van school. Hij vond zijn vader in bad. Anil had zijn schoenen uitgedaan, maar lag verder volledig aangekleed in het water. Hij had een overdosis kalmeringsmiddelen genomen, weggespoeld met de flessen wodka die hij in de Loenense slijterij kocht. Zijn exemplaar van Roths *De vernedering* lag naast hem op de vloer. Het water van uit de kraan liep nog, maar Anil was al overleden.

Voor in het boek liet hij een kort afscheidsberichtje achter, gericht aan zijn kinderen en zijn vrouw, van wie hij zoveel had gehouden. 'Dit boek zegt alles,' schreef hij. 'Noem me geen lafaard, schat. Maar ik kon het niet meer.'

Nawoord

Het leven, een toneel

Anil Ramdas was geen man van maskers, ondanks wat Joost Zwagerman over en aan hem schreef, namelijk dat zijn maatschappelijk afglijden een vorm van ontmaskering was.¹ Het gevoel dat hij juist géén man van maskers was, en eerder iemand bij wie postuur en poëtica sterk samenvielen, overheerst na het schrijven – en hopelijk ook na het lezen – van deze biografie. Dat neemt niet weg dat Anil wel degelijk een rol speelde. Of eigenlijk: meerdere rollen – zoals wij dat allemaal vaak doen in ons eigen leven.

Zwagermans woorden (hij zou geschreven hebben: ‘Pijnlijk he Anil, nu velen je op internet ontmaskeren als de man die je bent: een racist. Dat was je altijd al, maar in de downfall van je leven kun je het niet meer verbergen’) bleven me bij omdat er zo veel genoeg in leek te schuilen in het kennelijke gegeven dat Anil Ramdas in ‘de downfall’ van zijn leven was. Hoeveel meer mensen, vroeg ik me af, hadden onbewust zitten wachten tot deze brutale, zelfingenomen essayist zou uitglijden? En waarom? Het leidde tot veel meer vragen, waarvan ik een begin van een antwoord heb geprobeerd te geven in deze biografie. Maar ik vroeg me ook af in hoeverre het waar zou zijn wat Zwagerman hier leek te suggereren: als er sprake was van een ontmaskering, dan zou dat betekenen dat Anil Ramdas toneel zou hebben gespeeld. Een interessante vraag voor de onderzoeker die zich afvraagt op welke manieren een schrijver zichzelf presenteert.

Het is ontegenzeggelijk waar dat vanaf het moment dat Anil zich bewust was van zijn omgeving, het leven al aan hem werd voorgesteld als een toneel. Maar het was een toneel waarvan het decor voortdu-

rend veranderde en de personages van gezicht en tekst wisselden, en waarin het spel zelf altijd een dynamisch onderzoek van menselijk gedrag was. Zijn moeder, Kamla Sukul, was op zichzelf al een meeslepend personage: het type vrouw vol vuur en onvoorspelbaarheid dat talloze publieken naar haar hand wist te zetten. Iemand die zich bovendien door de wereld bewoog alsof het háár toneel was, en iedere voorbijganger een toeschouwer was die haar vol bewondering en afgunst bezag. Op de achtergrond van Anils leven speelde altijd het kleurrijke sentiment van Bollywood, de Indiase film die van oudsher een niet te overschatten invloed heeft op de Indiase diaspora, en dat hem een manier van zijn en een geïdealiseerde wereld toonde waarin het subtiel menselijke werd uitvergroot naar grote, allesoverheersende thema's. De Hindostaanse cultuur wees hem daarbij zijn eigen rol aan: die van de veelbelovende student, de sociale klimmer, de kostwinner, de ideale (schoon)zoon. Maar ook: de bewaker van de vrede in een explosieve familie.

Als het leven een toneel was dan kwam zijn identiteit als migrant hem goed van pas. Al van jongs af aan droeg hij een zekere dualiteit in zich, zijnde een Hindostaanse jongen in de Afro-Caribische context van Suriname. Toen al, als scholier in Paramaribo, had hij de keuze uit een breed spectrum van identiteiten die hij naar eigen inzicht en gewin kon inzetten; als hij uitging, trachtte hij zich de soepelheid van de stadscreool aan te meten, en wanneer hij thuis was gedroeg hij zich volgens de manieren die gepast waren voor een Hindostaanse jongen van zijn kaste. 'Je bent eindeloos veilig,' zei hij later over dit vermogen om steeds een ander masker op te zetten.² Die dualiteit betekende een voortdurend afgewogen welke kant van zichzelf zich het beste leende voor welke situatie. De migratie naar het Westen voegde zo mogelijk nóg meer rollen toe aan zijn portfolio. Zijn identiteit raakte verder gefragmenteerd. Hij zag zichzelf nergens meer volledig in terug, maar herkende stukjes van zichzelf in uiteenlopende werelden en opvattingen. Ongevoelig voor groepsdenken keerde hij zich af van Surinamers, Hindostanen en migranten, en zette hun groeipijnen meermaals centraal in de stukken die hij voor de intellectuele elite schreef. Nergens

aan verbonden, kritisch op alles. Als beginnende schrijver zou hij hiermee schermen: de migrant en zijn gefragmenteerde zelf als ultiem postmodernistisch personage.

Tot hier zou de opmerking van Zwagerman zeker op kunnen gaan: Anil Ramdas als iemand die zich voordoet als het een, terwijl hij misschien (ook) het ander is. Maar zoals een zelfbeeld niet alleen gevormd wordt door wat iemand van zichzelf denkt en hoopt, is een speler op het toneel niet alleen wat hij zelf gelooft. Hij is vooral ook hoe anderen hem inschatten – hoe ze hem willen zien. Hoe graag Anil ook wilde geloven in de maakbaarheid van het leven, hoe hard hij ook werkte om zich te onttrekken aan de clichébeelden die men kon hebben van ‘een Surinamer zoals hij’, hoeveel toverformules hij ook zou verzinnen om de verwarring van de migratie van vloek naar zegen om te vormen, het zou hem nooit helemaal lukken om te ontsnappen aan de blik van de (witte maar zeker ook de zwarte) ander, met alle vooroordelen, aannames en minachting van dien. Hij was zich van die blik bewust, getuige de scherpe essays die hij eraan wijdde. Een bewustzijn dat zich ontegenzeggelijk vertaalde in een intern conflict, een *double consciousness* waarin het moeilijk is om te ontspannen en zichzelf te zijn – wat dat ‘zelf’ ook mocht inhouden.

Als de wereld een toneel was, dan veranderde Anils publiek voortdurend van aard en smaak. Het was een rollenspel dat zich verder uitbreidde toen hij zichzelf op vele manieren weerspiegeld zag in de ogen van de ander. Hoe Nederland naar hem keek, en later, toen hij naar Delhi verhuisde, hoe India hem percipieerde. Steeds weer kwamen er andere reflecties terug. Hij bezag elke groep even kritisch – zowel de eigen als de andere – maar steeds meer worstelde hij met de vraag ‘hoe je het applaus moet interpreteren’. (Youskine 2011a) Voortdurend tastte hij af wie hij was, achter de reflecties van zichzelf. En uiteindelijk: wie hij was geweest, en wanneer hij die persoon was verloren.

Hoe verhoudt de speler zich tot het toneel, en tot het publiek? In het boek dat Anil met zich meenam op de avond van zijn zelfmoord, *De*

*verneder*ing van Philip Roth, was het voor de hoofdpersoon, een acteur, een manier van zijn die als vanzelf kwam. Een talent waarvoor hij weinig moeite hoefde te doen – daar was het immers een talent voor – en waarmee hij applaus en bewondering had geoogst. Het spel was een kwestie van aandachtig luisteren naar de ander, en het onbevange teruggeven. Het spelen van een rol is daarmee het reflecteren van de ander. Een spiegelpaleis dus: de wereld als toneel. De speler spiegelt het publiek. Maar in het geval van Anil, spiegelde het publiek ook de speler. En elk publiek nam een andere, licht vervormde reflectie mee.

De loyaliteit voor een speler op drift, een speler met een gefragmenteerde identiteit, ligt niet bij het publiek, en het ligt ook niet bij zichzelf. Het ligt bij het toneel. En het toneel dat Anil had beklommen, was het Westen. Hier was er – meer dan in Suriname – ruimte voor twijfel, voor zelfkritiek, voor het verlaten van oude opvattingen, ruimte om een mening te vormen en zich te bedenken. Dat er geen binding meer was met het oude zelf, maakte hem weemoedig. Maar hij zou lang en stellig beweren dat dit ‘overschrijden van tijd en ruimte’ gevierd moest worden als een beschavingstriomf. (Ramdas 2017: 49) Weigerend om zich vast te leggen aan een rigide, door anderen aan hem opgelegde identiteit, smeedde Anil al vroeg een overtuigende en hartstochtelijke loyaliteit aan de beschaving. Preciezer gezegd: aan de westerse beschaving. Die loyaliteit ging gepaard met een groot en nagenoeg blind vertrouwen.

Alles wat Anil in het vroege begin leerde en las, wees hem op de maakbaarheid van de wereld, en op het belang van solidariteit die groepen en grenzen overschreed. Hij baseerde zijn vroegste wereldbeeld losjes op marxistisch-sociologische ideeën waarbinnen er oog was voor het perspectief van vrouwen in een patriarchale samenleving, voor etnische minderheden, voor door kolonialisme gevormde samenlevingen. Hij was danig onder de indruk van hoe het Westen ontsprong met meningsverschillen, van hoe het individuele verlangen kon bestaan in een kostbaar evenwicht met het algemene belang. ‘Alles werkte, al die

eigenzinnige individuen hadden toch een vorm gevonden waarin ze met elkaar konden omgaan, zonder dat er chaos uitbrak, zonder dat de redelijkheid ten onder ging.’ (Ramdas 1993a: 180)

Wat hij om zich heen zag toen hij pas in Nederland was komen te wonen, stelde hem gerust dat ‘de spanning tussen het eigenbelang en het algemene belang, tussen vrijheid en gelijkheid, tussen eigenzinnigheid en redelijkheid’ de westerse beschaving altijd in het gareel zou houden. (Ramdas 1993a: 180) Intussen stutte hij zijn geest en zelfvertrouwen met de belangrijke inzichten van Hall, Appiah, Said, Dubois en talloze andere postkoloniale denkers. Maar in de jaren erop, terwijl hij bezig was het toneel te bestijgen en zijn inzichten met Nederland te delen, vond er een andere ontwikkeling plaats. Een tegenbeweging van westerse autochtonen als reactie op die verzameling van theorieën en opvattingen, verzameld onder de noemer van de Frankfurter Schule waaruit Anil juist afkomstig was. Anders Breivik, het meest beruchte lid van die Europese beweging, stelde in zijn ‘Europese onafhankelijkheidsverklaring’ dat het culturele marxisme, met haar waardering van een multiculturele samenleving, het centraal stellen van minderheden en het tornen aan ouderwetse, degelijke kernwaarden, de ondergang van het Westen had ingezet. (Eildert Mulder) Breiviks daad vormde een dieptepunt in de onstuitbare opkomst van het rechtse populisme, waarin nauwverholen racistische, vrouwonvriendelijke en homofobe narratieven meer en meer ruimte in het publieke debat toegewezen kregen. In een tijd waarin het ongefundeerde evenveel waarde toegewezen kreeg als het doordachte, waarin de nuance niet meer en vogue was en de dialoog verwerd tot een ordinair schreeuwen naar elkaar, begon Anil te beseffen dat het Westen niet was wat hij had gedacht. Wat men tropische bananenrepublieken hooghartig had kwalijk genomen, bleek ‘hier’ evenzeer werkelijkheid te kunnen zijn: een beschaving zonder idealen, enkel emoties. Waar kennis, nuance en een scheiding van sentiment en idee ooit hoog in het vaandel werden gedragen, was het nu van belang dat iedereen, op elk moment, elke gedachte zou moeten mogen uitspreken. Er was in het Westen opeens geen hoger ideaal om voor te knielen, schreef Anil. ‘Het ideaal van nu is dat we allemaal gelijk zijn.’ (Youskine 2011a: 8)

De vraag is of hij zich ervan bewust was dat er aan hem een illusie was verkocht, en dat Nederland, als ontzuilde beschaving met ruimte voor alle vormen van individualiteit, een fantasie was. Dat het eerder een verbeelding van een idee was, vergelijkbaar met de manier waarop Bollywood een idee verkocht, dan dat het een reflectie van de werkelijkheid inhield. Misschien geloofde hij aanvankelijk in de fantasie van het Westen, maar vielen hem in navolging van andere postkoloniale intellectuelen later alsnog de schellen van de ogen.

Op het einde van zijn leven telde hij niet meer mee als publicist in het Nederlandse medialandschap. Zijn standpunten – het verdedigen van de beschaving, het beschermen van de zwakkeren, het idee om onderbouwd en inhoudelijk met elkaar van gedachten te kunnen wisselen – werden door minder mensen gedeeld. Op dit punt herinnert zijn leven aan een opmerking uit het boek dat hij zo dicht bij zich hield toen hij zelfmoord pleegde. Philip Roth schrijft over zijn hoofdpersoon in *De vernedering*, zoals gezegd een acteur die van de ene op de andere dag zijn talent voor het spel verliest: ‘Alles wat van hem had gemaakt wie hij was, leek nu een malloot van hem te maken.’ (Roth 2009: 8)

Op een bepaalde manier ging dit ook voor Anil op: alles wat hij hoog aansloeg – zijn idealen, zijn betrokkenheid, zijn overtuiging dat intellectuelen en schrijvers een belangrijke rol speelden in het stimuleren en bewaken van de beschaving – maakten nu een clown van hem. Een roepende, woedende has-been over wie Zwagerman kon zeggen dat hij eindelijk ontmaskerd werd. Zijn ware gezicht was echter niet die van een racist, maar wel van iemand die kritisch was op alle samenlevingen die de menselijke waardigheid uit het oog verloren: de Surinaamse, de Indiase en uiteindelijk ook de Nederlandse. De kwestie van racisme lag dan niet zozeer bij Anil Ramdas, als wel bij een samenleving die ongemakkelijk leek te zijn bij een bruine allochtoon die kritiek uitte op witte westerlingen.

In zijn leven zocht hij zelden houvast (en vond deze ook niet op de momenten dat hij, menselijkerwijs, er wel naar zocht) in onhoudbare identitaire waarheden – religie, etniciteit, klasse – maar vertrouwde

juist op de vooruitgang, op de waarde van het zelfkritische vermogen van het Westen. Anil Ramdas, de pure individualist, die geloofde in de vrijheid om het beste van alle werelden uit te zoeken, en eigen te maken, liep tegen een muur van westers groepsdenken aan waarin nestbevuilers werden verwelkomd, maar het uiteindelijk erop aankwam welk nest eigen was.

De innerlijke beweging van een mens blijft voor een ander goeddeels verborgen. Anils onrust werd vaak en voor een belangrijk deel geweten aan zijn migratie. Maar de beweging die hij in zijn leven maakte was er niet zozeer een van het ene werelddeel naar het andere, niet zozeer van de Global South naar het Westen, of van de kolonie naar het postkoloniale. Eerder was het een beweging van de onderzoekende blik naar buiten, de spelende blik uit nieuwsgierigheid naar de interactie tussen de mensen, de dynamiek tussen de speler en zijn publiek, het kruislings beïnvloeden en besmetten van elkaar – en uiteindelijk naar binnen. ‘Steeds dieper, tot ik erin gevangen zat.’ (Ramdas 2012: 126)

Na zijn zelfmoord werd veel geschreven over hoe hij nooit meer thuis kwam, hoe hij de personificatie van de ontheemde mens was. Hij sprak zelf uit naam van zijn romanpersonage Badal over ‘zijn tientallen zelfbeelden, dubbelheden, meervoudigheden’. De vraag is dan in hoeveel stukjes iemand zichzelf kan opbreken voordat hij uit elkaar valt. Wat gebeurt er met de toneelspeler die niet samenvalt met zijn publiek, en ook nooit volledig met zichzelf, maar die volkomen vertrouwt op een toneel dat nu op zijn grondvesten schudt en rammelt?

Hij keert zich van dat toneel af. En komt oog in oog te staan met een onmetelijke diepte.

Conclusie

Dit onderzoek naar het leven en werk van Anil Ramdas was in de kern een onderzoek naar de dynamiek tussen de schrijver en zijn postkoloniale omgeving. Die wisselwerking was er een die misschien wel vergelijkbaar is met een onstuimige liefde: Anil was verliefd op Nederland, en Nederland was aanvankelijk uiterst gecharmeerd van Anil. Het was geen ondoordachte affaire, althans niet van Anils kant. Hij kende het land al goed voordat hij ernaartoe migreerde, door de romans die hij van Nederlandse schrijvers las, en door de docenten op het lyceum die hem zo wijs en beschaafd toeschenen. Later, toen hij in Nederland kwam wonen, bestudeerde hij het land en de cultuur nauwgezet en beseftte dat het weliswaar een zelfgenoegzame en in zichzelf gekeerde plek was, maar wel een die hem hoe dan ook prikkelde 'om de strijd ermee aan te gaan'. (Ramdas 1998a) En vol overtuiging, en misschien ook wel vol liefde, concludeerde hij: 'Dit land houdt niet van mensen die van hem houden, dit land houdt van mensen die hem tarten, uitdagen, provoceren en kleineren.' (Ramdas 1998a)

Anil Ramdas tartte Nederland, daagde hem uit en in de ogen van sommigen zou hij hem uiteindelijk ook kleineren. Waarom hield het land dan uiteindelijk toch niet meer van hem?

Misschien was het omdat Anil in zijn vroege conclusie aan twee elementen was voorbijgegaan. Ten eerste dat hij, ondanks alles, wel degelijk van het land hield. Waarom anders zou hij zich er zo druk om maken? Waarom anders zou hij tot zijn laatste snik proberen om de mensen te herinneren aan de waarde van een minimale vorm van beschaving? Zo'n engagement vereist in de basis een vorm van liefde.

Het tweede element waarin hij zich leek te hebben vergist, was dat

dit land misschien inderdaad een cultureel bepaalde waardering had voor een grote mond, voor een zeggen-waar-het-op-staat, maar dat het er veel meer dan hij ooit had kunnen vermoeden op aankwam van wie die grote mond was. Misschien was het wel vooral zo dat alleen 'echte' Nederlanders iets van Nederland mochten vinden.

Een schrijverspostuur staat niet buiten de politieke werkelijkheid. Ik heb in het onderzoek gekeken naar de (post)koloniale realiteiten die vorm gaven aan die specifieke werkelijkheid waarbinnen Anil schreef. Voor het eerste deel van zijn leven voegde die lens toe dat de waarde van zijn Hindostaanse en brahmaanse achtergrond meegenomen kon worden in een beschouwing van zijn vorming: het toonde hoe migratie en een koloniaal verleden onlosmakelijk met zijn familie verbonden waren, en hoe de overtuiging van waarde te zijn voor de wereld al kiemde in het gegeven dat hij van brahmaanse afkomst was. Later hielp de postkoloniale lens om de verhoudingen en de sentimenten die in en om Anil speelden te begrijpen, bijvoorbeeld bij de onafhankelijkheid van Suriname en de manieren waarop het land zich na 1975 ontwikkelde. In de vorming van zijn schrijverschap bood het bovendien inzicht in de manieren waarop Ramdas' afkomst, omgeving en zijn plek in die omgeving van invloed waren op zijn poëtica, en hoe hij daarin sterk overeenkwam met andere postkoloniale schrijvers. Maar ook bood de postkoloniale lens kans om te zien op welke manieren hij zijn postuur vorm gaf in een wereld die in hoog tempo veranderde. Ik keek naar hoe hij zijn migratieachtergrond inzette als een manier om zijn culturele autoriteit te vergroten, hoe hij zijn autonomie als onafhankelijk denker inzette in een sociale en culturele context, en hoe hij zichzelf opvoerde in de media als een denker die waardevol was, niet ondanks maar juist dankzij het gegeven dat hij een allochtoon was, omdat hij als migrant immers thuis was in belangrijke kwesties als identiteit en globalisering.

De postkoloniale lens hielp me om Ramdas' poëzieopvatting scherp te krijgen. Zijn overtuiging dat het schrijverschap een verantwoordelijkheid met zich meebracht om kritisch te blijven en daarmee de bescha-

ving te verspreiden dan wel te verdedigen, had hij gemeen met veel andere postkoloniale schrijvers in andere delen van de wereld. Zijn sterke zucht naar individualisme en de constante bevraging van identiteit werden door de postkoloniale lens van mijn onderzoek ook in een duidelijker context geplaatst. Hij wilde van meet af aan 'post-etnisch' zijn, zoals zijn vriendin Ien Ang opmerkte. Hij streefde ernaar om het anker van etniciteit los te laten, omdat hij dacht dat je pas wijs of intellectueel kon zijn 'wanneer je die laatste verankering in een bepaalde gemeenschap zodanig kunt relativiseren, dat die haar betekenis verliest'. (Bleich 1990: 86) Die houding werd door zijn Surinaamse publiek geïnterpreteerd als een ontkenning van etnische of culturele banden, terwijl het eerder een standpunt was dat voortkwam uit zijn overtuiging dat een intellectueel zijn functie verliest wanneer hij zich weigert uit te spreken tegen onverkwikkelijke zaken. Vanuit die onafhankelijke positie, ongehinderd door welke vorm van groepsdenken dan ook, bekritiseerde hij zijn omgeving – welke omgeving dan ook. Wat hij in 2006 schreef over Suriname, namelijk dat hij zich zou blijven opwinden over de staat van het land, ging evengoed op voor hoe hij zich bleef engageren met Nederland: 'ik weigerde mij neer te leggen bij het idee dat dit alles was, het hoogst haalbare van dit volk in deze stad.' (Ramdas 2009: 237)

Toen hij dezelfde kritische betrokkenheid die hij altijd had gehad voor Suriname aan de dag legde voor Nederland, werd deze voornamelijk geïnterpreteerd als bemoeizucht of arrogantie. Na zijn dood schreef Rob Schouten bijvoorbeeld over Anils 'ongefundeerd superioriteitsgevoel' en noemde Loes Reijmer in een in memoriam zijn 'politiek correcte bekeersucht'.

Ik hoop in dit boek te hebben aangetoond dat de interpretatie en receptie van zowel Anils werk als zijn publieke verschijning onderhevig waren aan opvattingen die, zowel expliciet als impliciet, verbonden waren aan zijn afkomst. Ik merkte daarbij dat hoe scherper de politieke realiteit werd, hoe vruchtbaarder het postkoloniale perspectief was.

De postkoloniale lens hielp mij bovendien om andere vragen te formuleren dan die doorgaans bij het leven van Anil Ramdas werden

gesteld, zoals bij de receptie van *Badal*. Dat het boek overwegend als een autobiografisch document werd gelezen, maakt het een interessante casus voor een postkoloniale analyse, in de zin dat Harry Badal in de ogen van veel recensenten samenviel met Anil Ramdas. Daarbij rijst de vraag wat het betekent dat er zo genadeloos met het boek en met Ramdas werd afgerekend. Ook de receptie van zijn essay over 'white trash' was uitermate opvallend, misschien vooral ook voor wie ze nu terugleest. De reacties op zijn opiniestuk ademen stuk voor stuk het gevoel dat mensen er ongemakkelijk of zelfs kwaad van werden dat iemand als Anil durfde te denken dat hij ongestraft commentaar op 'gewone' Nederlanders kon leveren.

Dat Anil door het essay over 'white trash' in het centrum van het debat werd getorpedeerd, zal hij wellicht niet erg hebben gevonden, liefhebber van de discussie die hij was. Dat hij steeds verder naar de marges van het podium werd gedrongen, was echter extreem pijnlijk. En verlamdend bovendien, want het is lastig debatteren vanuit de coulissen. Het is niet onaannemelijk dat hij het gevoel had dat hem het zwijgen werd opgelegd op een manier die misschien wel vergelijkbaar is met andere onwelwillende geluiden van kritische postkoloniale denkers. Larissa Schulte Nordholt en Remco Raben noemden het in een artikel in *De Groene Amsterdammer* 'tradities van verstomming'. Volgens hen zijn in het recente Nederlandse verleden 'genoeg voorbeelden te geven van antikoloniale en postkoloniale denkers wier werk niet serieus werd genomen'. Dat Anil na zijn polemieken met Zwagerman niet werd uitgenodigd door de redactie van Pauw & Witteman, en Zwagerman zonder tegenstem op primetime zijn standpunt mocht uitleggen, 'doet denken aan de manier waarop antiracisme-activist Jerry Afriyie afgelopen najaar niet aan tafel mocht plaatsnemen bij het programma *RTL Late Night*, terwijl de inmiddels veroordeelde blokkeerfriezin Jenny Douwes wél een plek kreeg. Tijdens de uitzending kreeg Douwes vervolgens volop de kans Afriyie in een kwaad daglicht te zetten. Van wederhoor was nauwelijks sprake. Wie racisme aankaart in Nederland moet het ontgelden, dat blijkt steeds weer opnieuw.' (Schulte Nordholt)

Anil werd in de laatste jaren van zijn leven steeds minder gehoord, hoewel dat niet alleen te maken had met het feit dat hij racisme aankaartte. Ik hoop aannemelijk te hebben gemaakt dat zijn publieke afglijden hand in hand ging met het uit de mode raken van politiek correcte ideeën. Ook zou je kunnen stellen dat zijn kosmopolitische perspectief niet meer te verenigen was met de sentimenten die op dat moment speelden. Als kosmopoliet was hij ervan overtuigd dat banden met de mensen die (etnisch, cultureel) dichtbij zijn erkend en zelfs gekoesterd moeten worden, maar dat die nooit de morele verantwoordelijkheid die we voor andere mensen hebben in de weg mogen staan. Die mate van buiten de eigen identiteit kijken paste niet langer in een land als Nederland dat juist zekerheid zocht in een overzichtelijke, uniforme identiteit. Daarom paste Anil Ramdas als vertegenwoordiger van dit soort complexe ideeën over identiteit er ook niet meer.

Anil bleef tot het laatste moment betrokken bij Nederland, maar had sterk het gevoel dat Nederland hem van zich af duwde. Zijn gevoelige ego en onvermogen om kritiek te verdragen vergrootten dat gevoel van afwijzing. Hoe blijf je betrokken als je ongewild bent? Of, om in de metafoor van een liefdesrelatie te blijven: hoe blijf je van iemand houden als de liefde niet meer wederzijds is? Ook bij het beantwoorden van dit soort vragen bleek de postkoloniale lens van nut te zijn. Immers, om de manieren waarop een schrijver zichzelf ziet en vorm geeft bloot te leggen is het waardevol om te erkennen dat de context of de omgeving van groot gewicht kan zijn voor zijn (zelf)representatie. De postkoloniale biografie (net als de feministische biografie) stelt niet zozeer het 'zelf' centraal als wel het zelf in relatie tot de ander.¹ Ik hoop te hebben aangetoond dat de binnenwereld van een zwarte intellectueel die publiceert in een witte wereld niet ontsloten kan worden zonder verschijnselen als het dubbele bewustzijn of de gefragmenteerde identiteit mee te wegen, net zoals een volledig begrip van de receptie van Anils werk niet mogelijk is zonder een erkenning van wat Edward Said de 'postkoloniale vermoeidheid' van het westerse publiek noemde. (Said 1994: 21-22) Het resultaat is een verdieping van

het begrip van zowel Ramdas' poëtica als van zijn receptie, van zowel zijn zelfrepresentatie als van de manieren waarop hij zich verhiel tot die verschillende werelden waarin hij als migrant bewoog. Ik hoop dat dit onderzoek een aanvulling is op de waardevolle werken van bijvoorbeeld Odile Heijnders, Laurens Ham en Sander Bax in de manier waarop ik het Nederlandse schrijverschap van Anil Ramdas heb weten te contextualiseren, en dat ik een basis heb gelegd voor verder onderzoek naar de positie van Nederlandstalige literatuur in een postkoloniale omgeving.

Noten

Voor altijd allochtoon. De wisselwerking tussen de postkoloniale schrijver en zijn omgeving

- 1 Later werd de titel van het artikel online omgedoopt naar 'Enfant terrible van het multiculturele debat'.
- 2 Ik ben me bewust van het verschil tussen 'post-koloniaal' (met koppelteken) en 'postkoloniaal', zoals dat door Elleke Boehmer is voorgesteld om onderscheid te maken tussen post-koloniaal zijnde literatuur na het koloniale tijdperk, en postkoloniaal zijnde literair werk dat kritisch is op het imperialistisch gedachtegoed. Ramdas' werk is zowel geschreven na het koloniale tijdperk als dat het kritisch is op het imperialistische gedachtegoed, dus ik kies voor de term postkoloniaal.
- 3 In haar boek *Writers as Public Intellectuals* kijkt Odile Heynders naar de rollen die publieke intellectuelen zoals H.M. Enzensberger, David Van Reybrouck en Ayaan Hirsi Ali innemen, en de manieren waarop ze dat doen.
- 4 De publieke intellectueel heeft volgens Heynders bovendien kritische kennis en ideeën, stimuleert discussie en biedt alternatieve scenario's op politiek, sociaal en ethisch vlak, waarbij hij zich richt op niet-specialistische publieken op onderwerpen van algemeen belang. Hij beweegt zich in een door de media gedomineerde samenleving en moet zichtbaar zijn om met een breder publiek te communiceren. (Heynders 3)
- 5 Heynders biedt een flexibele methodologie om de verschillende activiteiten en rollen van de publieke intellectueel te analyseren. Deze methode maakt het mogelijk een onderscheid te maken tussen intellectuele repertoires en ideeën en de reactie van het publiek daarop. Het model maakt de dynamische relatie zichtbaar tussen de publieke intellectueel als rol, het schrijven en debatteren als activiteiten en de reactieve aard van de publieken. Door de *PI* te bezien door een praktisch (heuristisch) model bestaande uit vier onderdelen kan bepaald worden welke thema's en strategieën dominant zijn in bepaalde cases van publiek intellectueel optreden. Het schema maakt onderscheid tussen culturele autoriteit (de *PI* heeft opvattingen, culturele autoriteit en referenties, en het talent om een brede, aanvechtbare popularisering en een nieuw perspectief op onderwerpen van algemeen belang te werpen), sociale en culturele context (de *PI* beweegt zich in een specifieke (trans)nationale en economische context, die een narratief frame biedt dat zowel wordt gebruikt als bekritiseerd), een gemediatiseerde context van productie en receptie (de *PI* introduceert een onderwerp, gebruikt daarvoor de juiste media en een specifieke retoriek) en de esthetische opvoering en theater (de *PI* gebruikt esthetische eigenschappen in tekst en optreden, en geeft bewust vorm aan een personage in de media met een bepaald effect op het publiek). (Heynders 21)
- 6 Sander Bax onderzoekt in *De literatuur draait door. De schrijver in het mediatijdperk* de discursieve regels die het gesprek over literatuur in de media bepalen. Hij onderscheidt daarin succes, oorspron-

- kelijkheid (of eerder: het autobiografische) en de bijdrage van de schrijver aan het gepolariseerde debat als factoren die voor de media belangrijk zijn, en beschrijft hoe deze weer van invloed zijn op de manier waarop de schrijver zichzelf presenteert.
- 7 Laurens Ham bespreekt de schrijver in de context van het literaire veld en in de politiek-maatschappelijke omgeving. Daartoe bestudeert hij een aantal individuele schrijvers in plaats van te zoeken naar patronen.
 - 8 Ham splitst de zelfrepresentatie van de schrijver bovendien op in verschillende niveaus: de biografische persoon, de schrijver, de verteller en het personage. Deze splitsing gaat voorbij aan het doel van mijn onderzoek, dus die volg ik niet.
 - 9 Volgens Ramdas waarschuwde Appiah ervoor dat de strijd om erkend te worden kleurlingen dwingt om hun eigen karakter ondergeschikt te maken aan de identiteit van de groep. Vergelijkbaar daarmee is de stelling van Shelby Steele dat individuele wensen (zoals het burgerlijk beklimmen van de sociaal-maatschappelijke ladder) het onder Afro--Amerikanen veel te vaak hebben moeten afleggen tegen de eisen die 'de groep' aan hen stelde. (Ramdas 1996) Ook liet hij zich duidelijk inspireren door het werk van Abram de Swaan, die in *Het lied van de kosmopoliet* over de (terecht) gevoelde achterstelling van migranten schreef dat zij hun gegriefdheid in stand houden 'als teken van saamhorigheid, als onderhoudswerk voor groepsbindingen die aan het slijten zijn'. (De Swaan 59)
 - 10 Radhakishun, Prem. 'Anil Ramdas'. *Premtime*, NTR, 14 april 2011.
 - 11 Het zou interessant zijn om te onderzoeken hoe Ramdas zich verhoudt tot diasporische auteurs uit andere taalgebieden. In hun standaardwerk over Caribische literatuur tussen 1970 en 2020 staan Ronald Cummings en Alison Donnell stil bij de manieren waarop Caribische schrijvers in de diaspora constant de plek van de Cariben en hun eigen plek in de wereld contextualiseren. De manieren waarop dat gebeurt zijn goed te vergelijken met het werk van Ramdas. Zo benadrukt Sarah J. Lawson Welsh in haar artikel over Caribische schrijvers in Groot-Brittannië dat '[...] writing by Caribbean writers in Britain across the generations is consistently marked by issues of un/belonging to the national project. Caribbean British writing has a long tradition of expressing and interrogating these discordant and sometimes discrepant attachments to Britain and "Britishness."' (Lawson Welsh 255) Lawson Welsh noemt schrijvers uit de jaren 1950 en 1960, zoals Sam Selvon, George Lamming en V.S. Naipaul, maar ook het non-fictiewerk van Zadie Smith en Caryl Philips én de nieuwste generatie schrijvers die de bitterzoete ervaring van (niet) thuis zijn in zowel Groot-Brittannië als in de Cariben in hun werk onderzoeken, om te stellen dat dit soort schrijvers constant hun positie in de samenleving bevraagt. Een vergelijking tussen dergelijke auteurs en Anil Ramdas past helaas niet in dit onderzoek, maar zou veel inzicht kunnen bieden in de manieren waarop de postkoloniale identiteit doorwerkt in literatuur.
 - 12 28 september 2010, in document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-Amat-moekrim'.
 - 13 In zijn proefschrift maakt Laurens Ham onderscheid tussen Meizoz' *posture*-begrip en de analyse van 'ethos', waar Georges Molinié en Alain Viala, Ruth Amossy en Dominique Maingueneau zich op baseren. Ik vind het niet relevant om de verschillende begrippenkaders te onderzoeken, omdat mijn onderzoek niet puur tekstanalytisch van aard is.

1 Zonder liefde valt best te leven

- 1 Anil noemt het dorp 'Langrange Village' in het stuk 'Een schijn van waardigheid'. (Ramdas 2017: 35)
- 2 Ik gebruik het woord Hindostaan omdat deze term de etnische groep beschrijft, en niet een religieuze groep. Surinamers van Indiase origine worden Hindostanen genoemd, en geen Hindoestanen, met als subtiel en belangrijk onderscheid dat zij niet allemaal het hindoeïsme aanhangen. Een belangrijk deel

is immers moslim. Zie ook: <https://www.hindorama.com/waarom-hindostaan-en-niet-hindoestaan-hindorama-com/>.

Als het gaat over Hindoeistaans-religieuze rituelen, gebruik ik de spelling 'Hindoestaans'.

- 3 Kamla wilde verder studeren dan volgens haar vader noodzakelijk was, en uit school bleef ze het liefst in de stad hangen om met leeftijdsgenootjes op te trekken. Hij besloot daarom dat het de hoogste tijd was om haar uit te huwelijken, 'dan was hij in elk geval van haar af' en met een beetje geluk zou haar echtgenoot haar de manieren van een goede vrouw bijbrengen.
- 4 Zo beschreef Anil zijn vader in 'Een schijn van waardigheid' (Ramdas 2017: 36). Een knap voorbeeld van dichterlijke vrijheid die Anil zich hier permitteert: de afstand bedraagt in werkelijkheid zo'n 200 kilometer.
- 5 Met het West-Indische gebied bedoel ik de Caribische eilanden en de delen op het vaste land die in dat gebied liggen en die ooit of nog steeds onderdeel uitmaakten van een Europese koloniale mogendheid.
- 6 Beschreven door Fokken pp. 63, Choenni pp. 31-484 en Gowricharn pp. 43-91.
- 7 In zijn overzicht van de ontwikkeling van Hindostaanse boeren in Suriname spreekt Ruben Gowricharn van *homemaking*: 'Homemaking is voor een belangrijk deel gebaseerd op nostalgie en dus een streven naar een herschepping van de situatie zoals men die van "thuis" kende.' (Gowricharn 143)
- 8 'Meer nog dan een gevoel voor geloof bracht mijn moeder ons een gevoel van stand bij. Heimelijk, en soms openlijk neerkijkend op de familie van mijn vader en op de boerengemeenschap waarin ze in Nickerie terecht was gekomen, leerde ze ons dat we speciale mensen waren. [...] Wij waren netter, voornamer, edeler, beschaafder, en vooral toekomstvoller dan de mensen om ons heen.' (Ramdas 2017: 37)
- 9 In een artikel over Caribisch hindoeïsme schrijven Van der Veer en Vertovec: 'Brahman priests in the Caribbean have achieved an even more central position in Hinduism than is the case in India. They could establish without much challenge what was authoritative and what was not.' (Van der Veer 158)
- 10 Interview Ram Hiralal, 31 oktober 2018.
- 11 Interview Kawita Ramdas, 20 februari 2018.

2 Een Nickeriaans rijstdrama

- 1 Padie is rijst die nog op het veld staat en nog niet gedorst is.
- 2 Dit beeld komt naar voren in het interview dat ik afnam met Ruud Chander, in Den Haag op 19 december 2018. Chander woonde tot 1955 (hij was toen 10) in Nickerie en kent het boerenleven van die tijd uit de eerste hand.
- 3 Interviews Ruud Chander, 19 december 2018 en Savitrie Marhe, 7 juni 2018.
- 4 Interview Savitrie Marhe, 7 juni 2018.
- 5 Interview Savitrie Marhe, 7 juni 2018.
- 6 Het aantal inwoners van Nickerie groeide van 16.560 in 1950, tot 29.623 in 1964. (Grijpstra 8)
- 7 Bijvoorbeeld de afleveringen 'Vrouw en carrière', Hindoeïsme, OHM 21 april 1996. 'Huwelijk en echtscheiding', Hindoevrouwen, OHM 4 mei 1997 en 11 mei 1997.

3 Paramaribo 1965-1975

- 1 In 1950 was twee derde van de inwoners van de stad geboren in Paramaribo. (Hoeft)
- 2 Hans Ramsoedh heeft het over het jaartal 1963 (Ramsoedh 2018: 108) maar Matthew Lange voert deze data aan. Ik volg Lange in dezen.
- 3 Naar aanleiding van het subjectieve verslag van Kamla in *Waar de lotus bloeit*. Michiel van Kempen

- bevestigt dit, en voegt eraan toe dat de Tower-bioscoop ook veel 'knokfilms' toonde.
- 4 Audio-opnames Paul Cohen, EE1.
 - 5 Audio-opnames Paul Cohen, EE11.
 - 6 Audio-opnames Paul Cohen, EE27.
 - 7 Audio-opnames Paul Cohen, EE11.
 - 8 Audio-opnames Paul Cohen, EE11.
 - 9 Aldus een advertentie met als titel 'Koloniale Waren' in *de Volkskrant*, 24 juni 1972.
 - 10 Zoals verteld in een interview opgenomen in *Vijf portretten* van YESS International Consultants, Amsterdam 1994, pp. 43.
 - 11 E-mail Anil Ramdas aan Brandie de Vries, 18 oktober 2001.
 - 12 Interview John Autar, 20 februari 2018.
 - 13 Interview Savitrie Marhe, 7 juni 2018.
 - 14 Interview Ram Hiralal, 31 oktober 2018.
 - 15 Interview Kawita Ramdas, 20 februari 2018.
 - 16 Volgens Lila Gobardhan-Rambocus, die in haar proefschrift onderzoek deed naar het Surinaamse onderwijs tussen 1651 en 1975, speelden er in de jaren zeventig twee verschillende stromingen door de culturele vorming van jonge Surinamers: 'In deze periode van de Surinaamse geschiedenis zijn twee ontwikkelingen prominent. Enerzijds bereikte de vernederlandsing van de samenleving, die in 1876 ingezet was, een hoogtepunt. Anderzijds is deze periode gekenmerkt door emancipatie (in allerlei opzichten) en groeiende autonomie. Naast de maatgevende Nederlandse cultuur werden, met name tijdens de relatieve autonomie van het Statuut (1954-1975), culturele uitingen van nakomelingen van slaven en immigranten opgenomen in het culturele spectrum. [...] Hiertoe kunnen allerlei ontwikkelingen gerekend worden, onder meer de rol van het CCS (hoewel deze instelling ook hét medium van vernederlandsing was).' (Gobardhan-Rambocus 384).
 - 17 Anil Ramdas persoonlijk archief, label wit 8.7.
 - 18 Emile, audio-opname Paul Cohen, 2.aiff.
 - 19 Interview Ram Hiralal, 31 oktober 2018.
 - 20 Interview Anne Sastromedjo, 14 maart 2018.
 - 21 Typisch dat Ramdas 'het lezen van de boekjes van Lenin' als groot offer noemt; zijn inzet voor het bestrijden van onrecht was altijd intellectueel – nooit praktisch. Hij zette zijn ideeën in, niet zijn lichaam.
 - 22 Het leest als een vreemde zin, maar het is een letterlijk citaat. Zie: <https://www.youtube.com/watch?v=mfnRbFTkBI&list=PLdM7uPUouITiFMHTSiH0vT3VuyYgtY1oR>.
 - 23 Interview Shanti Ramdas, 21 mei 2019.
 - 24 Emile, audio-opnames Paul Cohen, 2.aiff.

4 Srefidensi

- 1 'Anil Ramdas'. *Brands met boeken*, VPRO, 22 februari 2009.
- 2 Interview Chandra, 3 okt 2018.

5 Nederland 1977

- 1 *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 dec 1976, *Het Parool*, 28 aug 1971, *De Waarheid*, 24 juni 1976, *Trouw*, 20 jan 1977.
- 2 <https://www.campusuilenstede.nl/> (bezoekt 6 april 2020).
- 3 Agenda 1977/1978, notitie op 8 maart 1978.

- 4 Agenda 1978/1979, notitie op 11 augustus 1978.
- 5 'Impressie van het leven in Uilenstede in *Polygoon Hollands Nieuws* juni 1973'. Wikipedia, [https://nl.wikipedia.org/wiki/Uilenstede_\(wijk\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Uilenstede_(wijk)).
- 6 Ongedateerd, maar vermoedelijk in 1983 of later gezien een overgenomen citaat uit *de Volkskrant* d.d. 26 juli 1983.
- 7 Bij de eerste arbeidswervingen in 1960 migreerden zesduizend mensen, overwegend mannen, naar Nederland. Door het aanhoudende tekort op de markt bleef men mensen werven in Spanje, Griekenland, Joegoslavië, Turkije, Marokko en Tunesië. Het aantal gastarbeiders groeide daardoor in 1972 tot 120.000 mensen. (Woltjer 518)
- 8 Terugkijkend zou kunnen worden gesteld dat Nederland in die tijd uitgesproken antiracistisch was – iets wat wellicht deels te lezen is als reactie op het toen heersende schuldgevoel voor het niet hebben kunnen beschermen van de joden ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Was het historische besef van de natie in de jaren zestig en zeventig nog gericht op verraad en collaboratie, mede door de internationale (Amerikaanse) aandacht voor het dagboek van Anne Frank werd de blik verschoven naar het onvermogen of de onwil van Nederland om de joodse burgers te beschermen tijdens de bezetting door Duitsland. De nadruk verschoof in de loop van de jaren naar schuldbesef en spijt, wat leidde tot een empathische houding ten opzichte van vreemdelingen. Die empathie schiep ruimte voor migrantengroepen om na te denken over hun plek in de samenleving, niet alleen nationaal maar zeker ook in internationaal verband.
- 9 De nabijheid van de Harlem Renaissance, de intellectuele, literaire en culturele stroming die een stem gaf aan zwarte Amerikaanse muzikanten zoals Duke Ellington en Louis Armstrong en denkers in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw, blijkt ook uit de handgeschreven opdracht van Langston Hughes in een exemplaar van Hughes' boek *The Ways of White Folks*, in het archief van The Black Archives. Hughes geldt als een van de belangrijkste Afro-Amerikaanse schrijvers uit de Harlem Renaissance. Zijn werk was van grote invloed op antiracistische en antikoloniale denkers en schrijvers in de rest van de wereld, zoals de Négritude in de door Frankrijk gekoloniseerde delen van Afrika. Hughes kende het echtpaar Huiswoud goed, zoals uit de opdracht in het boek op te maken valt: 'May 1946 be a happy New Year for Hermie – who remembers when many of these stories were written.' (Esajas).
- 10 Audio-opnames Paul Cohen, 2.aiff.
- 11 In de audio-opnames van Paul Cohen (EE5) zegt Emile: 'In de *Beroepsherinneraar* heeft hij het over me gehad. Hoofdstuk 16, bladzijde 156. Het heet vriendschap. Het begint met Emile, dat weet ik nog. "Emile is geen vriend van de familie, het is het vijfde kind." Dat vind ik heel mooi. Zo was het ook. Alles wat (na) mij kwam moest mij zien als broer Emile. En dat blijft zo.'

6 Kanonschoten in de ochtend

- 1 Persoonlijk archief o.1 groen 'Diary'.
- 2 Aantekeningen 17/18 december 1979 in agenda 1979/1980.
- 3 Met een andere luchtvaartmaatschappij zou de reis van Amsterdam via Parijs naar Cayenne, de hoofdstad van Frans-Guyana gaan. In Cayenne was een overnachting noodzakelijk, en zou er nog een retour Cayenne-Paramaribo geboekt moeten worden, à 230,- gulden. Hij noteerde: 'f2000,- totaal als ik in Cayenne weer enkeltje koop, per NBBS naar Parijs ga vanuit Schiphol.' (Op pagina 'aantekeningen' achter in agenda 1979/1980, persoonlijk archief) Ook een reis via Miami werd onderzocht, maar daarvoor vond hij 'geen goedkoop tarief meer: f2740,- is normaal'. (Op pagina 'aantekeningen' achter in agenda 1979/1980, persoonlijk archief).
- 4 De dagboot naar Londen kostte 64,50. Agenda 79/80, p. 10 augustus 79.

- 5 Zie aantekening op die datum in agenda 1979/1980.
- 6 Persoonlijk archief o.1 groen 'Diary'.
- 7 Persoonlijk archief o.1 groen 'Diary'.
- 8 Waarschijnlijk was dit Frans Kempers, die in 1971 een cursus Wetenschapsjournalistiek oprichtte. <https://wetenschapsjournalistiek.nl/over-scw/>.
- 9 Aantekening achter in agenda 1979/1980.
- 10 Dagboek, groen gebonden 'Diary' ongedateerd.
- 11 Dagboek, groen gebonden 'Diary' ongedateerd.
- 12 Zie bijv. *De papegaai* (1993) p. 39, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67.
- 13 'Nieuw Nickerie', kandidaatscriptie Anil Ramdas, december 1980, in persoonlijk archief.
- 14 Volgens Anils onderzoek was de aanleiding voor de armoede in Nickerie een ongelijkwaardige verdeling van het land tussen een kleine elite en een grote groep havenots, en een op de koloniale plantage-economie gebaseerde uitvoer van gemaakte winst.

7 Nieuwe focus: Nederland

- 1 Archief Ramdas 13.6.
- 2 Persoonlijk Archief AR, 1.4 blauw, Johnson, *Slavenroute*.
- 3 Ik paraphraseer hier Coates in zijn standpunt zoals hij dat uiteenzet in *Between the World and Me*.
- 4 Zoals betoogd door Mick Matthys in zijn proefschrift *Doorzetters* (2010), en geciteerd door Damy Baumhöer in 'In de buitenbaan. De inhaalspurt van eerstegeneratiestudenten'.
- 5 'Nieuw Nickerie', kandidaatscriptie Anil Ramdas. Persoonlijk archief, o.2. In de scriptie is een briefje bewaard gebleven van het Geografisch en Planologisch Instituut van de Vrije Universiteit met de waardering van de professor.
- 6 Dit wordt beschreven door Pepijn Reeser, maar ook vindt Jan Blokker (op 26 februari 1980 in *de Volkskrant*) het bijvoorbeeld lachwekkend dat de coup door een onderofficier is gepleegd.
- 7 'Botsing met militairen. President van Suriname weg'. *Leeuwarder Courant*, 5 februari 1982.
- 8 Anil bleef altijd kritisch op de rol die politieke leiders als Arron en Lachmon hadden gespeeld in de beslissing tot onafhankelijkheid. In een lezing die hij hield in het Tropeninstituut in Amsterdam in december 2000 ter ere van 25 jaar Srefidensi stelde hij Henck Arron de gewetensvraag of er eigenlijk wel genoeg grond voor de onafhankelijkheid was bij het volk zelf. Arron ontstak volgens Joost Oranje (*NRC*, 4 dec 2000) in grote woede. Die nacht overleed Arron aan een hartstilstand. Aanleiding voor Anil om te stellen dat er misschien wel sprake was van een politieke moord, met Anil Ramdas als dader. (Ramdas 2003b)
- 9 Hall schreef: 'rather, a journey to the shattering of illusions'.
- 10 Volgens zijn agenda van 1980-1981 vertrok hij op 14 juli, en kwam op 12 augustus terug.
- 11 Flaptekst van *De strijd van de dansers* (1988).
- 12 Handgeschreven brief aan Kawita, gedateerd Curaçao, 23 januari 1985.
- 13 Aantekening achter in agenda 1979/1980.
- 14 O.a. in 'Kleine professor uit Nickerie', Coen Verbraak in *Vrij Nederland*, 18 februari 2013. Stephan Sanders zegt daarin: 'Het eerste wat hij zei toen hij me ontmoette, was: "Hé, jij bent óók bruin!" We bleken er allebei gekleurd op te staan.'
- 15 De vragenstellers die Naipaul zo tegen de haren in streken waren Mineke Schipper en Margaretha Ferguson. Naar aanleiding van de commotie stuurde Naipauls Nederlandse uitgever De Arbeiderspers, bij name van Th. A. Sontrop, een brief aan *de Volkskrant* waarin zij het de organisatie (PEN Nederland) kwalijk namen de Britse schrijver met onvoldoende egards te hebben ontvangen. Het was dankzij ingrijpen van de uitgeverij dat Naipaul werd overgeplaatst naar het Amstelhotel, dat meer 'in overeenstem-

- ming was met zijn status van wereldberoemd auteur, die kandidaat is voor de Nobelprijs voor Literatuur’.
- 16 Het bezoek van Naipaul aan Amsterdam was niet eind maart, zoals Anil in *De Groene* suggereert, maar op 16 en 17 april 1982. Het artikel in de *Haagse Post* heb ik niet kunnen achterhalen, en bij navraag kan John Jansen van Galen het zich niet herinneren er een stuk over te hebben geschreven.
 - 17 Een mooie overdrijving van Anil. De afstand tussen Amsterdam en Paramaribo is namelijk geen 9000, maar 7496 kilometer.
 - 18 Geboortekaartje in persoonlijk archief, doos 5.
 - 19 Agenda 1991, 1 sept 1991.

8 Een komeetachtig begin

- 1 Maas zei dit tijdens een interview met Anil in het radioprogramma *OBA Live*. Hij had het hier fout; Ramdas' *Zomergasten* was in 1992.
- 2 'Je was de bekendste migrant,' zei ook Jurgen Maas tegen Anil, in 2011 terugkijkend op de uitzending van *Zomergasten*. 'Je stond bijna op een voetstuk. Mensen dachten, kijk, daar kunnen we wat mee.' (Maas, Jurgen. 'Anil Ramdas'. *OBA Live*, 5 april 2011.)
- 3 Zoals bijvoorbeeld 'Het nut van nutteloze kritiek' in *De Groene Amsterdammer* (27-11-91) waarin hij stelt: 'Toch is er een reden waarom juist de westerse cultuur aanspraak maakt op superioriteit en universalisme, en dat is haar gevoel voor relativisme.'
- 4 Zoals bijvoorbeeld het artikel over Hindostanen in Nederland in 'The Juniors' in *De Groene Amsterdammer* (18 maart 1992) of 'De migranten als stormram. Het einde van de gemeenschap' in *De Groene Amsterdammer*, 20 december 1989.
- 5 Zoals in 'Het recht op persoonlijke onrust' in *De Groene Amsterdammer*, 3 april 1991.
- 6 Couwenberg riep op om de Nederlandse cultuur te beschermen tegen de invloed van migratie. (Kranenburg)
- 7 Aankondiging zonder titel in *Vrij Nederland*, 19 december 1992.

9 De vlucht naar boven

- 1 'Afl. 1: Abram de Swaan en Frits Staal'. In *mijn vaders huis*, VPRO, 19 april 1993.
- 2 'Afl. 3: Arvind Das en Ashis Nandy'. In *mijn vaders huis*, VPRO, 3 mei 1993.
- 3 Wat hier trouwens opviel is dat hooks thema's aanstipte die inmiddels gemeengoed zijn – zoals de verwrongen schoonheidsidealen waarbij voor vrouwen geldt; hoe lichter hoe beter – maar die in 1994 nog weinig in de media gehoord werden. Wat dan ook opvalt, is hoe Anil zich duidelijk tegen haar standpunten verzette. Toen hooks stelde dat Naomi Campbell alleen zo succesvol kon worden omdat ze een door witte mensen opgelegd schoonheidsideaal volgde, waarbij haar gezichtstrekken vooral niet al te zwart mochten zijn, schoot Anil in de lach. Een zichtbaar geïrriteerde hooks reageerde dat Campbell nota bene op de cover van de Nederlandse *ELLE* blauwe lenzen droeg. Anil, nog steeds lachend: 'Come on! Can't it just be playful?' ('Zwarte stijlen: bell hooks en Paul Gilroy'. In *mijn vaders huis*, VPRO, 28 maart 1994.)
- 4 Paul Scheffer was bij de lezing aanwezig, en was er jaren later nog steeds van onder de indruk: '*Zomergasten* was natuurlijk een triomftocht van hier tot gunter, dat was natuurlijk geweldig. Daar heb ik ook ademloos naar zitten kijken. De den Uyllezing! Man, Je kon een speld horen vallen. Dat was werkelijk... Als ik daar nu aan denk dan krijg ik nog steeds kippenvel. Dat was echt zo briljant. Dat was echt zo een ontzettend goeie toespraak. En juist omdat hij zich niet liet vangen in een identiteitsconflict, maar zowel kritisch was over Nederland, over hoe Nederland de dekolonisatie had afgehandeld, als over hoe Suriname met zijn onafhankelijkheid was omgegaan enzovoort.' (Interview Paul Scheffer, 9 jan 2018)

- 5 'Peperpot-Paramaribo'. *Wel de snack, maar niet de saus*, VPRO, 10 april 1995.
- 6 Anil had zichzelf een paar jaar eerder in een column in *NRC* een 'dwangmatig babbelaar' genoemd. 'Doktor Murke'. *NRC Handelsblad*, 13 februari 1993.
- 7 'Culturele apartheid'. *Buitenhof*, VPRO, 6 april 1997.

10 *Het Blauwe Licht*

- 1 'Daders of slachtoffers?' *Het Blauwe Licht*, VPRO, 21 januari 1998.
- 2 'Daders of slachtoffers?' *Het Blauwe Licht*, VPRO, 21 januari 1998.
- 3 Onder meer op 17 september 1998, 15 oktober 1998, 18 maart 1999.
- 4 Zie Zwagerman 1998, Zwagerman 2000a en Zwagerman 2000b.
- 5 <https://mobile.twitter.com/pieterhilhorst/status/1386391555343192068?lang=ar> geraadpleegd op 14 september 2021.
- 6 Overigens gebruikte Anil geen drugs. Hij hield het bij drank. Interview Kawita Ramdas, 20 februari 2018.
- 7 Interview Pieter Hilhorst, 27 oktober 2017.
- 8 'Laatste aflevering met Jeroen Pauw en Paul Scheffer over Big Brother'. *Het Blauwe Licht*, VPRO, 31 mei 2000.
- 9 'Veel is er gesuggereerd over de beëindiging van het VPRO-mediaprogramma *Het Blauwe Licht*. Gaat het naar Net5, gaat het naar de VARA? En waarom wil de VPRO het niet meer hebben?' schreef *NRC Handelsblad*. (Van Gelder 2000)

12 Terug naar Madurodam

- 1 Steenhuis vond overigens niet dat alles maar gezegd mocht worden. De voorwaarde was, echter, dat hij zich graag door Hollandse mores wilde laten leiden, en niet door een minderheid die kon bepalen wat wel en wat niet door de beugel kon. (Geelen)
- 2 Interview Chris Keulemans, 9 november 2021.
- 3 Anil schreef in *De papegaai* over Couwenberg dat zijn uitspraken over vreemdelingen 'ongepast, onoprecht en arrogant' waren. (Ramdas 1993a: 207) Het was een teken aan de wand over de veranderende tijd dat iemand als Couwenberg een paar jaar later signaleerde dat het vroeger als onvervalst rechts gold om op te komen voor het belang van het eigen volk, maar dat nu 'ook de PvdA deze eigen-volk-eerst positie (had) ingenomen'. (Ramdas 1992k)
- 4 Van der Linden, Frénk. *Kunststof*, NTR, 12 maart 2010.

13 De wereld die niet meer bestaat

- 1 E-mail aan Leendert Roosenbrand, 25 juni 2007, e-mail aan Berrie Kollau, 6 juli 2007, e-mail aan Anneke Vroege, 3 augustus 2007.
- 2 Achterflap *Paramaribo, de vrolijkste stad in de jungle* (2009).
- 3 Volgens een kort bericht op de *NRC*-weblog van 29 augustus 2007: <https://www.nrc.nl/nieuws/2007/08/29/internet-weblog-van-de-dag-11382948-a528333>.
- 4 Interview Chandra, 11 december 2021.

14 Nét niet doodgaan

- 1 E-mail Jessica Dikmoet aan Anil Ramdas, 22 november 2007.
- 2 Interview Stephan Sanders, 21 februari 2018.
- 3 Zie e-mail aan Pieter Hilhorst, 19 augustus 2008.
- 4 Interview Stephan Sanders, 21 februari 2018.
- 5 Sanders, Stephan. 'Anil Ramdas'. *OBA Live, HUMAN*, 31 juli 2009.
- 6 Later, toen het beter met hem ging, geneerde Anil zich enigszins voor het interview. Hij mailde aan Stephan: 'Ik hoor (nota bene van Rita Verdonk, die bij mij in de uitzending was) dat ons radiogesprek drie weken geleden weer is uitgezonden; dat is dus voor de tweede, misschien derde keer. Dat is niet leuk meer. Het is een tijdsmoment, en dat eindeloos herhalen is dan irritant. Wil je het ze verbieden? Liefs, anil.' E-mail 12 april 2010.
- 7 'Anil Ramdas'. *Brands met boeken, VPRO*, 22 februari 2009.
- 8 *Trouw*, 21 februari 2009.
- 9 E-mail aan Rachida Azough, 16 januari 2009.
- 10 'Hee Pieter,' mailde hij aan Pieter Hilhorst op 19 augustus 2008, 'is dat Uniforce ding iets voor mij? Heb eind juli jl. mijn 2de hartinfarkt gehad, mag dus uitkijken... geen enkele verzekeringsmaatschappij wil mij nog een arbeidsongeschiktheidsverzekering verkopen. Zullen we het eens een keer over hebben, als je tijd hebt? En voor de rest gaat het uitstekend met me. En met jou? liefs, anil.'
- 11 E-mail aan Sjoerd de Jong, 14 januari 2009.
- 12 E-mail Stephan Sanders, 5 augustus 2009.

15 Tenzij er iets gruwelijk misgaat

- 1 E-mail aan Peter van Ingen, 8 november 2009.
- 2 E-mail aan Suzanne Holtzer, 15 september 2009.
- 3 Brief aan Schrijversvereniging in e-mail aan Suzanne Holtzer, 28 september 2009.
- 4 Sanders, Stephan. 'Anil Ramdas'. *OBA Live, HUMAN*, 31 juli 2009.
- 5 Sanders, Stephan. 'Anil Ramdas'. *OBA Live, HUMAN*, 31 juli 2009.
- 6 'Let op toon' schreef hij in het onderwerpveld, als wilde hij haar mening weten. E-mail aan Nezmajma, 12 oktober 2009.
- 7 E-mail van Susan Legène, doorgestuurd aan Gerard Reteig, 17 november 2009.
- 8 E-mail van Beate Gerlings, 8 december 2009.
- 9 Van Kempen schreef een lijvige biografie van Albert Helman (In de Knipscheer, 2016) waarmee hij in 2009 al bezig was – iets waarvan Anil op de hoogte was. Het gaf deze sneer een extra persoonlijke lading.
- 10 E-mail aan Michiel van Kempen, 9 december 2009.
- 11 E-mail aan Stephan Sanders, 14 februari 2010.
- 12 E-mail aan Stephan Sanders, 27 maart 2010.
- 13 E-mail aan Suzanne Holtzer, 13 januari 2010.
- 14 Zoals ook Merijn Oudenampsen beweert: 'Badal is een roman over de belofte van de eerste generatie van "jonge gekleurde intellectuelen" die hun stem probeerden te vinden in "een blanke wereld".' Oudenampsen leest de roman weliswaar als een gefictionaliseerde autobiografie, en loopt daarmee in de val waar andere lezers ook in liepen, maar het verschil met zijn lezing en die van de meeste recensenten, is dat hij zich meer committeert aan het perspectief van de buitenstaander die probeert te begripen in welke omgeving hij terecht is gekomen. Oudenampsen is een kenner van het werk van Stuart

- Hall, en begrijpt het denkraam waarbinnen een intellectueel als Harry Badal is gevormd. (Oudensampen).
- 15 E-mail aan Stephan Sanders, 12 april 2011.
 - 16 E-mail aan Maarten Huygen, 1 maart 2010.
 - 17 Databank verkiezingsuitslagen Kiesraad <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK20100609>.
 - 18 Ingezonden brief van Frank van Rijn, *NRC Handelsblad*, 11 augustus 2010.
 - 19 Doorplaatsing in *nrc.next*, 23 juni 2010 <https://www.nrc.nl/nieuws/2010/06/23/optimisten-noemen-het-een-beweging-11909908-a1044388>.
 - 20 'De lijsttrekker uitgedaagd'. *Buitenhof*, *VPRO*, 23 mei 2010.
 - 21 Interview Sjoerd de Jong, 24 oktober 2017.
 - 22 Zijn laatste bijdrage werd gepubliceerd op 22 december 2011.
 - 23 Plenair verslag tweede vergadering Tweede Kamer, woensdag 22 september 2021, ger. 24-1-22: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/detail/2021-2022/2.
 - 24 Plenair verslag 38ste vergadering Tweede Kamer 18 januari 2022, ger. 24-1-22: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/detail/2021-2022/38.
 - 25 Zie eerste versie volledig manuscript in e-mail aan Suzanne Holtzer 13 september 2010.
 - 26 E-mail aan Suzanne Holtzer, 25 augustus 2010.
 - 27 E-mail aan Suzanne Holtzer, 25 augustus 2010.
 - 28 E-mail aan Suzanne Holtzer, 25 augustus 2010.
 - 29 Volgens directeur Willem Bongers trok de site nooit zo veel bezoekers als in de periode van het essay 'Het culturele drama'. In de periode ervoor én in de periode erna zijn de bezoekersaantallen niet zo hoog geweest. Interview Willem Bongers, 4 februari 2022.
 - 30 E-mail Willem Bongers, 9 september 2010 + <https://deburen.eu/magazine/759/het-culturele-drama-geraadpleegd> 2 juni 2022.
 - 31 De eerste reactie op 9 september 2010 zette de toon: 'Jammer Anil, hiermee provoceer je weliswaar met een grote kans om reacties te ontklokken. Tegelijkertijd bedienen je jezelf van vooroordelen en platte retoriek, die een vulgaire populist niet zouden misstaan.' (Namen zijn door de beheerder van de site weggehaald om de privacy van de reageerders te beschermen.)
 - 32 14-9-2010 Zie document '2010_deBuren_Ramdas-Zwagerman' samengesteld door Willem Bongers en Mathieu Buyse.
 - 33 14-9-2010 Zie document '2010_deBuren_Ramdas-Zwagerman' samengesteld door Willem Bongers en Mathieu Buyse.
 - 34 15-9-2010 Zie document '2010_deBuren_Ramdas-Zwagerman' samengesteld door Willem Bongers en Mathieu Buyse.
 - 35 15-9-2010 Zie document '2010_deBuren_Ramdas-Zwagerman' samengesteld door Willem Bongers en Mathieu Buyse.
 - 36 Zie document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-Amatmoekrim'.
 - 37 16-9-2010 Zie document '2010_deBuren_Ramdas-Zwagerman' samengesteld door Willem Bongers en Mathieu Buyse en voor datum: document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-Amatmoekrim'.
 - 38 Ongeveer 505 in totaal geteld in document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-Amatmoekrim'.
 - 39 28 september 2010 document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-Amatmoekrim'.
 - 40 16-9-2010 Zie document '2010_deBuren_Ramdas-Zwagerman' samengesteld door Willem Bongers en Mathieu Buyse en voor datum: document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-

Amatmoekrim' Later die dag schreef Anil nog een reactie, zijn laatste. Het eindigde met 'Dit "gesprek" is hiermee door mij beëindigd. Ik weet dat Zwagerman door zal gaan met stalken, maar dat is nu eenmaal de manier waarop hij zijn leven vult. Daarom zei ik ooit: Get a Life.'

41 E-mail aan Willem Bongers, 11 september 2010.

42 15-9-2010 Zie document '2010_deBuren_Ramdas-Zwagerman' samengesteld door Willem Bongers en Mathieu Buyse.

43 In comments section van deBuren 28 september 2010 zie document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-Amatmoekrim'.

44 'De arrogantie van Links'. *Pauw & Witteman*, VARA, 27 september 2010.

45 In comments section van deBuren 28 september 2010 zie document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-Amatmoekrim'.

46 16-9-2010 Zie document '2010_deBuren_Ramdas-Zwagerman' samengesteld door Willem Bongers en Mathieu Buyse en voor datum: document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-Amatmoekrim'.

16 Gute Nacht, Freunde

1 E-mail Kamla Sukul, 18 mei 2010.

2 Een respectvolle begroeting, ook geschreven als *pailaggi*.

3 E-mail Kawita Ramdas, 17 mei 2010.

4 Het platteland van Suriname.

5 E-mail Anil Ramdas aan Kawita Ramdas, 9 september 2010.

6 In 'De demonen van Anil Ramdas' van Michiel van Kempen in *De Gids* staat dat Anil 'als medeorganisator van de Caribbean Conference in het Amsterdamse Tropenmuseum in 1982 zonder pardon opzij [werd] geschoven door de pro-Bouterse geschiedschrijver Sandew Hira'.

7 E-mail Anil Ramdas aan Kawita Ramdas, 9 september 2010.

8 E-mail aan Kawita Ramdas, 7 september 2010.

9 E-mail aan Suzanne Holtzer, 13 september 2010.

10 Interview Jessica Dikmoet, 16 april 2018.

11 E-mail Saartje Schwachöfer, 17 februari 2011.

12 E-mail Saartje Schwachöfer, 17 februari 2011.

13 E-mail Anil Ramdas, 18 februari 2011.

14 E-mail Anil Ramdas, 25 februari 2011.

15 E-mail Saartje Schwachöfer, 11 maart 2011.

16 E-mail Anil Ramdas, 29 maart 2011.

17 E-mail aan Saartje Schwachöfer, 4 april 2022.

18 Maas, Jurgen. 'Anil Ramdas'. *OBA Live*, 5 april 2011.

19 In een interview dat ik afnam met Sjoerd de Jong op 24 oktober 2017 zei hij hierover: 'Met de thematiek uit dat boek is eigenlijk niks gedaan. Alleen maar van goh, treurig zelfportret.'

20 Maas, Jurgen. 'Anil Ramdas'. *OBA Live*, 5 april 2011.

21 Radhakishun, Prem. 'Anil Ramdas'. *Premtime*, NTR, 14 april 2011.

22 'Arnon Grunberg sloopt Anil Ramdas'. YouTube, 29 mei 2011, <https://www.youtube.com/watch?v=dZ-CL7zWeYUM>.

23 E-mail aan Arnon Grunberg, 2 januari 2011.

24 E-mail Grunberg aan Ramdas, 18 maart 2011.

25 E-mail Raj Ramdas, 14 oktober 2011.

- 26 E-mail Anil Ramdas aan Jos Campman, 7 november 2011.
- 27 E-mail Kawita Ramdas, 19 februari 2022.
- 28 E-mail aan Chandra, 15 november 2011.
- 29 Interview Chandra, 11 december 2021.
- 30 E-mail aan Jos Campman, 3 februari 2012.
- 31 E-mail van Chris Keulemans, 12 februari 2012.
- 32 E-mail aan Suzanne Holtzer, 31 januari 2012.
- 33 E-mail aan Karen de Bok, 8 februari 2012.
- 34 Tegen Maria Vlaar zei hij dat ze het boek moest schrijven dat ze altijd al wilde schrijven: 'Ik weet dat ik toen ik daar wegfietsde, dacht van, nou ik ga het doen, als Anil zegt dat ik het kan.' Interview Maria Vlaar 26 juni 2018. De laatste keer dat Jessica Dikmoet hem zag, was hij aanhankelijker dan ze hem ooit had meegemaakt. Interview Jessica Dikmoet, 16 april 2018.
- 35 Zijn goede vriendin Jessica Dikmoet traceerde zijn laatste stappen op de dag van zijn overlijden. Zie e-mail Jessica Dikmoet aan Karin Amatmoekrim, 16 maart 2022.
- 36 Interview Jessica Dikmoet, 16 april 2018.

Nawoord

- 1 16-9-2010 Zie document '2010_deBuren_Ramdas-Zwagerman' samengesteld door Willem Bongers en Mathieu Buyse en voor datum: document '2008-2017_deBuren_datadump-blogreacties_voor-Karin-Amatmoekrim'.
- 2 Sanders, Stephan. 'Anil Ramdas'. *OBA Live, HUMAN*, 31 juli 2009.

Conclusie

- 1 Zie bijvoorbeeld Bart Moore-Gilberts *Postcolonial Life-Writing. Culture, Politics and Self-Representation*.

Literatuurlijst

Primaire literatuur

- Ramdas, Anil. 'Nieuw Nickerie', kandidaatsscriptie, december 1980.
- Ramdas, Anil. 'Privacy van een afdak', *Trouw/Kwartet*, 5 september 1981.
- Ramdas, Anil. *De strijd van de dansers. Biografische vertellingen uit Curaçao*. sUA, 1988.
- Ramdas, Anil. 'De impopulaire adviezen van Ruben Gowricharn'. *De Groene Amsterdammer*, 12 juli 1989a.
- Ramdas, Anil. 'Een Caribische nestbevuiler'. *De Groene Amsterdammer*, 12 juli 1989b.
- Ramdas, Anil. 'De migranten als stormram. Het einde van de gemeenschap'. *De Groene Amsterdammer*, 20 december 1989c.
- Ramdas, Anil. 'Misschien heeft niemand het gedaan. Tien jaar na de Surinaamse revolutie'. *De Groene Amsterdammer*, 7 maart 1990a.
- Ramdas, Anil. 'Het avondrood der intellectuelen. Niet zeuren, berouw tonen!' *De Groene Amsterdammer*, 4 juli 1990b.
- Ramdas, Anil. 'Wat de Kwami's wel hebben en de Kwakoe's niet. Een Surinaams festival in de Bijlmer'. *De Groene Amsterdammer*, 25 juli 1990c.
- Ramdas, Anil. 'Geen taal, geen droom verbindt de Surinamers'. *Het Parool*, 24 november 1990d.
- Ramdas, Anil. 'Inleiding'. *Het minimale zelf en andere opstellen*, Stuart Hall. sUA, 1991a.
- Ramdas, Anil. 'Het ritueel van de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken'. *De Groene Amsterdammer*, 9 januari 1991b.
- Ramdas, Anil. 'Lubbers' godsgeschenk voor Suriname. Maar waar is Jopie Pengel?'. *De Groene Amsterdammer*, 20 februari 1991c.
- Ramdas, Anil. 'De ruiten van de moslimgemeenschap'. *De Groene Amsterdammer*, 27 februari 1991d.
- Ramdas, Anil. 'Het recht op persoonlijke onrust'. *De Groene Amsterdammer*, 3 april 1991e.
- Ramdas, Anil. 'Surinamers kunnen niet schrijven'. *De Groene Amsterdammer*, 29 mei 1991f.
- Ramdas, Anil, en Thomas Spijkerboer. 'De achterkant van het asielbeleid'. *De Volkskrant*, 27 juli 1991g.
- Ramdas, Anil. 'De oorspronkelijke accumulatie van de BCCI. De moslimkapitalisten geloven nog in Marx'. *De Groene Amsterdammer*, 7 augustus 1991h.
- Ramdas, Anil. 'Ook liberaal'. *De Groene Amsterdammer*, 11 september 1991i.
- Ramdas, Anil. 'De gezelligheid van migranten'. *De Groene Amsterdammer*, 25 september 1991j.
- Ramdas, Anil. 'De migrantenervaring als literaire stijl'. *De Volkskrant*, 2 november 1991k.
- Ramdas, Anil. 'De dierenliefde van Aad Kosto'. *De Groene Amsterdammer*, 20 november 1991l.
- Ramdas, Anil. 'Het nut van nutteloze kritiek'. *De Groene Amsterdammer*, 27 november 1991m.
- Ramdas, Anil. 'De zwarte last'. *De Groene Amsterdammer*, 5 februari 1992a.
- Ramdas, Anil. 'De kleine stapjes van de PvdA'. *De Groene Amsterdammer*, 26 februari 1992b.

- Ramdas, Anil. 'The Juniors'. *De Groene Amsterdammer*, 18 maart 1992c.
- Ramdas, Anil. 'Heerlijk, helder, Kosto'. *De Groene Amsterdammer*, 25 maart 1992d.
- Ramdas, Anil. 'Welkom. Het architectonische wonderkind van Aad Kosto'. *De Groene Amsterdammer*, 1 april 1992e.
- Ramdas, Anil. 'Bier, vrijheid, rebellie verliefdheid? Hier was mijn jeugd...'. *VPRO-Gids*, Nr. 25, 20-26 juni 1992f, pp. 12-13.
- Ramdas, Anil. 'Heel de westerse mens'. *NRC Handelsblad*, 12 september 1992g.
- Ramdas, Anil. 'Geen racisme'. *De Volkskrant*, 12 september 1992h.
- Ramdas, Anil. 'Sluiers'. *NRC Handelsblad*, 14 november 1992i.
- Ramdas, Anil. 'Racisme'. *NRC Handelsblad*, 21 november 1992j.
- Ramdas, Anil. 'Afrekening'. 28 november 1992k.
- Ramdas, Anil. *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea*. De Bezige Bij, 1993a.
- Ramdas, Anil. 'Zandpaden'. *De Groene Amsterdammer*, 3 maart 1993b.
- Ramdas, Anil. 'Alle rampspoed is overkomelijk'. *De Filmkrant*, nr. 132, maart 1993c.
- Ramdas, Anil. 'Imaginaire Nederlanders'. *Onder de warme deken van de moedertaal? Over Vlaams-Nederlandse culturele samenwerking in een eenwordend Europa*. Groenen in het Europees Parlement, Brussel 1993d, pp. 27-37.
- Ramdas, Anil. 'Doktor Murke'. *NRC Handelsblad*, 13 februari 1993.
- Ramdas, Anil. *Ethiek als vitaal belang*. 1ste druk, De Bezige Bij, 1994a.
- Ramdas, Anil. *Het besluit van Mai*. 1ste druk, De Bezige Bij, 1994b.
- Ramdas, Anil. 'Rangen en Standen'. *De Volkskrant*, 8 oktober 1994c.
- Ramdas, Anil, en Fred van Dijk. *Een Surinaamse ballade. 'Wel de snack maar niet de saus'*. De Bezige Bij, 1995.
- Ramdas, Anil. *De beroepsherinneraar en andere verhalen*. De Bezige Bij, 1996.
- Ramdas, Anil. 'Moedwil en kwade trouw bij blanke schrijvers'. *NRC Handelsblad*, 14 maart 1997a.
- Ramdas, Anil. 'Zonder moralisme geen mening'. *De Groene Amsterdammer*, 1 oktober 1997b.
- Ramdas, Anil. 'Fiets'. *Achter de dijken. Buitenlandse schrijvers over Nederland*. René van Stipriaan (red.), 2de druk, Prometheus, 1997c, pp. 134-137.
- Ramdas, Anil. 'Een Hindoe op het Leidseplein'. *PhotoWorks in progress. Constructing Identity*, Rineke Dijkstra et al. Exhibitions International, 1998a, pp. 46-52.
- Ramdas, Anil. 'Goede voornemens'. *NRC Handelsblad*, 28 december 1998b.
- Ramdas, Anil. 'Een laatste groet'. *NRC Handelsblad*, 4 september 2000a.
- Ramdas, Anil. 'Nederlandse journalist'. *NRC Handelsblad*, 16 oktober 2000b.
- Ramdas, Anil. 'Waar bleef het referendum over onafhankelijkheid van Suriname?'. *Vrij Nederland*, 9 december 2000c, pp. 10-12.
- Ramdas, Anil. 'Journalistieke moed'. *NRC Handelsblad*, 17 september 2001.
- Ramdas, Anil. 'Heilige nectar'. *NRC Handelsblad*, 21 januari 2002a.
- Ramdas, Anil. 'Mevrouw, waarom bederft u mijn feestje?'. *NRC Handelsblad*, 1 maart 2002b.
- Ramdas, Anil. 'The horror'. *NRC Handelsblad*, 4 maart 2002c.
- Ramdas, Anil. 'Somaar'. *NRC Handelsblad*, 29 april 2002d.
- Ramdas, Anil. 'Recht voor z'n raap'. *NRC Handelsblad*, 24 juni 2002e.
- Ramdas, Anil. 'De drie spoken van Sagarika Ghose'. *NRC Handelsblad*, 5 april 2003a.
- Ramdas, Anil. 'Cultuur is geen haring'. *NRC Handelsblad*, 7 juli 2003b.
- Ramdas, Anil. 'Het optillen van de Titanic'. *NRC Handelsblad*, 9 augustus 2003c.
- Ramdas, Anil. 'Hekel aan moslims'. *NRC Handelsblad*, 8 december 2003d.
- Ramdas, Anil. *Zonder liefde valt best te leven. Correspondentie uit India*. De Bezige Bij, 2004.

- Ramdas, Anil. 'Gevestigden en Buitenstaanders. Gevangen in een valstrik'. *Daleslezing*, 29 januari 2005, <http://www.daleslezing.nl/burgemeester-dales-lezing/16-anil-ramdas.html>.
- Ramdas, Anil. 'Ontkenning'. *NRC Handelsblad*, 15 januari 2007a.
- Ramdas, Anil. 'Gelijkenis'. *NRC Handelsblad*, 29 januari 2007b.
- Ramdas, Anil. 'Thuis'. *NRC Handelsblad*, 12 februari 2007c.
- Ramdas, Anil. 'Tropenrooster'. *NRC Handelsblad*, 23 april 2007d.
- Ramdas, Anil. 'Eenzaamheid'. *NRC Handelsblad*, 21 mei 2007e.
- Ramdas, Anil. 'Vaderdag'. *NRC Handelsblad*, 18 juni 2007f.
- Ramdas, Anil. 'Etnische eigenaardigheden'. *NRC Handelsblad*, 24 september 2007g.
- Ramdas, Anil. 'Maak na 30 jaar de paranoia rond migratie weer goed'. *NRC Handelsblad*, 10 november 2007h.
- Ramdas, Anil. 'Debat'. *NRC Handelsblad*, 3 december 2007i.
- Ramdas, Anil. 'Een noodzakelijke fantasie'. *Vrij Nederland*, 12 januari 2008a.
- Ramdas, Anil. 'Gute Nacht, Freunde'. *NRC Handelsblad*, 14 juli 2008b.
- Ramdas, Anil. *Paramaribo, de vrolijkste stad in de jungle*. De Bezige Bij, 2009.
- Ramdas, Anil. 'De wind die om Suriname heen waait'. *Suriname en ik*, John Leerdam en Noraly Beyer (red.), Meulenhoff, 2010a.
- Ramdas, Anil. 'Nooit meer een thuiswedstrijd'. *De Groene Amsterdammer*, 17 maart 2010b.
- Ramdas, Anil. 'Waarom weldenkende Nederlanders op Job Cohen moeten stemmen'. *De Groene Amsterdammer*, 21 april 2010c.
- Ramdas, Anil. '15 minuten roem'. *De Groene Amsterdammer*, 2 juni 2010d.
- Ramdas, Anil. 'Een internationaal excuus voor Geert Wilders'. *NRC Handelsblad*, 21 juni 2010e.
- Ramdas, Anil. 'Optimisten noemen het een beweging'. *NRC Handelsblad*, 23 juni 2010f.
- Ramdas, Anil. 'pvv krijgt cultuur als speeltje toegestopt'. *NRC Handelsblad*, 9 augustus 2010h.
- Ramdas, Anil. 'Boerkaverbod: de betekenis van het verbod'. *De Groene Amsterdammer*, 11 augustus 2010i.
- Ramdas, Anil. 'Wansmaak en Wilders? Zeker'. *De Volkskrant*, 28 september 2010j.
- Ramdas, Anil. 'Rechts weet wat het wil, links denkt na'. *NRC Handelsblad*, 29 september 2010k.
- Ramdas, Anil. 'Lekker dom blijven'. *NRC Handelsblad*, 7 januari 2011a.
- Ramdas, Anil. 'Lusteloze allochtonen'. *NRC Handelsblad*, 20 januari 2011b.
- Ramdas, Anil. 'Het culturele drama'. deBuren, 2 februari 2011c, <https://deburen.eu/magazine/759/het-culturele-drama>.
- Ramdas, Anil. 'Het onschuldige racisme in tijden van Sonny Boy'. *NRC Handelsblad*, 17 februari 2011d.
- Ramdas, Anil. 'Heimwee, vroeger gesubsidieerd, nu verboden'. *NRC Handelsblad*, 7 mei 2011e.
- Ramdas, Anil. 'Etniciteit alom in nieuw Nederland'. *NRC Handelsblad*, 9 juni 2011f.
- Ramdas, Anil. 'Ovatie voor Bolkestein'. *De Groene Amsterdammer*, 22 juni 2011g.
- Ramdas, Anil. 'Wat deze burgemeester niet zei over zijn prachtige Amsterdam'. *NRC Handelsblad*, 23 juni 2011h.
- Ramdas, Anil. 'Het dedain voor de Nederlandse cultuur'. *NRC Handelsblad*, 11 augustus 2011i.
- Ramdas, Anil. 'Nu hebben we wat we wilden: agenten pikken niets meer'. *NRC Handelsblad*, 20 oktober 2011j.
- Ramdas, Anil. 'Een rouwdienst voor de slavernij'. *NRC Handelsblad*, 22 december 2011k.
- Ramdas, Anil. *Badal*. 2de ed., De Bezige Bij, 2012.
- Ramdas, Anil, en Pieter Hilhorst. *Ik had me de wereld anders voorgesteld*. Singel Uitgeverijen, 2017.

Secundaire literatuur

- Adhin, J. H. 'De immigratie-dag van Suriname: 5 juni'. *New West Indian Guide*, vol. 48, 1926, pp. 206-19.
- Amatmoekrim, Karin. 'Een monoculturele uitwas'. *De Groene Amsterdammer*, 19 augustus 2015.
- Anbeek, Ton. 'Fataal succes. Over Marokkaans-Nederlandse auteurs en hun critici'. *Literatuur*, jrg. 16, nr. 6, 1999, pp. 335-342.
- Appiah, Kwame Anthony. *Kosmopolitisme. Ethiek in een wereld van vreemden*. Vertaald door H. van der Vegt, Bert Bakker, 2007.
- Appiah, Kwame Anthony. *De leugens die ons binden. Een nieuwe kijk op identiteit*. Vertaald door Maarten Polman, Pluim, 2019a.
- Appiah, Kwame Anthony. 'The Importance of Elsewhere. In Defense of Cosmopolitanism'. *Foreign Affairs*, vol. 98, nr. 20, 2019b, <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/fora98&div=29&id=&page=>.
- Arensman, Dirk-Jan. 'Philip Roth – De Vernedering'. *Het Parool*, 4 november 2009.
- Arnold, Markus. 'Between "Post-Colonial" and "Postcolonial"'. Mauritian Fiction as a Paradigm for Literary Postcoloniality in "Different Degrees". *Postcoloniality, Globalization, and Diaspora: What's Next?*, Khasnabish, A. (red.), Rowman & Littlefield, 2019, pp. 51-70.
- Arnoldussen, Paul. 'Ramdas weg bij UvA'. *Het Parool*, 8 september 1992.
- Bajnath, Krish. 'Een ander Surinaams gezicht'. *Sranan. Cultuur in Suriname*, Van Binnendijk, Chandra, en Paul Faber (red.), KIT Amsterdam, 1992, pp. 38-49.
- Bakker, Eveline et al. *Geschiedenis van Suriname. Van stam tot staat*. WalburgPers, 1998.
- Baumhöer, Dany. 'In de buitenbaan. De inhaalspurt van eerstegeneratiestudenten'. *De Groene Amsterdammer*, nr. 9, 26 februari 2020.
- Bax, Sander. "'Waar ernst was, moet spel komen." Harry Mulisch tussen Groot Schrijver en Publieke Intellectueel'. *Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, nrs. 25-26, 2009.
- Bax, Sander. *De Mulisch Mythe. Harry Mulisch: schrijver, intellectueel, icoon*. 1ste ed., Meulenhoff, 2015.
- Bax, Sander. *De literatuur draait door. De schrijver in het mediatijdperk*. 1ste ed., Prometheus, 2019.
- Beerlage, Ria. 'Anil Ramdas over de bevrijding van het verleden'. *Weekkrant Suriname*, 21 januari 1993.
- Beerlage, Ria. 'In een harnas is het niet lekker bubbling'en'. *Weekkrant Suriname*, 22 december 1994.
- Benali, Abdelkader. 'Anton de Komlezing'. *Trouw*, 25 november 2020.
- Berends, Lambiek. *Amsterdam Jaaroverzicht 2003*. Het Parool/De Prom, 2003.
- Bessem, Kustaw. 'Hier wordt nagedacht'. *Trouw*, 26 mei 2000.
- Bhai. 'dhan ka dukhra, rijste-smart'. *Soela*, vol. 2, Uitgever W. L. Salm, 1962, pp. 7, https://www.dbnl.org/tekst/_soe001soelo1_01/colofon.php.
- Biezen, Alexander F. van. 'Een voorkeursoptie voor de armen. Bevrijdingstheologie, Paus Franciscus I en duurzame ontwikkeling'. *Academia*, 2015, https://www.academia.edu/36890573/Een_voorkeursoptie_voor_de_armen_Bevrijdingstheologie_paus_Franciscus_I_en_duurzame_ontwikkeling.
- Bleich, Anet, en Geke van der Wal. *Grensgangers. Leven tussen twee culturen*. Ambo, 1990.
- Bleich, Anet. 'Kijk es wat hoog!'. *De Volkskrant*, 10 april 2009.
- Blokker, Jan. 'Lachen'. *De Volkskrant*, 26 feb 1980.
- Bockma, Harmen. 'Kosmopolis zit diep in de problemen'. *De Volkskrant*, 3 februari 2009.
- Boevink, Wim. 'Een rapsodie in roze'. *Trouw*, 15 januari 2008.
- Bol, Brian van der. 'Ook in keurige wijken krijgt de pvv steun'. *NRC Handelsblad*, 3 maart 2020.
- Boomsma, Arie, en Stephan Sanders. *De man en zijn lichaam*. Contact, 2010.
- Borg, Lucette ter, en Bas Blokker. 'Wie op Uilenstede woont, wil er weg; Een getto voor groentjes'. *NRC Handelsblad*, 17 februari 1996.

- Bouazza, Hassnae. 'Opeens gaat het debat in de Kamer wél te ver'. *NRC Handelsblad*, 21 januari 2022.
- Bouma, Japke-d. 'Bent u al gebeld?'. *NRC Handelsblad*, 16 januari 1999.
- Bruijn, Peter de. 'Verplicht kijken naar Nova en Netwerk'. *NRC Handelsblad*, 18 oktober 1997.
- Brunt, Emma. 'De intellectueel en het basketbalveldje'. *Het Parool*, 24 december 1992.
- Brunt, Emma. 'Anil Ramdas'. *Avenue*, januari 1993.
- Brussen, Bert. 'Soap: Zwagerman vs. Ramdas (deel2784593251)'. *The Post Online*, 18 september 2010, geraadpl. 20 januari 2022, <https://tpo.nl/2010/09/18/soap-zwagerman-vs-ramdas-deel-2784593251/>.
- Buddingh', Hans. 'Gemenebest-plan zaait in Suriname slechts verwarring'. *NRC Handelsblad*, 23 februari 1991.
- Buddingh', Hans. *De geschiedenis van Suriname*. Het Spectrum, 1995.
- Bukman, Bert. 'Het verloren verleden'. *HP/De Tijd*, 4 december 1992.
- Butler, Patrick. 'Godfather of Multiculturalism Stuart Hall dies at age 82'. *The Guardian*, 10 februari 2014, <https://www.theguardian.com/education/2014/feb/10/godfather-multiculturalism-stuart-hall-dies>.
- Choenni, C.E.S. *Hindostaanse contractarbeiders 1873-1920. Van India naar de plantages in Suriname*. LM Publishers, 2016, pp. 31-484.
- Clerix, Lore. 'De literair-sociologische inbedding van migrantenauteurs in Nederland en Vlaanderen'. Masterscriptie, Universiteit Gent, 2015.
- Cloostermans, Mark. 'Trivial Pursuit met Anil Ramdas'. *De Standaard*, 15 april 2011.
- Coates, Ta-Nehisi. *Tussen de wereld en mij*. Amsterdam University Press, 2015.
- Cohen, Mischa. 'Koning van de allochtonen'. *Vrij Nederland*, april 2019, <https://www.vn.nl/anil-ramdas-nooit-meer-thuis/>.
- Cummings, Ronald, en Alison Donnell (red.). *Caribbean Literature in Transition, 1970-2020: Volume 3*. Cambridge University Press, 2020.
- De Meyer, Bernard. 'Posture et écriture. Le Mabanckou post-Renaudot'. *Tydskrif vir Letterkunde*, vol. 52, nr. 1, Academy of Science of South Africa, september 2019, <https://doi.org/10.4314/tvl.v52i1.14>.
- Derksen, Guido. *Hutspot Holland. Gesprekken over de multi-etnische staat van Nederland*. 1ste ed., Atlas, 2005.
- Dijk, Teun van. *Elite Discourse and Racism*. Sage Publications, 1993.
- Dijk, Yra van. *Afgrond zonder vangnet. Liefde en geweld in het werk van Arnon Grunberg*. 1ste druk, Nijgh & Van Ditmar, 2018.
- Donkers, Sander. 'Interview met Bert Brussen: "Ik werd ziek van de verzuring in mezelf"'. *Vrij Nederland*, 25 april 2013.
- Doppert, Monique. 'Rector staat achter onderzoeker, maar: "Affaire Ramdas is geen zaak voor de UvA"'. *Folia*, jrg. 46, nr. 4, 11 september 1992.
- Du Bois, Jul. M. *Suriname in ontwikkeling (foto's spreken de waarheid)*. 25 februari 1980. *De Revolutie*. Du Bois (uitgever), z.d.
- Du Bois, W.E.B., en Brent Hayes Edwards. *The Souls of Black Folk*. Oxford University Press, 2007. *EBSCO-host*, <https://search-ebSCOhost-com.ezproxy.leidenuniv.nl/login.aspx?direct=true&db=e000xww&AN=257843&site=ehost-live>.
- Dura, Lex. 'Ramdas tegen de rest van de wereld'. *Vrij Nederland*, 19 september 1992.
- Eftting, Maud. 'De potentat en het sterretje'. *De Volkskrant*, 5 mei 2000.
- Enkevort, Maria Gertrudis van. *The Life and Work of Otto Huiswoud: Professional Revolutionary and Internationalist (1893-1961)*. University of the West Indies, 2000.
- Ephimenco, Sylvain. '(Centrum)rechts'. *Trouw*, 16 september 2010.
- Ephimenco, Sylvain. 'Zelfmoordenaars'. *Trouw*, 21 februari 2012.
- Esajas, Mitchell, en Jessica de Abreu. 'Dit vergeten echtpaar streed honderd jaar geleden al tegen racisme'. *De Correspondent*, 7 mei 2018.

- Essed, Philomena. *Alledaags racisme*. Sara, 1984.
- Etty, Elsbeth. 'Meer ambities dan talent'. *NRC Handelsblad*, 14 april 2011.
- Etty, Elsbeth. 'Ik wou dat we nog gevaarlijk waren'. *NRC Handelsblad*, 17 februari 2012.
- Eyck, A. van. *De Vraagbaak. Almanak voor Suriname 1955*. Radhakishun & Co., 1954, https://www.dbnl.org/tekst/_suroo1195501_01/.
- Faber, Jaap. 'Ramdas tegen Zwagerman: een fittie op niveau?'. *deBuren*, 8 februari 2011, <https://deburen.eu/magazine/845/ramdas-tegen-zwagerman-een-fittie-op-niveau>.
- Februari, M. 'Het Blauwe Licht'. *De Volkskrant*, 30 september 1999.
- Ferrier, Lilian. 'Misbruik en hypocrisie'. *Hindoestanen. Van contractarbeiders tot Surinamers 1873-1998*. Stichting Hindostaanse Immigratie, Paramaribo, 1998.
- Fokken, Margriet. *Beyond being Koelies and Konráki. Constructing Hindostani identities in Suriname in the era of indenture 1873-1921*. Verloren, 2018.
- Fortuin, Arjen. 'Ik maak sculpturen van taal'. *NRC Handelsblad*, 14 mei 2016.
- Franssen, Thomas, en Daan Stoffelsen. 'De witte motor'. *De Groene Amsterdammer*, 19 augustus 2015.
- Geelen, Jean-Pierre. 'Tot waar?'. *De Volkskrant*, 6 november 2004.
- Geelen, Jean-Pierre. 'Digitaal incontinenten blijken doodgewone mensen'. *De Volkskrant*, 22 april 2010.
- Gelder, Henk van. 'Anil Ramdas: de intellectuele, ernstig docerende gast'. *NRC Handelsblad*, 22 juni 1992.
- Gelder, Henk van. 'Een onnozel misverstand'. *NRC Handelsblad*, 31 mei 2000.
- Gobardhan-Rambocus, Lila. *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang. Een taal- en onderwijs-geschiedenis van Suriname, 1651-1975*. Walburg Pers, 2001.
- Goedegebuure, Jaap. 'Migratie als keurmerk'. *HP/De Tijd*, 4 december 1992.
- Goldberg, David Theo. 'Whither West? The Making of a Public Intellectual'. *Education and Cultural Studies. Toward a Performative Practice*. Henry A. Giroux en Patrick Shannon (red.), Routledge, 1997.
- Gowricharn, Ruben. *Miskend verleden. Hindostaanse boeren in Suriname 1880-1980*. Verloren, 2020.
- Graat, John. 'Hindoestaans dilemma van Ramdas'. *Brabants Dagblad*, 20 januari 1995.
- Griend, Robert van de, en Sander Donkers. 'De week waarin...'. *Vrij Nederland*, 23 september 2010.
- Grijpstra, B.G. *Case-studies van landbouwers in Nickerie (onderzoeksproject no. Soc/67/1). Verslag van een onderzoek verricht onder leiding van Drs. G. Kalshoven*. Landbouwhogeschool-Wageningen Centrum voor Landbouwkundig onderzoek in Suriname, juli 1968, <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/360407>.
- Grootenboer, Doris. 'Van feijoada tot gestoofd geitenvlees. Schrijvers over hun Caribische lievelingskostjes'. *Algemeen Dagblad*, 14 maart 1996.
- Haakmat, André. 'Kern'. *De Volkskrant*, 12 september 1992.
- Haar, Marleen van der, en Dvora Yanow. 'Allochtoon als metafoer en categorie. Over de handelingsimplies van beleidstaal'. *Beleid en Maatschappij*, vol. 38, nr. 2, 2011, pp. 160-178.
- Haarnack, Carl, en Garrelt Verhoeven. 'Manifest in herdruk'. *Boeken die geschiedenis schreven*, Van Ommen, Kasper, en Garrelt Verhoeven (red.), Athenaeum, 2022, pp. 229-235.
- Haasbroek, Jan. 'Van de bank af gezien'. *De Volkskrant*, 27 juni 1992.
- Hall, Stuart. *Het minimale zelf en andere opstellen*. SUA, 1991.
- Hall, Stuart. *Familiar Stranger*. Penguin|Random House, 2018.
- Ham, Laurens. *Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur*. Literatoren, 2015.
- Hansen, Han. 'Structuur nog altijd koloniaal bepaald. Surinames grote sprong is aanloopje gebleven'. *De Volkskrant*, 9 november 1976.
- Hartmans, Rob. *Geestdrift met verstand. Geschiedenis van De Groene Amsterdammer van 1877 tot nu*. Spectrum, 2020.

- Heijne, Bas. 'Met de moed der wanhoop'. *Het nationaalsocialisme als rancuneleer*, Menno ter Braak, Prometheus, 2022.
- Heilbron, Miguel. "Niet voor Surinamers." Amsterdam sloot complete wijken voor niet-witte Nederlanders'. *De Correspondent*, 14 oktober 2017, <https://decorrespondent.nl/7450/niet-voor-surinamers-amsterdam-sloot-complete-wijken-voor-niet-witte-nederlanders/2985802603850-109bbf2d>.
- Hekkema, Herma. 'Anil Ramdas en het verlangen naar normale mensen'. *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 september 1994.
- Helman, Albert (red.). *Cultureel mozaïek van Suriname. Bijdrage tot onderling begrip*. De Walburg Pers, 1977.
- Hermans, W.F. *De laatste resten tropisch Nederland*. 1ste druk, De Bezige Bij, 1969.
- Heukels, Rob. 'Radeloosheid groeit in hoofdstad Suriname'. *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 januari 1981.
- Heynders, Odile. *Writers as Public Intellectuals. Literature, Celebrity, Democracy*. 1ste druk, Palgrave Macmillan, 2016.
- Hilhorst, Pieter. 'Meneer Bovary'. *Ik had me de wereld anders voorgesteld*, Querido, 2017, pp. 11-20.
- Hindori, Djaienti. 'Geschiedenis van onze landbouw'. *Hindostanen. Van contractarbeiders tot Surinamers 1873-1998*, Stichting Hindostaanse Immigratie, Paramaribo, 1998, pp. 19-39.
- Hinds, Donald. *Journey to an Illusion: The West Indian in Britain*. Heinemann, 1966.
- Hoedeman, Jan. 'Vogelaar komt op voor geraakte kroonprinses'. *De Volkskrant*, 8 oktober 2007.
- Hoefte, Rosemarijn. *Suriname in the Long Twentieth Century. Domination, Contestation, Globalization*. Palgrave Macmillan, 2014.
- Jadnanansing, Carlo. *83 Recensies over boeken, films, toneel- en muziekoptredens*. Ralicon, 2018.
- Jansen van Galen, John. 'Waarom Nederland zich verloochent'. *Esquire*, maart 1994.
- Jansen van Galen, John. 'Allochtone meisjes van Nederland: wordt zwanger'. *Het Parool*, 29 maart 1996.
- Jansen van Galen, John. *Het Surinamesyndroom. De PvdA tussen Den Haag en Paramaribo*. Prometheus, 2001.
- Jansen van Galen, John. 'Een genadeloos zelfportret'. *Het Parool*, 30 maart 2011.
- Jensen, Stine. 'Eén kuchje is antwoord A'. *NRC Handelsblad*, 19 januari 2002.
- Jong, Sjoerd de. 'Zwagerman verdedigt zijn integriteit'. *NRC Handelsblad*, 7 april 1997.
- Jong, Sjoerd de. 'De dood van een "broertje"'. *NRC Handelsblad*, 26 juli 2013a.
- Jong, Sjoerd de. 'Bij autofictie mag een lezer best weten om wie het gaat'. *NRC Handelsblad*, 23 november 2013b.
- Jong, Sonja de. 'Gepruil over al dat onrecht'. *Haarlems Dagblad*, 11 mei 2011.
- Kempens, Michiel van. *De knuppel in het doksenhok. Leven in de Surinaamse letteren*. De Volksboekwinkel, 1987.
- Kempens, Michiel van (red.). *Privé-domein van de Surinaamse letteren*, Stichting Surinaams Museum, nr. 51, november 1993, pp. 118-129.
- Kempens, Michiel van. *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*. De Geus, Breda, 2003.
- Kempens, Michiel van. 'De demonen van Anil Ramdas'. *De gids*, vol. 8, 2012, pp. 27-29, <https://de-gids.nl/2012/no8/de-demonen-van-anil-ramdas>.
- Kempens, Yves van. 'Verder gaan waar moeder stopte'. *De Groene Amsterdammer*, 18 januari 1995.
- Kempens, Yves van. 'Bestemming is belangrijker dan afkomst'. *De Groene Amsterdammer*, 24 april 1996.
- Kennedy, James C. *Een beknopte geschiedenis van Nederland*. Prometheus, 2017.
- King, Frank. 'Een intellectueel'. *Black Flash*, jrg. 3, nr. 1, februari 1993, uitgeverij SMAU.
- Koelwijn, Rinske. 'Was Joost onder een tram gekomen, dan had ik geen boek geschreven'. *NRC Handelsblad*, 13 maart 2020.
- Koren, Timo. 'Literatuur blijft wit, dat is een keuze'. *Trouw*, 4 september 2015.
- Korver, Henny, en Ron Govaars. 'Desi Bouterse: kleine slang werd boa constrictor'. *De Telegraaf*, 18 december 1982.

- Kranenburg, Mark. 'Een stille, eigengereid wegbereider'. *NRC Handelsblad*, 24 januari 2020.
- Kreeke, Guido van de. 'Bouterse roept op tot actie tegen Nederland'. *De Telegraaf*, 24 januari 1983.
- Kumar, Meenakshi. 'Writers Fumble And Block In The Absence Of Ideas'. *HT City*, 23 februari 2002.
- Lange, Matthew. 'Democracy and British Plantation Colonialism'. *APSA 2010 Annual Meeting Paper*, 2010, <https://ssrn.com/abstract=1642831>.
- Lawson Welsh, Sarah J. 'The Caribbean and Britain'. *Caribbean Literature in Transition, 1970-2020: Volume 3*. Ronald Cummings en Alison Donnell (red.), Cambridge University Press, 2020, pp. 253-268.
- Lechner, Frank J. *The Netherlands. Globalization and National Identity*. Routledge, 2008.
- Levering Lewis, David. *W.E.B. Du Bois 1868-1919. Biography of a Race*. Holt, 1994.
- Lionarons, Wilfred. 'Mannen hier willen echte macho's zijn'. *Weekkrant Suriname*, 18-24 februari 1989.
- Lionarons, Wilfred. 'Essays en verhalen over alles en nog wat. Interessante ontmoetingen en herinneringen van een veelschrijver'. *Weekkrant Suriname*, 13 juni 1996.
- Loof, J.P., en Nicola Jägers. 'Artikel 1 – Gelijke behandeling'. *Nederland Rechtsstaat*, <https://www.nederlandrechtsstaat.nl/grondwet/inleiding-bij-hoofdstuk-1-grondrechten/artikel-1-gelijke-behandeling/>.
- Lotens, Walter. *Engagement met of zonder God. Atheïst onder missionarissen*. Garant, 2016.
- Lotens, Walter. 'Badal: tandenknarsend lezen'. *Oso*, nr. 2, 2011.
- Lucassen, Jan, en Leo Lucassen. *Migratie als DNA van Amsterdam. 1550-2021*. Atlas Contact, 2021.
- Lucassen, Leo. 'Sekse en nationaliteit als ordenend principe'. *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw*. C. van Eijl et al. (red.), Aksant, 2001.
- Ludriks, Huib. 'Ben ik eigenlijk wel rechts genoeg?'. *De God van Nederland*, nr. 17, jan-juni 2018, pp. 20-21.
- Maes-Jelinek, H. 'V.S. Naipaul: A Commonwealth Writer?'. *Revue des Langues Vivantes*, Société Française Closset, 1967, pp. 499-513.
- Marhé, Usha. *Tapu sjén. Bedek je schande. Surinamers en incest*. Van Gennep, 1996.
- Mat, Joke, en Barbara Rijlaarsdam. 'Vergis je niet, hij is echt hard'. *NRC Handelsblad*, 3 maart 2010.
- Meines, Rob, en Robert van de Roer. 'Verwachte 'doorbraak' brengt Centrum-democraten in roes'. *NRC Handelsblad*, 4 april 1992.
- Meizoz, Jérôme. 'Die posture und das literarische Feld. Rousseau, Céline, Ajar, Houellebecq'. *Text und Feld. Bourdieu in der literaturwissenschaftlichen Praxis*, Joch, Markus (red.), De Gruyter, 2005, pp. 177-188.
- Moerman, Jacob. 'Treffend beeld van Mai'. *Drents Groningse Pers*, 25 november 1994.
- Moore-Gilbert, Bart. *Postcolonial Life-Writing. Culture, Politics and Self-Representation*. Routledge, 2009.
- Moraes, Dom. 'A moment at Neemrana... a journalist's sketch of Naipaul'. *Bombadil Publishing*, 6 mei 2009, <https://bombadilpublishing.wordpress.com/2009/05/06/a-moment-at-neemrana-a-journalists-sketch-of-naipaul/>.
- Mreijen, Anne-Marie. 'Koloniale dilemma's'. *De rode canon. Een geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie in 32 verhalen*. Wiardi Beckman Stichting, 2010, pp. 40-41, https://www.wbs.nl/sites/default/files/2017-09/koloniale_dilemmaoc.pdf.
- Mulder, Eildert. 'Het is allemaal de schuld van de Frankfurter Schule'. *Trouw*, 20 augustus 2011.
- Mulder, Reinjan. 'Milde verhalen van Anil Ramdas'. *NRC Handelsblad*, 29 maart 1996.
- Muus, Dries. 'Missers van de schoolmeester'. *HP/De Tijd*, 8 april 2011.
- Nieuwenhuis, Evert. 'Naar moeder India'. *De Groene Amsterdammer*, 26 augustus 2000.
- Nijs, Thimo de et al. *Geschiedenis van Holland. 1795 tot 2000*. Verloren, 2003.
- Nourhussen, Seada. 'Witte mensen zijn doodsbang hun macht kwijt te raken'. *Trouw*, 27 december 2016.
- Obbema, Fokke. 'De wereld staat even stil'. *De Volkskrant*, 21 maart 1998.
- Oldewarris, Hans, en Peter de Winter. 'Tussen elite en massa'. *20 years 010*, Hans Oldewarris (red.), 010 Uitgevers, 2003.

- Oomens, L. 'Een dochter van achttien jaar'. *Algemeen Dagblad*, 20 januari 1995.
- Oostindie, Gert. 'De onvoltooide dekolonisatie en de geschiedschrijving van Suriname'. *Leidschrift*, vol. 6, nr. 2, 1990, pp. 5-26, https://www.academia.edu/35408095/De_onvoltooide_dekolonisatie_en_de_geschiedschrijving_van_Suriname.
- Oostindie, Gert, en Inge Klinkers. *Knellende Koninkrijksbanden. Het Nederlandse dekolonisatiebeleid in de Caraïben, 1940-2000. Deel II, 1954-1975*. Amsterdam University Press, 2001.
- Oranje, Joost. "Bruidsschat Suriname was wellicht te groot". *NRC Handelsblad*, 4 december 2000.
- Osstyn, Karel. 'Herinneringskunstenaar'. *De Standaard*, 9 mei 1996.
- Oudenampsen, Merijn. 'Over Badal en het racisme-debat'. 6 mei 2014, geraadpleegd 7 mei 2019, <https://merijn-oudenampsen.org/2014/05/06/racisme-stephan-sanders-en-anil-ramdas/?fbclid=IwARoYcHeV5eDKeOCXBpLGFGUTSr7W5SeYnRngUA921yVCZUmk3wHIUloOisOuden>
- Parascandola, Louis J. (red.). *Look for Me All Around You: Anglophone Caribbean Immigrants in the Harlem Renaissance*. Wayne State University Press, 2005.
- Paternotte, Bas. 'Lezerspost: Joost Zwagerman over de hufterigheid van Anil Ramdas'. *The Post Online*, 21 oktober 2011, <https://tpo.nl/column/lezerspost-joost-zwagerman-over-de-hufterigheid-van-anil-ramdas/>.
- Peeters, Carel. 'Het vaderland in je hoofd'. *Vrij Nederland*, 12 december 1992.
- Peeters, Carel. 'Een burgerturier'. *Vrij Nederland*, 16 maart 1996.
- Peters, Arjan. 'Schijnwerpers maken eenzaam'. *De Volkskrant*, 16 april 2011.
- Ponzanesi, Sandra, en Adriano José Habel (Red.). *Postcolonial Intellectuals in Europe. Critics, Artists, Movements and Their Publics*. Rowman & Littlefield, 2018.
- Pos, Hugo. 'Surinaamse dromen – Nostalgie als excuus voor eigen falen'. *Trouw*, 19 december 1992.
- Pos, Hugo. 'Ramdas, criticus en pleitbezorger van de migrant'. *Trouw*, 26 april 1996.
- Posnock, Ross. 'Culture has no Color'. *Color & Culture. Black Writers and the Making of the Modern Intellectual*, Harvard University Press, 1998.
- Prakash, Jeevan. *Autobiography of An Indian Indentured Labourer. Munshi Rahman Khan 1874-1972*. Shipra, 2005.
- Prins, Baukje. *Voorbij de onschuld. Het debat over integratie in Nederland*. Van Gennep, 2de druk, 2004.
- Pryser Libell, Henrik, en Richard Martyn-Hemphill. '25 Years Later, Norway Files Charges in Shooting of 'Satanic Verses' Publisher'. *The New York Times*, 10 oktober 2018.
- Reeser, Pepijn. *Desi Bouterse. Een Surinaamse tragedie*. Prometheus, 2015.
- Ruyters, Jan. 'Hopelijk is dit niet Ramdas' echte leven'. *Trouw*, 2 april 2011.
- Rahan, Stuart. 'Badal: de verandering van Anil Ramdas?'. *Caraïbisch Uitzicht*, 6 april 2011, <https://werk-groepcaraïbischeletteren.nl/badal-de-verandering-van-anil-ramdas/>.
- Ramadhin, Hardeo. 'Nickerianen vroeger alleen via waterwegen naar Paramaribo'. *Nickerie. Net*, 8 augustus 2014, <https://www.nickerie.net/News2014/2014-08-08%20-%20%20Nickerianen%20vroeger%20alleen%20over%20water%20naar%20Paramaribo.htm>.
- Ramaer, Joost. 'Bestuurlijke perikelen bij De Balie (Gerectificeerd)'. *De Volkskrant*, 25 augustus 2005.
- Ramaer, Joost. 'Tekort Balie kan oplopen tot miljoen'. *De Volkskrant*, 15 september 2005.
- Ramdas, Raj. *Kahán Hai U. Waar is zij*. Uitgeverij Maya, 2003.
- Ramsodh, Hans. *Suriname 1933-1944: Koloniale politiek en beleid onder gouverneur Kielstra*. Proefschrift Universiteit van Utrecht, 1990.
- Ramsodh, Hans. *Surinaams onbehagen. Een sociale en politieke geschiedenis van Suriname 1865-2015*. Verloren, 2018.
- Rao, Rahul. *Postcolonial Cosmopolitanism: Between Home and the World*. Oxford UP, 2008, https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:2a2ffeda-1184-4bdb-a992-d2e751a4f442/download_file?file_format=pdf&safe_

- filename=uuid6eb91e22-9563-49a2-be2b-402a4edd99b5-THESIS01.pdf&type_of_work=Thesis.
- Reijmer, Loes. 'Cum laude geslaagd, in desillusie gestorven'. *De Volkskrant*, 18 februari 2012.
- Renselaar, H.C. 'De houding van de Creoolse bevolkingsgroep in Suriname ten opzichte van de andere bevolkingsgroepen'. *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, vol. 119, nr. 1, januari 1963.
- Rijswijk, Roos van. 'Hedendaags engagement, een onderzoek naar theorieën over een nieuwe vorm van literair engagement na het postmodernisme'. Bachelorscriptie, 2011.
- Roth, Philip. *De vernedering*. De Bezige Bij, 2009.
- Rozema, Hilbrand. 'Anil Ramdas, gevallen in een vallend land'. *Nederlands Dagblad*, 2 maart 2012.
- Sahraoui, Myriam, et al. 'Iedereen is welkom in De Balie, ook Durlacher'. *De Volkskrant*, 24 maart 2005.
- Said, Edward. 'Intellectuals in the Post-Colonial World'. *Salmagundi*, Skidmore College, nr. 70/71, spring-summer 1986, pp. 44-64, <https://www.jstor.org/stable/40547786>.
- Said, Edward. *Culture and Imperialism*, 1ste ed., Vintage Books, 1994, https://monoskop.org/images/f/f9/Said_Edward_Culture_and_Imperialism.pdf.
- Sanders, Stephan. *Iets meer dan een seizoen*. De Bezige Bij, 2013.
- Scheffer, Paul. 'Steeds weer op en neer'. *NRC Handelsblad*, 18 december 1992.
- Scheffer, Paul. 'Het multicultural drama'. *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
- Schipper, Mineke. 'Ik werd uitgemaakt voor bounty'. *Trouw*, 29 april 1995.
- Schöttelndreier, Mirjam. 'Promotor zoekt steun tegen "Surinamertje pakken"'. *De Volkskrant*, 10 september 1992.
- Schouten, Rob. 'Met ongefundeerde superioriteitsgevoelens kun je prima bij FvD terecht'. *Trouw*, 5 maart 2018.
- Schulte Nordholt, Larissa en Remco Raben. 'Principes? Niet overzee'. *De Groene Amsterdammer*, 7 februari 2019.
- Schutte, Xandra. 'Mama! Monster!'. *De Groene Amsterdammer*, 28 juli 2010.
- Siddiqui, Frank. 'Rapport over asielzoekers kost wetenschapper baan'. *Trouw*, 9 september 1992.
- Siebers, Hans, et al. 'Etno-productie in Nederland. Etniciteit en etnische discriminatie als gevolg van de Nederlandse politiek en media'. *Diversiteit en discriminatie. Onderzoeken naar processen van in- en uitsluiting*. Marija Davidovic (red.), Amsterdam University Press, 2015, pp. 245-262.
- Sierksma, Peter. 'Willem Frederik Hermans leest voor in De Avonden'. *Trouw*, 30 december 1994.
- Sitalsing, Sheila. 'Anil'. *De Volkskrant*, 20 februari 2012.
- Sitalsing, Sheila. 'De "koning der alloctonen" wiens stem gemist wordt in tijden van loopgravenoorlogen over cultuur, identiteit en sektarisme'. *De Volkskrant*, 30 april 2019.
- Skidelsky, William. 'The Humbling by Philip Roth'. *The Guardian*, 25 oktober 2009.
- Soest, Marjo van. 'De tere snaar van Anil Ramdas. Het licht door het zijraam van de bibliotheek in Paramaribo'. *Vrij Nederland*, 31 januari 1998, pp. 38-39.
- Sommer, Martin. 'Links koestert de gevestigde macht'. *De Volkskrant*, 18 september 2010.
- Sontrop, Th. 'Naipaul'. *De Volkskrant*, 24 april 1982.
- Soudagar, Roxane. 'Gerke Nauta (1968-2021): "televisievader" van BNNVara'. *Het Parool*, 25 april 2021.
- Spek, Erik van der. 'Deelnemer, geen toeschouwer'. Nr. 4, 1994, pp. 12-14.
- S.T. 'Bij griep in een bad met blauwsel'. *Onze Wereld*, februari 1998, p. 25.
- Sterren, Leo van der. 'Een fatale tulpenwang. "Lalla Rookh" als literaire hype'. *Hollands Maandblad*, jrg. 2004, nr. 1, 2004, pp. 674-685.
- Stuurman, Siep. 'Terugblik op een Ancien Régime. Nederland in de twintigste eeuw'. *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw*, Corrie van Eijl et al. (red.), Aksant, 2001.
- Sukul, Kamla. *Waar de lotus bloeit*. Vertaald door Rinia Ramdas-Kanhai, N.V. Djiniipi, 2011.
- Swaan, Abram de. *Het lied van de kosmopoliet*, 1ste ed., Meulenhoff, 1987.

Thomé, P.F. 'Genoeg om 500.000 zwembadjes mee te vullen'. *NRC Handelsblad*, 22 december 1997.

Trompers, Andre. 'pvv doet het voor Henk en Ingrid'. *BN De Stem*, 23 april 2010.

Uphoff, Manon. 'Léés het boek!'. *De Groene Amsterdammer*, 11 mei 2011.

Vaessens, Thomas. *De revanche van de roman*. Van Tilt, 2de druk, 2009.

Van Rossum. 'De zaak Anil R. Een getuigenverklaring'. *GeenStijl*, 25 oktober 2011, https://www.geenstijl.nl/2749641/de_zaak_anil_nog_een_nieuwe_le/#comments.

VandenBroucke, Johan. 'Schelmen en schrijvers'. *Knack*, 5 juni 1996.

Veer, P. van der, en S. Vertovec. 'Brahmanism Abroad: On Caribbean Hinduism as an Ethnic Religion'. *Ethnology*, vol. 30, nr. 2, 1991, pp. 149-166.

Veerman, Arielle. *De langste adem*. Prometheus, 2020.

Veilbrief, Arnaud. 'Het intellectuele bordel'. *NRC Handelsblad*, 25 september 2006.

Verbraak, Coen. 'Anil Ramdas, kleine professor uit Nickerie'. *Vrij Nederland*, februari 2013.

Verhaeghe, Pieter-Paul. 'De discursieve kracht van het begrip 'allochtoon''. *Poliargus Paper 2* (2010): 2-9.

Vernooij, Joop. 'Kerk in de rui'. *Oso. Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde en geschiedenis*. Jrg. 33. 2014, pp. 36-51, https://www.dbnl.org/tekst/_os0001201401_01/_os0001201401_01_0004.php.

vG, X. 'Nigger-nigger-nigger-nigger-nigger-nigger-nigger'. *De Volkskrant*, 1 februari 1993.

Vianen, Bea. *Strafhok*. Cossee, 2022.

Voortman, Frans. 'Paramaribo, de vrolijkste stad in de jungle'. *Parbode*, 22 maart 2009, <https://www.parbode.com/paramaribo-de-vrolijkste-stad-in-de-jungle/>.

Waard, Peter de. 'Scotty Gravenberch (1970-2020): De man die al in 1998 Zwarte Piet aanpakte'. *De Volkskrant*, 9 september 2020.

Walle, J. van de. *Een oog boven Paramaribo*. Querido, Amsterdam, 1975.

Webeling, Pieter. 'De vermoeienissen van een migrant volgens publicist Anil Ramdas'. *Rails*, augustus/september 1994, pp. 40-44.

Wieg, Rogi. 'Heeft de grachtengordel wel eens een echte Marokkaan gezien?'. *Het Parool*, 13 januari 1995.

Wielenga, Friso. *Nederland in de twintigste eeuw*. Boom, 2009.

With, Julian. 'Anil Ramdas, de vibrator van het blanke geweten'. *Black Flash*, jrg. 4, nr. 2, juli 1994, uitgeverij SMAU, pp. 19-28.

Witte, Rob. *Al eeuwenlang een gastvrij volk. Racistisch geweld en overheidsreacties in Nederland (1950-2009)*. Aksant, 2010.

Woltjer, J.J. *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw*. Balans, 1992.

Youskine, Nuweira. 'Schrijver van Surinaamse afkomst Anil Ramdas: "In wat voor land leef ik eigenlijk?"'. *Volzin*, 1 april 2011a, pp. 6-9, https://issuu.com/volzin/docs/volzin11-7anil_ramdas.

Youskine, Nuweira. 'Gevangenis'. *Trouw*, 20 oktober 2011b.

Zwagerman, Joost. 'Literatuur als inloophoud'. *NRC Handelsblad*, 28 maart 1997.

Zwagerman, Joost. 'De Halve Discussies van Ons Soort Mensen'. *De Volkskrant*, 12 december 1998.

Zwagerman, Joost. 'Het fascisme is overal'. *De Volkskrant*, 24 maart 2000a.

Zwagerman, Joost. 'Teveel debuten?'. *De Volkskrant*, 1 december 2000b.

Zwagerman, Joost. 'Links helpt Wilders door pvv-kiezers te kleineren'. *De Volkskrant*, 27 september 2010.

Anoniem

Aankondiging zonder titel. (Over dat Ramdas geschrapt werd als spreker op een congres van de Universiteit van Amsterdam omdat hij een honorarium van 3000,- gulden vroeg.) *Vrij Nederland*, 18 november 1995.

'Aanbieding huldeblijk'. *De West. Nieuwsblad uit en voor Suriname*, 22 april 1924.

- ‘Anil Ramdas in botsing met Justitie en universiteit’. *Weekkrant Suriname*, 17 september 1992.
- ‘Anil Ramdas op zoek naar de eigenzinnige allochtoon’. *Haarlems Dagblad*, 18 april 1996.
- ‘Anil Ramdas over de kleine verhalen... Wat moet kunnen en wat niet’. *De Morgen*, 28 juni 1996.
- ‘Anil Ramdas verliest slepende strijd met justitie’. *Folia*, 20 augustus 1993.
- ‘Anil Ramdas winnaar E. du Perronprijs. Een medicijn tegen zelfgenoegzaamheid’. *Brabants Dagblad*, 22 januari 1998.
- ‘Anil Ramdas wordt directeur van de Balie’. *De Volkskrant*, 8 juli 2003.
- ‘Athenaeum top 10’. *De Groene Amsterdammer*, 3 april 1996.
- ‘Athenaeum top 10’. *De Groene Amsterdammer*, 10 april 1996.
- ‘Bij militaire coup in Suriname 7 doden’. *Het Parool*, 26 februari 1980.
- ‘Bolkestein: Moslims moeten zich aanpassen’. *NRC Handelsblad*, 9 september 1991.
- ‘Bolkestein: Moslim moet zich aan de Nederlandse norm houden’. *Leeuwarder Courant*, 9 september 1991.
- ‘Botsing met militairen. President van Suriname weg’. *Leeuwarder Courant*, 5 februari 1982.
- ‘Dé coke-route via Nederland. Politie Suriname: dit jaar 10.000 kilo’. *Het Parool*, 23 december 1989.
- ‘De Groene is rechter te snel af met artikel’. *Het Vrije Volk: Democratisch-socialistisch dagblad*, 10 januari 1991.
- ‘De ideale avond van Peter van Ingen’. *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 mei 1992.
- ‘De ontwikkeling van West-Suriname’. *Vrije Stem. Onafhankelijk weekblad voor Suriname*, 5 december 1975.
- ‘Demonstratie tegen de apartheid’. *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 december 1976.
- ‘Demonstratie tegen Z-Afrika’. *Trouw*, 20 januari 1977.
- ‘Denk je wit of denk je zwart?’. *De Volkskrant*, 19 april 1996.
- ‘Feest was waardig’. *Vrije Stem. Onafhankelijk weekblad voor Suriname*, 28 november 1975.
- ‘Geen Cuba maar Cyprus’. *Algemeen Handelsblad*, 26 mei 1964.
- ‘Geert Wilders weer verkozen tot politicus van het jaar’. *Algemeen Dagblad*, 14 december 2015.
- ‘Het probleem blijft: werk’. *Het Vrije Volk. Democratisch-socialistisch dagblad*, 15 oktober 1977.
- ‘Hopelijk is dit niet Ramdas’ echte leven’. *Trouw*, 2 april 2010.
- ‘Justitie dwarsboomt proefschrift van Anil Ramdas’. *Folia*, jrg. 45, nr. 40, 26 juni 1992.
- ‘Justitie eist veto over proefschrift’. *Trouw*, 20 juni 1992.
- ‘Kijkweek: Anil Ramdas’. *VARA TV Magazine*, 69ste jrg., nr. 07, 14 februari 1998.
- ‘Koloniale waren’. *De Volkskrant*, 24 juni 1972.
- ‘Kritiek op weghalen beeld’. *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 november 1975.
- ‘Kutvolk of kutpolitici’. *De Volkskrant*, 26 maart 2004.
- ‘Leven in drie culturen’. *Gemenebest*, december 1991.
- ‘Manifest voor de redding van Suriname’. *De Volkskrant*, 29 september 1993.
- ‘Militairen grijpen macht in Suriname’. *De Telegraaf*, 26 februari 1980.
- ‘Moslimfeministen bijeen in eerste vrouwenmoskee’. *Trouw*, 21 maart 2005.
- ‘Naipaul kwaad weg uit Nederland’. *NRC Handelsblad*, 19 april 1982.
- ‘Nobel Naipaul’s Ignoble Face’. *The Telegraph Online*, 21 februari 2002, <https://www.telegraphindia.com/india/nobel-naipaul-s-ignoble-face/cid/901276>.
- ‘Pvv grootste partij in Almere’. *Het Parool*, 4 maart 2010.
- ‘Ramdas & Geheim’. *Het Parool*, 13 augustus 1993.
- ‘Ramdas contra Zwagerman’. *Trouw*, 25 september 2010.
- ‘Rechter: Wilders mag islam fascistisch noemen’. *NRC Handelsblad*, 7 april 2008.
- ‘Schrijvers jagen Naipaul direct terug naar huis’. *De Volkskrant*, 19 april 1982.
- ‘Suriname op zoek naar een nieuwe toekomst’. *Amigoe di Curaçao. Weekblad voor de Curaçaosche eilanden*, 25 november 1975.

‘Surinamers vierden rustig feest’. *Het Parool*, 26 november 1975.
 ‘Toestand in Rotterdam rond Surinamers explosief’. *De Tijd. Dagblad voor Nederland*, 26 september 1973.
 ‘Tumult rondom debat over Edward Said’. *Trouw*, 10 december 2003.
 ‘Twee gewonden bij schieten in Paramaribo’. *De Volkskrant*, 9 februari 1973.
 ‘Uitlatingen Bolkestein over moslims gehegeld’. *De Telegraaf*, 10 september 1991.
Vijf portretten, YESS International Consultants, Amsterdam, 1994.
 ‘Volkspartij opgericht’. *Vrije Stem. Onafhankelijk weekblad voor Suriname*, 16 september 1975.
 ‘Weer vertaler van Rushdie neergestoken’. *NRC Handelsblad*, 12 juli 1991.
 ‘Wilders politicus van het jaar, Halbe politiek talent van het jaar’. *NRC Handelsblad*, 17 december 2007.

Tv/internet

‘3 december Vechtpartij bij Karel (1984)’. YouTube, geüpload door VandaagVoorheen, 3 december 2013, <https://www.youtube.com/watch?v=ZLUcYschmM4>.
 ‘14 februari 1989: Fatwa tegen Salman Rushdie’. *NOS Nieuws*, 14 februari 2014, <https://nos.nl/video/611578-14-februari-1989-fatwa-tegen-salman-rushdie>.
 ‘Anil Ramdas’. *Zomergasten*, VPRO, 21 juni 1992.
 ‘Anil Ramdas’. *Sonja op zaterdag*, VARA, 23 maart 1996.
 ‘Anil Ramdas’. *Een Vandaag*, AVRO/TROS, 9 augustus 2003.
 ‘Anil Ramdas’. *Brands met Boeken*, VPRO, 22 februari 2009.
 ‘Anil Ramdas beschuldigt Pauw & Witteman van partijdigheid’. *Joop/BNN VARA*, 29 september 2010, <https://www.bnnvara.nl/joop/artikelen/anil-ramdas-beschuldigt-pauw-witteman-van-partijdigheid>.
 ‘Arnon Grunberg sloopt Anil Ramdas’. YouTube, 29 mei 2011, <https://www.youtube.com/watch?v=dZCL7zWeYUM>.
 ‘Betoging voor onafhankelijkheid in 1971’. YouTube, *Polygoonjournaal*, gepubliceerd op 12 oktober 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=5EJxLHyLSB8&t=55s>.
 ‘Culturele apartheid’. *Buitenhof*, VPRO, 6 april 1997.
 ‘Daders of slachtoffers?’. *Het Blauwe Licht*, VPRO, 21 januari 1998.
 ‘De arrogantie van Links’. *Pauw & Witteman*, VARA, 27 september 2010.
 ‘De lijsttrekker uitgedaagd’. *Buitenhof*, VPRO, 23 mei 2010.
 ‘De fluwelen revolutie aan de TH Delft’. *Cicero Publiciteit*, 5 februari 2014, <http://www.ciceropubliciteit.nl/blog/de-fluwelen-revolutie-aan-de-th-delft/>.
Germ Kemper. www.schinkelshoekverhoog.com/member/germ-kemper. Geraadpleegd 3 november 2022.
 ‘Hoe gekleurd is het Blauwe Licht?’. *Het geluk van Nederland*, VPRO, 19 december 2004.
 ‘Huwelijk en echtscheiding’. *Hindoevrouwen*, OHM, 4 mei 1997 en 11 mei 1997.
 ‘Impressie van het leven in Uilenstede in Polygoon Hollands Nieuws juni 1973’. Wikipedia, [https://nl.wikipedia.org/wiki/Uilenstede_\(wijk\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Uilenstede_(wijk)).
 ‘JFN. Jongerenfront Nederland (JFN)’. *Inlichtingendienst*, geraadpleegd 15 november 2022, <https://www.inlichtingendiensten.nl/groepen/jfn>.
 ‘Laatste aflevering met Jeroen Pauw en Paul Scheffer over Big Brother’. *Het Blauwe Licht*, VPRO, 31 mei 2000.
 ‘Lijst van seizoenen van Zomergasten’. Wikipedia, 22 augustus 2022, nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_seizoenen_van_Zomergasten.
 ‘Slot’. *Maandag Prinsjesdag*, aflevering 8, NPS, 25 augustus 2003.
 ‘Suriname 1973-1982 deel 1’. YouTube, 9 mei 2010, <https://www.youtube.com/watch?v=mfnRbFTklBI&list=PLdM7uPUouTiFMHTSiH0vT3VuyYgtY1oR>.

‘Tweede Kamerverkiezingen 1994’. Wikipedia, geraadpleegd 14 november 2021, https://nl.wikipedia.org/wiki/Tweede_Kamerverkiezingen_1994.

‘Vrouw en carrière’. *Hindoeïsme*. OHM, 21 april 1996.

‘Weg met de Centrumpartij’. *Andere Tijden*, NPO, geraadpleegd 25 oktober 2021, <https://anderetijden.nl/aflevering/274/Weg-met-de-Centrumpartij>.

Radio

Maas, Jurgen. ‘Anil Ramdas’. *OBA Live*, 5 april 2011.

Radhakishun, Prem. ‘Anil Ramdas’. *Premtime*, NTR, 14 april 2011.

Sanders, Stephan. ‘Anil Ramdas’. *Met het Oog op Morgen*, NOS, 9 augustus 2003.

Sanders, Stephan. ‘Anil Ramdas’. *OBA Live*, HUMAN, 31 juli 2009.

Van der Linden, Frénk. *Kunststof*, NTR, 12 maart 2010.

Archieven

Instellingen

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

De Groene Amsterdammer, Amsterdam

NRC Handelsblad, Amsterdam

De Balie, Amsterdam

Beeld & Geluid, Hilversum

Vlaams-Nederlands Huis deBuren, Brussel

Particulieren

Erven Ramdas*

Michiel van Kempen

Paul Cohen

* Het persoonlijke archief van Anil Ramdas bestaat uit dertien verhuisdozen met onder meer zijn persoonlijke agenda's (van 1977 tot en met 2011), vijftig notitieboekjes, enkele brieven en een dagboek. Verder beslaat het zijn bibliotheek van boeken van anderen, sommige daarvan bevatten handgeschreven aantekeningen. Het digitale archief bevat zijn e-mails van 17 april 2007 tot aan zijn dood.

Interviews

Aleksander Korzec, Amsterdam 22 juli 2019

Anne Sastromedjo, Amsterdam 14 maart 2018

Annette van der Hoek, telefonisch 16 mei 2019

Annette van der Hoek, Rotterdam 27 februari 2020

Bart Top, telefonisch 5 januari 2022

Bram de Swaan, Amsterdam 12 maart 2018

Chandra Ramdas, Amsterdam 3 oktober 2018

Chandra Ramdas, Amsterdam 11 december 2021

Chandra van Binnendijk, Paramaribo 27 november 2019
 Chris Keulemans, Amsterdam 9 november 2021
 Carlo Jadnanansing, Amsterdam 2 november 2018
 Delano Veira, telefonisch 12 mei 2020
 Eddy Wijngaarde, Paramaribo 22 oktober 2018
 Edgar Ho, Paramaribo 28 november 2019
 Emile Echteld, telefonisch 5 november 2018
 Fred en Irene van Dijk, Hilversum 14 juni 2019
 Ien Ang, Amsterdam 7 juni 2018
 Indra Boedjarath, Den Haag 12 juli 2019
 Iwan Brave, Paramaribo 26 november 2019
 Jan van Charante, Paramaribo 29 november 2019
 Jessica Dikmoet, Amsterdam 16 april 2018
 Jessika ter Wal, telefonisch 17 mei 2019
 Joan de Windt, via mail 8 februari 2019
 John Autar, Vreeland 20 februari 2018
 Joris Luyendijk, Amsterdam 13 juni 2019
 Kamla Sukul, Den Haag 7 oktober 2018
 Kawita Ramdas, Vreeland 20 februari 2018
 Kees Snoek, Rotterdam 13 april 2018
 Ken Doorson, Paramaribo 24 november 2019
 Lillian Wolf, Amsterdam 5 maart 2018
 Maltie Punwasi, De Bilt 23 januari 2020
 Maria Vlaar, Amsterdam 26 juni 2018
 Marieke Visser, Paramaribo 24 oktober 2018
 Maurice Stroming, Amsterdam 31 mei 2019
 Michiel van Kempen, Amsterdam 28 maart 2018
 Patrick, Amsterdam, 4 december 2018
 Paul Scheffer, Amsterdam 9 januari 2018
 Pieter Hilhorst, Amsterdam 27 oktober 2017
 Pieter Hilhorst, Amsterdam 10 december 2020
 Pieter Hilhorst, Amsterdam 18 november 2021
 Ram Hiralal, Rotterdam 31 oktober 2018
 Reimer van Tuinen, Amsterdam 8 november 2021
 Rini en Wil de Vries, Bergen 23 mei 2019
 Ruud Chander, Den Haag 19 december 2018
 Savitrie Marhe, Den Haag 7 juni 2018
 Scotty Gravenberch, Amsterdam 27 mei 2018
 Shanti Ramdas, Leiden 21 mei 2019
 Siema Ramdas, telefonisch 3 juni 2020
 Simone van Thull, Amsterdam 13 december 2018
 Sjoerd de Jong, Amsterdam 24 oktober 2017
 Stephan Sanders, Amsterdam 21 februari 2018
 Teun van Dijk, Barcelona 2 juli 2018
 Willem Bongers, telefonisch 4 februari 2022
 Xandra Schutte, Amsterdam 4 februari 2021

Illustratieverantwoording

Hoofdstuk 1	© Familie Ramdas
Hoofdstuk 2	© Familie Ramdas
Hoofdstuk 3	© Familie Ramdas
Hoofdstuk 4	© Familie Ramdas
Hoofdstuk 5	© Familie Ramdas
Hoofdstuk 6	© Familie Ramdas
Hoofdstuk 7	© Familie Ramdas
Hoofdstuk 8	© <i>Het Uur van de Wolf</i> : 'Anil Ramdas: Nooit meer thuis'/NTR/Selfmade Films
Hoofdstuk 9	© Leendert Jansen/Mediafoto
Hoofdstuk 10	© Thomas Schlijper
Hoofdstuk 11	© Fred van Dijk
Hoofdstuk 12	© Bert Nienhuis/Maria Austria Instituut
Hoofdstuk 13	© Familie Ramdas
Hoofdstuk 14	© Bob Bronshoff
Hoofdstuk 15	© Familie Ramdas
Hoofdstuk 16	© Jan van Breda/Lumen Photo
Nawoord	© Karin Amatmoekrim/De Balie

Woord van dank

Op een namiddag in juni 2018 reed ik uit Amsterdam-Zuidoost terug naar huis, de auto zo zwaarbeladen dat in mijn verbeelding de achteras doorboog. Toen ik mijn straat inreed, belde ik mijn dochter Sumi; of ze naar buiten wilde komen om me te helpen met het uitladen van het persoonlijke archief van Anil Ramdas.

‘Hm,’ reageerde ze, toen ze vol vertwijfeling naar de grote hoeveelheid dozen keek. ‘Je moet wel héél erg geïnteresseerd in iemand zijn om al zijn oude spullen mee naar huis te nemen.’

Ik was inderdaad erg geïnteresseerd in het leven en in het werk van deze grote schrijver. Zo geïnteresseerd dat het voor anderen soms misschien wel een obsessie leek, een obsessie die bovendien jaren duurde. Daarom gaat als eerste mijn dank uit naar de mensen die het dichtst bij me staan en die daarom het meest last hebben ondervonden van mijn bezetenheid. Sumi en Lee, voor het liefdevol accepteren van hun moeders verstrooidheid (en algehele afwezigheid). Jullie zijn alles voor mij, en meer. Ook dank aan Jesse, voor zijn eindeloze geduld. Je bent voor altijd familie.

De dag dat ik Anils archief mee mocht nemen, was ook de dag dat ik zijn gezin voor het eerst ontmoette. Chandra, Mrinal en Nezmia ben ik enorm dankbaar voor het grote vertrouwen dat in mij werd gesteld, zelfs toen mijn gewroet oude pijn oprakelde. Dank ook aan de rest van de familie, allereerst Kawita Ramdas en John Autar, voor de scherpe gesprekken en sterke observaties aan de keukentafel. Aan Siema Ramdas, Shanti Ramdas en wijlen Kamla Sukul.

Ik dank mijn angstaanjagend intelligente promotor Yra van Dijk, die gedurende het hele proces even streng als enthousiast was. Sorry voor mijn hardnekkig onderschatten van hoeveel werk een proefschrift werkelijk is (ik was wel consequent in mijn optimisme, dat moet je toegeven). Dank ook aan mijn copromotor Michiel van Kempen, onmisbaar in zijn kennis van de Surinaamse literatuur en in zijn warme ondersteuning op de momenten dat ik het niet meer zag zitten.

Grote dank aan Stephan Sanders voor het vertrouwen en de liefdevolle inzage in een complexe vriendschap. Pieter Hilhorst voor de urenlange gesprekken waarin we twijfelden, analyseerden, debatteerden, met bier en kaasblokjes.

En alle andere mensen die de tijd namen om met me te praten over hun leven met Anil: Aleksander Korzec, Anne Sastromedjo, Annette van der Hoek, Emile Echteld, Bram de Swaan, Bart Top, Carlo Jadnanansing, Chris Keulemans, wijlen Delano Veira, Fred en Irene van Dijk, Ien Ang, Indra Boedjarath, Jessica Dikmoet, Jessika ter Wal, Joan de Windt, Joris Luyendijk, Kees Snoek, Lilian Wolf, Maltie Punwasi, Maria Vlaar, Neske Beks, Maurice Stroming en Patrick van De Balie, Paul Scheffer, Ram Hiralal, Reimer van Tuinen, Simone van Thull, Rini en Wil de Vries, Ruud Chander, Savitrie Marhe, wijlen Scotty Gravenberch, Sjoerd de Jong, Teun van Dijk, Willem Bongers en Xandra Schutte. Dank aan de mensen die me in Suriname te woord stonden, in alle hartelijkheid; Marieke Visser, Iwan Brave, Jan van Charante, Eddy Wijngaarde, Edgar Ho, Ken Doorson en Chandra van Binnendijk.

Marieke van Oostrom, voor het meelesen met de publiekseditie. Arjen Fortuin, door mij zeer bewonderd, voor zijn kritische blik. Eva Rovers voor de eerste gesprekken over hoe een biografie te schrijven.

De fondsen die mij onmisbare ondersteuning boden: het Nederlands Letterenfonds, het Prins Bernhard Cultuurfonds, Stichting Democratie & Media, het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten en het

Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Oxford University, Oriel College en Elleke Boehmer die me de mogelijkheid gaven om een semester lang in Oxford onderzoek te doen naar post-koloniale literatuur.

Mijn liefde, Willem: voor de afleiding die me tijd kostte, maar die me ook energie gaf. Marian Duff en Jan Maarten Boissevain, mijn paranimfen en soldaten. Mama, die me zo lang ik me kan herinneren leerde scherp te denken, niet lui te zijn. Stephanie, Peter, Sanne, Nienke: bloed is dikker dan water.

En dank, ten slotte, aan mijn favoriete uitgever, Mai Spijkers, die in 2017 tegen mij zei dat alle vragen die ik had, samenkwamen in het leven van Anil Ramdas, en dat ik ‘gewoon zijn biografie moest schrijven’. Je had gelijk. Het was een grote eer – en ik heb ervan genoten.

Samenvatting

Over Anil Ramdas werd na zijn zelfmoord in 2012 veel geschreven. Meestal ging het daarbij over hoe Ramdas naar Nederland keek, hoe gekleurd zijn blik als migrant was en hoe sterk ontworteling of thuisloosheid zijn gevoel en opinie stuurde. Zelden is de vraag andersom gesteld: hoe keek Nederland naar een intellectueel van kleur? Op welke manieren werd zijn werk ontvangen, en in hoeverre waren de veranderende opvattingen over de multiculturele samenleving daarop van invloed? Wat was het effect van de veranderende werkelijkheid van na de jaren negentig, na fundamentalistische aanslagen op Salman Rushdie, de Twin Towers, Pim Fortuyn en Theo van Gogh, op de receptie van zijn werk en zijn ideeën? Het zijn vragen die in dit onderzoek opgeworpen worden, in de hoop meer begrip te krijgen van niet alleen de schrijver en zijn werk, maar vooral ook van de wisselwerking tussen de werkelijkheid buiten de schrijver, de blik op hem, en zijn binnenwereld.

Deze biografische studie naar het leven en werk van Anil Ramdas analyseert de manieren waarop Ramdas zich tot zijn verschillende omgevingen heeft verhouden, en hoe zijn omgeving zich tot hem verhield. De theoretische basis gaat uit van een postkoloniale visie op de postuurtheorie, waarbij concepten als double consciousness en fragmentatie worden gebruikt om scherper te zien hoe Ramdas zich in zijn schrijverschap ontwikkelde. Ook besteedt de analyse aandacht aan manieren waarop het 'zwarte' schrijverschap zijn poëtica beïnvloedde, bijvoorbeeld door het belang dat daardoor gehecht werd aan de verantwoordelijkheden van de schrijver en het omarmen van de

complexiteit van verschillende werelden. Tegelijkertijd vraagt de periode waarin Ramdas publiceerde (grootweg tussen 1985 en 2012) om een postkoloniale analyse van de wijze waarop Ramdas werd geïnterpreteerd tegen de achtergrond van een opkomend rechtspopulisme en een zekere ‘verharding’ in het publieke debat. Zo stelt dit onderzoek vragen over de invloed van politiek-maatschappelijke elementen op de receptie van zijn persoon en werk.

Het boek laat zien dat Ramdas opgroeide met een grote interesse in en misschien zelfs een liefde voor Nederland, het land waar hij zich na zijn negentiende zou vestigen. Er wordt aangetoond dat hij het land al goed kende, door de romans die hij van Nederlandse schrijvers las, en door de docenten op het lyceum die hem zo wijs en beschaafd toeschenen, en dat die interesse misschien niet helemaal wederzijds was: Surinamers zoals Anil Ramdas werden onderwezen over Nederland, terwijl Nederland omgekeerd nooit precies even geïnteresseerd was in Suriname. Later, toen Ramdas in Nederland kwam wonen, bestudeerde hij het land en de cultuur nauwgezet en beseftte dat het weliswaar een zelfgenoegzaam en in zichzelf gekeerde plek was, maar wel een die hem hoe dan ook prikkelde ‘om de strijd ermee aan te gaan’. (Ramdas 1998a) Het was een liefdevolle, intellectuele strijd waarbij hij in de eerste jaren van zijn carrière nauwgezet de banden met zijn oude wereld doorsneed door de misstanden in Suriname, de in zijn ogen gebrekkige staat van de Surinaamse literatuur en de achterhaalde manieren van denken in traditionele omgevingen hard te bekritisieren. Hij keerde zich nadrukkelijk van de eigen groep af, om zo de gewenste vrijheid van denken te winnen. Dat hij even kritisch was op het Westen was in zijn ogen eigen aan de functie van de schrijver: te benoemen wat niet klopte, en dat te blijven doen, steeds opnieuw, in een poging om de beschaving te bevorderen.

In de overtuiging dat een schrijverspostuur niet buiten de politieke werkelijkheid staat, wordt in het onderzoek gekeken naar de (post)koloniale realiteiten die vorm gaven aan de specifieke werkelijkheid waarbinnen Ramdas schreef. Voor het eerste deel van zijn leven voeg-

de die lens toe dat de waarde van zijn Hindostaanse en brahmaanse achtergrond meegenomen kon worden in een beschouwing van zijn vorming: het toonde hoe migratie en een koloniaal verleden onlosmakelijk met zijn familie verbonden waren, en hoe de overtuiging van waarde te zijn voor de wereld al kiemde in het gegeven dat hij van brahmaanse afkomst was. Later hielp de postkoloniale lens om de verhoudingen en de sentimenten die in en om Ramdas speelden te begripen, bijvoorbeeld bij de onafhankelijkheid van Suriname en de manieren waarop het land zich na 1975 ontwikkelde. In de vorming van zijn schrijverschap bood het bovendien inzicht in de manieren waarop Ramdas' afkomst, omgeving en zijn plek in die omgeving van invloed waren op zijn poëtica, en hoe hij daarin sterk overeenkwam met andere postkoloniale schrijvers. Maar ook bood de postkoloniale lens kans om te zien op welke manieren hij zijn postuur vorm gaf in een wereld die in hoog tempo veranderde. Het boek laat zien hoe Ramdas zijn migratieachtergrond inzette als een manier om zijn culturele autoriteit te vergroten, hoe hij zijn autonomie als onafhankelijk denker inzette in een sociale en culturele context, en hoe hij zichzelf opvoerde in de media als een denker die waardevol was, niet ondanks maar juist dankzij het gegeven dat hij een allochtoon was, omdat hij als migrant immers thuis was in belangrijke kwesties als identiteit en globalisering.

De postkoloniale lens is een manier om Ramdas' poëzieopvatting scherp te krijgen. Zijn overtuiging dat het schrijverschap een verantwoordelijkheid met zich meebracht om kritisch te blijven en daarmee de beschaving te verspreiden dan wel te verdedigen, had hij gemeen met veel andere postkoloniale schrijvers in andere delen van de wereld. Zijn sterke zucht naar individualisme en de constante bevraging van identiteit worden door de postkoloniale lens ook in een duidelijker context geplaatst. Ramdas wilde immers van meet af aan 'post-etnisch' zijn, zoals zijn vriendin Ien Ang opmerkte. Hij streefde ernaar om het anker van etniciteit los te laten, omdat hij dacht dat je pas wijs of intellectueel kon zijn 'wanneer je die laatste verankering in een bepaalde gemeenschap zodanig kunt relativiseren, dat die haar beteke-

nis verliest'. (Bleich 1990: 86) Die houding werd door zijn Surinaamse publiek geïnterpreteerd als een ontkenning van etnische of culturele banden, terwijl het eerder een standpunt was dat voortkwam uit zijn overtuiging dat een intellectueel zijn functie verliest wanneer hij zich weigert uit te spreken tegen onverkwikkelijke zaken. Vanuit die onafhankelijke positie, ongehinderd door welke vorm van groepsdenken dan ook, bekritiseerde hij zijn omgeving – welke omgeving dan ook. Wat hij in 2006 schreef over Suriname, namelijk dat hij zich zou blijven opwinden over de staat van het land, ging evengoed op voor hoe hij zich bleef engageren met Nederland: 'Ik weigerde mij neer te leggen bij het idee dat dit alles was, het hoogst haalbare van dit volk in deze stad.' (Ramdas 2009: 237)

Toen hij dezelfde kritische betrokkenheid die hij altijd had gehad voor Suriname aan de dag legde voor Nederland, werd deze in Nederland voornamelijk geïnterpreteerd als bemoeizucht of arrogantie, en leidde het ertoe dat hij steeds meer gold als een politiek correcte *has been*. Het boek staat stil bij de polemiek tussen Ramdas en Zwagerman, een ruzie die leek te zijn begonnen na Ramdas' commentaar op Zwagermans *De buitenvrouw*, waarbij Ramdas stelde dat Zwagerman een ongeloofwaardig zwart personage had opgevoerd (en dat dit lag aan het gebrek aan interesse van witte schrijvers voor zwarte mensen), en bij de ophef die ontstond nadat Ramdas in een essay over 'white trash' de pvv-stemmer wegzette als barbaar. In het boek wordt aan de hand van dit soort cases gekeken in hoeverre de interpretatie en receptie van Ramdas' werk en zijn publieke verschijning onderhevig waren aan opvattingen die, zowel expliciet als impliciet, verbonden waren aan zijn afkomst.

In de laatste jaren van zijn leven werd Ramdas steeds minder gehoord: hij verloor zijn vaste plek bij *NRC Handelsblad*, zijn roman *Badal* mislukte en hij kreeg programma's bij minder prominente omroepen. Het boek onderzoekt de rol van zijn alcoholverslaving bij de ontwikkelingen in zijn leven, maar maakt ook aannemelijk dat Ramdas' publieke afglijden hand in hand ging met het uit de mode raken van politiek correcte ideeën. Ook wordt aangetoond dat zijn kosmopoliti-

sche perspectief niet meer te verenigen was met de sentimenten die in de laatste jaren van zijn leven speelden. Als kosmopoliet was hij ervan overtuigd dat banden met de mensen die (etnisch of cultureel) dichtbij zijn nooit de morele verantwoordelijkheid die we voor andere mensen hebben in de weg mogen staan. Die mate van buiten de eigen identiteit kijken paste niet langer in een land als Nederland, dat juist zekerheid zocht in een overzichtelijke, uniforme identiteit. Anil Ramdas paste er, als vertegenwoordiger van dit soort complexe ideeën over identiteit, daarom ook niet meer.

Summary

What kind of country is this? Anil Ramdas, Impossibly Cosmopolitan

by Karin Amatmoekrim

The Dutch-Surinamese essay writer Anil Ramdas (Paramaribo, February 16, 1958-Loenen aan de Vecht, February 16, 2012) was known for his unrestricted criticism of both the Dutch and the Surinamese societies. After his suicide in 2012, much has been said about the ways in which his immigration and presupposed loss of home had inspired his professional and personal life. This biographical study switches the perspective by taking into account the context in which Ramdas published his work and attempts to answer questions like: how was an intellectual of color perceived in the Netherlands? How was Ramdas' work interpreted and how were the changing realities in the multicultural society an influence on this interpretation? How, for instance, did the political reality after the 1990s (i.e. the fundamentalist attacks on Salman Rushdie, the Twin Towers, Pim Fortuyn and Theo van Gogh) affect the reception of Ramdas' work and his ideas?

The book seeks to gain an understanding of the writer and his work, but also of the interaction between the reality outside of the writer and his inner world. It analyzes how Ramdas engaged with different environments and how these environments have engaged with him. *What kind of country is this?* uses a postcolonial view on the posture theory by integrating concepts such as double consciousness and fragmentation to come to a better understanding of Ramdas' work and personal life. It additionally pays attention to the sentiments that came into life at specific periods in his time, for example the independence of Suriname and the way the country developed after 1975, but

also the ways in which the Netherlands tried to come to terms with its multicultural society. By using a postcolonial lens, the book shows the multifaceted ways in which Anil Ramdas shaped his posture in a world that was changing rapidly. It demonstrates how Ramdas used his migration background as a way to increase his cultural authority, how he used his autonomy as an independent thinker in a social and cultural context, and how he portrayed himself in the media as a thinker who was valuable, not despite but because of the fact that he was an immigrant.

Striving for intellectual freedom, Ramdas states that one can only be wise or intellectual when one lets go of the anchors in one's own community. His stance was interpreted by the Surinamese audience as a denial of ethnic or cultural ties, when rather it was a position that stemmed from his belief that an intellectual loses his function when he refuses to speak out against unsavory matters. From that independent position, unhampered by any form of group thinking, he criticized his environment, be it Dutch or Surinamese. The book analyzes the ways his criticism on Suriname was applauded by large parts of the Dutch media and the ways the same critical engagement towards the Netherlands was interpreted by some as politically correct or arrogant. The book reflects on the role of Ramdas' addiction to alcohol in his public demise, but also shows how his loss of popularity with the larger audience went hand in hand with his opinions and ideas going out of fashion. Furthermore, the book explores how Ramdas' cosmopolitan perspectives could no longer be reconciled with the sentiments that prevailed in the last years of his life. As a cosmopolitan, he was convinced that ties to the people who are close (ethnic or cultural) should never get in the way of the moral responsibility one has for other people. This degree of looking beyond one's own identity no longer suited a country like the Netherlands, which was seeking security in a clear, uniform identity. Anil Ramdas, as a representative of complex ideas about identity, therefore no longer fit into the country he migrated to.

Register

- Afghanistan 353
 Ahmedabad 333-334, 351
 Akwasi 492
 Almere 437
 Amerika 27, 85, 136, 222, 252
 Amerongen, Martin van 197, 210, 236
 Amstelveen 126, 128
 Amsterdam 19, 57, 74, 77, 82, 115, 121, 124, 127, 130, 132, 135, 137, 146, 156, 179, 183, 188, 194, 200, 218, 222, 226, 238, 268, 304, 306, 311, 314, 331, 336, 346, 366, 368, 378, 399, 411, 415, 426, 486, 492
 Anbeek, Ton 282
 Anderson, Benedict 188, 215, 290
 Ang, Ien 142-143, 145, 188, 191, 505, 542
 Antillen 16, 98, 193, 452
 Apoera 113
 Appadurai, Arjun 290
 Appiah, Kwame Anthony 19-20, 25, 177, 187-188, 191, 287-288, 499
 Arron, Henck 93-94, 100, 102
 Azough, Rachida 414
 Bakhuis 113
 Baldwin, James 19, 195
 Barbados 150
 Barend, Sonja 296, 299
 Barthes, Roland 362
 Bayat, Asef 371
 Beatrix, koningin 103, 312
 Beerlage, Ria 274, 293
 Behr, Bram 211
 Beks, Neske 492
 Belcampo 297
 Bellow, Saul 292
 Benali, Abdelkader 371, 376, 471
 Berg, Natasja van den 361
 Bhai zie James Ramlall
 Bihar 40, 344-345
 Bleich, Anet 223
 Bloem, Marion 294
 Boedjarath, Indra 347, 371, 373, 419, 424
 Boeijens, Frank 182
 Boekestijn, Arend Jan 365
 Bolkestein, Frits 254-258, 264, 285, 351, 434, 442-443
 Bombay 182, 423
 Bommeljé, Bastiaan 313
 Bongers, Willem 458
 Bouazza, Hafid 282
 Bouterse, Desi 157-159, 166, 171-173, 175, 211-212, 222, 229, 436
 Braak, Menno ter 431, 433
 Brands, Wim 108, 294, 413
 Brave, Iwan 395-396, 399
 Brecht, Bertolt 132
 Breedveld, Willem 313
 Breeveld, Waldi 222
 Brink, Hans Maarten van den 325
 Brits-Guyana 37-38, 40-42, 66-67
 Bronswijk, Annelies 462
 Bruma, Eddy 102, 137, 212
 Brunswijk, Ronnie 212, 229
 Brunt, Emma 249
 Brussen, Bert 457, 483
 Buddingh', Hans 101
 Cairo, Edgar 230
 Calcutta 39
 Campman, Jos 489
 Cariben 15, 38, 41-42, 201, 204
 Carmiggelt, Simon 115
 Césaire, Aimé 137
 Chander, Ruud 55
 Chandra 105-106, 109-112, 118-119, 123-131, 138-139, 149-150, 174-175, 179, 232-233, 261, 295, 311-312, 319, 326, 329-330, 340-342, 346-347, 357, 384-386, 392-393, 406-409, 412, 415-416, 422, 470, 479, 486, 488-490, 492
 Charante, Jan van 390, 397
 Chili 158
 Chin A Sen, Henk 173
 China 389
 Clerix, Lore 282
 Coates, Ta-Nehisi 170
 Cohen, Job 366, 435
 Cohen, Paul 11, 14, 139-140
 Colin, Tata 171

- Columbus, Christoffel 262
- Conrad, Joseph 23, 246, 430
- Cooman, Nelli 284-285
- Coppola, Francis Ford 245
- Couwenberg, Wim 264
- Cuba 66, 158
- Curaçao 57, 72, 130, 179, 192, 234, 383
- Dante 292
- Das, Arvind 288-289
- De Punt 122
- Delft 121-122, 141
- Delhi 330, 333, 335-340, 346, 350, 367, 497
- Den Haag 279, 347, 408
- Dibbets, Hiske 296, 299
- Dijk, Fred van 294-296, 367-368
- Dijk, Irene van 295
- Dijk, Teun van 31, 193, 250-251
- Dijk, Yra van 482
- Dijkstra, Rineke 299
- Dikmoet, Jessica 406, 423, 484, 490, 493
- Dis, Adriaan van 307, 452, 471
- Ditshuyzen, Ireen van 313
- Dobru, R. *zie* Robin Raveles
- Doelwijt, Thea 101, 230, 294, 401
- Dolman, Dick 280
- Donkers, Sander 457
- Dostojevski, Fjodor 267
- Dubois, Jul. M. 165, 499
- Duinmeijer, Kerwin 181-182
- Duitsland 290, 486
- Dura, Lex *zie* Germ Kemper
- Echteld, Emile 14
- Eerdmans, Joost 363
- Eijsvoogel, Juurd 446
- Ellison, Ralph 301
- Elstak, Yngwe 157
- Emerald, Caro 431-432
- Engeland 31, 177, 191
- Ephimenco, Sylvain 456-457
- Es, Andrée van 359, 370
- Essed, Philomena 193, 270
- Etty, Elsbeth 24, 473, 478
- Europa 31, 66, 73, 80, 85, 96, 102, 179, 222, 245-246, 255, 260, 279, 351-352, 355, 441
- Fanon, Franz 19, 27, 187, 191
- Februari, Maxim 315
- Fennema, Meindert 214
- Ferrier, Leo 108, 230
- Ferrier, Johan 102, 108
- Fiji 38
- Flaubert, Gustave 231, 246, 249, 267
- Fokken, Margriet 40, 53
- Fortuyn, Pim 12, 30, 353, 364, 414, 435, 438-439, 442-443, 540, 545
- Frankrijk 191, 290
- Funeaux, Chris 361
- Galen, John Jansen van 201, 259, 472, 476, 478
- Gandhi, Mahatma 95-96, 171
- Gelder, Henk van 246-247
- Georgetown 37-38, 44, 54, 150
- Ghose, Sagarika 354
- Gilroy, Paul 290
- Goedegebuure, Jaap 272
- Gogh, Theo van 12, 30, 355, 364-365, 406, 414, 438, 442-443, 540, 545
- Gonçalves, Kenneth 173
- Gowricharn, Ruben 197-199, 201, 205, 469
- Graaf, Karel van de 222-223
- Gravenberch, Scotty 14, 320, 346
- Griend, Robert van de 457
- Groot-Brittannië 38, 189, 290
- Grunberg, Arnon 294, 480-483
- Gullit, Ruud 281
- Haakmat, André 250
- Haarlem 108
- Haasbroek, Jan 246
- Hall, Stuart 25, 133, 143, 177-178, 186-189, 191, 205, 209, 225, 263, 288, 290, 314, 360, 426, 499
- Halsema, Femke 313, 359, 363
- Hannerz, Ulf 290
- Hartmans, Rob 197, 217
- Hebdige, Dick 290
- Heijne, Bas 305-307, 323, 433, 472
- Helder, Lulu 320
- Helman, Albert 66, 215
- Hendrix, Jimi 88
- Hermans, W.F. 18, 77, 81-84, 115, 206-208, 302
- Hilhorst, Pieter 191, 314, 319-321, 323, 337, 346, 360-363, 375-379, 386-387, 391, 407, 434, 445, 451, 464
- Hilversum 314, 329, 384
- Hinds, Donald 177
- Hira, Sandew 469
- Hiralal, Ram 68, 78-80, 85-86, 88-89, 337-338, 394, 470
- Ho, Edgar 141, 389, 394, 396, 398, 401
- Hoek, Annette van der 340-343, 345
- Holtzer, Suzanne 420, 422, 424, 448, 471-472, 490-491
- hooks, bell 289-290
- Horb, Roy 166
- Huiswoud, Hermina 137
- Huiswoud, Otto 136-137
- Ignatieff, Michael 249
- India 13, 38-39, 41-42, 59, 87, 153, 179, 182, 209, 225, 289, 292, 296, 329-331, 332, 334-339, 341-347, 353-355, 357-359, 365, 367-368, 378, 383-385, 393, 407, 411, 423, 426, 436, 439, 446, 497
- Indonesië 100, 214, 292
- Ingen, Peter van 243, 248, 259-260, 419

Irak 353, 361
 Italië 389
 Jackson, Colin 285
 Jadnanansing, Carlo 394-395, 401
 Jagan, Cheddi 66
 Jamaica 38, 177, 187-188
 James, C.L.R. 137
 Janmaat, Hans 134, 279-281, 365
 Jansen van Galen, John 201, 259, 472, 476, 478
 Japan 389
 Jens, Ellen 189
 Jensen, Stine 312, 471
 Joeman, Stanley 166
 Johnson, Charles R. 169
 Jong, Sjoerd de 307-308, 372, 374-375, 414, 424, 440, 446-447, 463-464, 477
 Jong, Sonja de 477
 Kaal, Ron 316
 Kehla-Wirnkär, Jude 359
 Kelder, Jort 363
 Kempen, Michiel van 97, 184, 220, 229-231, 304, 422
 Kemper, Germ 250-251
 Kempers, F. 152
 Kenia 383
 Kennedy, James 255
 Kersten 78, 88
 Keulemans, Chris 358-360, 370, 376-378, 490
 Khan, Munshi Rahman 40
 Khomeini, ayatollah 254
 Kieft, Wim 484
 King, Frank 274
 King, Martin Luther 96, 171
 Klinkers, Inge 100
 Kom, Anton de 106, 117, 156, 171
 Korea 389
 Korzec, Aleksander (Alex) 322, 415, 419, 488
 Kosto, Aad 237
 Kundera, Milan 246
 Laan, Medy van der 414
 Lacan, Jacques 263
 Lachmon, Jagernath 67, 91, 93, 102
 Lazrak, Ali 363
 Leeuw, Paul de 320
 Leezenberg, Michiel 371
 Leiden 106-107, 114, 121-122, 124, 126-127, 179, 330
 Linden, Frénk van der 380
 Loenen aan de Vecht 311, 319, 322, 332, 379, 486, 488, 545
 Londen 150, 360, 384
 Lotens, Walter 474
 Lubberhuizen, Bas 297
 Lubbers, Ruud 214, 220
 Ludriks, Huib 442, 464
 Lunshof, Kees 313
 Luzern 253-254, 258, 260, 351, 442
 Maas, Cornald 315
 Maas, Jurgen 246, 475, 479
 Maassen, Theo 294
 Maastricht 314
 Malcolm X 19, 171
 Marhe, Savitrie 54-55
 Marhé, Usha 52
 Márquez, Gabriel García 215, 390
 Martinique 38
 Mauritius 38
 Máxima, koningin 405, 458
 McRobbie, Angela 290
 Meijer, Ischa 243
 Meijer, prof. dr. P.W.M. de 238
 Meijer, Xenia 296
 Meijnsing, Doeschka 488-489
 Mela, Kumbh 334
 Mendel, René 423
 Mijns, Chas 166
 Moiwana 229
 Moor, Margriet de 305, 307-308
 Moore, Thomas 39
 Mordaunt, Stewart 280
 Morrison, Jim 245
 Morrison, Toni 264, 267
 Mossel, Babet 484
 Mozart 197, 289, 292
 Mungra, Paulus 112
 Mutsaers, Charlotte 243
 Naipaul, V.S. 186, 191, 197, 200-209, 219, 224, 226, 230-231, 267, 338
 Nandy, Ashis 288-289
 Natal 38
 Nauta, Gerke 314, 320
 Nederland *passim*
 Neede, Laurens 166
 New Delhi 330-331
 New York 30, 136, 271, 352-353, 414
 Niemöller, Joost 442
 Nieuw-Nickerie 47, 150
 Nieuwkerk, Matthijs van 378
 Nijman, Max 102
 Nourhussen, Seada 492
 Obbema, Fokke 315
 Oey, Robert 423
 Old Delhi 331
 Ombre, Ellen 193, 272-273
 Oosterhof, Frans 262
 Oostindie, Gert 100
 Oudkerk, Rob 363, 461-462
 Oxford 177, 186, 209
 Padmore, George 137
 Pakistan 335, 342
 Paraguay 158
 Paramaribo 39, 42, 44, 47, 49, 54, 57-60, 63-65, 68, 71, 73-74, 81, 84-86, 88, 102, 105, 107-110, 112, 115, 123, 125, 132, 150, 159, 175-176, 179, 185, 219, 223, 295-296, 303, 383-384, 387-389, 391-392, 395-396, 399-402, 406, 413, 423, 496
 Parra, Pim de la 88
 Pauw, Jeroen 324, 461

- Pengel, Johan 67, 98
 Pengel, Jopie 96
 Peper, Bram 167
 Peters, Arjan 474, 478
 Phoenix, Ann 290
 Plas, Richard van der 280
 Polat, Meral 363
 Pos, Hugo 270, 298
 Prade, Hans 295
 Prins, Baukje 253, 352-353
 Prinsen, Joost 367-368
 Procee, Henk 256
 Pronk, Jan 98, 100, 157-158, 167
 Punwasi, Maltie 128, 145, 385, 391-392, 396, 471
 Radhakishun, Prem 476, 480
 Rafiek 57-58
 Rajasthan 338
 Ramdas, Anil *passim*
 De strijd van de dansers.
 Biografische vertellingen uit Curaçao 183, 192, 293
 Badal 25, 33-34, 125, 131, 141-142, 195-196, 234, 239, 244, 262, 321, 335-336, 376, 385, 425-427, 429-430, 434, 449, 470-473, 475-477, 479, 483, 490, 492, 506
 De beroepsherinneraar 48, 53, 296-297, 311, 340
 Het besluit van Mai 125, 293, 420
 Paramaribo: de vrolijkste stad in de jungle 158, 203, 387, 392, 397, 401, 422, 476
 De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea 21, 25, 185, 268, 270
 Ramdas, Harripersad *passim*
 Ramdas, Kawita 49, 59, 64, 69, 71, 77-78, 87-89, 108-110, 179, 192, 319, 336-337, 470-471
 Ramdas, Mrinal 261, 329-330, 340, 384, 424, 486, 488, 493, 537
 Ramdas, Nezmja 232-233, 329-330, 384, 422, 488
 Ramdas, Priya 127
 Ramdas, Raj 44, 49, 56, 78, 124, 399, 486
 Ramdas, Shanti 44, 49, 54, 63-64, 68-69, 71, 78, 86-87, 89, 124, 337, 408
 Ramlall, James 51
 Ramsoedh, Hans 66, 91-92
 Randamie, Kevin de 492
 Raveles, Robin 81, 227
 Ree, Frank van 243
 Reeser, Pepijn 158, 171-172
 Reve, Gerard 115
 Rey, Michel van 166
 Roemer, Astrid 26-27, 275
 Rookh, Lalla 39
 Roon, Raymond de 437
 Roth, Philip 484-485, 493, 498, 500
 Rottenberg, Felix 358, 370, 376-378
 Rotterdam 99, 197
 Rushdie, Salman 12, 25, 31, 226, 254, 263
 Saadawi, Nawal El 188, 249, 288-290, 363
 Said, Edward 23-25, 28-29, 31-33, 187-188, 290, 371-376, 499, 507
 Sanders, Stephan 85, 118, 131, 142, 178, 181, 193-195, 197, 218, 233, 246, 251-252, 295-296, 307, 312, 314-317, 319-326, 350, 357, 360, 386, 390-391, 407, 410-412, 415, 421, 423-424, 438
 Saramacca 47
 Sastromedjo, Anne 73
 Scheffer, Paul 199, 273, 324, 351-352, 434-435, 438, 449-451
 Schouten-Elsenhout, Johanna 68
 Schutte, Xandra 11, 196-197, 209-210, 218, 441, 488-489
 Sedney, Jules 91
 Shaffy, Ramses 321
 Shrinivási 68, 81
 Sitalsing, Nol 72, 77
 Sitalsing, Sheila 11, 72, 246
 Sitalsing, Wikaash 72-73, 78, 85, 108
 Slory, Michaël 68
 Soemita, Willy 114
 Sohansingh, Susila 52
 Sommer, Martin 457
 Somohardjo, Paul 94, 222-223
 Soutendijk, Renée 243
 Spijkerboer, Thomas 236
 Spruyt, Bart Jan 371
 Sri Lanka 234
 Staal, Frits 288
 Steenhuis, Henk 365
 Steijlen, Fridus 294
 Stitou, Mustafa 282, 294
 Stroming, Maurice 361
 Sudan 158
 Sukul, Kamla 37-38, 41, 496
 Sukul, Pandit 43
 Suriname *passim*
 Swaan, Abram de 288-289
 Tanzania 331, 383
 Teeuwen, Hans 294
 Thomése, P.F. 316, 318
 Thull, Simone van 369-371
 Tjin Liep Shie, Humphrey 222
 Tjon, Evert 223
 Tonkens, Evelien 480
 Trefossa 171
 Trinidad 38, 88, 203, 205, 209
 Tuinen, Reimer van 361-363, 370-371, 379, 438
 Typhoon 492
 Uphoff, Manon 472, 478-479
 Utrecht 152, 306, 424

Uttar Pradesh 40	Wageningen 47	With, Julian 274
Uyl, Joop den 99-101, 211, 292	Wal, Geke van der 221	Wolf, Lilian 49
Vechten, Carl Van 271	Walcott, Derek 226	Wolkers, Jan 83, 115, 302
Veerman, Arielle 464-465	Walle, J. van de 65	Youskine, Nuweira 487
Veira, Delano 14, 122, 132, 141	Walt van Praag, Michael van 294	
Vendrik, Kees 359	Wandana 88, 108	Zandvoort 420-422, 424, 426-427, 433
Venlo 432	Waterloo 47	Zayd, Nasr Abu 371
Verbraak, Coen 360	Weegen, Maartje van 306-308	Zuid-Afrika 122, 134
Vianen, Bea 230, 430	Weezel, Max van 313	Zwagerman, Joost 18, 202, 299-305, 308, 315-316, 351, 430, 441-442, 451-453, 456-457, 459-465, 474, 487, 495, 497, 500, 506
Vink, Jaffe 374	Wertheim, Micha 294	Zwitserland 254
Visser, Marieke 401	Westerloo, Gerard van 259	
Visser, Mart 296, 299	Wieg, Rogi 282, 294	
Voortman, Frans 413	Wieringa, Tommy 444	
Vries, Brandie de 77	Wijngaarde, Eddy 394, 396, 401	
Vries, Erwin de 389, 397-398	Wilhelmina, koningin 176	
Vries, Rini de 74-75, 77	Winter, Leon de 300-303, 307, 442	
Vries, Wil de 74-75		

Curriculum vitae

Karin Amatmoekrim werd op 25 december 1976 geboren in Paramaribo, Suriname. Ze doorliep het gymnasium in Velsen-Zuid en studeerde daarna moderne letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. In 2004 debuteerde ze als schrijver met de roman *Het knipperleven*. Ze publiceerde meerdere romans, waaronder het autobiografische *Het gym* en het gefictionaliseerde leven van verzetsheld Anton de Kom in *De man van veel*. Amatmoekrim schrijft naast fictie ook essays voor onder meer *De Correspondent* en is als vaste columnist verbonden aan *NRC Handelsblad*. Onder begeleiding van Yra van Dijk en Michiel van Kempen onderzocht zij het leven en werk van Anil Ramdas. Dat onderzoek resulteerde in dit proefschrift.